

Bien! Bien!
Alagad ng Sining, Anak ng Bayan

Bien! Bien!

Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan

©2020 Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas-UP Diliman
at Sentro ng Wikang Filipino-UP Diliman

Hindi maaaring kopyahin ang anumang bahagi ng aklat na ito sa alinmang paraan – grapiko, elektroniko, o mekanikal – nang walang nakasulat na pahintulot mula sa may hawak ng karapatang-sipi.

Kinikilala ng Sentro ng Wikang Filipino-UP Diliman ang Opisina ng Tsanselor ng Unibersidad ng Pilipinas - Diliman para sa pagsuporta at pagpopondo sa proyektong ito.

Teresita Gimenez-Maceda

Amado Anthony G. Mendoza III

Galileo S. Zafra

Mga Patnugot ng Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan

Michael Francis C. Andrada

Pangkalahatang Patnugot ng Proyektong Aklatang Bayan

Maria Olivia O. Nueva España

Tagapag-ugnay ng Proyektong Aklatang Bayan

Benedicto “BenCab” Cabrera

Pambansang Alagad ng Sining

Likhang-Sining sa Pabalat, Pastel on paper, 1999

Mervin Concepcion Vergara

Disenyo ng Aklat at Pabalat

Inilathala ng:

Unibersidad ng Pilipinas - Diliman

sa pamamagitan ng

Sentro ng Wikang Filipino-UP Diliman

3/Palapag Gusaling SURP, E. Jacinto St.,

UP Campus, Diliman, Lungsod Quezon

Telefax: 8924-4747

Telepono: 8981-8500 lok. 4583

The National Library of the Philippines CIP Data

Recommended entry:

Bien !Bien! : alagad ng sining, anak ng bayan /

Teresita Gimenez Maceda, Amado Anthony Mendoza,

Galileo Zafra , patnugot. --Quezon City : Sentro ng

Wikang Filipino - UP Diliman, [2020], c2020.

414 pages, cm

ISBN (pbk) 978-621-8196-06-3

ISBN (pdf) 978-621-8196-07-0

1.Lumbera, Bienvenido L.,1932 - . 2. National artist --

Philippines -- Biography. 3. Authors, Filipino -- Philippines .

4. Lumbera, Bienvenido L. -- Criticism and interpretation.

I. Maceda, Teresita G. II. Mendoza, Amado A. III. Zafra, Galileo.

IV. Title.

Bien! Bien!

Alagad ng Sining, Anak ng Bayan

Mga Nilalaman

- vii** Pambungad
Ang mga Editor
- viii** Mensahe
Vladimeir B. Gonzales
- ix** Pag-aakda sa Anak at Artista ng Bayan
Mykel Andrada
- 1** Introduksiyon: Ang Pag-akda ng Malayang Bayan ni Bienvenido Lumbera
Teresita Gimenez-Maceda
- 5** Batas Militar: Mitong Pambulag ng Diktadura sa Madla,
Mitong Pansagot ng mga Taong Bayan
Teresita Gimenez-Maceda
- 20** Music and Martial Law:
The Making of the New Filipino, 1972-1986
Raul Casantusan-Navarro
- 39** Potensyal ng Kadagaan at Dangadang sa Haraya ng Nasyon: Pagsusuri
Sa Nobela at Pahayagang *Dangadang* sa Balangkas
ng Talabang Pambansa-Rehiyonal ni Lumbera
Joanne Visaya Manzano
- 56** Ang Kapatid sa Laman ay Kapatid Din Ba sa Kilusan? Historiko-Kultural na
Pagbasa Sa “Dating” ng *My Brother, My Executioner* ni F. Sionil Jose
Reynaldo T. Candido, Jr.
- 73** Mula sa Panahon ng Batas Militar Hanggang sa Paglalansag ng Base Militar:
Ang Subersibong Interbensyon ng mga Balada ng Protesta
ni Bienvenido Lumbera
Florentino Iniego
- 86** Ang Dagli: Isang Maka-Tolentinong Lapit
Zarina Joy T. Santos
- 95** Pagsalungguhit sa Nasyunal/Pambansa:
Tunog at Hulagway sa Espasyo ng Dulaang Raha Sulayman, Fort Santiago
sa Danas ng Philippine Educational Theater Association (PETA), 1967-2005
Apolonio B. Chua

- 110** Beddeng: Hugpungang Sa-laud—Sa-ray: Pagkakaugnay-ugnay at Pag-ugnay-ugnay ng mga Kalingang Bayan Tungo sa Pambansang Kakanyahan
Mary Jane Rodriguez-Tatel
- 126** Desire, Neoliberalism, Hollywood, and Asian Cinemas
Roland B. Tolentino
- 143** Pagtagos ng Mitiko at Modernidad sa mga Piling Metasineng Tula/Sugidanon
Romulo P. Baquiran, Jr.
- 156** Panimulang Pagsipat sa Sitwasyon ng Pagtuturo ng Wikang Filipino Bilang Ikalawang Wika sa mga Banyagang Mag-aaral
Ronel O. Laranjo
- 163** Tungo sa Libreng Motor
U Z. Eliserio
- 181** TNB: Titser ng Bayan
Glecy C. Atienza
- 264** Ang Nobya ni Luna
Will P. Ortiz
- 281** Ang Babae sa Cellphone sa Cubicle ng Narita Airport
Rommel B. Rodriguez
- 297** Kumpisal ng Isang Anak
Joi Barrios-Leblanc
- 299** Kung Halaman si Bienvenido
Vim Nadera
- 300** Berso mula sa *Takipsilim*
Aristotle Pollisco
- 301** Ika-26 ng Disyembre
Allan Popa
- 302** Borador ng mga Linyang Tumatakbo sa Isip Ko
Mesándel Virtusio Arguelles
- 303** Algoritmo
Niles Jordan Breis
- 304** Tungo sa Pangkalahatang Teorya ng mga Bagay sa Pagitan ng Kamatayan at Panitikan
Amado Anthony Mendoza III

- 306** FC 3012
Galileo S. Zafra
- 308** Tracts from AZUCARERA
Arbeen Acuña
- 328** Dr. Caritas (Salin ng *The Love Doctor* ni Moliere)
Vlad Gonzales
- 358** Ang Mandirigma (Salin ng “The Warrior” ni Cristina Pantoja Hidalgo)
Chuckberry J. Pascual
- 367** Si Bien, ang “Dayong” Nagpalaya sa Aming Diskurso at Dunong
Rosario Torres-Yu
- 371** Si Bien... Bien na Bien Talaga!
Fanny A. Garcia
- 378** Bien
Michael Francis C. Andrada
- 380** Si Bien—Kabalikat, Kasanggang Guro, Tagapayo
Ma. Theresa de Villa
- 384** Isang Piraso ng Kuwentong Lumbera
Jimmuel C. Naval
- 387** Bakit Hindi (Kuwento ng Isang Salin ni Tatay Bien)
Noel D. Ferrer
- 389** Isang Panayam kay Doc Bien Lumbera
Florentino Iniego
- 393** Mga Awtor
- 404** Pasasalamat

Pambungad

Ang Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan ay antolohiya ng mga akda na alay para sa Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan na si Dr. Bienvenido L. Lumbea—makabayang guro, manunulat, at kritiko.

Matagal nang iminungkahi ang paglalathala ng *festschrift* o aklat-parangal sa isang iskolar—ilang taon pagkaraang magretiro si Sir Bien noong 1997. Kung bibilangin pala, humigit-kumulang ay dalawang dekada na simula ng pag-usapan ang proyekto. Hindi na malinaw ngayon kung bakit tumagal bago matapos ang aklat. Isa na marahil ang pagsasalin-salin ng pamamahala ng proyekto at ang pagkakaroon ng iba't ibang kaabalahan ng mga patnugot. Marahil din, sa pakiramdam namin, nandiyan naman lagi si Sir Bien. Ilang taon lang pagkaraan niyang magretiro ay nahirang siyang professor emeritus. Patuloy siyang nagturo ng mga kurso sa panitikan sa UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, madalas pa ring maging keynote speaker sa mga kumperensiya, lagi pa ring panelista sa mga writing workshops, nahihila pa ring judge sa mga timplalak sa pagsulat at head ng screening committee ng filmfests, patuloy pa rin sa paglalathala, at walang pinalalampas na mga kilos-protesta. Sa madaling salita, hindi namin naramdaman na si Sir Bien ay nagretiro na siyang pangunahing udyok ng proyekto.

Nakatampok sa koleksiyong ito ang mga kritikal na papel na nagdidiskurso sa mga paksa sa larangan ng wika, panitikan, pelikula, kultura, kasaysayan, at politika; gayundin ang mga malikhaing akda—mga kuwento, dula, tula, sanaysay, at saling pampanitikan. May mga larawan ding ipinakisuyo namin sa mga anak mismo ni Sir Bien.

Ang mga nag-ambag ng kanilang mga kritikal at malikhaing akda ay mga kasamang guro sa UP DFPP at sa iba pang pamantasan pinagturuan ni Sir Bien; estudyante sa mga klase sa panitikan; mentee sa pagsulat ng tesis at disertasyon; workshopper ng iba't ibang palihan sa pagsulat kung saan nagsilbing panelista si Sir Bien; nakatrabaho sa mga proyekto sa publikasyon, sa pelikula, at iba pang media; nakasama sa mga laban para sa wika, kultura, at iba pang usaping panlipunan sa loob at labas ng akademya; kamiyembro sa mga organisasyon ng manunulat, kritiko, edukador; at barkada at kasama sa kilusang makabayan. Ipinahihiwatig ng listahan ng kontribyutor ang samut saring tao at sektor ng lipunang nakaugnayan ni Sir Bien at ang lawak ng espasyong ginalawan niya para isulong ang makabayang pag-iisip, pagkilos, at paninindigan.

Ang Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan ay alay namin sa aming Dr. Lumbea, Doc Bien, Sir Bien, Bien, at Itay. Nais din naming ituring na ang mga ambag sa antolohiyang ito ay kumakatawan sa iba't ibang anyo at antas ng impluwensiya ni Sir Bien sa iba't ibang engkuwentro at ugnayan namin sa kaniyang mga gawa, at sa kaniyang mga pananaw at paninindigan.

Teresita Gimenez-Maceda
Amado Anthony G. Mendoza III
Galileo S. Zafra
Mga Editor

Mensahe

Sa nagan ng UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, pagbati at pasasalamat sa mga patnugot, manunulat, mag-aaral, guro at iskolar, artista, at lahat ng naging kabahagi ng proyektong *Bien, Bien*. Tunay na kinakatawan ni Bienvenido L. Lumbe ang isang tipo ng artista at gurong modelo para sa nakararami. Taglay niya hindi lamang ang sipag, sigasig, at talas sa kritisismo at malikhaing pagsulat; hinahangaan din siya sa kanyang mapagkasamang tindig at pagsisilbi sa makabayan at makataong interes. Isang guro at kaibigan, isang mentor at tito/tatay/lolo, isang kasamang alagad ng sining at isang mabuting tao. Sana'y maging angkop na testimonya ang mga nakolektang piyesa sa librong ito upang maipakita ang naging positibong impluwensya ni Sir Bien sa maraming mga kritiko, manunulat, iskolar, at iba pang alagad ng sining at akademya.

Ibayong pasasalamat kina Amado Anthony Mendoza III, Galileo Zafra, at Teresita Gimenez-Maceda, para sa pagtulak na mabuo itong planong matagal-tagal din bago nahinog at nailuwal. Maaaring kombinasyon talaga ng sipag, sigasig/kakulitan, paniniwala at pagtitiwala, at biyaya ng angkop na panahon, ang lahat ng bagay-bagay. Sana'y mahanap natin ang mga pinakatamang balanse para sa susunod pang mga proyektong kumikilala sa ambag at husay ng lahat ng tagapagsulong ng malikhain at kritikal na pagtanaw, paglilingkod, at hustisyang panlipunan.

Vladimeir B. Gonzales

Tagapangulo

Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas

Pag-aakda sa Anak at Artista ng Bayan

Masalimuot ang proseso ng pag-aakda. Mula sa karanasan at pagmamasiid tungo sa ideya. Mula sa kalat-kalat na ideya tungo sa paghinuha, pagtatagni, pagpapakahulugan at paglalagom. Mula sa lagom tungo sa platapormang pipiliing paglagakan ng lahat ng ito. Mula sa piniling plataporma tungo sa pagbabasa at pag-unawa, tungo sa panunuri. Tungo sa maraming posibilidad ng pagbasa. Tungo sa maraming posibilidad ng pag-aakda.

Kung tataluntunin ang lawas ng iskolarsyip, malikhaing produksyon, at sosyopolitikal na aspirasyon ni Bienvenido L. Lumbera, maituturing itong dinamikong kasaysayan ng pag-aakda ng/sa bayan at ng/sa mamamayan. Ilang henerasyon na ng mga edukador at mamamayan ang natunghayan at naranasan ang mga pag-aakdang isinagawa ni Lumbera. Kumbaga sa kontinuum ng mga kaisipan at kaalamang makabayan, nananatiling makabuluhan at mapaghawan ang pag-aakda ni Lumbera. Patunay nito ang mga pag-aakda – mula sa iba’t ibang larangan, disiplina, at panahon – na may pagsaalang-alang, impluwensiya, at/o pagdiskurso sa mismong mga pag-aakda ni Lumbera.

Matutunghayan sa kalipunang ito na hindi natatapos ang pag-aakda ng/sa bayan at ng/sa mamamayan. Dahil hindi natatapos ang kasaysayan.

Mykel Andrada

Direktor

Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman

Introduksiyon

Ang Pag-Akda ng Malayang Bayan ni Bienvenido Lumbera

Teresita Gimenez-Maceda

Sa mga kritikal na panulat, malikhaing akda at pagtuturo ng Panitikan ng Pilipinas ni Bienvenido Lumbera, maiuugat ang pag-angat ng kamulatan ng ilang henerasyon ng mga skolar at titser sa yaman ng panitikan ng mga Pilipino sa iba't ibang wika sa Pilipinas, sa kultural na produksyon ng mga kilusang panlipunan, sa paninindigan sa pagbatid at pagsulong ng kulturang Pilipino na kung wala'y magiging mahirap mag-akda ng sarili nating malaya at nagsasariling bayan para sa ating mga Pilipino.

Magmula sa henerasyon ni Lumbera, namamayani ang panitikan at kulturang Anglo-Amerikano. Walang kamuwang-muwang ang mga estudyante (at maging mga guro) sa panitikang Pilipino maliban sa mga naisulat sa Ingles. Paano nakakalas si Lumbera sa malakas na kapit ng banyagang kultura sa kanyang isip gayong sa Amerika pa nga siya kumuha ng kanyang doktoral na pag-aaral? Kabalintunaan, pero doon siya nahamong harapin ang malubhang karamdamang kultural ng kanyang henerasyon at ng mga sumunod pa nang nagpasya siya, sa paghimok ng kanyang tagapayo, na sulatin ang kanyang disertasyon sa katutubong tradisyong panulaan ng mga Tagalog. Bilang taga-Lipa, Batangas, wala rin siyang kaalam-alam sa mayamang siste at talinghaga ng sarili niyang lahi. Namangha siya sa tila bago ngunit dati nang mundo na kanya palang kinaugatan. Ang bunga ng kanyang pag-aaral, *Tagalog Poetry, 1570-1898, Tradition and Influence in its Development*, ang una niyang hakbang sa landas ng pag-akda ng malayang bayan.

Makata si Lumbera sa Ingles, ngunit sa pagbalik niya sa Pilipinas, buo na ang kanyang loob na magsusulat siya sa Filipino. Kasama ni Rolando Tinio at Jose Lacaba, bumuo sila ng grupo na nagsulong sa paggamit ng pang-araw-araw na wika sa kanilang pagtalinghaga ng kongkretong mga bagay, tunog, at karanasan sa di pangkaraniwang paraan. Tinawag itong tulang Bagay, at radikal na nabago ang diksyon ng tulang Tagalog. Sa paraang ito, nahuli ng mga makata ang kontemporaryong spirito ng panahon at napalapit ang tula sa karaniwang taumbayan. Ito ang pangalawang hakbang sa landas ni Lumbera ng pag-akda ng malayang bayan.

Sa mga huling taon ng dekada ng 1960, lublob na si Lumbera sa kilusang makabayan. Naging tagapangulo siya ng Panulat para sa Kaunlaran ng Sambayanan o PAKSA, isang organisasyon ng mga manunulat at artist na nagbalangkas ng makabayang pagsusuri ng kalagayan ng iba't ibang sining sa bansa. Bagama't hindi nagtagal dahil sa pagbasak ng batas militar, napakalaki ng impluwensya ng PAKSA sa pagpalawak pa ng kaalaman ng mga Pilipino sa sariling kultura at sa kahalagahan ng paggamit ng sining sa serbisyo ng sambayanan. Diin ni Lumbera sa kanyang mga klase: maaring di mo nakikita ngayon pero ang pagsaliksik sa panitikan ng Pilipinas ay di maihihiwalay sa paninindigan laban sa mga di makatwirang puwersa. Hindi maihihiwalay ang kanyang sining, pagiging propesor at skolar sa makabayang adhikain.

Naging detenidong politikal si Lumbera sa panahon ng Batas Militar. Sa tiyaga ng kanyang naging kabyak sa buhay na si Cynthia o Shayne Nograles, napalaya rin si Bien sa kalaunan. Sa halip na manghina ang loob sa sentro ng detensyon, tila nakahanap ng bagong lakas si Lumbera. Napatalas ang kanyang isip kung paano isusulong ang makabayang layunin sa loob ng kaayusang diktadura. Tinanggap niya ang pagiging editor ng buwanang magasing *Sagisag* sa ilalim ng opisina ng impormasyon ni Kit Tatad. Binuksan niya ang magasin sa mga diskurso sa kasaysayan, ekonomiyang pulitikal, kulturang popular, at mga malikhaing akda sa Filipino. Nakahanap ng behikulo ang mga skolar at ang hamon sa kanila ay ang paggamit ng wikang maiintindihan ng karaniwang tao. Napakalaking kontribusyon ng *Sagisag* sa lalong pagpalalim ng kaalaman ng Pilipino sa kanyang sariling kultura at bayan. Ang *Sagisag* ay paraan ni Lumbera ng pag-akda ng malayang bayan.

Nang magsara ang *Sagisag*, hinamon naman si Lumbera ni Francisco “Dodong” Nemenzo, Dekano noon ng College of Arts and Sciences sa UP Diliman, na ireformat ang *Diliman Review* para maging mas popular ang estilo at mas basahin ng mga estudyante. Nagtagumpay din si Lumbera dito. Napakalawak ng naging impluwensiya ng dalawang publikasyong ito sa paghubog ng kritikal na kaisipan gamit ang popular na wika. Bahagi pa rin ito ng landas na tinatahak ni Lumbera sa pag-akda ng malayang bayan.

Ang malikhaing bahagi ni Bien Lumbera ay nabigyan ng pagkakataong mamulaklak sa entablado. Noon pa man, mahilig na si Lumbera sa panonood at pakikinig ng opera. Nang alukin siya ni Alice Reyes ng CCP Ballet na sumulat ng libretto para sa isang rock-ballet opera na itatanghal sa Cultural Center of the Philippines, hindi nagdalawang-isip si Lumbera. Tinayo man ang CCP ni Imelda Marcos, walang pangangimi si Lumbera na gamitin ito para sa nakamamanghang *Tales of the Manuvu*, ang aking paboritong kolaboratibong rock ballet opera nina Lumbera, Alice Reyes, at ang popular na kompositor na si Nonong Pederero. Pinalaya mula sa akademikong dyurnal ang epiko ng mga Manuvu, ginamitan ng masiste at popular na wika para sa kontemporaryong odyens, pinakilala ang mga sinaunang Manuvu, sinabayan ang liriko ng mga awit na nilikha ni Lumbera ng pop at rock na himig

na naging popular kahit sa radyo, ginawang napaka-spektakular ang entablado at sa gitna nitong lahat, sa kabila ng pag-iral ng diktadura, ang mga pasaring dito at ang mensaheng “Hindi si Manama, hindi si Ogassi/Ang ating asahan, ating sarili.” Mapangahas at napakamatagumpay ng *Tales of the Manuvu*. Dito rin nagsimula ang paglikha ni Lumbera ng liriko ng mga awit para sa mga popular na mang-aawit tulad ni Hajji Alejandro.

Ilan pang libretto ang sinulat ni Lumbera para sa CCP – ang *Rama Hari* sa pakikipagkolaborasyon muli kay Alice Reyes at sa popular na kompositor na si Ryan Cayabyab, ang ilang beses tinanghal na operang *Noli* sa musika ni Ryan Cayabyab, ang *Banaag at Sikat* sa musika ni Lucien Letaba. Sa labas ng CCP, nariyan ang kolaborasyon nina Lumbera at Jim Paredes sa *Bayani*; ang nobela ni Carlos Bulosan na *America is in the Heart* na sinalin at isinadula ni Lumbera sa *Nasa Puso ang Amerika* sa Rajah Sulaiman Theater; at ang ilang beses ding tinanghal na *Hibik at Himagsik* nina Victoria Laktaw sa musika ni Lucien Letaba at direksyon ni Alex Cortez. Ang huli, tungkol sa karahasan sa kababaihan sa mga unang taon ng okupasyon ng Amerika, ay naiparinig sa radyo.

Samantala, patuloy ang pag-akda ni Lumbera ng mga librong gumagamit ng makabayang perspektiba sa pagkritik ng kulturang popular at panitikan ng Pilipinas. Salamat sa kanyang kabiyak na si Shayne, naisalba ang nawala na sanang mga sanaysay dahil mahilig si Bien na magbigay ng kanyang kopya sa kung sino man ang hihingi nito. Bukod tangi sa mga akda ni Bien ang inilimbag ng UP Press na *Writing the Nation/Pag-akda ng Bayan* sapagkat dito, inilatag ni Lumbera ang kanyang framework sa pagkritik ng ating kultura’t panitikan. Isa sa mga paboritong sanaysay dito ng mga estudyante, halimbawa, ang “Dating” na nagbibigay halaga sa estetika ng panitikan ng mga Pilipino.

Sa pagkatao ni Bienvenido Lumbera, sa kanyang isip at aksyon, mahigpit ang pagkabigkis ng teorya at praxis.

Mahigit na otsenta na ang ating alagad ng sining na si Bienvenido Lumbera. Hanggang ngayon, nagsusulat siya at nagbabasa ng tula sa mga rali at demonstrasyon laban sa mga katiwalian sa lipunan, walang pagod sa pagsusulong ng isang malaya, nagsasarili at makatarungang kaayusan. Sa kanyang panulat at buhay patuloy niyang inaakda ang ating bayang nagmimithi pa rin ng tunay na kalayaan.

Tiyak akong nagsasalita ako para sa marami sa aming iyong tinuruan, Bien, sa iyong mga kasama sa pagkilos, sa iyong tinulungan para mahasa ang aming kahusayan, mapatatag lalo ang aming paninindigan, at para makatulong din kami sa pag-akda ng malayang bayan. Mula sa kaibuturan ng aming kasingkasing, ng aming puso, daghan kaayong salamat. Tunay kang artist ng Bayan.

BATAS MILITAR:
Mitong Pambulag ng Diktadura sa Madla,
Mitong Pansagot ng mga Taong Bayan
Teresita Gimenez-Maceda

23 Setyembre 1972.¹ Kalalampas lang ng hatinggabi nang makatanggap ang kapatid ko ng *long distance call* mula sa isang kaibigan sa U.S. Totoo bang *martial law* na sa Pilipinas? Ibinalita na raw kasi sa U.S. Wala pang cable TV at internet noon kaya di namin makumpirma. Pero ako, kinakabahan na. Kararaos lamang naming mga guro at estudyante ng UP Baguio ng matagumpay na rali laban sa napipintong pagdeklara ni Presidente Ferdinand Edralin Marcos ng Batas Militar. Nagmula ang martsa sa UP Baguio, dumaan sa Session Road at humantong sa Malcom Square kung saan nagkaroon ng mga talumpati. Ilang minuto pa'y naputol ang linya. Ano kung totoo ang balita? Kahit madaling araw na, tinawagan ko ang aking mga kapwa guro na maging maingat.

Sumikat na ang araw. Nakapagtataka. May koryente, pero walang radyo, walang TV. Pagkatapos ng almusal, naglakad ako patungong UP Baguio. Nasa paanan pa lang ako ng Session Road nang marinig ko ang kakila-kilabot na ritmo ng *combat boots*. Ilang sandali pa'y lumitaw sa itaas ng Session Road ang mahabang hanay ng mga nagmamartsang sundalong nakaunipormeng panggyera. Batas Militar na nga. Sa takot ko, umuwi na lamang ako. Sino kaya sa fakulti at mga estudyante ang nahuli na? Sino ang nakaeskapo? Nanganganib kaya ako?

Sa gabi, binuksan namin ang radyo. *Static*. Gayundin ang TV. Iniwanan naming nakabukas ang mga ito. Eksaktong 7:15 n.g. nagising ang TV. Lumitaw sa *screen* si Presidente Ferdinand Edralin Marcos at nagdeklara:

*I have proclaimed Martial Law in accordance with the power
vested in the President by the Constitution of the Philippines.*²

Pagkatapos ng mahaba niyang pahayag, *news blackout*. Sarado na ang Kongreso. Sarado na ang media. Sarado na ang mga unibersidad at eskwelahan.

Bagama't news *black-out*, nakarating din sa amin ang balita na sa Manila hatinggabi bago magproklamasyon ang Presidente, inaresto na si Senador Ninoy Aquino. Pagkatapos ay isa-isang sinundo ng militar ang mga tinuring na kaaway ni Marcos sa politika -- sina Senador Jose "Pepe" W. Diokno, Francisco Rodrigo, Ramon Mitra Jr. -- at sa media -- Eugenio Lopez Jr., Joaquin "Chino" Roces, Napoleon Rama, Maximo Soliven, at Amado Doronila. Inilarawan ni Senador

Diokno ang danas na iyon sa harap ng Korte Suprema nang hamunin niya ang konstitusyunalidad ng Martial Law:

We have been snatched from the bosoms of our families in the early morning, brought to Camp Crame, subjected to fingerprinting and to having ourselves hold our name to be photographed. All the while for each of us, there was a television camera operating, showing every step of our degradation. It is the invitation that we had no power to refuse. . . .

We are concerned about our freedom, because the mere fact that one cannot leave a building to feel the sun on his face or the breeze without asking the permission of the guard is penalty enough. . . .

We are concerned about our families. The only source of livelihood of our family is our income. Punish us for dissent, alright. Punish our families also?³

Sa iba't ibang lugar ng Pilipinas, winalis ng mga sundalo ang mga tinuring na aktibistang estudyante, mga militanteng intelektwal, mga lider ng mga tinuturing na "leftist" na organisasyon ng mga magsasaka at manggagawa. Kinulong sila sa iba't ibang sentro ng detensyon. Bago sila maabutan, marami rin ang nagtago kahit malalaman nila sa kalaunan na wala sila sa listahan.

Noong 12 Marso 1973, ipinasok sina Pepe Diokno at Ninoy Aquino sa dalawang malaking karton na may butas sa gilid para doon idugtong ng posas ang kanilang mga kamay at inilipad sila ng *Presidential helicopter* sa Fort Magsaysay sa Laur, Nueva Ecija. Pagkatanggal ng posas, inilabas sila sa karton at binartolinang magkahiwalay. Ang tanging paraan para malaman nilang kapwa pa sila buhay ay ang pagsipol nila ng kundimang *Bayan Ko*, kahit wala sa tono.⁴

Disyembre 1973. Napakalamig ng panahon sa Baguio nang damputin ng militar ang matalik kong kaibigan at kasamang nagtuturo sa UP Baguio. Sa isang *safehouse* sana siya dadalhin hindi para maging ligtas kundi para iparanas sa kanya ang kakila-kilabot na tortyur. Ang kanyang kasalanan? Kapatid siya ng pinaghihinalaang myembro ng CPP-NPA na hinahanap ng militar. Sa kabutihang-palad, nakaeskapo ang kanyang kapatid sa dragnet ng militar labing-dalawang oras bago pormal na pinataw ang batas militar. Ang kaibigan kong pinupuna ng iba sa kanyang pagiging apolitical ang siyang inaresto. Walang babala. Walang *warrant of arrest*. Mabuti na lang na kasama ng militar sa pag-aresto ang isang pulis na dating estudyante ng UP Baguio. Matagal na pakiusap hanggang dinala na lamang siya sa kampo sa La Trinidad.

Nanginginig at putlang-putla ang aking kaibigan nang bisitahin ko siya. Kasama ng marami pang iba na hinuli din sa iba't ibang dahilan, ang tanging panangga nila sa lamig ay ang tolda na bukas ang gilid; 10-14° *celsius*, pero di man lang

sila binigyan ng kumot. Mabuti at naisip kong dalhan siya ng kumot. Kulang ang isa. Dinalhan ko siya ng dalawa pa. At binigay niya iyon sa kanyang mga katabi. Sumuot sa loob ng kanyang katawan ang lamig ng kanyang paligid. Di niya mahiyaw ang pait ng inhustisyang kanyang dinanas. Hanggang nawala ang kanyang ngiti, kahit pinalaya siya pagkatapos ng ilang linggo.

1974. Nasa Manila na ako noon at nagtatangka pa ring tapusin ang aking tesis masteral sa Ateneo de Manila University. Ang problema, di ko alam kung saan naroon ang aking tagapayo na si Dr. Bienvenido “Bien” Lumbera. Parang nilamon ng Batas Militar ang buong Departamento ng Araling Panlipunan ng Ateneo de Manila University. Isang gabi, inimbita kaming dalawa ni Shayne Nograles (naging kabiyak ni Bien) ng matalik naming kaibigan at kaklaseng si Doreen Fernandez sa kanyang bahay para maghapunan. May sorpresang inihanda para sa amin si Doreen. Pagpasok namin ng pinto, di kami makapaniwala nang makaharap namin si Bien. Nagluluha kaming yumakap sa namamayay naming propesor. Parang di siya nagtatago pagkat tuloy pa rin ang pagbigay niya ng payo sa akin habang nagsasalo-salo kami sa napakasarap na pagkaing inihain ni Doreen. Ganoon kasing kaibigan si Doreen. Kapag may maitutulong siya, hahanap siya ng paraan. Lalo na para sa balisang si Shayne na puno ng pagkabahala sa sitwasyon ni Bien.

Iyon ang tanging pagkakataong nakita ko si Bien. Wala pang tatlong buwan, nabalitaan ko na lang na naaresto siya ng militar. Hindi ako nakabisita. Pero si Shayne, halos linggo-linggong pinupuntahan si Bien sa sentro ng detensyon. Sa laki ng kanyang pag-ibig kay Bien, hindi siya nawalan ng pag-asa. Kung sino-sino ang nilapitan niya para makalaya si Bien.

Sa aking alaala, magpa-Pasko noong taong 1974 nang dinaanan ako ni Doreen para sa isang salo-salo sa Ateneo. May sorpresa na naman siya sa akin. Sa gitna ng salo-salo, magkahawak-kamay sina Shayne at Bien na dumating. Sa kanyang pagpupursige, nagawa ni Shayne ang himala. Napalaya niya si Bien. Luha sa tuwa ang dumaloy sa aking mga mata nang makita ko ang nuo’y matipunong katawan ni Bien. Sa loob ng detensyon, nag-ehersisyo siya. Natutong maghabi ng *macrame*.

Malaya na si Bien. At malaya niyang pinakasalan ang amiga kong si Shayne noong 19 Marso 1975 sa Archbishop’s Palace sa Mandaluyong. Ngunit patuloy ang malikhaing pag-subvert ni Bien sa mismong mga makinarya ng impormasyon at kultural na institusyon ng diktadura. Tinanggap niya ang alok na maging editor ng magasing *Sagisag*, isang publikasyon ng Department of Public Information na pinamunuan ni Kit Tatad. Ginawa niyang behikulo ang magasin para sa mga kritikal na panulat sa estilong popular ng mga skolar tungkol sa makabayang panitikan, kulturang popular, isyung pangkasaysayan, at malayang tagisan ng mga pananaw. Nagsulat siya ng mga *libretto* para sa *Ballet-rock opera* tulad ng *Tales of the Manuvu* (1977) at *Rama Hari* (1980) na tinanghal sa Cultural Center of the Philippines sa kaigtingan ng Batas Militar. Sa inobatibong paraan, inihatid ng kanyang mga *libretto* ang mensaheng tayo ang may hawak ng sarili nating buhay

at hindi ang mga diyos o ang mga may kapangyarihan at ang tema na ang nasa kabutihan ang may karapatang mamahala sa bayan. Sa kanyang pagturo sa UP at pagsulat ng mga tula, awit at sanaysay, sinulong niya ang kahalagahan ng sining at wikang Filipino sa pag-angat ng kamalayan sa adhikaing makabayan.

Anim na taon ang lumipas. Sa loob ng panahong iyon, maraming nagkusang mawala para mamundok. Marami ring basta na lamang winala ng militar sa kung anu-anong dahilan. Di naman kasi kailangang ipangatwiran noon ang pag-aresto. *Desaparecidos* ang tawag sa mga winala ng mga awtoritaryanong rehimen sa Latin Amerika. Sa Pilipinas, sila ang mga sinalvage. Hanggang ngayon, hinahanap pa rin sila ng kanilang mga magulang, kapatid, kamag-anak, kaibigan.

1981. *Lifted* na raw ang batas militar, ang anunsyo ng diktadura noong 1981. Patawa naming tinawag ‘yun na “face-lifting of Martial Law” pagkat wala naman talagang nagbago. Dalawang taon pagkaraan, ilang linggong di sumipot ang isa ko pang kaibigang propesor dito sa UP Diliman. Hinahanap ang kanyang nawawalang bana, ang sabi ng kanyang ka-departamento. Hinanap nga ng aking kaibigan nang di na umuwi ito. Isa-isa niyang pinuntahan ang mga presinto ng pulis at kampo militar. Hanggang makarating sa Camp Bagong Diwa. Sa halip na sagutin ang kanyang mga usisa ng mga sundalong walang pangalang nakatatak sa uniporme, inilagay siya sa *solitary confinement*. Ang kanyang naging tortyur? Halos araw-araw pinarinig sa kanya ang paghampas ng *golf club* sa nakatiwarik na katawan ng kanyang bana. *Commodore* ang ama ng aking kaibigan kaya siguro di siya dinapatan ng kamay o ginahasa tulad ng ibang detenidong pulitikal, o kinoryente sa maseselang bahagi ng kanyang katawan. Pero para sa kanya, mas matindi pa kaysa anupamang pananakit ang mga hiyaw ng kanyang mahal sa buhay na umaabot sa kanyang tenga, ang paglarawan sa kanyang isip ng kung anong uri ng tortyur ang ginagawa sa kanyang kabiya, ang pagbalot sa kanyang pagkatao ng damdamin ng kawalang kapangyarihan, ang pagtangka ng militar na tanggalan siya ng sariling humanidad.

Ilang linggo bago nahanap ng kanyang ama ang aking kaibigan at napalaya. Sa VLuna Hospital na niya nakita ang kanyang bana na gutay-gutay ang katawan. Salamat at may kaunting hininga.

Sa panahon ng awtoritaryanong rehimen ni Marcos, halos walang nakaeskapo sa hagulit ng kamay na bakal. Kung di man sa iyo mismo nangyari, tiyak na may kaibigan, myembro ng pamilya, kasama sa trabaho, kakilala na dumaan sa nakababangungot na danas. Mga realidad ito ng Batas Militar na higit na nakasisindak kaysa anupamang rimarim ang maaring kathain ng mga manunulat. Mga realidad itong nais mang puksain sa gunita, ay nakaukit na sa kolektibong memorya ng taong bayan. Mga realidad itong mahalaga sanang isalin sa kasalukuyan at sumusunod na henerasyon.

Bago Mag-Batas Militar: Iginuhit (raw) ng Tadhana

May ibang realidad naman na pinilit likhain ng mag-asawang Ferdinand at Imelda Marcos para sa mga mamamayang Pilipino bago pa man ipataw ang Batas Militar. At sa buong panahon ng diktadura, maingat itong inalagaan, pinalamutian, at pinalago ng mag-asawa.

“Iginuhit ng Tadhana” ang benta ni Ferdinand Edralin Marcos sa kanyang kandidatura para sa pagka-Presidente ng Pilipinas noong 1965. Ginamit ni Marcos ang kapangyarihan ng masmidya para isadula sa pelikulang ginampanan nina Luis Gonzales, Gloria Romero, at Rosa Mia ang unang mitong kanyang kinonstrak para makuha ang boto ng bayan: isang matikas na binatang ubod ng talino na dumaan sa matinding pagsubok nang siya’y makasuhan ng pagpatay sa karibal ng kanyang ama sa pulitika na si Julio Nalundasan noong 20 Setyembre 1935; ang di magapi niyang spiritu nang ipagtanggol ang kanyang sarili sa harap ng Korte Suprema; ang pag-aaral niya para sa bar exam habang nakakulong at kanyang pagkamit ng mataas na grado sa bar; ang pagwalang-sala sa kanya ng Korte Suprema; ang kanyang pagbuo ng pangkat ng mga gerilyang tinawag niyang “Ang mga Maharlika” para lumaban sa mga Hapon at mga medalya raw na ginawad sa kanya ng gobyernong Amerikano para sa kanyang pambihira raw na kagitingan; ang matagumpay na pagpasok niya sa pulitika. Sa pagwagi niya ng pag-ibig ng magandang pamangkin ng *Speaker of the House* na si Daniel Romualdez, nakumpleto ang mito. Di na mapigilan ang katuparan ng tadhanang iginuhit raw para sa kanya mula sa kanyang kabataan – ang pagiging Presidente at Ama o, sa mga Ilokano, Apo, ng sariling bansa.

Nasa pelikula ang lahat ng sangkap ng isang mitong nakabibighani: mapait na danas sa loob ng karsel, matagumpay na paglampas sa pagsubok, giting sa larangan ng digma, at, importante para sa mga Pilipino, pagwagi ng pag-ibig. Tadtad man ng kontrobersya ang pelikula, nakuha na ni Marcos ang damdamin at isip ng mga manonood. Sa panahong wala pang *turncoatism*, isa dapat na malaking kasalanan ang paglipat ni Marcos mula sa Liberal Party tungo sa Nacionalista Party para doon ilunsad ang kanyang kandidatura. Pero nabura iyon ng mitong nilikha.

Lalong naging kapani-paniwala ang mito nang tangkain ng gobyernong ipagbawal ang pagpalabas ng *Iginuhit ng Tadhana* sa mga sinehan. Sa panahon na wala pang betamax o vcd o dvd o *cable TV* o netflix, malaking bagay ang pag-ere ng pelikula sa TV.

At nagwagi nga sa eleksyon si Ferdinand Edralin Marcos. Inilagay ng mga mamamayang Pilipino sa kamay ng isang salamangkero ang pag-asa para sa mas maunlad na kinabukasan.

Sa pangalawang termino ni Presidente Marcos, unti-unti nang lumitaw ang tunay na pakay ng mag-asawang Ferdinand at Imelda. Panay na ang protesta sa kalye ng mga estudyante, manggagawa, at iba pang sektor ng lipunan. Nakaupo si Marcos, ayon sa puna ni Senador Jose W. Diokno, sa isang “trono ng mga bayonete” (*throne of bayonets*) at tiyak na wala itong patutunguhan kundi ang pagpataw ng Batas Militar.

Sa panahon ng kanyang pangalawang termino, inaakit na ni Marcos ang militar at inumpisahan na niyang paghandain ang makinarya ng armadong pwersa para sa darating na represyon at pamamahala ng mga strukturang sibilian. Maraming militar na opisyal ang pinadala sa US sa mga kampo ng pagsasanay sa mga instrumento ng tortyur at makinarya ng *psychological warfare* para, kasabay ng iba pang organisasyong militar ng Chile, Argentina, Iran, atbp., mahasa doon. Dahil hindi pwede noong makumpirma ng Kongreso bilang *Full Colonel* ang isang opisyal kung walang *Master's degree* o katumbas nito, pinili ang ilang *Lieutenant Colonel* para mag-MBA sa Asian Institute of Management (AIM) at iba pang gradwadong programa sa ibang bansa. Naging mahalaga sa proyekto ng Batas Militar ang pagbuo ng isang *brain bank* kung saan naka-file ang CV ng matatalinong estudyante at mga kilalang experto sa iba't ibang larangan na maaring magsilbi sa pinaplano nang Bagong lipunan.

“Edifice Complex”

Samantala, wala ring tigil ang First Lady sa pag-organisa ng sarili niyang mga abay o dama mula sa mga asawa ng mga heneral at mayayamang negosyante. Binansagan silang *Blue Ladies* na katulong ni Imelda sa kanyang mga proyekto. May mga pinili siyang arkitekto at *interior designer* para sa kanyang pinaplanong mga gusaling pansining, mga artist na kanyang kinupkop at sinuportahan hanggang sa internasyunal na entablado.

Sa unang taon pa lamang ni Marcos, hinimok na ni Imelda si Leandro Valencia Locsin para idisenyo at itayo ang Cultural Center of the Philippines (CCP) sa *reclamation area* ng Roxas Blvd. sa halip na sa Lungsod Quezon. Sa kabila ng mga protesta, natuloy ang kamangha-manghang gusaling ito: mabigat na slab na konkreto na tila lumulutang sa ere. Bago magtapos ang unang termino ni Marcos, at tatlong araw bago ika-52 kaarawan ni Ferdinand E. Marcos nabuksan ang CCP

noong 8 Setyembre 1969. Sa panahon ng Batas Militar, naging benyu ito para sa mga dayuhan at lokal na artist na nasa pabor nina Ferdinand at Imelda.

Pagkapataw ng Batas Militar, wala nang hadlang sa pagtayo ng mga gusaling walang hanggang magpupugay sa pangalan nina Ferdinand at Imelda, malublob man sa utang ang bansa at patuloy sa pagdarahop ang milyon-milyong Pilipino. “Edifice complex” ang popular na puna sa obsesyon ni Imelda na magtayo ng iba pang gusali sa paligid ng CCP – ang Folk Arts Theater na hindi naman talaga para sa “folk” o taong-bayan kundi para sa 1974 Miss Universe Beauty Pageant at sa mga konsyerto ng mga dayuhang pop artist at iba pa; ang Philippine International Convention Center (PICC) para sa paghost ng Pilipinas sa 1976 IMF-World Bank Annual Meeting; ang Manila Film Center na sa kabila ng pagkahulog ng ilang mason sa binubuhos pa lamang na konkreto ay walang patid pa rin ang implementasyon ng tatlong *workshift* matapos lang ang gusali.

Kasabay ng mga gusali sa paligid ng CCP complex ang pagtayo naman ng mga 5-star hotel para sa mga dayuhan. Binoldoser ang mga tirahan ng skwater. Ang ibang lugar na “pangit” sa paningin ng First Lady ay binakuran at pininturahan ng puti. Ang Bagong Lipunan sa “City of Man” ng diktadura ng mag-asawang Ferdinand at Imelda ay para lamang sa mga may maharlikang katangian ng “the good, the noble, the beautiful.”

Gayunpaman, sinikap ng diktadurang Ferdinand at Imelda na bigyang balanse ang mga gusaling pansining na tinuring na mga “repository ng kaluluwa ng Pilipino” sa pagtayo naman ng mga ospital na mag-aalaga sa pisikal na kalusugan ng mga

Pilipino. Pero sa halip na tingnan ang mga primaryang sakit na ikinamamatay ng higit na nakararaming Pilipino, mararangya at espesyalisadong ospital ang binigyan ng prayoridad. “For every organ a hospital” ang puna ng mga tao sa tinayong Heart Center (100-bed capacity lamang), Lung Center, at Kidney Center. Bahagi pa rin ang mga ito ng pagtangkang bigyan ng laman ang hungkag na mitong pinalaganap ng mag-asawa na sila’y tagapagbigay ng biyaya sa mga kaawa-awa sa lipunan.

Sa lobby ng Heart Center ang mural ni Vicente Manansala (“Inang Bayan” 1975) na ang sentro’y mukha ni Imelda na waring pinagmumulan ng grasya para sa mga dukhang ipinwesto ng pintor sa ilalim ni Imelda.

“Filipinos want beauty”

Samantala, waring reyna ang turing ni Imelda sa sarili at maingat niyang pinakinis lalo ang kanyang likas na kagandahan at pinagarbo ang kanyang bihis sa paniniwalang, sa kanyang salita, “Filipinos want beauty. I have to look beautiful so that the poor Filipinos will have a star to look at from their slums.”⁵

Sa mga kinomisyon na *oil painting* makikita ang tangka ng mag-asawang Ferdinand at Imelda na palaguin ang mito ng kanilang sinasabing itinadhanang paghawak ng absolutong kapangyarihan sa bansa.

Inagaw nila mula sa kulturang bayan ang mito ng biniyak na kawayan na siyang pinagmulan ng unang lalaki at babae sa mundo. Sa *painting* at sa inukit na kahoy, ang mga mukha nina Ferdinand at Imelda ang lumilitaw mula sa biniyak na kawayan na waring nagpapahiwatig na sa kanila nagmumula ang binagong bansang Pilipinas.

Sa isang magarang bulwagan naman na tinawag ni Imelda na Sto. Niño Shrine ngunit sa katotohanan ay isang magarbang palasyo para sa kanyang mga bisita sa Tacloban, sa isang dulo ng ikalawang palapag ay may dalawang nakaukit na silyang gawa sa narra na wari’y trono na ang *backdrop* ay isang mural ng maladiyosang Imelda na lumilitaw mula sa dagat at may hawak na kabibe kung saan naroon

ang mga mukha ng kanyang mga anak. Sa kanan naman ng kanyang balikat ang umaangat na katawan ng mala-Diyos na Ferdinand.

Isa sa mga paboritong *painting* ni Imelda ang ginawa para sa kanya ni Claudio Bravo, isang artist mula sa Chile. Dito, nakaterno siya't may parasol at panatag na namamasyal sa baybayin.⁶ Paborito rin niya ang *painting* na laging ginagamit sa mga pahayagan na naglalarawan sa kanya na parang reynang pinalamutian ng alahas at laso.

Nang bawiin ng mga taong bayan ang paglikha ng mito

Makapangyarihan ang mito sa paghubog ng kamalayan ng taong-bayan. At totoo, marami rin naman talaga ang nabulag o nabihag sa mapanaksil na sinag ng mitong nilikha ng mag-asawang Ferdinand at Imelda sa madilim na yugto ng Batas Militar.

Ngunit ang tunay na mito ay hindi maaring likhain ng isa o dalawang indibidwal. Hindi rin ito maaring ipataw mula sa itaas. Hindi ito madadaan sa salamangka ng pulitika o sa pagbuhos ng perang di naman kanila para lamang palaganapin ang imahen ng kabutihan, nobilidad, at kagandahan. Darating ang panahon na may matitisod at masisilip ang lagim na nakatago sa likod ng karangyaan; ang karahasan laban sa mga karaniwang tao na lantad ma'y ayaw pa ring aminin ng awtoritaryanong rehimen; ang pagkasadlak sa kagutuman ng mga galising pobre para tuloy ang ligaya ng nahihibang sa kapangyarihan sa pamimili ng tatlong libong sapatos, mga naglalakihang brilyante, sangkaterbang terno, at galon-galon ng mamahaling perfumo na "Joy" na nilipad pa mula sa Paris. Pagkat, tulad ng pagbansag kung sino ang dapat tanghalin na bayani, kailangang manggaling sa ibaba, sa mga di kilalang taong-bayan ang mito.

Nang mangyari ang pagpaslang kay Ninoy Aquino sa pag-uwi niya sa Pilipinas noong 21 Agosto 1983, binawi ng mga taong-bayan ang kapangyarihan ng mito.

Batid ni Ninoy na maaring kamatayan ang sasalubong sa kanya pag-uwi niya ng

Pilipinas. Sa Grand Hotel pa lang sa Taipei, nagsabi na siya sa mga *journalist* na sasama sa kanyang paglakbay pauwi na gagamit siya ng *bulletproof vest*. Pero kung barilin siya sa ulo, “I’m a goner.” Payo pa niya: “You have to be ready with your hand camera because this action can become very fast. In a matter of 3 or 4 minutes it could be all over, and I may not be able to talk to you again after this.”⁷ Sa kabila

ng tila premonisyon sa lagim na naghihintay sa kanya sa Manila, di matinag si Ninoy sa kanyang desisyon na umuwi kahit pa man anong mangyari. Kasama ng kanyang bayaw na si Ken Kashiwahara, isang ABC News Correspondent sa San Francisco, matagumpay siyang nakasakay sa China Airlines Flight 811 patungong Manila gamit ang pasaporte na nagdadala ng simbolikong pangalan na “Marcial (para sa Martial Law) Bonifacio (para sa Fort Bonifacio na kanyang naging sentro ng detensyon)”. Bago dumapo ang eroplano sa Manila International Airport, nagbitaw siya ng mga salita sa katabi niyang ABC News Correspondent na si Jim Laurie:

I think the fact alone that we can land is victory enough. Everything after that is bonus. Whether they put me back in a plane and ship me out or bring me to prison, I promised to return, I have returned against all odds. So that’s good enough for me....

My feeling is we all have to die sometime. If it is my fate to die by the assassin’s bullet, so be it. But I cannot be petrified by inaction, or fear of assassination and therefore stay in a corner. I have to suffer with my people. I have to lead them because of the responsibility given to me by our people.⁸

Pagdapo ng eroplano, nangyari nga ang asasinasyon. Nagitla ang sambayanan sa karahasang naganap. Bagama’t inalis kaagad ng mga sundalo ang bangkay ni Ninoy, may mabilis na nakakuha ng larawan ni Ninoy na may pagka-anyong krus na nakadapa sa tarmac, duguan ang ulong waring nasa akto ng paghalik sa lupang kanyang minahal higit pa sa kanyang buhay. Ang larawang iyon ang nakintal sa isip ng sambayanan. Binasahan ang asasinasyon ng kahulugang tulad ng sa pasyon. Tinulad ang pagsundo ng mga suguang sundalo kay Ninoy sa eroplano sapagsundo kay Kristo ng mga sugo ng mga Pariseo para dalhin sa kanyang kamatayan. Kung

si Kristo'y nagbigay ng kanyang buhay para sa katubusan ng sandaigdig, walang takot na inialay ni Ninoy ang kanyang buhay para mapalaya ang sambayanang Pilipino sa bakal na kamay ng diktador.

Iginuhit talaga ng tadhana

Lumakas ang mito ni Ninoy sa kabila ng pagtangka ng diktadurang ibintang ang pagbaril kay Ninoy sa isang nagngangalang Rolando Galman na tinadtad agad ng bala ng mga myembro ng Aviation Security Command (AVSECOM).

Ironikal, ngunit sa halip na magapi ng takot ang mga mamamayan sa lantarang pagpaslang kay Ninoy sa liwanag ng araw, ito ang nagpukaw ng kanilang galit sa rehimen. Rumaragasa ang mga karaniwang taong nagkusang makiramay sa biyudang si Cory Aquino, kanyang mga anak, at inang si Doña Aurora. Minarapat ni Doña Aurora na huwag galawin ang napinsalang mukha ni Ninoy at huwag palitan ang kanyang duguang damit para makita ng publiko “what they did to my son.”⁹ Kinailangang ilipat ang lamay sa Sto. Domingo Church dahil sa haba ng linya ng mga taong nagluksa para kay Ninoy. Binawal man ang midya sa pagkober ng labing-dalawang oras na napakahabang prosesyon sa paglibing kay Ninoy, di maitanggi na milyon-milyong mamamayang Pilipino ang nagkusang samahan ang byudang si Cory Aquino sa pagpaalam kay Ninoy. Kahit langit ay nakiramay sa binuhos nitong luha na sinabayan pa ng nagngangalit na kulog at kidlat.

Sa loob ng tatlong taon pagkatapos ng pagpaslang kay Ninoy, nahugot ng mga mamamayan ang kanilang lakas para hamunin ang pwersa ng kadiliman na kinakatawan ng diktadura sa kanilang pagsigaw na *Tama na! Sobra Na! Palitan Na!* sa dumalas na pagdaos ng mga rali at demonstrasyon. Ginawang simbolo si Cory Aquino ng mga nagkakaisang pwersa ng oposisyon. Kung minanipula ni Marcos ang mito ng “Iginuhit ng Tadhana” para makamit ang pagkapangulo ng bansa, kay Cory nakita ng taong-bayan ang papel ng lider na iginuhit talaga ng tadhana. Nasa pagkatao ni Cory ang mga elemento ng isang makapangyarihang mito: mabait at tahimik na asawang walang ambisyon sa pulitika; babaeng ginawang biyuda ng karahasan na lumalaban sa inhustiyang pinapairal ng isang machismong lalakeng kumamkam ng kapangyarihan.

Bagama't gradwado ng College of Mount Vincent sa New York, major sa French at minor sa Mathematics, tinuring siyang “walang karanasan at walang alam” ng

kampo ng diktadura. “Aqui?” (Dito?) habang tinuturo ang daliri sa may utak, “No!” ang biro kay Cory ng mga maka-Marcos. Ang sagot ni Cory? “I admit I have no experience in cheating, stealing, lying or assassinating political opponents.”¹⁰ At nang magpasya si Cory na ituloy ang laban ni Ninoy at iba pang pinaslang ng rehimen at hamunin ang diktadura sa isang *snap election*, mga taong-bayan mismo ang lumikha ng mito ng pagwagi ng kabutihan laban sa kasamaan.

Mga mamamayan ang nag-alaga sa mga balota. Sa bilangan ng balotang dinaos ng COMELEC sa *plenary hall* ng Philippine Convention Center noong Pebrero 9, 1986, *computer technicians* ang nagkusang mag-*walk-out* nang di na maatim ng kanilang konsensya ang manipulasyon na nangyayari sa *tally board*.

... it was a spontaneous act of protest; we have no leader, we are not syndicated, nor do we wish to be linked to any partisan motives. None of us has any political affiliation. We are just independent-minded persons whose only desire is to preserve the purity of our profession.

When the discrepancy between the computer tabulation reports and the figures on the tally board was detected, the immediate reaction was one of indignation and utter frustration. It hurt us to see a deliberate betrayal of trust. It did not matter who was winning or losing; cheating whether by 1 or 100,000 is still cheating. It was an insult to our most basic sensibilities, both moral and professional. And we did not want to have anything to do with it.”¹¹

Pagkaraan ng dalawang linggo, nagkaroon ng *people power revolution*. Pumanig ang langit sa kabutihan, at napatalsik ng mga taong-bayan ang mag-asawang Ferdinand at Imelda, kanilang mga anak, at ilan sa mga kroni.

Pag-aruga sa kolektibong alaala

Matingkad pa rin sa aking alaala, at, palagay ko, sa gunita ng aking henerasyon, ang bangungot ng Batas Militar. Pero, di tulad ng ibang bansang dumaan din sa katulad na danas ng hagupit ng awtoritaryanong rehimen at sa kanilang paglaya’y nagbuo ng mga *truth commission* para pagharapin ang biktima at kanilang tortyurer tulad ng nangyari sa South Africa at Chile; naglatag ng mga marker kung saan nangyari ang mga karahasan; patuloy na paikot na naglalakad ang mga Madres de Mayo sa Plaza de Mayo ng Buenos Aires bawat Hwebes kada linggo, tangan pa rin ang mga larawan ng kanilang mga mahal sa buhay na winala ng diktadura; nagpinta sa mga haligi at pader sa mga publikong lugar ng iba’t ibang uri ng karahasan at ng mga simbolo ng represyon bilang paalala sa sambayanan na kailangang pagtibayin ang panata na “Nada mas” o “Di na kailanman” sa diktadura, tila bang mas gusto na

lang natin tiklupin ang ating mga alaala. Kaya?

Hindi ako naniniwala na maikli ang memorya ng ating mga taong-bayan. Na madali tayong makalimot. Paano malilimutan ang diktadurang humamak ng ating pagkatao? Tiyak na may makatatanda.

Binigyan nating wakas ang diktadura mahigit na tatlong dekada nang nakalipas at nagkaroon tayo ng pagbabago. Pero di sapat ang “people power” para maipatupad ang kinakailangang mga reporma sa lipunan at sa pulitika. Wala pa ring napapanagot sa mga responsable sa karahasa’t kalupitan, sa pagnanakaw ng kabang-yaman sa panahon ng diktadura. Sa pagkasabik na “hilumin ang mga sugat ng bansa,” at sa kawalan ng pag-unawa sa lawak ng pinsalang dulot ng Batas Militar sa ating mga institusyon, kultura, at kamalayan, marami sa ating mga lider ay nagkusang lumimot. Sa pagbigay-daan sa pulitika ng akomodasyon at patronahe, maraming mga isyu at problema ng nakaraan ang nananatiling di resolbado.

Tinalikuran natin ang ating nakalipas kahit na tumatagos pa rin ito sa ating kasalukuyan. Ang mga kaisipang hinulma ng kamay na bakal ay umiiral pa rin sa ilalim ng pinaghirapan nating demokratikong kaayusan. Sa pagiging lagapan ng *turncoatism* sa mga partido pulitikal, para pa rin tayong nasa ilalim ng iisang partido. Samantala, napakanaturalisado na ng korupsiyon sa ating lipunan na parang ito na lamang ang tanging paraan para makapagnegosyo sa bayan. Nasa kamay pa rin ng iilan ang yaman ng bansa. Sa halip na magtayo ng mga parke para sa taong-bayan, naglalakihang *mall* ang tinatayo para magsilbing panlamig ng mga anak ng pawis. Pahirap nang pahirap ang mga taong-bayan, pero patuloy ang *pork barrel* at kultura ng *plunder*.

Nagsilitawan na naman ang mga Marcos para bulagin ang kasalukuyang henerasyon ng mga kasinungalingang nagbabalat-kayong katotohanan, ng binaluktot nilang bersyon ng kasaysayan. Hanggang ngayon, patuloy pa rin ang mga extrahudisyal na pagpaslang o salvaging o pagwala ng mga tinuturing na “leftist” o kaaway ng gobyerno; ng basta pagpatay na lamang sa mga pinaghihinalaang *drug pusher* kahit pa man inosenteng kabataan na nautusan lang bumili sa isang sari-sari *store* o nakaangkas na bata sa motorsiklo ng ama o nahihimlay na pamilya sa sariling tahanan dahil daw “nanlaban”; ng pagpiit sa tinuturing na kalaban dahil sa pagpuna sa sinasabing maraming paglabag ng kasalukuyang presidente sa karapatang pantao; ng pagmaniobra para pwersadong mapagbitiw sa tungkulin ang pinuno ng Korte Suprema; ng pagtangkang alisin sa pwesto ang hinalal dahil sa isang talumpati sa paglabag ng karapatang pantao ng kasalukuyang gobyerno; ng panggigipit sa mga katutubong kultural na komunidad sa hilaga at timog at ng sumusuporta sa kanilang mga adhikain. Patuloy ang inhustisya. Sa halip na kondenahin, pinoprotektahan at, mas malala, pinupuri pa ang mga sundalo at pulis na responsable dito. Samantala, hindi pinapayagan ang malayang imbestigasyon ng *Special Rapporteur* ng United Nations sa lumulobong bilang ng karahasang

nagaganap sa Pilipinas at di paggalang ng mga dapat tagataguyod ng batas sa mga karapatang pantao.

Kung nais nating ilitas ang sarili nating bayan at di makondena sa isang kasaysayan ng pag-uulit-ulit, kailangan nating magkusa ng aktibong paggunita. Mahalagang bahagi ito ng proseso ng paggising ng mga kaisipang napurol ng mahabang panahon ng awtoritaryanong pamamahala. Kailangang buhayin muli ang kakayahan ng taong-bayan sa kritikal na pag-iisip. Kailangang isalin ang ating kolektibong memorya sa kasalukuyan at susunod na henerasyon. Tanging sa pamagitan ng pagkwento ng dusang dinaanan ng taong-bayan, ng pagtayo ng mga sityo ng alaala, ng pagwasak ng mga mitong pinataw sa taong-bayan, ng tagumpay na makakamit kung nagkakaisa ang sambayanan para tanggiin ang anumang anyo ng awtoritaryanismo magkakaroon ng kinabukasan ng “Di na Kailanman sa Batas Militar” sa ating bansa.

Mga Tala

¹Bagama’t petsang 21 Setyembre 1972 ang dokumento ng deklarasyon ng Batas Militar, nangyari ang proklamasyon ni Presidente Ferdinand Marcos sa 7:15 p.m., 23 Setyembre 1972. <https://www.officialgazette.gov.ph/featured/declaration-of-martial-law/>. Inaksess 5:30 n.h., 21 Setyembre 2019.

² <https://www.officialgazette.gov.ph/featured/declaration-of-martial-law/>

³Hango sa transkripsyon ng *cassette tape recording* ng talumpati ni Senador Jose “Pepe” W. Diokno sa Korte Suprema noong 1973.

⁴Ang mga detalyeng ito ay mula sa aking interbyu kay Carmen I. Diokno, asawa ni Ka Pepe Diokno noong 16 Setyembre 1987 para sa video documentary na *A Nation for Our Children: The Life and Vision of Jose W. Diokno*. Inere sa ABS-CBN, 9-11 p.m., 4 Disyembre 1987.

⁵Kapag naghahanap ka ng *quotation* mula kay Imelda Romualdez Marcos, laging lumalabas ang *quotation* na ito sa Google.

⁶Nakita ko ang mga painting na ito nang bisitahin ko ang Sto. Niño Shrine sa Tacloban noong 1991. Sa sentro ng unang palapag ay ang hanay ng mga *pew* at sa dulo nito ay ang imahen ng Sto. Niño. Pero magkabilaan ang malalaking kwarto naman para sa mga bisita. May hagdanan mula sa unang palapag na may mga *celadon jar*. May isa pang painting sa dulo ng sentral na hagdanan. At sa mga dingding makikita ang ilan sa mga painting ni Imelda na inilarawan sa sanaysay na ito.

⁷Ken Kashiwahara, “Aquino’s Final Journey”, *The New York Times*, 16 Oktubre 1983. May video recording din ang eksena ni Ninoy na nakikipag-usap sa mga *correspondent* sa Taipei.

⁸Hango sa Jim Laurie, video recording ng kanyang huling interbyu kay Ninoy Aquino sa China Airlines Flight 811 noong 21 Agosto 1983, uploaded sa YouTube noong 30 Hunyo 2010. <https://www.youtube.com/watch?v=1vADEDZpetY&t=84s>. Inakses noong 20 Setyembre 2019.

⁹Kashiwahara, “Aquino’s Final Journey”.

¹⁰Hango sa isang video recording ng talumpati ni Cory Aquino sa kanyang kampanya ang nasa aking pangangalaga.

¹¹Sipi mula sa pahayag ng 35 na *computer technicians* na kusang nag-*walk-out* sa COMELEC quick count. Inilabas muli ni Reynaldo Santos Jr. sa kanyang artikulong “1986 COMELEC Walk-out Not about Cory or Marcos. *Rappler.com*. Posted 25 Pebrero 2013. Inakses noong 20 Setyembre 2019.

**Music and Martial Law:
The Making of the New Filipino, 1972-1986**
Raul Casantusan Navarro

“It is my hope that we will be able to rewrite histories...”¹
Ferdinand E. Marcos

PRELUDE

Music both permeates and defines culture. Music as propaganda is aimed at affecting the emotional states of its listeners, educating at some level, and suggesting at another. It is always baggage-laden, culturally, politically, and geographically rooted. Thus, music as colonial propaganda effectively situates it at the crossroads of cultural exchanges and impositions

Music played pivotal roles in the shifting sands of discourse in Philippine political/cultural/historical landscape—notably, Spain with their cross and sword, the United States of America with her benevolent assimilation, then Imperial Japan and its Greater East Asia Co-Prosperity Sphere, and the Marcoses with their New Society—all under martial rule. Used as a weapon, music is meant to effect perceptual climates beneficial to the dictates of whoever enjoys the advantage of wealth and political hegemony.

SETTING THE COLONIAL TONE

The experience of the Filipino under imperialist powers in the last five hundred years not only hastened the coming of age and amalgamation of his society, but they also left powerful and indelible socio-cultural imprints. Virgilio Enriquez likened the Filipino to the coconut, of which he said “kayumanggi ang labas ngunit puti ang loob, banyaga ang kaisipan, wika at pangalan.”² It is not an understatement that the Filipino’s colonial inclinations provided purpose to the pseudo-nationalist narrative of the then nascent Marcos regime.

FERDINAND MARCOS AT THE HELM OF POWER

“This nation can be great again...
It is my article of faith, and Divine Providence
Has willed that you and I can now translate this faith into deeds...
Each generation writes its own history...
We must renew the vision of greatness for our country.”
- Ferdinand E. Marcos³

Propaganda is a powerful tool in creating, evolving, and even silencing unofficial and alternative narratives. The “colonizing” effect of nationalistic discourse of the New Society of the Marcos regime was carefully calculated and disseminated through songs, images, and gestures.

Ferdinand Marcos’ rise to power began in 1965 when he won his first term as president of the country. This initial tenure saw his nation-building programs in infrastructures take shape. The programs consisted of building schools and paving roads more than his predecessors in office had accomplished. Marcos himself recounted,

More than 80,000 new schoolhouses were constructed, 6,000 kilometers of roads built, along with numerous irrigation systems, which by actual count, exceeded all irrigation systems set up from the time of the discovery of the Philippines by Ferdinand Magellan up to my first inaugural in 1965.⁴

In 1968, Marcos emphasized restoring law and order, instituting land reform, and undertaking urban renewal programs.⁵ In his book *Today’s Revolution: Democracy* in 1971, he hinted a drastic shift in government, presaging martial rule. A year later Marcos issued Presidential Decree (PD) 1081, declaring the Philippines under martial law.

In the face of mounting international criticism, he launched a campaign to justify his rule. And in *Today’s Revolution: Democracy*, he argued,

The reorientation of political authority towards the radicalization of society is a necessity of our times... The power to control and change his environment is a cardinal belief of modern man, and revolution is the ultimate expression of this outlook – the modernizing outlook.⁶

Revolution is an aspect of the modernizing or developing process, which is an invariable identified as a democratizing process... Governments insofar as they are able, insofar as they are committed to democracy, can and should compete for leadership of the revolution.⁷

Marcos searched for an alternative to the violent “Jacobin revolution.” He initiated a revolution himself, which he called a “revolution from the center.” The center, of course, was his seat of power, his presidency, from where he steered the said “revolution,” and from where he ultimately benefitted as a dictator. Of this, he said,

We have characterized the democratic revolution as a “revolution

from the center,” because it is initiated by the government, which stands at the center of society and not above the people.⁸

He repeatedly invoked the provision in the 1935 *Philippine Constitution* that allowed the president of the Republic to “proclaim a state of martial law or suspend the privilege of the writ of habeas corpus when there is any invasion, insurrection or imminent danger thereof.”⁹ The bombing of Plaza Miranda was made into a convenient excuse by Marcos to suspend the writ of habeas corpus,¹⁰ and the supposed attempt at the life of the then National Defense Secretary, Juan Ponce Enrile,¹¹ set the stage for his invocation of the extraordinary provision in the Charter.

It was 1972, by then he had but a year and a few months left to his second term as president. Ferdinand Marcos did not think it was time to bid farewell to the presidency which the 1935 Constitution limited its position’s holder with only two terms of four years each.

Marcos used his second term to strengthen his grip to power. Incidentally, the time was rife with demonstrations. The *First Quarter Storm*, an anti-Marcos commune camped at the University of the Philippines in Diliman, was in full swing at this time. Martial law was signed into law on 21 September 1972, and publicly announced a few days later.

THE EVE OF THE NEW SOCIETY

The lyrics to the march, trumpeting the inauguration of the 1971 Constitutional Convention, or *ConCon*, was in essence a prayer. Titled “The Dawn of a New Day,” the song was commissioned by the Inaugural Committee of the Constitutional Convention. It calls on the Supreme Being to give ear to the people’s prayers for the desired changes in the political landscape and in the exercise of the Filipino rights and freedom. The complete text, written by Horacio de la Costa, S.J., and set to music by Eliseo M. Pajaro, is as follows:

THE DAWN OF A NEW DAY¹²

Almighty God, O hear our pray’r!
Write your law upon our hearts!
Help us keep the rights and freedoms
For which our fathers fought and died.

Teach us fellowship, one with another.
Based on truth built on justice,
Born of love, flowering in peace,
Flowering in peace.

God compassionate and merciful,
God compassionate and merciful,
Give us the light to live and enjoy
The dawn of a new day.
Give us the light to live and enjoy
The dawn of a new day.
Give us the light to live and enjoy
The dawn of a new day!

This very prayer of hope by a people longing for radical change in the political landscape was betrayed by the influence-buying tenants of Malacañang Palace. With cash-filled envelopes¹³, the Marcos regime tried to influence the ConCon representatives' votes to favor its wishes. Thus, TONG¹⁴-gressmen, sena-TONGs and de-LAGAY-dos were just few derisive words coined and mouthed by the people at the time to refer to congressmen, senators, and delegates to the convention whose decisions and votes were up for sale.

Hope for change was evidently high in the commentary supplied with the printed music. As Director of Vocational Education, Andres Assistin, said,

Learn to sing "The Dawn of a New Day." The religious and patriotic fervor of the words and tune of the hymn voices the sentiment of our people on momentous occasion. Our school children and our youths should be able to sing it by heart.¹⁵

And Julian Yballe, Director of Private Schools, wrote,

"The Dawn of a New Day" is an inspired supplication to the Most High by a hopeful people. It is intense and earnest in text and tune. By all means, let us have our young people learn to sing it by heart together with our national anthem during the flag ceremony in our schools."¹⁶

The ConCon itself was overrun by Marcos' declaration of Martial Law in 1972. Truly, "Malakas"¹⁷ became the almighty in the Philippines. The completed and revised constitution was approved by the ConCon and signed by Marcos into law, at the height of his martial rule, in 1973. With Proclamation No. 1102 and its ratification, provisions in the new Philippine Constitution became legal and binding.

Under "Proclamation 1081: Declaring A State of Martial Law in the Philippines," and all the succeeding laws Marcos created, the Filipino fell into a trap that sought to control his thoughts and his socio-political life. He was acculturated in the "transformative" programs of the New Society. For almost two decades, the Filipino was prisoner to a regime that promised emphasis on constituting the

“new Filipino” in a “New Society.” The country, after all, “was going through an intellectual and cultural renaissance...”¹⁸ as Marcos said earlier in his book *Today’s Revolution: Democracy* (1971).

The intellectual, more apt as a cultural renaissance, was projected in the developments in architecture, design, music, and the other arts. These were aimed at uncovering and advancing the artistic potential of the Filipino. Recognitions like the International and National Artist Awards enshrined the ideal quality of the transformed Filipino in the New Society.

IMELDA, “MUSE AND VISIONARY”

A number of songs had been inspired and dedicated to the then First Lady Imelda Marcos. The collection of music intended for the promotion of the projects of the New Society, titled “Mga Awit sa Bagong Lipunan” (Songs in the New Society), lists two songs that highlight Mrs. Marcos’ virtues. The book also devoted two full pages on her—on one page, she was hailed as “Patroness of the Arts,” and, on another, shows her in a beautiful *terno*, hands at the back, and intently listening to a very young violinist trying out for a music scholarship. The other children looked on as the young musician tried to impress the “patroness.” One of the songs in the collection is titled “Imelda: Unang Ginang ng Bansa.”

IMELDA, Unang Ginang ng Bansa¹⁹

Musika at Titik: F. P. de Leon

(Tpo di dansa: 2/4)

Parang tala sa umaga
Na sa tuwina’y kay liwanag.
Habang minamasdan,
Lalo pang dumidilag;

Pilipinang-pilipina
Kung kumilos at mangusap,
Maganda’t masuyong tunay.
At sa tahanan’y hiyas.

Imelda, Imelda,
Unang Ginang nitong Bansa
Imelda, Imelda,
Anghel ka ng mga dukha;

Ang puso mo ay batis ng kalinga,
Lugod ng kahit sinong merong dalita.

Imelda, Imelda,
Sa kabiyak mo'y patnubay ka, .
Imelda, Imelda, at kadluan ng pagsinta;

Imelda, aming Imelda,
Ikaw'y dakila,
Mabuhay ka!

“Unang Ginang” could also mean the “first mother,” the “Maganda” of “Malakas” who, as a local myth would inform the reader, was the mother of the Filipino nation. Not a farfetched idea if one recalls that the couple assimilated the roles of the pre-dawn parents of the Filipino society when they used the images of the mythical “Malakas and Maganda / father-mother, to refer to themselves and in their position in the reinvention of the Filipino society.²⁰ And short of beatifying Imelda Marcos, this time as patroness of the poor and needy – anghel ng mga dukha / ang puso mo ay batis ng kalinga/ lugod ng kahit sinong merong dalita / ikaw'y dakila!—this song also suggested that she possesses the virtues of a glorified Filipina – Pilipinang-pilipina / kung kumilos at mangusap / maganda't masuyong tunay / at sa tahanan'y hiyas.” The image of Maria Clara²¹ comes to mind. Unknown to the poet, the same woman who would have succeeded Ferdinand Marcos in the seat of power, had EDSA People Power Revolution not happened. This succession was outlined in a letter written by Imelda's then ailing dictator-husband. In his autobiography, Senator Aquilino Pimentel said, “He [Marcos] named her chair of a commission that would govern the country in the event of his death or permanent incapacity.”²² She was, and is, Mrs. Marcos who was called by many as a “steel butterfly,” in stark contrast to the message of the song “Imelda: Unang Ginang ng Bansa” – the society's mother and dispenser of compassion.

She is a woman who so loved the arts that she associated herself with the world's most renowned artists – Van Cliburn, Margot Fonteyn, and many others. She loved great clothes and had so many *ternos* made for her. Mrs. Marcos was even cited by *People Magazine* on its September 29, 1980 issue as one of the world's best dressed women²³ for the very *ternos* she wore during state functions and other events. She loved jewelries that she bought even the ones formerly belonging to Europe's royalties, and told the local media that she acquired them for her *poons* and Sto. Niños in Leyte.²⁴ Confiscated at the Hawaii airport customs during their attempt at smuggling portions of Imelda's jewelry collection at the height of the EDSA Revolution, Imelda still lobbies for them though, and still wants to re-acquire her entire massive collection of jewelries allegedly worth P15 billion that are now under the Philippine government's custody.²⁵

Music so richly resonated the “created” reality of the Marcos regime. Before martial law, Filipino composers were fighting a lost battle to imbibe the Filipino society with the love for highbrow music. Not consolidated enough, each one was trying to build pedestals for nationalistic goals (and styles) through their works and that of their disciples. Then came Mrs. Marcos. She came with a dream to create true Filipino arts. Even Filipino art companies were founded and/or adopted during her tenure as patroness of the arts—Philippine National Orchestra, later on called the Philippine Philharmonic Orchestra, Philippine Madrigal Singers, Philippine Ballet Theatre, et al. All the arts and artists needed to prosper were state support. From Mrs. Marcos flowed mandates of what the Filipino and his art should be. She took the lead from her husband who said in the book, *Basic Guidelines to a New Society*, “whether the intention is to recast, radicalize, transform, or modify the social order, the result shall inevitably be a new society...the vision must be according to our measure.”²⁶ But Imelda was not satisfied with the Filipino’s measure, she sent local artists abroad to be re-cast and evaluated according to rigid western standards. She built the national theater, the Cultural Center of the Philippines, and a training school for young artists, the Philippine High School for the Arts. She made it her mission to revive traditions of the Philippines, of which she said, “the revival of our cultural traditions in architecture, literature, handicrafts and the performing arts will certainly strengthen our sense of national identity.”²⁷ Artists were also seen as products in the process of development for nationalist ideals.

A PRAYER FOR THE NATION IN SHACKLES

Composer Lucio D. San Pedro set to music the prayer written by Ferdinand Marcos for the public proclamation of Philippine martial law. The choral setting of the invocation was intended to be performed as the official festival theme music for the 2nd *International Choral Festival* at the Cultural Center of the Philippines, held from January 19 to February 1 in 1981.

The creation of the New Society was planned by the regime long before the proclamation of martial law. The prayer stands to assure the populace that Marcos’ intention in his declaration of martial rule was for the good of the people and the society that he meant to transform. The words in the prayer echoed this transformation: “to rebuild our lives, make us see what we are and what we could be”, “we have set for ourselves great and never-ending tasks”, “teach us to look to the morrow’s labor as part of our continuing sacrifice”, and so on. The prayer reads,

THE ANGELUS²⁸

Father of all mankind,
We ask you to look down upon our people,
And fill our hearts with your spirit,
That we may have the grace and the wisdom

To look into ourselves, and in so doing
See our weaknesses and our strengths.

So many of us have lived in corruption,
Greed and violence, forgetting that this nation
- Or any other nation – cannot survive and grow
And prosper unless we learn to live as brothers,
Striving not for selfish ends, but for the common good.

Gives us strength to rebuild our lives,
Leaving forever our selfish, corrupt and derelict ways.

Make us see what we are and what we could be,
Open our eyes, our minds and our hearts to the things
That need to be done, and the things we can do to make
This rich and beautiful land a joy and comfort to all our people.

We have set for ourselves great and never-ending tasks;
Stand by us in our labors, and teach us not to weary
Nor to lose faith, neither to seek reward beyond what is just,
But rather to see in our work the full measure of our own reward,
And to see in it, the full expression of ourselves.

When the day's toil is ended, teach us to look to the
Morrow's labor as part of our continuing sacrifice;
Bring us not to the temptation of luxury, ease or privilege,
Nor to the blandishment of power or comfort that corrupt;
But make us a sturdy race, self-reliant, cheerful and upright.

Teach us who lead to act with firmness but with humility,
With humility but with wisdom, with wisdom but with justice,
And with justice but with compassion, and teach those who
Follow the true duties of being men and being members of a community of men.

Cleanse us of our anger, our bitterness, and our recriminations of the past;
Spare us the doubts and anxieties of the present;
And purify us for our sacrifice so that we may raise a people
Who will be their own strength today, and their own warranty against the future.

The words to the prayer betray the man whose reign as both president and dictator of the archipelago spanned almost two decades²⁹ - a lifetime for many student-activists who fought the regime and ultimately lost their lives for the cause. With the line "Make us see what we are and what we could be..." we could surmise that even prayers reeked of politicking. It resonated with the very core of his then latest creation that was *New Society*, the foundation of which depended on the

co-optation of the people. With the full force of the military and police, a change so drastic and revolutionary could be imposed on the society. He had, after all, absolute control of mass media – radio, television and print. The media's only mandate at the time was to focus on edifying the regime so that the society being constituted could be built on solid foundation.

The line “Cleanse us of our anger, our bitterness, and our recriminations of the past...” was an easy prayer for the man who had thrown all his political opponents behind bars the very day martial law was publicly proclaimed, and hence with a “clean heart”—with angry rivals and bitter political activists and leaders sent to prison, his need for the society to be cleansed was satisfied. The cleansing in the Marcos regime was more political rather than moral and spiritual.

In the prayer, the line “help us see what we are and what we could be” runs parallel with a statement in his book, *Basic Guidelines to a New Society*. A turning point in establishing an ideological blueprint for the nation on its way to imbibing a renewed sense of nationhood within the constituted New Society. In it, he said,

“Necessity...created our programme [sic] for reconstructing our society...the essence of the “New Society” programme is reflected in the attempt to found an ideology for social reconstruction that is oriented to our situation, our culture, our needs... but the changes must evolve from our conditions and from what we are.”³⁰

The reconstitution of the Filipino society entailed an overhaul and a rewriting of the Filipino consciousness. It also meant bidding farewell to the freedom his heroes of the past fought and died for. Suddenly, his views, words, actions, and even travels were restricted. Media (print, radio, television) that still saw light at the dawn of martial rule became the subject of the military's scrutinizing gaze.

Civic discipline was strictly imposed. With the slogan, “Sa Ikauunlad ng Bayan, Disiplina ang Kailangan,” long-haired “flower” children, or hippies, seized from the streets were given standard military haircuts. People learned to find their way home early before the police enforcing curfew apprehended them. Jaywalkers were punished by being forced to trim grassy sidewalks. School children learned the martial law vocabulary through the required belting of the New Society songs.

THE FILIPINO CHILDREN AND MARTIAL LAW SONGS

Maliwanag na ang kaparaanan upang maalis
ang kaisipang kolonyal ay isang programang pangkultura
upang maunawaan, mapahalagahan at maipagmalaki
ang mayamang pamanang kultural bilang pundasyon

sa pagkakaroon natin ng pagtatangi't pagmalaki sa sarili
bilang sambayanang Pilipino.³¹

Training the youth was the most successful way to capture a generation of people who would then pass on their life's vocabulary to succeeding generations. As Spain, America, and Japan used the classroom to re-educate the native populace, the Marcos regime also brought its "revolution" inside the classroom. Marcos commented, "[o]ur educational system simply must reinforce the understanding by the Filipino of his society and his acceptance of his role in its growth."³²

The Spanish and American systems of education were successful in acculturating the Filipino. The Japanese and the Marcos periods of cultural reordering emphasized both Asian and Filipino values. Limited time stunted the Japanese project of Filipinization and the integration of the Filipino people into the Greater East Asia Co-Prosperity Sphere. The Marcos regime, plagued by its efforts to perpetuate itself in power, lost the opportunity to bring real, positive, and lasting changes on the Filipino worldview and his society, even after almost two decades of them in power.

Below are two of the most popular songs of the period:

BAGONG LIPUNAN³³

Hymn of the New Society
(Text and Music, Felipe de Leon)

Ang bayan ko'y may dangal
Puri't kagitingan
Dagat, bundok ay sagana
At kay yaman ng lupa.

Pilipinas, sa piling mo
Maligaya ang buhay ko,
Bagong Lipunan ang dapat,
Malaon nating hinahangad.

BAGONG PAGSILANG³⁴

March of the New Society
(Text, Levi Celerio: Music, Felipe de Leon)

Ang gabi'y nagmaliw nang ganap
At lumipas na ang magdamag
Madaling araw may nagdiriwang
May umagang namasdan.

Ngumiti ang pag-asa
Sa umagang anong ganda..

May bagong silang
May bago nang buhay
Bagong bansa, bagong galaw,
Sa Bagong Lipunan.

Magbabago ang lahat.
Tungo sa pag-unlad.
At ating itanghal
Bagong Lipunan.

The words *dangal* (honor), *sagana* (abundance), and *yaman* (wealth) were employed to describe the archipelago. But as the song implies, these adjectives for the country were an imagined reality within the New Society. For the government totally lost its honor, and usurped the wealth that were rightfully the people's. The lines "Bagong Lipunan ang dapat...malaon na nating hinahangad," speak of the people's supposed desire for the New Society that the regime freely offers them. When sung many times and at different public fora, such psychological suggestion becomes meaningful to a people deprived of honor, and languishing in fear and poverty.

In perfect consonance with the New Society's message is the song "Bagong Pagsilang." This song narrates a transition from darkness into light, from hopelessness to that of renewed hope, and from the old (system of society) to a new one—all brought about by the New Society. "Magbabago ang lahat tungo sa pag-unlad," everything will change towards progress, and only within the New Society is this viable.

The Filipino as the national language was given new emphasis in usage and as a tool to teach children at school. Ferdinand Marcos acknowledged the youth's lack of mastery of the Filipino language. In part, he said,

Recently, I was taken aback when I realized that the younger generation did not know even the meaning of *Sanggunian* [a council] or *Barangay* [a form of local government]. Some could not even pronounce, much less explain. This showed the partial if not total alienation of the Filipino from his roots and culture... Our formal educational experience, I am afraid, failed to give us a secure sense of cultural identity. Consequently, the historical question concerning our national identity has become a primary and urgent concern for all of us.³⁵

The majority of songs in the collection endorsed by this regime were written and

translated into Filipino. The original “Philippines, My Philippines” of Francisco Santiago, published in the *Philippine National Chorus Collection* (1930) and the *Philippine Progressive Music Series* (1950), were translated into Filipino and published in the New Society’s collection of songs taught in schools at the primary and secondary levels. The song inculcated into the minds of the youth the importance of love and devotion to their own country. Here are two versions of the same song, “Pilipinas Kong Mahal”::

PHILIPPINES, MY PHILIPPINES³⁶

P. F. Jernegan, text
Francisco Santiago, music

I love my own, my native land,
Philippines, my Philippines,
To thee I give my heart and hand,
Philippines, my Philippines,
The trees that crown thy mountains grand,
The seas that beat upon thy strand,
Awake my heart to thy command,
Philippines, my Philippines.

PILIPINAS KONG MAHAL³⁷

(Translation in Filipino)
Francisco Santiago, music

Ang bayan ko’y tanging ikaw,
Pilipinas kong mahal;
Ang aking puso’t buhay man
Sa iyo’y ibibigay.
Tungkulin ko’y gagampanan
Ang lagi kang paglingkuran;
Ang laya mo’y isaanggalang,
Pilipinas kong hirang.

The Marcos regime also tried to uplift the Filipino’s regard for himself. In the song “Ako ay Pilipino,” written by George Canseco, one hears “may dugong Maharlika,” claiming, a (false³⁸) royal lineage, and descended from warrior leaders of long ago; it also narrates of intelligence and compassion as traits of a good Filipino – “bigay sa ‘king talino, sa mabuti lang laan”; and it gives voice to the Filipino as a proud Malay race (a mistaken attribution according to E. Arsenio Manuel in his *Documenting Philippineasian*, part III, in “Complications arising from the use of malayan and malayo-polynesian”³⁹). “Ako ay Pilipino, taas noo kahit kanino, ang Pilipino ay ako.” It also asserts sentiments reflective of lines from “Pilipinas Kong Mahal”, like that of defending the country’s sovereignty with one’s life – “Sa bayan ko’t bandila, laan buhay ko’t diwa,” and the regime’s slogan, “Isang Bansa , Isang Diwa,” as the Filipino’s desire (“Ang minimithi ko”). This song now served as reminder of the Philippines’ dark past when the Marcoses were at the pinnacle of political power. Here are three sections of the song:

AKO AY PILIPINO⁴⁰

(George Canseco)
Ako ay Pilipino.

Ang dugo'y maharlika
Likas sa aking puso
Adhikaing kay ganda.

Ako ay Pilipino,
Ako ay Pilipino
Isang bansa isang diwa
Ang minimithi ko.

Sa bayan ko't bandila
Laan buhay ko't diwa
Ako ay Pilipino,
Pilipinong totoo.

“Ako ay Pilipino” was one of the most heard song at the time. It was played regularly over both AM and FM radio frequencies. Kuh Ledesma, a popular singer, recorded the song. It was part of the daily reminder that “[t]his nation can be great again.”⁴¹

THE NEGATIVE AND POSITIVE EFFECTS OF POWER

What makes power hold good, what makes it accepted,
is simply the fact that it doesn't only weigh on us a force that says no;
it also traverses and produces things, induces pleasure,
forms knowledge, produces discourse.
It needs to be considered as a productive network
that runs through the whole social body,
much more than as a negative instance whose function is repression.⁴²

Michel Foucault

Arts in the archipelago gained tremendous boost from a regime that attempted to renew the cultural landscape of the Philippines. The Marcos regime gave voice, purpose, and focus to the otherwise marginalized disciplines of serious arts – music, dance, film, painting, sculpture, design, and other human artistic endeavors. Young talents have found a patroness in Imelda whose control of the Philippine coffers reached an estimated 15% that can be easily translated into billions of pesos. “A Robin Hood for the poor”, as she herself claimed, Imelda supported many of the now acclaimed Filipino artists. They were the generation of promising artists who have become living testimony to the positive effects of the regime's power in martial rule.

Up until the late 1980's, Filipino music scholars who trained abroad were still actively performing in different local venues – Cultural Center of the Philippines, Metropolitan Theater, Paco Park (Paco Park Presents), Rizal Park (Concert at the Park), and Puerta Real (Puerta Real Evenings). Those performances would usually

highlight music of western masters. It logically follows, as trained artists in western music, that they would perform mostly western music. They have mastered a repertory that was starkly different from the regime's cultural project – that of uplifting Filipino music and art. It became clear that in uplifting the Filipino artist, his mastery of artistic vocabulary would be evaluated against western standards and practice. It might as well be that the Philippine arts would inevitably be compared with the achievements of the West. And that the Filipino artist and his art in the form, style, and standard of the “other” – its western counterpart in opera, symphony, sonata, tone poems, cantatas and concertos.

The music of Filipino composers also found a creative outlet in the National Music Competitions for Young Artists (NAMCYA), where new generations of aspiring musicians were, and still are required to perform commissioned contest pieces written by Filipino composers and arrangers in the solo instrumental and vocal genres. Works like “Abot Tanaw” (R. Santos), “Malikmata” (A. Molina), “Sarimanok” (B. Custodio), “Burlesk” (L. Kasilag), and many more, first found voice as young participants tried to hurdle the newly reinvented Filipino in music. Some of these pieces later became part of Philippine standard repertoire for solo music recitals.

Who would have predicted that a decade of corruption (1972-1986) and political repression would bring out the best of Filipino musicians' many talents? That it would lend voice to the need to develop music that is uniquely Filipino? That it would give strength and the ability to dethrone foreign popular music in the airwaves?

From giving voice to an ever emerging “Filipino-ness” and nation (Magbabago ang lahat tungo sa sa pag-unlad/at ating itanghal/Bagong Lipunan), to allied projects to support the impending transformation of the society (Masagana 99, Green Revolution, Constitutional Convention), to an assimilation of the status of royalty as ones' precursor (*Maharlika, Malakas at Maganda*, Nefertiti), life in the New Society was far from ideal. There were transformations – on the one hand, it corrupted the moral fiber of the society giving it a false sense of hope and, on the other, it uplifted the arts as the true achievement of the Filipino in his more than four centuries of colonial history.

CODA

The year 1986 and the *EDSA People Power Revolution* brought another layer of meaning to the heroism of the Filipino. In a way, it was a redeeming event that saved the Filipino from his “bahala na” (fatalist) attitude that pervaded his consciousness and inaction for much of martial law years. It gave voice to new and old discourses in songs: unity in “Magkaisa,” glorious freedom in “Handog ng Pilipino sa Mundo,” and the still unfulfilled desire for true political freedom and sovereignty in “Bayan Ko.”

From that point on in 1986, the desire to break away from the memory and travails experienced by the Filipino during the dark martial law years would be remembered every year in February. Though much had not changed, the music will linger on, awaiting scholars who would bring to light both the repressed and forgotten memories and sentiments of the Filipino who once toppled a dictator, of his life that once lingered in the dark, shackled, and of the place that gave birth and meaning to his life in the society called Filipino.

This paper was presented in the 2013 KRITIKA, hosted by the Bienvenido N. Santos Creative Writing Center of the De La Salle University (Manila) in Bacolod City.

Notes

¹Pacifico Aprieto, ed., *Passages from President Marcos*. Manila: Pilipino Star Printing Company, 1983, p. 5.

²Virgilio Enriquez, from the Foreword of *Sikolohiyang Malaya sa Panahon ng Krisis*. Quezon City: New Horizons Research and Publications Inc., 1991, n.p. [translated: “brown on the outside, but white on the inside, with foreign consciousness, language and name”].

³J. Eduardo Malaya and Jonathan Malaya, “First Inaugural Address.” ...*So Help Us God: The Presidents of the Philippines and their Inaugural Addresses*. Manila: ANVIL, 2004, p. 224.

⁴Ferdinand E. Marcos, *Today's Revolution: Democracy*. NP, 1971, p. ii.

⁵“U.S. News and World Report”, March 11, 1968. In *The Press on Marcos* a compilation of news around the world on Ferdinand's achievements as President of the Republic, n.p.

⁶Ferdinand E. Marcos. 1971. *Today's Revolution: Democracy*. NP, 1971, p. 12-13.

⁷*Ibid.*, 24-25.

⁸Ferdinand E. Marcos, *An Ideology for Filipinos*, 1st Revised ed., Manila: Marcos Foundation, Inc., 1980, p. 24.

⁹Ferdinand E. Marcos, *Today's Revolution: Democracy*. NP, 1971, p. 16.

¹⁰The writ of habeas corpus was suspended with Proclamation No. 889. Ferdinand signed it on August 21, 1971. It took effect until January 11, 1972.

¹¹Juan Ponce Enrile denies that the ambush was staged in his recently published biography, titled, *Juan Ponce Enrile, A Memoir*, on pp. 380-81. But an article on

the February 23, 1986 of the Philippine Daily Inquirer refutes this where Enrile, himself, said that it was staged. Also, the book *Waltzing with a Dictator*, Rayond Bonner wrote (referring to an interview with Enrile in 1985), “He was emphatic that the attack was on him had not been staged, but in February 1986, after he had broken with Marcos and led the revolt that ousted the Philippine president, Enrile admitted that the attack on his car had been faked.” “True or false: Was 1986 Enrile ambush faked?” Inquirer.net. May 25, 2013. Web.

¹²Eliseo M. Pajaro and Horacio de la Costa, *The Dawn of a New Day*. Manila: Constitutional Convention. NP, 1971, n.p.

¹³See: Supreme Court papers – G.R. No. L-35149 June 23, 1988. Eduardo Quintero, petitioner, vs. The National Bureau of Investigation.

¹⁴Kickbacks.

¹⁵ From back cover, Eliseo M. Pajaro and Horacio de la Costa, *The Dawn of a New Day*. Manila: Constitutional Convention. NP, 1971, n.p.

¹⁶Ibid.

¹⁷Alluding to Ferdinand Marcos. Malakas is the mythical father of the Filipino people. The word malakas also literally means “powerful”.

¹⁸Ferdinand E. Marcos, *Today's Revolution: Democracy*. NP, 1971, p. iii.

¹⁹Felipe de Leon, ed., *Mga Awit sa Bagong Lipunan*. Manila: ERA4, 1974, p. 70.

²⁰“President Marcos and I go back to our cultural genesis of Malakas and Maganda. I do because we are so proud of our culture...” Halaw kay Michael Charleston Chua, Mula sa “Imeldific: Representasyon at Kapangyarihan sa Sto. Niño Shrine sa Lungsod ng Tacloban.” PHILIPPINE SOCIAL SCIENCES REVIEW, Volume 60-61 Nos 1-2 Jan 2008-Dec 2009. (Quezon City: College of Social Sciences and Philosophy, UP Diliman), p.77.

²¹The main female protagonist in Jose Rizal’s novels, Noli Me Tangere and El Filibusterismo. A woman constituted by strict Spanish standard of upbringing in the religious mold. The standard by which all Filipinas must ideally conform.

²²Aquilino Pimentel, *Martial Law in the Philippines: My Story*. Mandaluyong: Cacho Publishing House, 2006, p. 148

²³ Formal and traditional Filipino female wear.

²⁴Arnold Clavio. Interview with Imelda Marcos. Unang Balita (Unang Hirit). www.

gmanews.tv/video/43510/Interview-with-former-First-Lady-Imelda-Marcos-on-her-jewelry-collection accessed 17 June 2009.

²⁵ Neal Cruz. “Imelda’s jewels are unexplained wealth,” in *As I See It*. Philippine Daily Inquirer. June 17, 2009., p. A10.

²⁶ Ferdinand E. Marcos, *Basic Guidelines to a New Society*. Manila: Department of Labor and the National Manpower and Youth Council, ND, p. 55.

²⁷ Imelda R. Marcos, *Paths to Development*. Manila: National Media Production Center, 1981, p. 37.

²⁸ Lucio D. San Pedro and Ferdinand Marcos, *The Angelus* (A Choral setting of the prayer of President Ferdinand E. Marcos recited during the Angelus on September 22, 1972). NP, 1981, inside cover page.

²⁹ Although martial law was lifted a decade later, all the laws implemented during its time were not. And so it was lifted only on paper/record but never in actual practice.

³⁰ Ferdinand E. Marcos, *Basic Guidelines to a New Society*. Manila: Department of Labor and the National Manpower and Youth Council, ND, p. 61.

³¹ Ferdinand E. Marcos, *KKK Kalinangan Perspectives – Pitong Haligi ng Bagong Republika: mga moral na simulain ng katubusang cultural*. NP: Philippine Government, p. 3.

³² Pacifico Aprieto, ed., *Passages from President Marcos*. Manila: Pilipino Star Printing Company, 1983, p. 72.

³³ Felipe de Leon, ed., *Mga Awit sa Bagong Lipunan*. Manila: ERA4, 1974, pp. 14-15.

³⁴ Ibid., pp. 17-19.

³⁵ Pacifico Aprieto, et al., *Passages from President Marcos*. Manila: Star Printing Company, 1983, p. 47-48

³⁶ “Philippines, My Philippines,” from Horatio Parker, ed. *The Philippine Progressive Music Series*. New York: Silver, Burdette Company, 1950, p. 116. Note: the English version has four stanzas and the Filipino version only has one. The text in Filipino was translated freely, and does not follow the original text in English, especially the second part.

³⁷ Felipe de Leon, ed., Ibid., p. 12.

³⁸ Maharlika means freeman, and not descended from royalty as the Marcos regime once claimed.

³⁹Arsenio Manuel, *Documenting Philippineasian*, Quezon City: Philippineasian Society, 1994, pp. 15-20.

⁴⁰Lyrics from www.elyrics.net/read/k/kuh-ledesma-lyrics/ako-ay-pilipino-lyrics.html accessed 30 September 2011.

⁴¹ Ferdinand Marcos, "Mandate for Greatness" read at First Inaugural Speech as President of the Philippines on 30 December 1965. wikiquote.org. accessed 5 February 2015.

⁴² Michel Foucault in "Truth and Power." Noam Chomsky and Michel Foucault, *The Chomsky-Foucault Debate on Human Nature*. NP: The New Press, 2006, p. 153.

Bibliography

Annual Report of the Governor General of the Philippine Islands (1935).
Washington:United States GPO, 1937. Print.

Aniceto, Benito, et al. *Stay Tuned: The Golden Years of Philippine Radio*. Quezon City: Atlas Publishing Co., Inc., 2007. Print.

Aprieto, Pacifico, ed. *Passages from President Marcos*. Manila: Pilipino Star Printing Company, 1983. Print.

Chua, Michael Charleston. "Imeldific: Representasyon at Kapangyarihan sa Sto. Niño Shrine sa Lungsod ng Tacloban." *PHILIPPINE SOCIAL SCIENCES REVIEW*, 60-61.1-2 (Jan 2008-Dec 2009): 57-93. Print.

Clavio, Arnold. Interview with Imelda Marcos. Unang Balita (Unang Hirit). www.gmanews.tv/video/43510/Interview-with-former-First-Lady-Imelda-Marcos-on-her-jewelry-collection. Web. 17 June 2009.

Cruz, Neal. "Imelda's jewels are unexplained wealth." *Philippine Daily Inquirer* 17 June 2009. A10. Print.

de Leon, Felipe, ed. *Mga Awit sa Bagong Lipunan*. Manila: ERA4, 1974. Print.

Diaz, Ramona, dir. *Imelda: A Documentary*. 2004. Film.

Enriquez, Virgilio. *Sikolohiyang Malaya sa Panahon ng Krisis*. Quezon City: New Horizons Research and Publications Inc., 1991. Print.

Foucault, Michel and Noam Chomsky. *The Chomsky-Foucault Debate on Human Nature*. n.p.: The New Press, 2006. Print.

Malaya, J. Eduardo and Jonathan Malaya. ...*So Help Us God: The Presidents of the Philippines and their Inaugural Addresses*. Manila: ANVIL, 2004. Print.

Manuel, Manuel. *Documenting Philippineasia*. Quezon City: Philippineasian Society, 1994. Print.

May, Glenn. *Social Engineering in the Philippines: The Aims, Execution and Impact of American Colonial Policy, 1900-1913*. Quezon City: New Day Publishers, 1980. Print.

Marcos, Ferdinand E. *An Ideology for Filipinos*, 1st Revised ed., Manila: Marcos Foundation, Inc., 1980. Print.

---. *Basic Guidelines to a New Society*. Manila: Department of Labor and the National Manpower and Youth Council, nd. Print.

---. *KKK Kalinangan Perspectives – Pitong Haligi ng Bagong Republika: mga moral na simulain ng katubusan cultural*. n.p.: Philippine Government, n.d. Print.

---. *Today's Revolution: Democracy*. Np. Nd, 1971.

Marcos, Imelda R. *Paths to Development*. Manila: National Media Production Center, 1981. Print.

Navarro, Nelson, ed. *Juan Ponce Enrile, A Memoir*. ABS-CBN, 2012. Print.

Navarro, Raul. *Musika at Bagong Lipunan: Pagbuo ng Lipunang Filipino*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2013.

Pajaro, Eliseo and Horacio de la Costa. *The Dawn of a New Day*. Manila: Constitutional Convention. n.p., 1971. Print.

Philippine Supreme Court papers – G.R. No. L-35149 June 23, 1988. Eduardo Quintero, petitioner, vs. The National Bureau of Investigation. Web. 25 May 2013.

Pimentel, Aquilino. *Martial Law in the Philippines: My Story*. Mandaluyong: Cacho Publishing House. 2006. Print.

San Pedro, Lucio D. and Ferdinand Marcos. *The Angelus (A Choral setting of the prayer of President Ferdinand E. Marcos recited during the Angelus on September 22, 1972)*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1982. Print.

The Press on Marcos: a compilation of news around the world on Ferdinand's Achievements as President of the Republic. "U.S. News and World Report", March 11, 1968.

Potensyal ng Kadagaan at Dangadang sa Haraya ng Nasyon: Pagsusuri sa Nobela at Pahayagang *Dangadang* sa Balangkas ng Talabang Pambansa-Rehiyonal ni Lumbera

Joanne Visaya Manzano

Lumampas na ang ibang mga iskolar sa nasyonal upang tumungo sa diskurso ng transnasyonalismo. Hinamon ng “postcolonial studies”, “border studies”, “diaspora studies”, “cosmopolitanism”, “globalization”, “feminism”, at “multiculturalism” ang metodolohiya at saklaw ng “pambansang panitikan” (Pollari sa Grönstrand et al. 2015, 3). Mahalaga ang nasabing mga pag-aaral sa nagbabagong konsepto ng nasyon subalit sa literatura at sining ng Pilipinas, nananatiling makabuluhan ang ambag ni Bienvenido Lumbera sa diskurso ng Panitikang Panrehiyon at Pambansa. Ekstensibong sisipiin ang pakahulugan ni Lumbera kaugnay nito:

Ang prinsipal na bisa ng panitikang panrehiyon ay ang panloob na panininging nagpapalalim at nagpapatibay sa pag-ugat ng mga akda sa tradisyonal na kultura ng rehiyon. Ang prinsipal na bisa ng panitikang pambansa ay ang panlabas na panininging nakabukas sa ibang kultura, katutubo man o dayuhan, na nagpapalawak ng repertoryo ng kaisipan at pamamaraan na magagamit ng manunulat (2000, 165). Mas maliit ang usaping pinapaksa sa rehiyonal at mas malawak naman sa pambansa (2000, 156).

Itinuturing niyang magkabukod at magkarugtong ang dalawa na nakapook sa diyalektikal na kalagayan hindi lamang sa akademya kundi sa politika at ekonomiya ng bansa at mundo. Malinaw sa sipi na *saklaw* at *paksa* ang pamantayan para sa pagtukoy ng “pambansa” at “panrehiyon”. Sa nasabing mga kategorya susuriin ang nobelang *Dangadang* (2003) ni Aurelio Agcaoili at ang seksiyong kultural ng *Dangadang: Rebolusyonaryo a Dyaryo ti Umili iti Amianan-Laud a Luzon*¹ (1997-2009) upang mapalitaw ang talaban ng mga bahagi (rehiyon at kilusan sa Kailokuan) sa kabuuan (nasyon). Gamit ang konsepto ng *dangadang*, Ilokanong salita para sa “digmaan”, nilalayong suriin ang haraya ng Kailokuan (rehiyon) upang makamit ang pinapangarap na *kadagaan* (angkop/ karapat-dapat/ itinakdang lupain) at kung paano nakapagpapayaman ang mga nabanggit na konsepto sa pagbibigay-kahulugan sa Bansa.

Mga Usapin ng Rehiyonal at Nasyonal

May pangangailangan para sa paulit-ulit na pagbibigay-diin sa saysay ng panitikan sa pagbubuo at pagpapatibay ng nasyon. Sa pahayag ni Yiannis Psiharis, “A nation in order to become a nation needs two things: *to extend its boundaries and to create*

its own literature... It has to extend not only its physical but its mental boundaries” (sa Jusdanis 1991, 46; akin ang diin). Hindi lamang pagtitiyak ng teritoryo ang mahalaga sa pagkabansa kundi pagpapatimo sa isipan na nabubuklod ang mga mamamayan sa nasabing teritoryo. Inilarawan ito ni Lumbera bilang “Pag-aakda ng Bansa” (2000) na nagpapahiwatig ng malay na pagguhit sa direksiyon ng nasyon dahil ito ay imahinasyon, konstruksyon, proyekto, o aspirasyon (Anderson 2003; Hau 2004). Masasabing ito ang esensiya ng National Writers Congress noong 1994 na layong magbalangkas ng mga pamantayan para sa pambansang panitikan. Nalikom sa *Many Voices: Towards a National Literature* (Ordoñez 1995a) ang mga pagtingin ng mga lumahok na sumisentro sa usapin ng pagtatagpo ng mahigit isandaang wika sa bansa at kaakibat nitong kultura at kasaysayan. Dito, kritikal na siniyasat ang epekto ng kolonyalismo, hegemonya, multikulturalismo, at imperyalismo sa masalimuot na isyu ng pagpapatibay sa pambansang wika, panitikan, at kasarinelan.

Sa ideyal, sinasabing “nakatungtong ang pambansang panitikan sa nasyonalismo; sa pagmamahal sa bayan na gumagabay sa mga mamamayan upang lumikha ng [...] pamahalaang naglilingkod sa interes, kabutihan, pangarap, at mithiin ng nasyon” (Hosillos 2006, 92). Sa realidad, malaon nang pinagdududahan ang kakayanan at katapatan ng namamahala sa gobyerno sa pagsusulong ng kagalingan ng nakararami. Paliwanag ni Hau, “In the Philippines, [...] positing of a self-determining, sovereign, and transcendent subject of history is, from the beginning, complicated by the country’s postindependence history, which renders the rhetoric of freedom and sovereignty especially *fragile and dubious*” (2004, 10; akin ang diin). Mula sa opisyal na deklarasyon ng kasarinelan ng Pilipinas noong 1898, sinasabing ipinataw ng mga ilustrado sa buong kapuluan ang elitistang nosyon ng “soberanyang nasyon” (Sicat sa Ordoñez 1995b, 420). Naranasan ng mga bayan at lalawigan na hindi tapat ang gobyerno sa demokratikong paglalangkap ng mga bahagi sa nililikhang kabuuan.

Salarangan ng wika at panitikan, may aprehensiyon ang mga rehiyon sa “imposisyon” na maaaring magmula sa sentro o “pambansa” (Dumdum sa Ordoñez 1995a, 12). Gayundin, pinuna ni Bagulaya ang “singular and homogenous discourse” dahil nakokontrol ng mga burgis at imperyalista ang pagbibigay-kahulugan (2006, 3). Sa mga patakarang ipinapataw ng pamahalaan, palagi na lang naggigiit at defensiv ang arte at literatura sa sistemang mas prayoriti ang matematika, agham, at komersiyo. Makapangyarihan ang hatak ng layuning negosyo sa pagsusulong ng Ingles at pagpapahina sa Filipino (Abad sa Lumbea, Guillermo, at Alamon 2007, 217). Gayundin, napakalakas ng mapamuksang puwersa ng globalisasyon sa nasyon at sa mga rehiyon.

Sa gitna ng ganitong mga usapin sa diyalektika at diyalohika ng rehiyon at bansa, makabuluhang balikan ang konsepto ng kadagaan sa *Dangadang*, nobela ni Aurelio Agcaoili at pahayagan ng Partido Komunista ng Pilipinas (PKP) sa rehiyon ng Ilokos at Kordilyera. Ang Ilokanong *kadagaan* ay nanggaling sa *daga* (lupa) at

nangangahulugang “mataba at masaganang lupa” o “angkop na klima/ kalagayan” (Galvez-Rubino 2000, 144). “Digmaan” naman ang kahulugan ng *dangadang*. Sa pamamagitan ng nasabing mga teksto, palilitawin ang potensiyal ng nagpapatuloy na pakikibaka para sa “lupang pangako” upang makamit ang inaasam na nasyon.

Pagsusuri sa mga Akda

Pinagsasaluhan ng maraming Ilokano ang naratibo ng migrasyon. Sinasabing ang heograpikal na limitasyon ng mabato at maburol na rehiyon ang nagtulak sa mga mamamayan upang hanapin ang kapalaran sa ibang lupain. Kaiga-igaya sa mga ito ang malawak na kapatagan ng Cagayan at Gitnang Luzon, gayundin ang Cotabato, Mindoro, Palawan, at Quezon (Agcaoili sa Lumbea 2001, 53). Kabilang ang mga Ilokano sa mga unang manggagawa sa mga plantasyon ng Hawaii, California, at iba pang teritoryo ng Estados Unidos sa Asya Pasipiko (Agbayani 1991, 73). Sa personal na danas, una kong narinig sa lolo at lola ko sa nanay ang salitang *kadagaan*. Mula sa Ilokos, nakarating sila sa lalawigan ng Isabela sa paghahanap ng mainam na lupain para sa itatayong pamilya. Magsasaka si lolo at naglalako naman ng abel-Iluko si lola. Nakuwento rin nilang may mga kamag-anak sila sa iba’t ibang panig ng bansa at ibayong-dagat.

Isinadiwa ni Aurelio Agcaoili ang ganitong kolektibong paghahanap sa kadagaan sa nobelang *Dangadang*. Sa pamamagitan ng angkan ng mga Agtarap, naisalaysay ang paglipat-lipat ng tirahan ng pamilya dahil sa sariling kapasyahan, hinihingi ng pagkakataon, o marahas na militarisasyon. Mula sa angkan nina Ama Puon (Amang Pinagmulan) at Ina Wayaway (Inang Kalayaan) na nag-aklas laban sa mapaniil na patakaran ng mga kolonyalistang Espanyol, magpapatuloy ang mga Ilokanong mandirigma hanggang sa susunod na mga henerasyon upang ipaglaban ang tunay na kasarinlan. Nanalo ang nobelang *Dangadang* ng ikatlong gantimpala sa Centennial Literary Prize (1998) bilang pagdiriwang sa ika-100 anibersaryo ng deklarasyon ng kasarinlan ng Pilipinas. Inilimbag ito ng UP Press noong 2003. Parehong ginamit ni Agcaoili ang wikang Filipino at Ilokano.

Samantala, nananatiling alternatibong radikal na lathalain ang mga likha sa pahayagan ng PKP. Ayon sa editoryal ng isyung Abril-Hunyo 1997 (8), “Linaon ti *Dangadang* dagiti saan nga ipabpablaak ken ipakpakaammo dagiti burges a dyaryo a kontrolado dagiti reaksyunaryo a dasig ken estado nga impormasyon, analisis, adal ken dagiti rumbeng nga aramiden dagiti umili iti rehiyon ken pagilian”². Nagsimulang maipamahagi ang *Dangadang* mula 1975 hanggang 1983 subalit natigil dahil sa militarisasyon at manunumbalik sa ikalawang kwarter ng 1997. Sinaklaw ng pag-aaral ang mga publikasyon mula 1997 hanggang 2009 dahil naakses ang mga ito sa Philippine Revolution Web Central, ang opisyal na website ng PKP. Katulad ng tipikal na pahayagan, naglalaman ang *Dangadang* ng mga balitang lokal, nasyonal, at internasyonal sa “Damdamag ken Adal” (Mga Balita at Aral). Gayunman, mayroon itong bahagi para sa pagpupugay sa mga martir ng rebolusyon na kasapi ng Bagong Hukbong Bayan (BHB); seksyong

teoretikal, medikal at kultural; pidbak; at komiks. Sa kalaunan, madadagdagan ito ng “Agkatawa Tayo Pay” (Tumawa Muna Tayo), seksyong teknolohiya, at mga espesyal na isyu. Ilokano ang pangunahing wika sa rebolusyonaryong dyaryo subalit may Filipino at Ingles din.

Kadagaan/ Angkop o Matabang Lupa

Sa mga Ilokano, hindi nangangahulugang sa Kailokuan din matatagpuan ang ideyal na panirahan at kabuhayan. Sinasalamin ng konsepto ng kadagaan ang aktibong paggalugad upang mahanap ang lupang pangako. Ipinahihiwatig ng mga panlaping “ka-” at “-an”³ na magkakaroon lamang ng aktibong pag-aangkin sa daga/lupa kapag nalinang at kapaki-pakinabang na ito. Kung susundan ang ganitong pagpapakahulugan, ang *ili* (bayan) ay pook kung saan may ginhawa at kapayapaan at hindi nakabatay sa pisikal o politikal na hangganan. Naiiba ito sa *teritoryo* ng estado na tiyak ang saklaw at may ganap na kapangyarihan ang pamahalaan sa mga nasasakupan nito (Taylor 1985, 96). Para sa mga *nagdappat*⁴ o setler na magkapatid na Melquiades at Manuel Agtarap at iba pang mga Ilokano, hinahanap ang lupain kung saan pinakamainam magtayo ng pamayanan. Pagkatapos mabigo sa Ilocos at Palawan, natuntong ng mga pangunahing tauhan ang kaiga-igayang kapatagan sa bayan ng San Mateo sa probinsiya ng Isabela. Sa paglalarawan ni Agcaoili:

Noong unang dumating ang mga nagdappat, ang Sinamar ay kinakailangan pang agawin mula sa puwersa ng kalikasan. Sila ang nagbigay ng pangalan ng pook. Noong sila’y nagpupurok upang pag-usapan ang magiging pangalan ng kanilang nililok na pamayanan, isinisilang pa lamang noon ang araw, hindi pa ito nakalalampas sa mga giwang ng mga bundok. (2003, 216)

Inaasahan ang biyayang hatid ng pook na pinagpagurang hawanin at pagyamanin kaya pinangalanan nila itong *Sinamar*, Ilokanong termino sa “maningning na sinag ng araw”.

Naitala na ng mga iskolar ang konsepto ng kadagaan ng mga Ilokano na itinuring na “pioneer settler” sa maraming lugar sa Lambak ng Cagayan at Gitnang Luzon (Galang 2009; Lewis 1971; Tadeo 2012). Tinawag silang “land-hungry” ng dayuhang iskolar na si Keesing (1962, 11) at nabansagang “Philippines’ most migratory tribe” sa Philippine Regional Profiles 1996 (Tadeo 2012, 12). Gayunman, hindi naging madali para sa mga Ilokano ang paglisan sa kinalakhang pook dahil kailangan nilang pagpagurang hawanin at paunlarin ang *dinappatan* o pinusisyonan/ nilipatan. Kapag nahanap na ang maituturing na kadagaan, mahalagang buhusan ito ng sipag at sigasig (Tadeo 2012, 18). Sa daniw na “Dungaw ti Daga” (Pagtangis ng Lupa) (Disyembre 2007, 21), ipinahayag ng makata na maraming taon ang ginugol ng mga magulang upang mapayaman ang lupain. Sa katunayan, konsistent na tema sa rebolusyonaryong pahayagan ang mga suliraning

kinakaharap ng mga magbubukid katulad ng peste, kakulangan sa patubig, natural na kalamidad, usura, pambabarat sa presyo ng ani, at pang-aagaw sa lupa. Katulad ni Kabesang Tales sa *Fili*, pinagsasamantalahan ang mga nagdappat ng mga panginoong maylupa, komersiyanante, at estado.

Marami ring mga Ilokanong exilo ang puwersahang napapaalis (Agcaoili 2013) lalo na sa panahon ng Batas Militar ni Ferdinand Marcos dahil sa matinding militarisasyon. Napakamakapangyarihan ng paglalarawan sa nobela ng muling paglisan subalit sa pagkakataong ito, ay palayo sa Sinamar na kanilang kadagaan: “Isang araw – mula buwang-liwayway hanggang takipsilim – ang layo ng Sinamar patungo sa lilipatang Linglingay. Sa unahan, likuran, at tagiliran ng bawat karison ay mga bakwit ding may dala-dalahan: tampong sa mga nanang, laga sa mga dalaga, kuribot sa mga binata’t binatilyo kung hindi sila nakaalalay sa kalabaw o baka” (Agcaoili 2003, 78-79). Sinisimbolo ng Linglingay (Libangan) hindi lamang ang mabigat na saloobin ng mga napalayas sa mga tirahan kundi ang kawalang-katiyakan sa daratnang purok. Katulad ng ibang mga bakwit, hindi bago sa mga Ilokano ang pakikibagay sa bagong kalagayan at kapaligiran. Kapansin-pansin sa mga ito ang “pleksibilidad na siyang nagtatakda sa kakayahang umangkop” (Lewis sa Galang 2009, 9). Sa katunayan, pinangingibabaw ng mga bakwit ang pagkamapamaraan upang malampasan ang mga pagsubok sa kinapapaloobang sitwasyon (Canuday 2009). Gayunman, may mga pook na hindi talaga maituturing na kadagaan dahil sa likas na mga limitasyon at kawalan ng suporta ng pamahalaan. Hindi kapaki-pakinabang ang lupa sa Linglingay. Sa kabila ng pagsisikap ng pamilyang Agtarap, hindi umayon sa kanila ang *gasat* (suwerte). Hindi makakalimutan ni Ili Agtarap na nasubukan niyang mag-araro na ang tatang niya ang kalabaw (Agcaoili 2003, 68).

Sa nobela pa rin, dahil sa patuloy na pagsosona at pandarahas ng mga militar, nakaranas ng malawakang gutom ang mga bakwit. Nang tumagal ito, hindi na umubra sa mga bata ang pampalubag-loob ng mga Ilokanong, “Asin, asin, pampalukmeg ti pingping” (Asin, asin, pampataba ng pisngi) kapag walang maihaing ibang ulam. Pinili na ng ibang nakatatanda, katulad nina Ili at Amor Agtarap, ang umalis sa Linglingay at subukan ang kapalaran sa Maynila at Mindanao. Dahil sa kawalan ng hanapbuhay, nagsundalo ang mga lalaki upang lumahok sa giyera laban sa mga Muslim. Kapag minalas, uuwi nang bangkay. Lumuluwas naman sa Maynila ang kabataang babae upang magpaalila at maging utusan ng mayayaman. O pumapasok sa mga pabrika at pagawaan kung saan “ipinagbibili ng mga taga-Sinamar ang pawis, lakas, at pagkatao sa mababang halaga, sa sahod na minimum na ang halaga ay katumbas ng gutom” (Agcaoili 2003, 40). Anupa’t hindi rin guminhawa ang mga lumayo sa daga. Nananatiling lupa ang batayan ng “nasayaat a panagbiag” (mabuting buhay) at para sa mga Ilokanong magsasaka, saligan ito hindi lamang ng kasalukuyang pamumuhay kundi maipapamana pa sa susunod na salinlahi (Florendo 1984).

Nang maubos na ang kadagaan sa sariling bayan, tinawid ng mga Ilokano ang karagatan. Sa umpisa pa lamang ng 1900 nagtrabaho na ang mga ito sa mga plantasyon ng Hawaii, Guam, at California (Fonbuena 2014). Nang bumuti-buti ang buhay, pinetisyon ng mga naunang migrante ang mga nasa Pilipinas upang makasunod sa kanila. Lumaganap din ang “landing” o paghahanap ng Pinay na mapapangasawa ng matatandang binatang balikbayan (Rosal 2011, 80). Ganito ang nangyari kay Mira Agtarap nang mapilitang magpakasal sa Hawayanong si Marco Agdaquep na higit ang tanda sa kaniya. Sa Hawaii rin pinalaki ni Teresa Agtarap ang anak nang mapagtantong hindi magiging madali para sa isang dating madre na magsilang sa Pilipinas (Agcaoili 2003). Gayunman, bumalik sa sariling bayan ang mga lumisan. Sa nobela man o totoong buhay, hindi naman bago ang pag-uwi ng mga migrante mula sa ibayong-dagat. Sa katunayan, sinasabing inimbento ni Marcos ang salitang “balikbayan” upang maengganyo ang mga nasa ibang bansa na magbakasyon sa Pilipinas (Sampson 2013, 24). Sinasamantala ni Obispo Valdez ang ganitong mga pagkakataon upang makapangolekta ng mga donasyon para sa “mga proyekto ng simbahan” at para sa personal na kapakinabangan (Agcaoili 2003). Upang maipakitang may “napatunayan na sa buhay”, nagbibigay ng malaki ang mga balikbayan⁵. Subalit may mas malalim na kabuluhan ang pagbabalik sa Pilipinas nina Mira at Teresa at kanilang mga supling na ang pangalan ay kapwa Bannuar (Bayani). Ipatatimong ng mga ina ang naratibo ng pakikipagsapalaran ng angkanag Agtarap at ang kaakibat na pananagutan sa pinagmulan. Tiniyak ni Mira na makapagsasalita ng wikang Ilokano ang anak at magiging aktibista naman ang anak ni Teresa (Agcaoili 2003). Inaasahang hindi lamang materyal na biyaya ang ibabalik nila sa bayan kundi ipagpapatuloy ang pakikibaka para sa daga.

Kung hinahanap at pinagyayaman ang kadagaan, maaari din itong agawin mula sa *nagdappat a mannalon* (setler na magsasaka). Ganito ang danas ng angkanag Agtarap mula sa ninunong Ama Puon at Ina Wayawaya hanggang sa sumunod na mga anak at apo. Kinamkam ng mga kolonyalistang Espanyol, Amerikano, at Hapon, at mga Pilipinong panginoong maylupa, negosyante, at politiko ang mga lupain. Isinalarawan ni Patricia Liwayway (“Dua a Daniw” Enero-Marso 2001, 23) ang ganitong kalagayan:

*Ni apo't daga, inna kunkuna,
 “Kukuak ti daga, ngarud, mangibingay ka.
 Pagyamanam ketdi ta intalek ko kenka!
 Di ka agkedked, awan maaramidam.
 Kayat mo kadi, mapukawan ti pagbiagan?”*

*Talyawek man ti katalalanan
 Dasig ko a nangpabaknang
 A mangpartuat taraon ti kagimongan!
 Daytoy a daga ti kakaisuna a biag
 Saan ko nga itulok, agawen da pay kaniak!*

Sinasabi ng panginoong maylupa,
 “Akin ang lupa kaya sa aanihin magbigay ka.
 Magpasalamat ka nga't pinagkatiwala ko sa iyo!
 Huwag kang magreklamo, wala kang magagawa.
 Gusto mo bang hanapbuhay ay mawala?”

Minasdan ko ang kabukiran
 Uri ko ang nagpayaman
 Nagbibigay ng pagkain sa sambayanan!
 Itong lupang tanging ikinabubuhay
 Hindi ko papayagang sa akin pa ay maagaw!

Marahil ituturing ng iba na gasgas na sa malikhaing pagsulat ang temang walang makain ang mga nagtatanim. Subalit sa estetika ng BHB, inilalangkap sa sining ang

materyal na kondisyon sa layuning isulong ang dangadang/ digmaan (Garcellano sa Ordoñez 1995b, 405). Kawalan ng sariling lupa ang realidad para sa magsasaka sa Ilokos na nakakasalamuha ni Liwayway. Nananatili ang mga suliraning piyudal sa Pilipinas, lalo na ang kawalan ng lupa ng mga magbubukid, na isa mga dahilan ng matinding kahirapan sa kanayunan (Manahan 2014). Kongkreto at direktso ang kahulugan ng bawat taludtod—lupa para sa nagbubungkal. Mahalaga para sa mga rebolusyonaryong katha na malinaw ang ipinapaabot na mensahe para sa mambabasa. Lubusan itong makakamit ng mga manunulat sa pamamagitan ng pakikipamuhay at pakikisangkot sa masang inaakda (Guillermo sa Ordoñez 1995b, 360). Ipinaliwanag din sa rebolusyonaryong pahayagan kung paanong nagkakaroon ng ibang mukha ang pangangamkam ng lupa sa anyo ng dam, mina, logging, at usura. Nahaharap sa panganib ng tinatawag na “agro-development” ng malalaking dayuhang kompanya ang mga magsasaka (IBON 2016).

Dangadang/ Digmaan

Kahit ano ay gagawin ng mga Ilokano matunton lamang ang Lupang Pangako. Kahit ang pakikipagdangadang (Agcaoili 2003, 42).

Binibigkis ng tema ng digmaan ang salaysay ng angkang Agtarap at ng mga uring pinagsasamantalahan. Pakikibaka ang kasagutan sa mga puwersang nais paglahuin ang lupa, at sa esensiya, kadagaan. Dahil sa mga ninuno nagmula ang paglinang ng lupa, matingkad sa nobela at pahayagan ang pagbabalik sa nakaraan at pagpupugay sa mga pumanaw. Katulad ng “speaking for the dead” ni Michelet (Anderson 2003, 197-98), magkakarugtong ang mga panahon, ang kahapon at kasalukuyan tungo sa paglikha ng bukas. Bayani ang mga mandirigma ng BHB na nagmartir sa ngalan ng dangadang at “kailanma’y hindi malilimutan, bagkus ay magsisilbing inspirasyon” (“Ka Braga” Hulyo 2005, 16). Gayundin, isinilang ng Kailokuan ang mga bannuar ng pag-aalsang Basi, Pedro Almazan, Gabriela at Diego Silang, Isabelo Delos Reyes, Antonio Luna, Gregorio Aglipay, Artemio Ricarte, Jose Ma. Sison, at iba pa. Itinuro at isinabuhay ng mga ninunong mandirigma ang “pangilaban iti daga a nagtaudan” (pakikibaka para sa lupang pinagmulan) (“Fetad Ipanawagan” Agosto 2005, 16).

Upang maunawaan ang dangadang, humahalaw ang mga malikhaing akda sa diskurso ng pagkatao (tinawag din ni Agcaoili na *pagkasino*). Paulit-ulit na isinasailalim sa interrogasyon ang pag-iral ng mga hindi nagtutugma at hindi makatarungan. Ganito ang nais tuklasin ng bata sa “Samiweng ti Ina” (Awitin ng Ina) na sa kabila ng kalinga ng pinagmamang lupain, “Apay iti pitak nailumlom tayo inggana’t inggana?” (Bakit walang patid ang pagkakabaon natin sa hirap?) (Oktubre-Disyembre 1998, 28). Bagaman may kaakibat na paniniwala sa supernatural⁶, nasa kaibuturan ng kadagaan ang kakayanan ng tao upang *isakatuparan* ang lupang pangako. Nasa paggawa ang potensiyal ng tao sa pagpapaunlad ng sarili at lipunan: “Awan pigsa no di gaget/ Awan baknang no di pigsa” (Walang lakas kung di sipag/ Walang yaman kung di lakas)⁷ (Oktubre-

Disyembre 1997, 28). Integral ang kapangyarihan ng paggawa sa pagiging tao na nagtangi sa indibidwal sa ibang nilalang sa mundo. Nakakapagpaalala ito sa konsepto ni Karl Marx ng sangkatauhan bilang tagalikha: “The distinctive character of humanity lies in the ability to plan conscious activity directed towards satisfying needs. People do not simply use nature but progressively master it, so that they become capable of creating their own environment and making their own history” (Burkitt 1984, 37). Kung gayon, maaaring kuwestyunin ang pagkasino ng ninanakawan ng pinagpapaguran. Repleksyon si Melquiades ng pagpanaw ng nasabing pagkatao—sa tindi ng kontradiksyong kinaharap mula sa pagiging malaya patungong pangangamuhan, tinakasan siya ng bait (Agcaoili 2003). Sa usapin ng soberanya at patrimonya, inilalantad din sa mga akda kung bakit hindi ang mga Pilipino ang nakikinabang sa angking yaman ng bansa.

Malinaw sa mga naratibo na ang usapin sa lupa ang ugat ng digmaan. Sa pahayagang *Dangadang*, laganap ang metapora ng kalikasan upang isalarawan ang karikitan ng kapaligiran. Nagsasanib ang materyal at ideyal sa malikhaing pag-akda at direktang danas sa mga kagubatan at sakahan. Itinuturing na *bimmalitok a talon* (ginintuang kabukiran) ang lupaing nagpapakain sa sambayanan at nakagagaan ito sa kalooban ng mga gerilya (“Napnuan Daniw ti Aglawlaw”/ Ang Paligid ay Hitik sa Tula Setyembre 2006, 23). Palagi ring pinagsasama ang *biag*, *daga*, *kinabaknang* sa mga katha na manipestasyon ng mahigpit na pagkakaugnay ng saling lupa, buhay, at yaman. Kaya naman kailangang labanan ang mga panganib sa mga biyayang nabanggit. Nilagom ng mga rebolusyonaryong manunulat ang ugat ng kahirapan sa tatlong batayang suliranin ng imperyalismo, burukrata kapitalismo, at piyudalismo. Hindi magkakahiwalay ang nasabing mga problema kundi lubhang nakakaapekto ang imperyalistang mga dayuhan at kakutsabang negosyante-politiko sa pagpapalala sa kawalan ng tunay na repormang agraryo. Dahil karamihan sa mga Pilipino ay mula sa uring magsasaka, walang ibang paraan upang maangkin ang lupa kundi ang dangadang.⁸

Isukat, itandudo
Agraryo rebolusyon
Isu't pudno a solusyon.
(Dongdong-ay)
Padur-asen ti produksyon
Ub-ubbo wenno alluyon
Balligi ket gun-oden
Wayawayaya ti mannalon
(Dongdong-ay)

Ipalit, purihin
 Rebolusyong agraryo
 Ito ang tunay na solusyon.
 (Dongdong-ay)
 Pabilisin ang produksyon
 Bukal man o daluyong
 Tagumpay ay kamtin
 Kalayaan ng magbubukid
 (Dongdong-ay)

Sa parehong nobela at mga akda sa pahayagan malinaw kung anong katangian ng dangadang ang itinataguyod—ang *makauring* digmaan. Isinasagawa ito pangunahin para sa mga napagsasamantalang uri at layuning itaguyod ang pambansang demokrasya at pagkakapantay-pantay. Para sa PKP, sa pamamagitan lamang ng rebolusyon makakamit ang tunay na kasarinlan at makatarungang kaunlaran. Ganito rin ang paniniwala ng angkanag Agtarap na sumapi sa BHB.

Bagaman pangunahing pamamaraan ang armadong pakikibaka, itinataguyod din ang dangadang sa ibang larangan⁹. Isinusulong ito ng mga aktibista sa kalunsuran at sentrong bayan, ng iba't ibang ligal na organisasyong masa, at ng panggitnang puwersa katulad ng simbahan kung saan kabilang si Padre Ili Agtarap. Kinakatawan naman ng mga estudyanteng galing sa siyudad ang malawakang pakikiisa sa dangadang. Sa nobela at rebolusyonaryong pahayagan, kahit hindi taal na Ilokano, tumutungo ang mga ito sa kanayunan ng Kailokuan upang sumapi sa BHB. Napapatatag nito ang simulain ng mga mamamayan upang bawiin ang inagaw na lupa mula sa pinagsasamantalang mga Pilipino. Sa pamamagitan ng pagbawi, malilikha ang kadagaan (matabang lupain o lupang pangako) sa kabuuan ng bansa. Mapanunumbalik lamang ang pagkatao/ pagkasino sa pamamagitan ng dangadang dahil dito mapagpasyang mapapawi ang pagiging hayop, makina, o alipin.

Ang Potensiyal ng Kadagaan at Dangadang sa Pagharaya sa Nasyon

Sa teknikal na pakahulugan, itinuturing ang mga rehiyon bilang pangkat sa loob ng bansa na may masaklaw na pagkakatulad sa katangiang historikal, kultural, at ekonomiko na nag-uugat sa pagkakakilanlang etniko (Dahlman sa Gallaher et al. 2009, 210). Sa nobela, matingkad ang wika at katutubong mga paniniwala upang itakda na ang mga karakter ay Ilokano. Gayunman, ang paghahanap ng kadagaan o angkop/ kapaki-pakinabang na lupain ang nagtulak sa mga galing Kailokuan upang mapadpad sa maraming panig ng bansa at ibayong-dagat. Napatunayan sa mga akdang *Dangadang* na hindi natatakdaan ng limitasyong heograpikal ang mithiing makahanap ng nasayaat a biag/ mabuting buhay.

Sa proseso ng pagtunton sa mailap na kadagaan, naging saksi ang mga Ilokano sa kolektibong danas ng mga Pilipino. Nakita ng mga *taga-Away* (taga-bukid/ taga-baryo) ang pagkakapareho ng aping kalagayan ng kapwa sa iba't ibang pook. Magbubunga ang ganitong pangyayari sa potensiyal ng “pagkakabuwag” ng rehiyonalismo¹⁰ at paglawig ng katapatan ng mga Ilokano sa mga bagong lugar. Bagaman nakaugat sa Kailokuan, mas madaling lampasan ang makitid na interes kung nagkakasalamuha ang mga taong iba man ang wika subalit *kakailian* o kababayan pa rin. Ayon nga kay Agcaoili, “The Ilocos is a difficult territory yet the Ilocanos have remained steadfast in their commitment to life as individuals and as a people, in the end making this territory a source of heroes and eminent men for the ***pagilian, or the nation***” (Lumbera 2001, 53. Akin ang diin). Nailahad ito sa nobela sa pakikipagkapwa-tao ng mga Ilokano sa mga hukbong kumikilos sa Sinamar. Itinangis ni Inang Dora ang galit sa pamahalaan nang dahasin sila dahil sa pagpapakain at pagpapatulog sa mga nangangailangang dayo. Hindi niya maunawaan kung paano naging kasalanan ang ginawa dahil aniya’y “sa kabila ng aming pagdarahop ay kaya pa rin naming maging tao” (Agcaoili 2003, 402, 403). Malinaw sa dung-aw na bahagi ng pagiging tao ang bukal na pagbabahagi, at hindi ng pagiging Ilokano o taga-Sinamar lang.

Sa makauring dangadang, napupukso rin ang limitasyong hatid ng *sariling* pamilya o *sariling* rehiyon dahil sa pagturing sa mga BHB bilang “mga anak ng bayan” at sa mga kumakalingang masa bilang kanilang ina, ama, o kapatid. Makailang beses na binigyang-diin sa nobela na hindi pagmamay-ari ng magulang ang kanilang supling kundi handog ang mga ito sa bayan. Pinangingibabawan ng bigkis ng makauring samahan ang limitadong saklaw ng pagkakamag-anakan o rehiyonalismo. Hindi ito madali lalo na sa katangian ng modernong pamilya kung saan “families tend to have a private character, each one walled or fenced off from other families and from public view most of the time” (White, Klein, at Martin 2015, 17). Sinasabing sa pamilya nagkakanlong ang mga mamamayan kung hindi nila maramdaman ang kalinga ng pamahalaan (Sicat sa Ordoñez 1995b, 423). Hindi nakapagtataka kung gayon, na sa Wikipedia at mga teksbuk sa batayang edukasyon, palaging kabilang sa “Katangian ng mga Pilipino” ang pagiging family-oriented. Gayundin, pinipilit pangibabawan ang rehiyonalismo sa awiting “Rebolusyonaryo a Turong” (Rebolusyonaryong Tunguhin) (Mayo-Hunyo 2004, 19)—kahit magkakaiba ang pinanggalingan ng mga Igorot, Tagalog, at Ilokano, nagkakaisa naman ang mga ito sa prinsipyo’t adhikain. Nililina rin sa rebolusyonaryong pahayagan na hindi digmaan sa pagitan ng mga tribu ang dapat isagawa kundi pakikibaka sa mga uring mapagsamantala. Sa pamamagitan ng malikhaing mga akda, binabago ang konsepto ng “pamilya” at “rehiyon” sa dangadang.

Kaugnay nito, nabubura sa mga alyas ng BHB ang tradisyonal na pagpapangalan. Ang sistemang koda ng mga pulang mandirigma ay bunsod ng pangangailangan sa seguridad. Binigyang-kahulugan ito ni Hau bilang paglalaho ng indibidwal upang sumanib sa kolektibong nagtataguyod ng rebolusyonaryong pakikibaka (2004, 138). Sinasalamang ng iba’t ibang identidad ng hukbo ang kakayanang umangkop sa pangangailangan ng rebolusyon saan mang lugar mapadpad (Hau 2004, 139). Maaari ding basahin ang pagpapalit-palit ng pangalan sa pakikidigma bilang pagtunggali sa makasariling tendensiya. Sa dangadang, nakikipagkaisa ang indibidwal sa uring inaapi; dahil sa ilalim ng bulok na sistema, kolektibong nararanasan ang parehong pagsasamantala at paglaya. Anupa’t kikilalanin ng parehong masa at mandirigma na “Datayo gayam ket isuda met laeng” (Tayo ay sila rin)¹¹. Kahit ang dangadang ng mga Agtarap na nagsimula sa kanilang angkan ay tutungo sa pambansang layunin – mula sa pag-aalsang Basi sa Ilokos, pagiging hukbo ng bayan laban sa mananakop na Amerikano at Hapon, hanggang sa kontemporaring Pambansa Demokratikong Kilusan (sa iba’t ibang masang organisasyon at sa BHB). Ang pagsapi sa BHB ay manipestasyon ng pag-igpaw sa limitasyon ng pamilya o angkan dahil sa pangingibabaw ng uri dito. Sa pamamagitan nito, malayang nakikipagkaisa ang hukbo sa mas malawak na masang inaapi saan mang panig ng Pilipinas (o mundo).

Gayundin, hindi natatakdaan ng limitasyon ng oras ang kabayanihan ng mga mandirigma dahil marami pang susunod upang ipagpatuloy ang pakikibaka. Dahil dito, nagsasanib ang iba-ibang ngalan, pagkatao, at layunin ng noon, ngayon, at bukas. Matingkad ang bisa ng haraya sa pagdalaw ng mga ninuno sa

panaginip ng mga Agtarap upang ipaalala ang nagpapatuloy na rebolusyonaryong tungkulin. Tema rin sa mga katha ng BHB ang pagpapatuloy sa mga simulain ng mga nauna nang mandirigma para sa mga supling ng bukas. Makabuluhan ang pagsasanib ng buhay at kamatayan dahil hindi naman tunay na namamatay ang mga lumisan. Nananatili sila sa mga nabubuhay at iluluwal pa lamang sa mundo. Sa pamamagitan nito, malilikha ang kadagaan sa buong Pilipinas sa pamamagitan ng dangadang.

Bilang paglalagom, ang potensiyal ng kadagaan at dangadang sa pagharaya sa nasyon ay nakasandig sa (1) paggapi sa mga hangganang teritoryal at limitasyon ng tradisyonal na konsepto ng pamilya at mas maliit na grupo, (2) pakikipagkaisa sa mas malawak na umili, at (3) pakikibaka para sa kagalingan ng nakararami.

Talaban at Salinan ng Bisa ng Rehiyon at Nasyon

Ang nobela ni Agcaoili na nanalo sa Centennial Literary Prize (1998) ay maituturing nang bahagi ng pambansang panitikan ng Pilipinas (Espinosa 2007). Samantala, nananatiling alternatibong radikal na lathalain ang mga likha sa pahayagan ng Partido Komunista ng Pilipinas sa Ilokos at Kordilyera. Masasabing parehong may kakayanan ang mga akda sa pagharaya sa nasyon sa paksa at saklaw. Matingkad ang pagiging Ilokano sa nobela dahil sa wika at tagpuan na nagbigay-diin sa natatanging kultura ng mga taga-Norte, subalit hindi nito tinunggali ang bansa. Hindi naging antagonistiko ang rehiyonal sa nasyonal. Sa obserbasyon ni Espinosa, “Despite the novel’s insistence on issues peculiar to ‘Kailokuan’, a socio-politico-regional group in Northern Luzon, it does not raise the question of sovereignty or the specter of separatist movements [...]” (2007). Gayundin, hindi natatangi sa Hilagang Luzon ang mga usaping tinalakay katulad ng kolonyalismo, kawalan ng lupa, militarisasyon, migrasyon at iba pa. Kahalintulad na mga usapin ang inakda sa lathalain ng PKP kung saan naging lunsaran ang rehiyong Kailokuan upang maipahayag ang mga lokal na danas na hindi naiiba sa kinakaharap ng maraming mga Pilipino.

Pinatotohanan ni Agcaoili ang talaban at salinan ng bisa ng rehiyon at nasyon: “As in the old days, Iluko literature continues to be a witness to the life of a people that is linguistically different from the rest of the country but a people that is the same as the rest – the same precisely because the Ilokanos also speak of the *ili*, the *pagilian*; the same because they dream of *wayawaya* and *gin-awa* for the *umili*¹² and the *ina a daga*¹³; the same because they cry out for *kappia*¹⁴ and *kinalinteg*¹⁵” (Lumbera 2001, 56). Pagpapatibay ito sa binabanggit ni Lumbera na magkabukod at magkarugtong ang panitikang panrehiyon at pambansa (2000, 156). Magkabukod dahil sa natatanging kultura ng rehiyon, at magkarugtong dahil sa mga paksa at adhikaing tumatagos sa nakararaming mamamayan.

Napatunayan sa nobela at dyaryong “Dangadang” na hindi mekanistiko o pilot ang pag-akda sa mga nasyonal na isyu kahit na nanggagaling sa rehiyon. Matagumpay

ring napalitaw ang partikular sa panrehiyon at masaklaw sa pambansa. Malay ang mga naratibo na mas mapapangalagaan ang kulturang Ilokano sa pagsusulong ng kagalingan ng parehong Kailokuan at Pilipinas. Ang saklaw at paksa ng nobela at pahayagan ay nakakapagpanatili sa parehong entidad ng rehiyon at nasyon at hindi pinupuksa ng isa ang isa kundi, nagsasalinan ng bisa. Sa pamamagitan ng mga konsepto ng “kadagaan” at “dangadang”, naipamalas ang kakayanan ng rehiyon na harayain ang bansa.

Panghuli, makabuluhang bigyang-diin na hindi lamang sa mismong akda maaaring manggaling ang tensiyon sa lokal at nasyonal kundi sa mga salik na nakakaapekto sa panitikan at kultura sa kabuuan. Sa realidad, mahihirapang mapaunlad ang rehiyonal at pambansang panitikan kung mas pinahalalagahan ng estado ang elit, sentro, at dayuhan.

Mga Tala

¹ *Digmaan: Rebolusyonaryong Diyaryo ng Bayan/ Mamamayan sa Hilagang-Kanlurang Luzon*. Lathalain ito ng Partido Komunista ng Pilipinas (PKP) sa rehiyon ng Ilokos at Kordilyera.

² Nilalaman ng *Dangadang* ang mga impormasyon, pagsusuri, aral, at nararapat gawin ng mga mamamayan ng mga rehiyon at bayan na hindi ibinabalita at ipinapaalam sa mga burges na pahayagang kontrolado ng mga reaksyonaryong uri at estado.

³ “A nominalizing affix [...] that expresses the sharing of the object referred to be the noun with someone, or being or living in the place referred to by the noun with someone” (Constantino 1971, 226, 227).

⁴ Mga dayo o hindi orihinal sa lugar. Pumosisyon sa bakanteng lupa upang hawanin, pagyamanin, at tirhan.

⁵ Tinawag itong “transnational philanthropy” ni Opiniano (sa Tadeo 2012, 16).

⁶ Sa konsepto ng kadagaan, may paniniwalang pinipili rin ng lupa ang karapat-dapat na magbungkal dito. Kung “saan a kadagaan” (hindi kadagaan) ng Ilokano ang lupang nilipatan, mamalasin at hindi magbubunga kahit na ang extraordinaryong sipag at pagsisikap. Sa mga pagkakataong ganito, maaaring mapeste ang mga pananim o magkakasakit o mamamatay ang miyembro ng pamilya.

⁷ Mula sa daniw na “Bumtak Kas Maysa a Bulkan” (Sasabog Katulad ng Isang Bulkan).

⁸ Mula sa tulang “CECAP Nasikap” (CECAP Mapamaraan), Hulyo- Setyembre

1999, 23.

⁹ Ipinahayag ito sa daniw na “Panawen” (Setyembre 2005: 8): “Armado a pannakidangadang ti kangrunaan/ Sumegunda ti parlamentaryo a pannakidangadang” (Pangunahin ang armadong pakikibaka / Pumapangalawa ang pakikibakang parliamentaryo).

¹⁰ “As a political concept, regionalism refers to the structure and mobilization of a regional identity built around the particularities of these *smaller areas*” (Dahlman sa Gallaher et al. 2009: 210. Akin ang diin).

¹¹ Mula sa tulang “Awis ti Nalabbaga a Mannakigubat” (Paanyaya ng Pulang Mandirigma), Abril-Hunyo 1998, 32.

¹² Kalayaan at ginhawa para sa mga mamamayan.

¹³ Inang Bayan (Inang Lupa, literal)

¹⁴ Kapayapaan

¹⁵ Katarungan

Mga Nirebyung Akda

Agcaoili, Aurelio S. 2003. *Dangadang*. Quezon City: University of the Philippines Press.

Seksyong Kultural ng *Dangadang: Rebolusyonaryo a Dyaryo ti Umili iti Amianan-Laud a Luzon* (1997-2009). <https://www.philippinerevolution.info/publications/dangadang/>.

Lejo Cawilan Command. “Pasista a Rehimen”. (Hunyo-Hulyo 2009): 19.

Leonardo Pacsi Command. “Nalabaga a Kuton”. (Hunyo-Hulyo 2009): 29.

“Ti Kibin”. (Enero-Pebrero 2009): 24-25.

Ka Yin. “Para Iti Masa, Para Iti Masa”. (Disyembre 2008): 13-14.

Dap-ay Sapata. “Ti Lima a Dosena a Responsibilidad”. (Hunyo 2008): 16-17.

“Gerilya nga Anak Ling-et: Daniw ti Maysa nga Ina a Mangngalap”. (Marso 2008): 21.

Ka Asia. “Sorry, Salidummay”. (Enero-Pebrero 2008): 17.

“Dung-aw ti Daga”. (Disyembre 2007): 21.

Ka Allen. “Pamamaalam sa Buwan”. (Nobyembre 2007): 15.

Ka Clariz. “Elemento ti Biag Mo”. (Oktubre 2007): 17.

“Labanan ti OBL 2”. (Hunyo-Hulyo 2007): 22.

Ka Nilo. “Kung Hindi Ka Pa Nakakakita ng Babaeng Hukbo.” (Marso 2007): 16.

Ka Gabriel. "Foolish Dream". (Oktubre-Nobyembre 2006): 21.
 Ka Marie. "Napnuan Daniw ti Aglawlaw." (Setyembre 2006): 23.
 Ka Rimbaw. "Ang Sandigan." (Pebrero 2006): 20.
 "Sticky Queen." (Enero 2006): 17.
 "Alis Ka Na Diyan." (Disyembre 2005): 18.
 "Problema na Naman" at "Ate Glo". (Disyembre 2005): 17
 "Kabataan". (Oktubre 2005): 7.
 "Panawen". (Setyembre 2005): 8.
 Ka Ibon. "Ka Braga." (Hulyo 2005): 16.
 Leonardo Pacsi Command. "Fetad Ipanawagan." (Agosto 2005): 16.
 "Tallo a Daniw ni Randy "Ka Miko" Ramos. (Mayo 2005): 14.
 Ka Pai. "Tallo a Panangkablaaw." (Enero 2005): 11.
 "Rebolusyonaryo a Turong". (Mayo-Hunyo 2004): 19.
 Ka Audrey. "Agluaak Kadi Ka Lanlan?" (Marso-Abril 2004): 6.
 "Dana ti Marigrigat". (Enero-Pebrero 2004): 27.
 "Anibersaryo ti Partido". (Nobyembre-Disyembre 2003): 27.
 Ka Libre. "Wayawaya." "Ka Haren." (Oktubre-Disyembre 2001): 31.
 "Gawaing Masa". (Setyembre-Oktubre 2003): 23.
 "Balang Araw". (Hulyo-Setyembre 2001): 27.
 "Raut!" (Abril-Hunyo 2001): 23.
 Patricia Liwayway. "Dua a Daniw para iti Partido Komunista ti Pilipinas".)
 Enero-Marso 2001): 23.
 "Oras Na." (Disyembre 2000): 27.
 "Cronies ni Erap". (Disyembre 2000): 26.
 Ka Sander at Ka Marion. "CECAP Nasikap." (Hulyo-Setyembre 1999): 23.
 "Isardeng Ti Tribal War." (Abril-Hunyo 1999): 31.
 Aries Bumod-ok. "Samiweng ti Ina iti Baro nga Agsapa." (Oktubre-
 Disyembre 1998): 28.
 Ka Gabriela. "Maysa a Surat para kada Ka Elys ken Ka Amihan." (Hulyo-
 Setyembre 1998): 28.
 "Awis ti Nalabaga a Mannakigubat." (Abril-Hunyo 1998): 32.
 "Adun a Panawen." (Enero-Marso 1998): 20.
 "Bumtak a Kas Maysa a Bulan." (Oktubre-Disyembre 1997): 28.
 "Kansion ni Lakay Pilo." (Hulyo-Setyembre 1997): 28.

Mga Sanggunian

Abad, Melania L. 2007. "Neoliberalistang Pagpapaplanong Pangwika: Tungo sa Komodipikado at Episyenteng Pagpapahayag" sa *Bienvenido Lumbar; Ramon Guillermo*; at *Arnold Alamon*, mga ed. *Mula Tore Patungong Palengke: Neoliberal Education in the Philippines*, 211-226. Quezon City: IBON Books.

Agbayani, Amefil R. "Community Impacts of Migration: Recent Ilokano Migration to Hawai'i". *Social Process in Hawaii* 33 (1991): 73-90.

- Agcaoili, Aurelio S. 2013. "Exilo: Ilokano Lexicography". <https://aurelioagcaoili.wordpress.com/2013/10/30/exilo-ilokano-lexicography/>.
- Anderson, Benedict. 2003. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Pasig: Anvil Publishing.
- Bagulaya, Jose Duke S. 2006. *Writing Literary History: Mode of Economic Production and Twentieth Century Waray Poetry*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Burkitt, Brian. 1984. *Radical Political Economy: An Introduction to the Alternative Economics*. Sussex: Wheatsheaf Books.
- Canaday, Jose Jowel. 2009. *Bakwit The Power of the Displaced*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Constantino, Ernesto. 1971. *Ilokano Dictionary*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Espinosa, Shirlita. 2007. "Ethnicity and Kinship in Filipino Centennial Novels." *Kyoto Review of Southeast Asia*. Issue 8-9. <http://kyotoreview.org/issue-8-9/ethnicity-and-kinship-in-filipino-centennial-novels/>.
- Florendo, Maria Nela B. 1984. "Luac Peasants Concept of a Good Life and Its Implications to Planned Change." MA Thesis, University of the Philippines Diliman.
- Fonbuena, Carmela. 2014. "Filipinos in the US: A Hundred Years of Migration". Rappler, April 27. <http://www.rappler.com/newsbreak/56226-migration-sacada-hawaii>.
- Galang, Jely A. 2009. "Isang Pangkasaysayang Pagsisiyasat sa Pagkabuo ng Camangaan, Moncada, Tarlac, 1850-1935." MA Thesis, University of the Philippines Diliman.
- Gallaher, Carolyn, Carl T. Dahlman, Mary Gilmartin, Alison Mountz, at Peter Shirlow. 2009. *Key Concepts in Political Geography*. London: SAGE Publications Ltd.
- Galvez Rubino, Carl R. 2000. *Ilokano Dictionary and Grammar*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Geronimo, Jee Y. 2014. "No Filipino Subjects in College? 'Tanggol Wika' Opposes CHED Memo". Rappler, June 21. <http://www.rappler.com/nation/61234-tanggol-wika-general-education-college>.

- Grönstrand, Heidi, Dag Heede, Anne Heith, at Ann-Sofie Lönngren, mga ed. 2015. *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Guerrero, Amado. 2006. *Philippine Society and Revolution*. S.I.: Aklat ng Bayan.
- Hau, Caroline S. 2004. *On the Subject of the Nation: Filipino Writings from the Margins 1981-2004*. Quezon City: Ateneo De Manila University Press.
- Hosillos, Lucila V. 2006. *Interactive: Vernacular <-> National Literature*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- IBON. "Day of the Landless: Deepening Foreign Control Over PH Farmlands Thru Financialization". March 31, 2016. <http://ibon.org/2016/03/day-of-the-landless-deepening-foreign-control-over-ph-farmlands-thru-financialization/>.
- Keesing, Felix. 1962. *The Ethnohistory of Northern Luzon*. California: Stanford University Press.
- Jusdanis, Gregory. 1991. *Belated Modernity and Aesthetic Culture Inventing National Literature*. Minneapolis/ Oxford: University of Minnesota Press.
- Lewis, Henry T. 1971. *Ilocano Rice Farmers: A Comparative Study of Two Philippine Barrios*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Lumbera, Bienvenido. 2000. *Writing the Nation / Pag-aakda ng Bansa*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Lumbera, Bienvenido, ed. 2001. *Filipinos Writing: Philippine Literature from the Regions*. Pasig: Anvil Publishing.
- Manahan, Mary Ann. "Narratives of Land: The Current State of Agrarian Reform in the Philippines". *Impact: Asian Magazine for Human Transformation*. April 28, 2014. <http://impactmagazine.net/ph/?p=33>.
- Ordoñez, Elmer A. ed. 1995a. *Many Voices Towards a National Literature*. Pilipinas: National Commission on the Culture and the Arts Committee on Literary Arts.
- Ordoñez, Elmer A. ed. 1995b. *Nationalist Literature: A Centennial Forum*. Quezon City: UP Press.
- Rosal, Noemi U. 2011. *Agsursurotayo Nga Agilokano*. Quezon City: Sentro ng Wikang Filipino.

- Sampson, Helen. 2013. *International Seafarers and Transnationalism in the Twenty-First Century*. Manchester: Manchester University Press.
- Sharma, Miriam. "Towards a Political Economy of Emigration from the Philippines: The 1906 to 1946 Ilocano Movement to Hawaii in Historical Perspective." *Philippine Sociological Review* 35, 3-4 (1987): 15-33.
- Tadeo, Joy Raquel. 2012. "Nasayaat nga Panagbiag: Understanding the Quest for the "Good Life" and the Culture of Migration in Sta. Catalina Ilocos Sur." MA Thesis, University of the Philippines Diliman.
- Taylor, Peter J. 1985. *Political Geography: World Economy, Nation State and Locality*. London: Longman.

**Ang Kapatid sa Laman ay Kapatid din ba sa Kilusan?
Historiko-Kultural na Pagbasa sa “Dating”
ng *My Brother, My Executioner* ni F. Sionil Jose**

Reynaldo T. Candido, Jr.

*My Brother, the season is here,
The sun that is kind now ripens no grain
And rain which falls, falls on barren clay.*

My brother, I am alone.

— “Calvaria,” Luis Asperri¹

Introduksiyon

Kamakailan lamang ay may binasa kami ng aking mga mag-aaral na isang pabula hinggil sa magpinsang daga na naninirahan sa magkaibang lugar: ang isa’y sa lalawigan; ang isa nama’y sa lungsod. Pamilyar ang naratibo ng nasabing akda, ngunit ang nakapukaw ng aming atensiyon ay ang kaakibat na “aral” nito: “mas masarap ang maging mahirap ngunit matiwasay ang buhay, kaysa sa mayamang punumpuno ng panganib ang buhay.” Lalong naging mainit ang aming diskusyon nang hatiin ko sa dalawa ang klase at kailangan nilang pagtalunan ang proposisyon na: “Ano ang higit na mahalaga upang sumaya ang isang tao, ang kayamanan o ang kapayapaan sa buhay?”

Ikinagulat ko ang nasabing pagdedebate dahil agad na natalo at lumipat sa kabilang bakod, wika nga, ang dapat sana’y magtatanggol sa panig ng “kapayapaan sa buhay.” Anang mga panig sa “kayamanan,” aanhin nila ang kapayapaan kung kumakalam naman ang kanilang sikmura? Dugtong pa nila: kung sila ay mayaman, maaari naman silang bumili ng mga bagay upang maging payapa ang buhay.

Bilang guro, nagdulot ito ng pag-aalala sa akin, sapagkat ganito na ba ang pagpapahalaga ng kabataan ngayon? Lahat ay nakasentro sa yaman. Kung ganito ang klase ng kabataan na susunod na mamumuno sa ating bansa, saan kaya tayo pupulutin?

Sa isang banda’y maiiuugnay natin ang pangkalahatang tema ng nobelang *My Brother, My Executioner* ni F. Sionil Jose sa gayong usapin. Bagaman isa lamang ito sa napakaraming mahahalagang historikal at kultural na diskurso na maaaring limiin sa nasabing akda, itong pagdidiyos sa kayamanan sa kabila ng maraming tao na nangangailangan ay tumatak sa akin bilang mambabasa.

Sa pag-aaral na ito, samakatwid, nais kong pagtuunan ng pansin ang historiko-kultural na mga aspekto ng nobela, nang sa gayon ay mapagitaw natin ang “dating” ng akda sa isang mambabasa. Ibig nitong sabihin, sisipatin ang akda sa pamamagitan ng lente ng pag-aaral sa kasaysayang sinasaklaw nito, gayundin naman, ang sandigang kulturang itinatanghal nito, upang maipakita ang kariktan ng akda.

Bilang panimula’y ipakikilala ko ang may-akda. Pagkaraa’y magbibigay ako ng mga tampok na detalye hinggil sa akda, na susundan naman ng pagtalakay sa tagpuan at panahong saklaw nito, gayundin ang pagpapakilala sa mga tauhan. Ilalahad ko rin ang lagom ng akda, upang magaygay natin nang wasto ang naratibo ng akda at pagkatapos, bilang pinakamahalagang bahagi ng pag-aaral na ito, tutukuyin natin ang ilang mahahalagang sinasabi ng mga iskolar hinggil sa mga akda ni Sionil Jose, lalo na, yaong mga nakatuon sa paksang nobela natin. Bilang pagwawakas, ipakikita natin ang estetika o “dating” ng akda bilang pagpapahalaga rito.

Tungkol kay F. Sionil Jose

Kung tutuusin, hindi na kailangan pang ipakilala si Francisco Sionil Jose. Sa mga mag-aaral ng panitikan ng Pilipinas, masasabing isang mortal na kasalanan ang hindi pagkakilala sa nasabing manunulat. Siya’y isinilang noong Disyembre 3, 1924, sa Rosales, Pangasinan. Ang kaniyang mga magulang ay sina Antonio Jose at Sofia Sionil. Nagtapos siya ng pag-aaral sa mga paaralang bayan sa kanilang lugar at pagkaraan ay nag-aral ng kursong *pre-med* sa Unibersidad ng Santo Tomas (UST). Gayunman, dala marahil ng katotohanang bahagi na ng dugong nananalaytay sa kaniyang katawan ang pagsulat, hindi siya nakapagtapos sa nasabing kurso, at sa halip, ibinaling ang atensiyon sa pagsulat. Lalo siyang naengganyo sa pagsulat nang maging guro niya sa UST si Paz Latorena, isa sa mga kinikilalang mohon sa pagsulat ng maikling kuwento sa Ingles. Naging guro rin siya ng maraming manunulat na ngayo’y kabilang sa konstelasyon ng mga bituing tinitingala sa larang ng panitikan ng Pilipinas. Magmula noon, hindi na tinalikuran ni Sionil Jose ang pagsulat at pagmamahal sa pagbasa. Sa katunayan, siya ang may-ari ng *Solidaridad Book Shop* na kaniyang binuksan, katuwang ang kaniyang kabiyak, noong 1964. Bago iyon, siya rin ang nagtatag ng *Philippine Center of International PEN* noong 1958, organisasyon ng mga makata, mandudula, editor, mananaysay, at nobelista.

At sapagkat ang buong buhay niya’y inilaan niya sa pagsulat, kabi-kabilang parangal na ang kaniyang natanggap. Anim sa napakaraming parangal na ito ang sumusunod: *Pablo Neruda Centennial Award* noong 2004; Pambansang Alagad ng Sining para sa Panitikan (*Order of National Artist, Literature*) at *Kun Santo Zuiho Sho* (*Order of Sacred Treasure*) noong 2001; *Chevalier dans l’Ordre des Artist et Letters* noong 2000; *Ramon Magsaysay Award for Journalism, Literature, and Creative Communication Arts* noong 1980; at apat na beses na pagwawagi sa

prestihiyosong *Carlos Palanca Memorial Awards for Literature*: 1959, 1979, 1980, at 1981.

Higit sa lahat, ilang beses nang naging laman ng balita na siya'y kabilang sa itinuturing na maaaring magkamit ng *Nobel Prize for Literature*. Ayon kay Isagani R. Cruz:

Whenever the Nobel committee turns its head towards Asia to make its awards politically correct, in fact, the name of Jose is invariably mentioned as an obvious nominee. Although the Swedish Academy keeps its proceedings secret, rumors are rife that Jose came close to winning the award at least twice (first in 1991, again in 1999).²

Patunay ito na hindi lamang sa ating bansa kinikilala't dinadakila ang mga akda ni Sionil Jose, kundi maging sa iba't ibang panig din ng mundo. Sa katunayan, ang kaniyang mga akda ay naisalin na sa hindi bababa sa 25³ mga wika.

Ilang talâ tungkol sa *My Brother, My Executioner*

Kung susuriin ang pisikal na anyo ng akda, malalaman na ito'y natapos sulatin ni Sionil Jose sa kumbento ng mga paring Dominiko, ang Dominiko-kai, sa Shibuya, Tokyo, sa bansang Hapon. Makikita rin sa kadulu-duluhan ng akda na ito'y natapos niyang sulatin noong 1972, at binubuo ito ng 192 pahina. Ang pabalat ng aklat ay dinisenyo ng kaniyang anak na si Irwin at ito'y guhit ng magkatabing tabak at pluma.

Ang nobela ay ikatlo, ayon sa pagkakasunod-sunod, sa tinaguriang *Rosales Saga* na naging paksa na ng napakaraming pag-aaral. Ang una sa nasabing *pentology* ay ang *Po-on* (na nalathala noong 1984); ang pangalawa'y ang "*Tree*" (1978); ang pang-apat ay *The Pretenders* (1962); at ang huli ay *Mass* (1973).

Ang pinakapambungad ng nobela ay ang tulang "*Calvaria*" na isinulat ng karakter na si Luis Asperri. Sa pamagat pa lamang ng nasabing tula ay malilimi nang ito'y tungkol sa pagdurusa. Ayon kay Gelacio Guillermo:

This index to a writing generation (in English) bred in the 'Wasteland,' 'Prufrock' [mga tula ni T. S. Eliot] and other mystifications of reality sums up the quality of Luis's mind, its agonizing inability to confront life's meaning on historical grounds.⁴ (Sa akin ang diin)

Napakahalaga ng puntong ito ni Guillermo sapagkat sinasapol nito ang katotohanang ang pangunahing tauhan sa akda ay bulag sa kaniyang nakaraa't pinagmulan, kung kaya tila hindi niya mabigyang-kahulugan ang buhay niya mismo. Gayundin naman, para kay Shirley Geok-Lin Lim:

*[The novel] opens with a poem by the protagonist expressing his quest for his lost brother and feelings of futility and waste. While the poem expresses the desire to reconcile divided class loyalties under a common love for the land, its mood is of failure and frustration.*⁵ (Sa akin ang diin)

Itong kabiguan at kasiphayuang nadarama ng pangunahing tauhan sa akda ay bunga ng kawalan niya ng gulugod na manindigan sa mga nangyayari sa kaniyang paligid. Para sa kaniya, yamang maayos naman ang kaniyang kalagayan sa buhay, bakit pa niya ito guguluhin?

Tagpuan at panahon ng nobela

Apat na lugar ang paulit-ulit na mababangit sa akda: Rosales, Sipnget, Ermita, at Aguray. Ang Rosales ay isang bayan sa lalawigan ng Pangasinan; samantalang ang mga baryo naman ng Sipnget at Aguray ay mga likhang-isip na lugar. Sa wikang Iloko, ang Sipnget ay nangangahulugan ng “kadiliman” at ang Aguray naman ay “paghihintay.” Angkop na angkop ang pagpapangalang ibinigay ni Sionil Jose sapagkat nilulukob ng kadiliman ang bayan ng Sipnget bunga ng mga tunggaliang nagaganap doon at ang Aguray ay isa namang lugar kung saan naghihintay ang mga tao ng bagong pag-asa.

Hinggil naman sa panahon, ayon kay Guillermo:
*My Brother, My Executioner frames its actions within a year in Philippine history, with the Huk movement which reached its peak in 1950-1951 serving as the crucible for the ideas, interests and goals of individuals and social classes.*⁶ (Sa akin ang diin)

Nagsilbing *backdrop*, samakatwid, ang panahon ng kilusang Huk sa Gitnang Luzon sa kabuaan ng nobela. Ito ang usaping panlipunang ibig bigyang-pansin ng nobela. Maliwanag, kung gayon, na ang ugnayan ng panginoong maylupa at mga kasáma ang ibig na kilatisin ni Sionil Jose sa kaniyang akda.

Pagpapatuloy pa ni Guillermo:

*Although only a thin thread in the novel, this movement of the people's will to free the country from the stranglehold of US imperialism, feudalism and bureaucrat capitalism links together, as by a strong twine, the past and the future of a country whose history continues to be marked by great contradictions that recurrently break out into open warfare between the ruling classes and the ruled.*⁷

Sa pahayag na ito ni Guillermo, mahalaga ang tinukoy niyang paglipat ng “pananakop” mula sa mga dayuhan, patungo sa mga kapwa natin Filipino na nagsamantala (o hanggang ngayo’y patuloy na nananamantala sa ating bansa) sa mahihina at hindi nakapag-aral Samakatwid-baga’y ang mga naghaharing-uri laban sa pinaghaharian. Isa ito sa malungkot na katotohanang isinisiwalat sa nobela ni Sionil Jose.

Bago natin palalimin pa ang pagsusuri sa akda, mainam na alamin muna natin ang buod nito, nang sa gayon ay higit nating maunawaan ang ibig ipahiwatig ng akda. Narito ang lagom ng nobela.

Lagom ng nobela

Kung hindi lamang sa natanggap na balitang malubha ang sakit ng kaniyang ama, hindi sana uuwi sa kanilang bayan sa Rosales si Luis Asperri, isang makata-peryodista na hindi nakapagtapos ng kolehiyo bunga ng di-pagkakaunawaan sa mga pari sa unibersidad na kanyang pinasukan. Para sa kaniya, napakaraming maaaring idahilan para hindi umuwi sa bayang sinilangan. Kasama niya sa pag-uwi ang pinsang si Trining, 18 taong gulang, interna sa isang paaralan ng mga madreng Aleman, lihim na may pagtatangi kay Luis. Kasama rin nila sa biyahe pauwi ng probinsiya sina Santos at Simeon, kapwa tagalingkod sa kanilang sangbahayan. Samantala, naiwan naman sa mansiyon ng mga Asperri sa Ermita si Marta, asawa ni Simeon, upang siyang maging taong-bahay.

Sa pagitan ng katahimikan at kuwentuhan, nabanggit ni Santos na nagbabago na ang panahon. Aniya, ang mga kasáma ay nagiging organisado na at hindi na sila natatakot o kaya’y nasisiyahan sa ginagawa sa kanila. Nabanggit din ni Santos na nang minsang pangasiwaan niya ang paghahati ng inaning munggo ay hindi kontento ang mga naroon. Silang lahat. Aniya’y may isa pang nagsabing ayon sa batas, ikatlong bahagi lamang ang dapat na mapunta sa may-ari ng lupa at anomang matira’y sa kanila na. Gayunman, hanggang ngayon, kalahati pa rin ang parteng kinukuha ng may-ari ng lupa. Nagbanta pa, ani Santos, ang isa sa kanila na hindi magtatagal ay wala na silang makukuha ni katiting man. Ang totoo, dagdag pa ng nakausap ni Santos, sa bandang huli, sila pang mga kasáma ang dapat na bayaran.

Pagdating sa kanilang bahay, ikinagulat ni Luis ang mga sibilyang sundalo na nakakalat sa kanilang bakuran. Pinatotohanan nito ang hinala niyang may hindi mabuting nangyayari sa kanilang bayan.

Sumigla si Don Vicente Asperri, ang panginoong maylupa na may-ari ng halos lahat ng lupain sa Rosales, nang muling makita ang anak na si Luis. Ang dáting matipuno, matikas, at malaking māmā ay nakaratay sa kaniyang higaan nang harapin ang anak. Pagkatapos ng kumustahan ay nabaling ang kanilang usapan

hinggil sa pag-aasawa. Ayon kay Don Vicente, panahon na para pag-isipan ni Luis ang paglagay sa tahimik. Ang hiling niya'y pakasalan ni Luis ang pinsang si Trining. Yamang ang dalaga'y ulilang lubos na dahil pinatay ng mga kasáma ang ama nitong si Don Alfredo, ang nakababatang kapatid ni Don Vicente. Higit pa roon, anang panginoong maylupa, mananatili sa mga Asperri ang kanilang kayamanan at hindi sa mga kasáma na ayon kay Don Vicente ay mga sukab at walang utang na loob.

Pagkahapunan ay nagpaalam si Luis sa ama para magtungo sa baryo ng Sipnget upang aniya'y makalanghap ng sariwang hangin. Gayunman, alam ng ama kung saan talaga niya ibig pumunta. Bantulot na pumayag si Don Vicente at gusto sanang sumama ni Trining, subalit hindi pumayag si Luis. Ipinagmaneho siya ni Simeon at nang makarating sa destinasyon, ibig pa sanang samahan ni Simeon si Luis, gaya ng bilin ni Don Vicente, subalit hindi pumayag si Luis at nagsabing hintayin na lamang siya sa sasakyan.

Sa paglalakad ay nagbalik sa alaala ni Luis ang masasayang araw ng kaniyang kabataan: kung paanong ang kapatid niya sa inang si Victor ay sunud-sunuran sa kaniyang mga ginagawa—siya ang lider, si Victor naman ang tagasunod. Naalala rin niya ang panahon kung kailan ipinatawag siya ng kaniyang ama. Walong taon siya noon nang sunduin siya ng utusang si Santos at ito'y nagdulot ng kalungkutan sa kaniyang ina, subalit walang magawa dahil nalalaman nitong higit na makabubuti para sa kaniyang anak na tumira sa malaking bahay na minsan niyang pinagsilbihan.

Nahinto lamang ang pagbabalik-alaala niya nang marinig ang tinig ng dati niyang kapitbahay na si Tio Joven na isinisigaw ang kaniyang pangalan. Sa tarangkahan pa lamang ng kanilang kubo ay dinig na niya ang pag-ikot ng pedal ng makinang panahi ng kaniyang inang si Nena. At nang magkita nga sila'y luha ng pananabik ang isinalubong nito sa kaniya.

Bagaman nakakain na, walang nagawa si Luis nang maghain ang kaniyang ina. Naitanong niya kung nasaan si Victor. Ayon kay Aling Nena ay mahigit tatlong buwan na niyang hindi nakikita ang bunsong anak. Nang tanungin naman niya ang ina kung mayroon ba itong kailangan, sinabi ni Aling Nena na anomang ipon na mayroon sila ay ibinibigay nila sa kanilang lider. Ang mga ito ay lider ng Kilusang Huk. Ikinabahala ito ni Luis dahil para kaniya, hindi dapat pagtiwalaan ang gayong mga tao. Gayunman, sinalag siya ng kaniyang Lolo Ipe at sinabing tanging ang mga tao na ito lamang ang makatutulong sa kanila upang mabawi ang lupaing ninakaw sa kanila.

Ipinaglalatag na siya ni Aling Nena nang magpaalam si Luis. Walang nagawa ang kaniyang ina't lolo. Inihatid na lamang nila si Luis hanggang sa tapat ng bahay ni Tio Joven. Sa daan pabalik sa bahay ng mga Asperri, sinabihan ni Luis si Simeon na babalik na sila sa Maynila búkas na búkas din. Bagay na pinagtakhan hindi

lamang ni Simeon kundi maging nina Trining at Don Vicente, dahil kadarating pa lamang niya. Ang ikinatwiran na lamang niya'y marami pa siyang kailangang tapusin sa imprenta.

Kinaumagahan, habang nag-aalmusal sina Luis at Trining ay nakarinig ng nabasag na salamin na nagmula sa kuwarto ni Don Vicente. Inakala nilang kung ano na ang nangyari sa matanda ngunit dinatnan nila itong nakatayo sa kama at napansin nilang ang basag na salamin ng bintana sa kuwarto, bunga ng batong nakabalot sa papel. Sa nasabing papel ay nakasulat sa Ilokano ang pahayag na: "Ang lupain ay pag-aari ng mga tao at kukunin ng mga tao ang nararapat na sa kanila. Ang susunod na mensahe ay mapapasainyo sa pamamagitan ng bala. Kumander Victor." Ipinagtaka ito ni Luis, dahil ang alam niya, matagal nang patay si Kumander Victor. Lalo naman itong ipinagtaka ni Don Vicente dahil ang paniwala niya'y naging mabuti siyang panginoong maylupa sa mga tagaroon.

Samantala, buong akala ni Luis ay pipigilan siya ng kaniyang ama nang magdesisyon siyang agarang bumalik sa Maynila. Pumayag ito at ang tanging habilin ay huwag na huwag kalimutang dumalo sa pagtitipon ng taon—ang anibersaryo ng mga Dantes. Ang mga Dantes ang may-ari ng *Our Time*, ang pahayagang pinagtatrabahuhan ni Luis bilang patnugot.

Kinabukasan, pagdating niya sa opisina, ikinagulat iyon ni Eduardo "Eddie" Sison, kasamahan sa trabaho at kaibigan, dahil ang buong alam ng huli, isang linggo siyang mawawala. Ibinalita sa kaniya ni Eddie na bukod sa ilang mga galit na liham sa patnugot ay wala namang kabali-balita, maliban sa hinahanap siya ni Bb. Vale, ang matandang dalagang sekretarya ni G. Eduardo Dantes, dahil anito'y hinahanap naman siya ni Ester, ang dalagang anak ni G. Dantes. Sa mga ikinikilos ni Ester ay halatang may gusto siya kay Luis at gayundin naman si Luis sa kaniya.

Pagsapit ng panahon ng Kapaskuhan, kumalat ang balitang aali-aligid na ang mga Huk sa lungsod at anomang oras ay maaaring lumusob sa Maynila. Samantala, isang *Christmas Party* ang pinangunahan ni Luis at idinaos ito sa kanilang bahay. Akala niya'y walang masyadong bisita, ngunit natuwa siya nang halos mapuno ang kanilang bahay sa dami ng dumating. Kabilang dito sina Abelardo Cruz at Etang Papel, na kapwa nagsusulat din sa *Our Time*, at sinasabing mga papet ni G. Dantes. Ang paniwala ni Luis, sina Cruz at Papel ang nagsusulat ng mga artikulong gustong sabihin ng Don, kahit na alam niyang liisa ito sa kaniya mismong mga paniniwala. Gayunman, masaya siya sa nasabing pagtitipon dahil bukod sa nakasama niya si Ester ay napasaya rin niya ang iba pang kasamahan sa trabaho.

Nang makauwi na ang lahat at nag-iisa na lamang siya kaniyang silid, isang hindi inaasahang bisita ang dumating: ang kapatid niyang si Victor. Maaga pa lamang pala ay naroon na si Victor, pero dahil ayaw niyang makaabala sa pagtitipon ay sinabi na lamang niya kina Simeon at Marta na sa garahe na lamang muna siya mananatili. Sa pag-uusap ng magkapatid, sinabi ni Victor na may kailangan

siya kay Luis, higit pa sa salapi. Ito ang kaniyang kakayahang magpaliwanag ng kaniyang mga nalalaman at nauunawaan tungkol sa kilusan. Kailangan, ani Victor, na gawin ito ng kapatid para kay Kumander Victor, na sinagot naman ni Luis na matagal nang patay si Kumander Victor at wala na siyang maitutulong sa taong patay na. At dito'y ibinunyag ni Victor na totoong patay na si Hipolito o lalong kilala sa tawag na Kumander Victor, pero ang humalili sa kaniya ay siya na. Siya na ang bagong Kumander Victor.

Kahit na anong paliwang ang gawin ni Victor sa kapatid sa tunay niyang pakay na alam niyang naiintindihan naman ng kapatid, hindi makapagbigay ng kongkretong sagot si Luis kung sasama ba siya sa kilusan o hindi. Naroon ang lagi niyang agam-agam tungkol sa sarili at sa magagawa niya. Naghiwalay ang magkapatid nang walang malinaw na sagot mula kay Luis at sa mahigpit na bilin ni Victor na huwag na itong babalik pa sa Sipnget dahil may gulong magaganap sa lalong madaling panahon.

Makalipas ang ilang panahon pagkatapos ng pag-uusap nilang magkapatid ay isang tawag ang natanggap niya mula sa Rosales. Si Trining iyon at balisang-balisa dahil sa palagay niya'y mamamatay na si Don Vicente. Dali-daling nag-empake si Luis upang maabutan pang buhay ang ama at nang datnan niya ito ay kausap ang doktor at tila nga bilang na ang mga sandali niyon. Bago makipag-usap sa ama ay hinila siya ni Trining at sinabi nitong gusto raw siyang ipakasal ni Don Vicente sa kaniya. Nakumpirma ito nang ulitin ni Don Vicente ang kahilingan sa anak na pakasalan ang pinsan para manatili sa mga Asperri ang kanilang kayamanan.

Bagaman nasa isip niya si Ester, iniisip din niya kung ano ang gagawin, sakaling hindi pagbigyan ang hiling ng mamamatay nang ama bukod pa sa alam na ni Trining ang mga bagay-bagay. Kinagabihan, natuloy ang kasal.

Kinaumagahan naman, nagpasya si Luis na dalawin ang ina para ibalitang siya'y kasal na. Laking gulat niya nang mapatag ng sunog ang buong lugar kung saan naroon ang kapitbahayan ng kaniyang ina. Hindi siya makapaniwala sa nangyari. Sa di-kalayuan ay nakita niya si Tio Joven ngunit hindi siya agad nakilala niyon dala ng labis na takot. Napag-alaman niya mula kay Tio Joven na sinalakay sila ng mga "tulisan" at sinunog ang mga bahay. Napatay ang kaniyang Lolo Ipe, at ang kaniyang ina, bagaman buhay, ay hindi masabi kung saan napadako. Ayon pa kay Tio Joven, noong huli nilang makita si Aling Nena sa lugar kung saan sila nagbakwit, balisa ito at tawag nang tawag sa mga pangalang Luis at Victor.

Pagbalik sa bahay ng mga Asperri, hinarap ni Luis ang ama at galit niya itong tinanong kung bakit hindi ibinalita ang mga nangyari. Sinabi ni Don Vicente na kagagawan lahat iyon ng kaniyang kapatid na si Victor, na tinatawag nilang Kumander Victor. Dahil wala na siyang magagawa, nagpasya si Luis na bumalik na lamang sa Maynila at ipinangako sa sariling isusulat niya ang totoong nangyari sa baryo ng Sipnget.

Pagdating sa Maynila, dumiretso siya sa opisina upang ibalita kay Eddie ang nangyari. Ibalilita naman ni Eddie sa kaniya na alam na ng buong opisina ang kaniyang pagpapakasal kay Trining at kabilang sa nakabalita ay si Ester.

Pag-uwi niya sa kanilang bahay sa Ermita, kinagabihan, naroon si Ester para batiin siya. Sa pagkukuwentuhan ay napag-usapan nila ang buhay ni Ester: kung bakit siya ganoon; kung paanong minsan ay pumatol siya sa isang hardinero sa kanilang asyenda sa Negros; kung paanong ang tingin niya sa sarili ay tila kalapating mababa ang lipad. Pagkatapos ng kuwentuhan ay nagpaalam na si Ester. Ibig sana siyang ihatid ni Luis ngunit hindi pumayag si Ester.

Kinaumagahan, pagpasok niya sa opisina, sinabi sa kaniya ni Eddie na ipinatatawag siya ni G. Dantes. Kinausap niya ang ama ni Ester at napag-usapan nila ang espesyal na pagtitinginang namamagitan sa kanila ng kaniyang dalaga, kahit na ngayo's may-asawa na siya. Nagtapat si Luis na gusto niya si Ester ngunit kailangang niyang gawin ang obligasyon sa kaniyang ama. Dito na ibinunyag ni G. Dantes na si Ester ay nagpakamatay at sinisisi niya ang sarili kung bakit ginawa iyon ng kaniyang anak. Hindi maunawaan nina Luis at G. Dantes kung bakit nagawa iyon ni Ester at labis itong ikinalungkot ni Luis.

Dahil sa nangyari ay limang araw na hindi nakapasok sa opisina si Luis. Nang makabalik siya, sinalubong siya ng balitang may paparating na mga opisyal ng *Philippine Constabulary* (PC). Bago iyon, kinausap muna siya ni G. Dantes at sinabing kung sakali bang ipabawi sa kaniya ng mga PC ang kaniyang isinulat ay gagawin niya ito? Hindi pumayag si Luis dahil ang argumento niya, pawang katotohanan lamang ang kaniyang isinulat.

Nang dumating ang mga tauhan ng PC, na sina Col. Cruz at Mj. Gutierrez, sinabi nilang hindi nila nagustuhan ang isinulat ni Luis tungkol sa nangyari sa Sipnget. Unang-una anila'y ni hindi man lamang kinuha ni Luis ang kanilang panig. Ayon kay Luis, iyon ang tamang pagkakataon para sabihin ang kanilang panig upang makasulat siya ng artikulo hinggil doon.

Bunga ng mga pangyayari, nagdesisyon si Luis na magbitiw na sa trabaho. Bagay na hindi pinigilan ni G. Dantes. Ang huling hiling niya rito ay huwag sisantehin si Eddie upang may magpatuloy ng kaniyang mga isinusulat.

Buwan ng Mayo at kasagsagan ng tag-init nang makatanggap si Luis ng tawag mula kay Trining na pumanaw na si Don Vicente. Kinaumagahan ng kaniyang pagdating sa Rosales ay inililingan na si Don Vicente. Gaya ng inaasahan, lahat ng mahahalagang tao sa bayan, may kapangyarihang sibil, militar, at espiritual man ay naroon para magbigay ng huling pagpupugay sa namayapang don.

Dahil siya lamang ang tanging tagapagmana, nagpasya si Luis na sapagkat wala na ang kaniyang ama, siya na ang mamamahala ng kanilang ari-arian sa Rosales at doon na siya maninirahan. Gayunman, para sa kaniya, mahalagang malaman niya

kung ano ang tunay na nangyari sa Sipnget. Gusto niyang malaman kung nasa baryo Aguray pa rin ba ang nabaliw niyang ina, gaya ng huli niyang nabalitaan. Gusto niyang muling makausap ang kaniyang kapatid para maayos na ang mga bagay-bagay. Gusto niyang maging maayos ang buhay nila ni Trining at ng kanilang magiging anak. Gusto niyang maging maaayos ang lahat.

Para sa kaniya, kung siya man ang magiging panginoong maylupa, hindi niya tutularan ang ginawa ng kaniyang mga ninuno, o kahit na ng kaniyang ama.

Nagpilit na sumama si Trining sa Aguray. Pagdating nila roon, gaya na rin iyon ng nangyari sa Sipnget. Wala ni isa mang tao na naroon.

Samantala, sinabayan ng tag-ulan ang paghilab ng tiyan ni Trining. Dali-daling tumawag ng doktor si Luis, ngunit ayon kay Dr. Reyes, may-ari ng maliit na ospital sa Rosales, maselan ang panganganak ni Trining at kailangang madala siya sa pinakamalapit na ospital, kung hindi ay maaaring mamatay ang mag-ina. Nakarating naman sa ospital sina Luis sa kabila ng malakas na ulan. Nagwakas ang kaniyang pagkainip nang makita ang doktor na papalapit na sa kaniya. Parehong ligtas ang kaniyang mag-ina, ngunit hindi masaya ang doktor nang ibalita ang tungkol sa kanilang anak. Anang doktor: “mangangailangan ng tapang para matingnan ang sanggol at ibayong tapang ang kailangan upang matanggap siya.” Ipinanganak na abnormal ang sanggol na lalaki.

Makalipas ang dalawang linggo ay nakabalik na sila sa bahay sa Rosales, bagaman hindi pa rin nakikita ni Trining ang anak. Idinahilan na lamang ni Luis na kailangang dalhin sa Maynila ang bata para mabantayan nang mabuti.

Kinagabihan, panakaw na dumating si Victor upang kausapin ang kapatid. Hinikayat ni Victor ang kapatid na lisanin na ang Rosales sa lalong madaling panahon. Sinabi ni Victor na sasalakay ang mga kalaban at tiyak na maiipit sila sa labanan. Gayunman, nagmatigas si Luis at sinabi niyang hindi niya lilisanin ang bahay ng kaniyang pamilya. Nagpaalaman ang magkapatid, nagyakap at ang huling mga salitang ibinulong ni Luis kay Victor: “kapatid ko, tagausig ko.”

Kinaumagahan, ginising sila ng mga trak ng mga sundalo. Maraming nagsidating at tila handang-handa sa labanang mangyayari. Pamaya-maya pa, kumatok ang nars na nag-aasikaso kay Trining at nagsabing nasa ibaba ang kapitan ng mga sundalo at gustong makausap si Don Luis. Pumanaog si Luis at hinarap ang kapitan. Gaya ng sinabi ng kaniyang kapatid, pinayuhan siya ng kapitan na lisanin na ang Rosales dahil anomang oras ay magsisimula na ang bakbakan. Maging si Trining ay nag-aalala na at nagsabi na rin kay Luis na mas makabubuting umalis na sila. Gayunman, hindi putumayag si Luis.

Gaya ng inaasahan, napagitna sila sa putukan ng dalawang kampo: ng mga Huk at ng mga sundalo ng gobyerno. Mula sa kanilang silid ay nakabibingi ang

putukan at walang ano-ano'y tumakbo si Luis sa veranda ng kanilang kuwarto at nagsisigaw at tinatawag ang pangalan ng kaniyang kapatid. Hinila siya ni Trining pabalik sa loob ng kanilang silid at hindi niya inakalang matatamaan ng bala si Trining. Sa pagkakataong iyon, naisip niya na dapat sana'y nakinig siya sa sinabi ni Victor, ngunit huli na ang lahat. Agaw-buhay na ang kaniyang asawa at papalapit nang papalapit ang mga putok sa kanilang bahay. Sa pagkakataon ding iyon, pinagsisisihan niya ang pagiging makasarili: na hindi man lang niya inisip ang kaligtasan ng kaniyang asawa't anak. Magsisi man siya'y huli na. Binawian na ng buhay si Trining samantalang dinig na dinig na niya ang mga hakbang sa ibaba ng bahay. Kinuha niya ang baril ngunit hindi niya alam kung may silbi pa ba iyon. Ngayong papalapit na ang mga hakbang kung saan siya naroon, natanggap na niyang handa na siyang mamatay.

Metakritisismo sa nobela

Ngayong batid na natin ang naratibo ng nobela, mainam na pagtuunan na natin ng pansin ang pasusuri sa akda. Sa bahaging ito ng pag-aaral, mga pahayag mula sa mga iskolar na nag-aral sa mga akda ni Sionil Jose ang bibigyang-pansin upang palalimin pa ang pagdukul sa pag-unawa sa kasaysayan at kulturang inilalahad sa akda, yamang ang pag-aaral na ito ay nakatuon sa nasabing mga aspekto.

Unahin natin ang ang sinabi nina Bienvenido Lumbera at Cynthia Nograles Lumbera. Anila:

[Francisco Sionil Jose] demonstrate[d] the impact of political events in the 1970s on the content and style of [his] contemporary fiction. Among the writers in English who had remained active during the Martial Law years, [Jose] stands out as the one representative of his generation who cultivated a consistently political outlook on realities in Philippine society.⁸

Mahalaga ang binanggit nina Lumbera at Lumbera hinggil sa politikal na pananaw ni Sionil Jose hinggil sa kaniyang mga akda, batay sa kaniyang mga isinusulat. Sa gayon, nililinaw nito ang tunguhin ng kaniyang mga akda, gayundin ang layunin nito.

Hinggil naman sa “*Rosales Saga*,” ganito ang pagbasa nina Lumbera at Lumbera:

[Jose's] first novel, The Pretenders, was published in 1962, the first of what the author refers to as his “Rosales tetralogy.” My Brother, My Executioner followed in 1973, and Tree in 1978. In 1985, the tetralogy was completed with the appearance of Po-on, a Filipino Novel. A fifth novel, still related in theme and subject matter to the tetralogy was Mass, published in 1984. Together, the novels

*constitute an unparalleled achievement by a Filipino writing in English, for not only do they document the struggle of Filipinos for freedom and racial dignity through several historical periods, they also vividly recreate for readers the dynamics of social change as dramatized by a wide variety of characters acting out the often tragic narrative of the Filipino people as perceived by a progressive but curiously pessimistic observer.*⁹

Kailangang bigyang-diin sa pahayag na ito nina Lumbera at Lumbera ang tungkol sa natatanging tagumpay ng mga nobela ni Sionil Jose bilang tagamasid at tagasulat ng mga pangyayari sa kasaysayan ng bansa sa pananaw ng isang progresibo ngunit pesimistang tagamasid. Itong mga ganitong klase ng indibidwal ang ginagamit ni Sionil Jose upang palitawin na kung kailangan ng pagbabago, hindi sapat ang tumanghod lamang, bagkus, kailangang kumilos at makibaka, kung kinakailangan, kaagapay ng maayos na prinsipyo't paniniwala.

Samantala, ganito naman ang pananaw ng magkabiyaik na iskolar hinggil sa paksang nobela ng pag-aaral na ito:

*In My Brother, My Executioner, the poet-journalist Luis Asperri is in the mold of a Greek tragic hero but portrayed against a socio-political setting unmistakably contemporary, suggestive as a matter of fact of conditions during Martial Law.*¹⁰

Gaya ng nabanggit na, mahusay na naipakita ni Sionil Jose ang kompleksidad ng pagkatao ng kaniyang pangunahing tauhan. Lamang ay ang mahihiwatigan natin sa kaniyang pagkatao ang kawalan ng pag-asa na gaya ng karakter ni Simoun sa *El Filibusterismo* ni Rizal. Bukod dito, ang tagumpay din ni Sionil Jose sa nobelang ito ay kung paano niya nailangkap ang kontemporaryong panahon sa kaniyang akda. Kaya nga sa isang pahayag ni Bienvenido Lumbera ay hinatulan niya ang akda bilang “perhaps, the most politically sophisticated Filipino novel in English.”¹¹

Hindi lamang sina Lumbera at Lumbera ang pumuri sa mga akda ni Sionil Jose. Maging ang batikang awtor at makatang si Ricaredo Demetillo ay sasabihing:

...[B]ut now I contend, soberly and formally, that we have among us the first great Filipino novels written in English and that the author of these works is none other than Francisco Sionil Jose.

...

The fiction of Sionil Jose are eminently political. They deal with themes that are related to our social problems: especially politics, land grabbing, the plight of tenants exploited by greedy landlords, the Hukbalahap revolt in the 1950's, the strangehold of monopolist

*business, the conflict between the rich and the poor, which led to the widespread unrest and violence in our day, and also and finally the plight of the intellectuals in and outside the universities.*¹²

Nasapul ni Demetillo ang mga paksang nilalaman ng kabuuan ng nobela. Higit pa roon, inihahain din ng kaniyang kritisismo na ang pakikibaka ng anomang kilusan sa “ibaba” ay napag-iibayo pang lalo ng pakikisangkot ng mga intelektuwal sa loob at labas ng mga pamantasan. Ibig sabihin, ang pakikibaka ay hindi lamang mula sa “ibaba,” kundi kolaborasyon ng mga nakapag-aral. Sa gayon, mahihinuha nating kapag nagsanib ang dalawang puwersang ito, higit na magtatagumpay ang pakikibaka.

Sa kabilang banda, ang isa sa mga iskolar na nagsabing ang “*Rosales Saga*” ay isang makabagong pambansang epiko ay si Shirley Geok-Lin Lim. Sa kaniyang pag-aaral, naipakita niya ang pagtatangka ni Sionil Jose na sumulat ng makabagong epikong nakabuhol sa kasaysayan ng ating bansa. Aniya:

*It is too easy to call Jose's fiction protest literature. While his novels abound with polemical and political digressions, these features are constituted on a frame of nationalist ideology.*¹³

Itong makabayang ideolohiya na ito ang ibig na itanghal ng mga akda ni Sionil Jose dahil ang pagmamahal sa bayan ang nakikita niyang tugon sa suliraning lumulukob sa ating bansa. Pagpapatuloy pa ni Lim:

*Jose's ideological position is unwavering and doubly polished for being reiterated so often. Whatever his concerns as a stylist, his position is that literature's value resides in the dynamic evolutionary nexus of individuals and experiences we call society.*¹⁴

Gayundin naman, bilang manunulat, tinutugunan ni Sionil Jose ang batayang tanong na, “Ano ang sining?” Ayon pa rin kay Lim:

*Jose persists in asking the fundamental question: What is art? Sometimes, his answer comes close to arguing for literature as instrumentality, its usefulness for social change, its polemical nature: “What, after all, is literature if it all does is lull us into ignorance and apathy, if it does not portray the agony of a people and voice their aspirations?”*¹⁵

Samakatwid, may tungkuling manggising sa kamalayan ng isang mambabasa ang isang may-akda. Tungkulin niya, alalaong-baga, na ipamulat sa mga mambabasa ang katotohanan ng buhay. Dahil kung hindi, gaya ng nabanggit na, ano pa ang silbi ng pag-akda?

Kaya nga para kay Lim, ang tagumpay ni Sionil Jose ay ang ikinaiba niya sa ibang manunulat na Filipino, sapagkat si Sionil Jose ay matinding na pinalilitaw ang kalinangan ng kaniyang bansa, gaano man ito kanegatibo o positibo, sa pamamagitan ng pagkasangkapan sa kasaysayan at kultura ng kaniyang bansa:

Jose's actual practice [in writing] more often steers away from reification of the relation between art and society. We can see a dialectical process—'the changing practical consciousness of human beings, in which both the evolutionary and the historical processes can be given full weight'—in his pronouncements on fiction and in his novels (William, 1977). Jose's major achievement lies in breaking away from objectivist definitions of literature dominant in Americanized Philippines during the 1950s and the '60s. He achieves an "original Filipino" stance through his insistence on the specificities of his subjects, themes, and style, founded on a theoretical recognition of the material basis of Filipino history and culture—through an ideology of cultural nationalism.¹⁶

Kongklusyon: ang “dating” ng *My Brother, My Executioner* bilang sining ng kilusan

Ang halaga, samakatwid, ng nobelang *My Brother, My Executioner* ni F. Sionil Jose ay nasa pagpapakahulugang ibinibigay dito ng mga mambabasa. Kung gayon, ang kagandahan o kapangitan ng isang akda ay nakadepende sa babasa nito. Itong reaksiyon ng mambabasa sa isang akda ay ugnayang malaon nang ipinaliwanag ni M. H. Abrams.¹⁷ Aniya, sa pag-aaral ng mga teoryang pampanitikan, nasa sentro ang akda. Tatlong bagay ang maaaring iugnay dito: ang uniberso, ang manlilikha, at ang mambabasa. Matalik ang ugnayan ng mga ito at hindi dapat isantabi ang isa sa isa.

Gayunman, sa pagteteorya ni Lumbera hinggil sa “dating” ng akda, higit niyang pinagtuunan ang ugnayan ng akda at mambabasa. Aniya: “kapag sinuri natin ang relasyon ng *audience* at ng likhang dumating, simula na iyon ng paglililaw sa estetika ng nasabing likha.”¹⁸

Ang estetika, sa pananaw na ito, samakatwid, ay nakasalalay sa “dating” ng akda sa mambabasa. Kung walang dating ang akda sa mambabasa, hindi ito maganda.

Paglililaw pa ni Lumbera:

...[A]ng karanasang pang-estetika ay hinuhubong ng panlipunang salik. Kailan man, hindi mangyayaring ang tugon ng audience sa likhang-sining ay maging personal lamang. Lagi't laging may mga salik sa tugon na nauna nang sumiksik sa kamalayan bunga ng katunayang ang indibidwal ay hindi

nakahiwalay, gustuhin man niya, sa lipunang nakalukob sa kanya.¹⁹

Samakatwid, bagaman matimbang sa pag-aaral ni Lumbera ng estetika ang ugnayang akda-mambabasa, malinaw na hindi naman niya isinasantabi ang iba pang binanggit na salik ni Abrams: ang uniberso at manlilikha. Sa katunayan, gaya ng ipinaliliwanag ng sipi sa itaas, maliwanag na supling ng uniberso ang manlilikha. Kaya anomang akda ang iluwal niya, ito'y tiyak na kakatawan sa danas ng mambabasa, na siya rin namang supling ng uniberso.

Kung gayon, sa aling sining maiuugnay ang nobelang ito ni Sionil Jose? Upang masagot iyon, tunghayan muna natin ang ilang pahayag ni Lito B. Zulueta:

*The literary historian and critic Bienvenido Lumbera has called My Brother, My Executioner "the most politically sophisticated" of Philippine novels. This owes without doubt as much to the novel's correct analysis of the Philippine socio-political situation as to its profound depiction of the agrarian problem.*²⁰

Hinarap ng akda ni Sionil Jose ang karanasan ng mga Filipino na nakikibaka noon pa mang dekada 50 hinggil sa problemang agraryo sa bansa. Bagaman ayon kay Guillermo'y backdrop lamang ito, kailangang linawin na masasabing ito ang puno't dulo ng akda.

Pagpapapatuloy pa ni Zulueta:

*The novel is also courageous in finally committing to literature the history of the Hukbalahap movement...only to be deprived of a voice in the postwar reconstruction by a rapacious capitalist landholding elite.*²¹

Itong pananamantala ng mga kapitalista, na magpahanggang ngayon ay nangyayari pa rin, ay maliwanag na pagtatangka ni Sionil Jose na isiwalat ang katotohanang sa loob ng napakaraming pagkilos at pakikibaka ay wala pa ring nangyayari sa mga tunay na may-ari ng mga lupaing pinag-aagawan. Hanggang ngayon ay iyon at iyon pa rin ang hinaing ng mga magsasaka. Ang kilusang Huk na naging bahagi ng akda ay nagpapatunay na bagaman wala na ang mga mananakop ay patuloy pa rin ang pagdurusa ng kilusan para mabawi nila ang dapat sana'y sa kanila.

Higit sa lahat, ang akda ay tumitingin sa tungkulin ng intelektuwal-manunulat: kung ang akda ba niya ay makatutulong para sa pagbabagong inaasam:

If there is myth-making in My Brother, My Executioner, it's the myth of desire. The hero has good intentions but he has been so caught up in the social turmoil that he cannot but self-destruct. But even dying heroically at the hands of the contending social

*forces is denied him; it is his wife who is killed by the Huks and he is left alone, reconciling the two conflicting classes, but merely in poetry, not in actuality.*²²

Samakatwid, ang akdang ito ay maihahanay sa sining ng kilusan. Gayunman, ang ikinaiba nito sa mga akdang kabilang sa sining na ito ay may kinalaman sa kilusang dalawa ang sanga: ang kilusang intelektuwal at ang kilusang nakikibaka. Sa ganang akin, para kay Sionil Jose, ang tagumpay ng pagbabago ay nasa pakikisangkot ng intelektuwal at pagsunod ng kilusan sa mungkahing solusyon. Maihahalimbawa rito, bilang pagtatapos, ang nangyaring paghingi ng payo ni Dr. Pio Valenzuela kay Dr. Jose Rizal, ayon sa utos ni Gat. Andres Bonifacio. Sa ganang akin, kung nakinig si Bonifacio (pinuno ng rebolusyon) sa mungkahi ni Rizal (intelektuwal), marahil ay nagtagumpay ang rebolusyon ng Siglo 19 sa ating bansa.

Sanggunian

Abrams, M. H. *The Mirror and the Lamp, Romantic Theory and the Critical Tradition*. London: Oxford University Press, 1953.

Cruz, Isagani R. "Introducing the Man: F. Sionil Jose in Literary and Historical Context." Sa *Edwin Thumboo, ed. Frankie Sionil Jose, a Tribute*. Singapore: Marshall Cavendish, International, 2005.

Demetillo, Ricaredo D. *Major and Minor Keys, Critical Essays on Philippine Fiction & Poetry*. QC: New Day Publishers, 1987.

Guillermo, Gelacio. "Genesis of Leadership in the Revolutionary Process." Sa *Alfredo T. Morales, ed. The Filipino's Journey to Justice and Nationhood, F. Sionil Jose and His Fiction*. New Manila, QC: Vera-Reyes, Inc., 1989.

Jose, F. Sionil. *My Brother, My Executioner*. Manila: Solidaridad Publishing House, 1988.

Kerkvliet, Benedict. "Origins of Rebellion." Sa *Cynthia Nograles Lumbers & Teresita Gimenez Maceda. Rediscovery, revised ed.* Metro Manila: National Book Store, Inc., 1983.

Lim, Shirley Geok-Lin. 1989. "A Modern National Epic." Sa *Alfredo T. Morales, ed. The Filipino's Journey to Justice and Nationhood*, 1989.

Lumbers, Bienvenido L. *Writing the Nation/Pag-akda ng Bansa*. QC: UP Press, 2000.

Lumbera, Bienvenido and Cynthia Nograles Lumbera. *Philippine Literature: A History & Anthology, Revised Ed.* Pasig City: Anvil, 2004.

Zulueta, Lito B. "Myth, History and the Rosales Saga." Sa *Edwin Thumboo, ed. Frankie Sionil Jose, a Tribute*, 2005.

Mga Tala

¹Mula sa epigraf ng nobela. F. Sionil Jose, *My Brother, My Executioner*. (Ermita, Manila: Solidaridad Publishing House, 1988.), xiv.

²Isagani R. Cruz. "Introducing the Man: F. Sionil Jose in Literary and Historical Context." Sa *Edwin Thumboo, ed. Frankie Sionil Jose, a Tribute*. (Singapore: Marshall Cavendish, International), 69.

³Ibid.

⁴Gelacio Guillermo. "Genesis of Leadership in the Revolutionary Process." Sa *Alfredo T. Morales, ed. The Filipino's Journey to Justice and Nationhood, F. Sionil Jose and His Fiction*. (New Manila, QC: Vera-Reyes, Inc., 1989), 34.

⁵Shirley Geok-Lin Lim. "A Modern National Epic." Sa *Alfredo T. Morales, ed. The Filipino's Journey to Justice and Nationhood, F. Sionil Jose and His Fiction*, 90.

⁶Guillermo, sa Morales, 34.

⁷Ibid.

⁸Bienvenido Lumbera and Cynthia Nograles Lumbera. *Philippine Literature, a History and Anthology, Revised Edition*. (Pasig City: Anvil, 2004), 197.

⁹Ibid.

¹⁰Ibid.

¹¹Isagani R. Cruz. "Introducing the Man: F. Sionil Jose in Literary and Historical Context." Sa *Edwin Thumboo, editor. Frankie Sionil Jose, a Tribute*. (Singapore: Marshall Cavendish, International, 2005), 65.

¹²Ricardo D. Demetillo. *Major and Minor Keys: Critical Essays on Philippine Fiction and Poetry*. (QC: New Day Publishers, 1987), 73, 74.

¹³Shirley Geok-Lin Lim, sa Morales, 72.

¹⁴Ibid., 72-73.

¹⁵Ibid., 73.

¹⁶Ibid.

¹⁷M. H. Abrams. *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. (London: Oxford University Press, 1953).

¹⁸Bienvenido Lumbera. *Writing the Nation/Pag-akda ng Bansa*. (QC: UP Press, 2000), 212.

¹⁹Ibid., 213.

²⁰Lito B. Zulueta. "Myth, History and the Rosales Saga." Sa *Edwin Thumboo, editor. Frankie Sionil Jose*, 151.

²¹Ibid.

²²Ibid., 152.

**Mula sa Panahon ng Batas Militar
Hanggang sa Paglalansag ng Base Militar:
Ang Subersibong Interbensyon
ng mga Balada ng Protesta ni Bienvenido Lumbera**
Florentino Iniego

Matalik na kaugnay ng aking kinalakhang musika ang mga balada (*ballad*) na maririnig sa patalastas sa TV, sa pihitan ng AM-FM station ng aming munting transistor radio, at nasa mga pahina ng *Jingle Chordbook Magazine*. Bilang isang anyo ng popular na musika, nakaukit na sa aking alaala ang mga awiting ito:

“Listen, while I’ll tell you a story, the tale of the Marlboro brand,”
ayon sa pinagmulan ng sigarilyong Marlboro. (Marlboro Radio Commercial 1968)

“Christ you know it ain’t easy, You know how hard it can be, The way things are going, They’re gonna crucify me,” ang mensahe sa kasal nina John at Yoko. (Ballad of John and Yoko, 2019. en.wikipedia.org)

“On March 16, 15hundred21 /when Magellan discovered the Philippines./ They were sailing day and night across the big ocean/ until they saw a small Limasawa island...” ang salaysay naman ni Yoyoy Villame. (Yoyoy Villame, 2019.en.wikipedia.org)

Sa mga “hit song” na ito kahit paano’y nahasa ang aking boses kasabay ng pag-aaral sa pagtipa ng gitara. Isang bisyo ng pagkonsumo sa kulturang popular na karaniwang libangan ng mga barkada noon. Marahil kung ihahambing: para akong si Balagtas na lumaki sa layaw ng pagbigkas ng awit at korido. Isang Plaridel na taimtim na umuusal-umaawit ng mga dasal at pasyon. At isang binatilyong Tagalog na hinaharana si Jocelyna sa himig ng isang kundiman.

Ngunit mula sa tradisyon ay may pihit ng subersyon: ang awit ay naging alegorya ng protesta sa *Florante at Laura*, ang dasal at pasyon ay naging mapanudyo’t nag-aalab na parodiya sa *Dasalan at Tocsohan*, at ang kundimang *Jocelynang Baliuag* ay walang iba kundi ang mapanghimagsik na himig-pahiwatig ng Katipunan.

Higit pa sa liriko at tono ng awit tatalakayin ng artikulong ito ang mga balada ni Bienvenido Lumbera bilang mga salaysay ng protesta. Sa pangkalahatan, sinikap na mabigyan ng depinisyon, matukoy ang katangian, mailahad ang kasaysayan, popularisasyon, transpormasyon; at sa partikular kilatisin ang bisa ng mga balada bilang titik at himig ng pakikibaka para sa kalayaan at demokrasya.

Maikling Pasada sa Tradisyon at Popularisasyon

Ang mga tradisyunal na balada sa simpleng kahulugan ay mga pasalaysay na awiting bayan (narrative folk songs). Hango ito sa mga naunang anyo ng oral na panulaan sa panitikang Ingles na nagpasalin-salin sa mahabang panahon. Mula sa mga *troubadours* at *minstrels* ng Europa noong edad media (ca. 1400), naglakbay at lumaganap ito patungong Hilagang Amerika. Naglalaman ito ng isa o serye ng salaysay ng makasaysayang pangyayari, buhay ng mga bayani't kontra-bida, pag-ibig, alamat, pantasya't kababalaghan, siste, at pabula (www.loc.gov).

Ang tradisyunal na baladang bayan (folk ballads) ay binubuo ng apat na linya (quatrain) sa bawat saknong, bawat linya ay may sukat na wawaluhing pantig (iambic tetrameter) o aaniming pantig (iambic trimeter), may regular na tugmaan, at karaniwan ang koro o *refrain* na inuulit habang inaawit. Sa panahon ng oral na tradisyon, ang mga katangiang ito ang nagsisilbing tulong sa memorisasyon ng balada. Dahil ang salitang “ballad” ay nagmula sa salitang Latin na *ballare* (dance) ipinagpapalagay na habang inaawit ito ay sinasabayan ng sayaw (www.loc.gov. ibid.).

Karaniwang isinatitik at inaawit ang balada upang aliwin ang mga may-kaya sa buhay. Ngunit sa imbensyon ng imprenta, lumaganap ang mga limbag na kopya nito na ipinagbibili sa abot-kayang halaga sa publiko. Tinataguriang *broadside* o *song sheet* naglalaman ito ng liriko ng kanta na walang kalakip na musikal na notasyon. May pagkakataong inilalakip din sa kopya ang himig ng balada upang maging gabay sa mamimili. May mga nagbebenta din na mismo sila na rin ang umaawit upang maiparinig sa mamimili ang tamang himig. Dahil wala rin maituturing na orihinal na kompositor, malaya na ring mag-imbento o magdagdag ng titik ang mga nakabili o maglapat ng tonong madaling sundan na hinango sa anumang pamilyar na kantahin. Bagama't pareho ang liriko, nagkakaiba naman ang himig ng mga balada. Dahil may limitadong akses ang ordinaryong tao sa mga instrumento sa musika, sa paraang *a cappella* ang nakagawiang estilo ng pag-awit nito sa publiko (www.loc.gov. ibid.).

Simula 1700 sumulpot ang “lyrical ballads” na tinatawag na “literary ballads” -- isang anyo ng tula na nagsilbing bagong barayti ng baladang bayan. Bagama't humahango ng inspirasyon sa tradisyonal na balada, ang mga Romantikong makata na unang kumatha nito ay hindi mahigpit na sumusunod sa katangiang oral at musikal na kanilang kinagisnan. Tampok rito sina Samuel Coleridge, William Wordsworth, at Edgar Allan Poe na bagama't patuloy na nilalapat ang *iambic* na ritmo sa pagsasalaysay, lumihis naman sila sa karaniwang sukat ng balada. Dagdag pa, pinalawak ng mga makata ang paksa ng balada upang talakayin ang pang-araw-araw na mga karanasan ng buhay, sa halip na magpakilig o magkwento lamang ng pakikipagsapalaran (www.litcharts.com).

Sa pagsigla ng kapitalismo, yumabong bilang isang industriya ang produksyon ng musika. Iniluwal ang mga recording company na nagkomisyon ng mga kompositor at mang-aawit. Kinalakal nang husto ang produksyon, promosyon, distribusyon, at ang pagtatanghal nito sa publiko. Kung ano ang popular at mabenta sa panlasa-pandinig ng masa, ito rin ang nagdidikta sa nilalaman-indayog ng mga balada. Bumagay rito ang mga “broadside ballads” na bukod sa pagbibigay-aliw ay naging daluyan din sa paglaganap ng eksaheradong balita, tsismis, at komentaryong pulitikal para pagkakitaan (www.loc.gov).

Hindi monopolyo ng kanluran ang anyong “ballad.” Bilang mga “singing people” na may mayamang tradisyon sa komposisyon at pagtatanghal, may iba-ibang katawagan at katangian ang awiting pasalaysay mula sa mga etnikong grupo ng Pilipinas. Mula sa iba-ibang uri ng mga *kantahing bayan* ng mga Tagalog, ito ay tinatawag na *ullalim* at *gassumbi* ng Kalinga, *day-eng* ng Kankanay, *alim* ng Ifugao, *allayo* ng Bontoc, *komposo* sa Isla ng Panay, *flalok to sawa* at *tamfan* ng Bilaan, *idang-idang* at *kiren teken* ng Manobo at Bukidnon, *saliada* ng Mansaka, *tenes-tenes* ng Samal, *bayok* ng Mandaya, *binuaya* ng Tiruray, *liyangkit parang sabil* ng Tausug, at *kata-kata* ng Yakan (Eugenio 1994, 188; Prudente 1994, 80).

Makalipas ang ilan dantaong pagtalab ng Kristiyanismo at paglatag ng Hispanisasyon, yumabong sa kalagitnaan ng 1800 ang *komedya* bilang isang anyo ng teatrong bayan sa Pilipinas. Nakabatay ang banghay ng komedya sa mga baladang Espanyol na nagtatampok sa buhay, pag-ibig, at pakikipagsapalaran ng mga maharlikang kabalyero ng edad media. Naging popular din ang mga *metriko romanse* na *awit* at *korido*, na humahango din ng paksa sa mga baladang Espanyol ngunit tungkol naman sa tagumpay ng Kristiyano laban sa mga katunggaling pagano (Lumbera at Lumbera 1982, 39).

Sa panahon ng imperyalismong Amerikano sa bungad ng 1900, unti-unting dumaos ang komedya at nahalinhan ng *sarswela*. Ngunit simula 1920, unti-unting humupa ang katanyagan ng sarswela, nawala sa mga tanghalan hanggang sa mapalitan ng bodabil at pelikula. Kabilang ang balada sa mga awitin na nakaligtas sa gradwal na paglaho ng sarswela at nagsilbing mga modelo para sa ibayong pag-unlad mula sa klasikal na kundiman o naging isang mas magaang na awiting sentimental. Mula 1930-1950 ang nagbagong-bihis na balada ay kabilang sa mga musikang naisaplaka ng mga recording company, mapakikinggan sa mga programang pangradyo, pinatutugtog sa *phonograph*, hinuhulugan ng barya sa *jukebox*, at naging saliw na awitin sa mga pelikula (Santos 1994, 59-61; Lumbera at Lumbera 1982, 96).

Noong 1960-1970, nanatili ang balada bilang mga romantikong awit na bahagi ng pangkalahatang repertoire ng popular na musikang Filipino. Karamihan sa mga kompositor ng balada sa nakalipas na dekada ay naging aktibo sa musical scoring sa industriya ng pelikula sa panahong ito. Naging popular ang mga *balladeer* na nagtatanghal ng mga romantikong awitin sa mga night club at music lounge sa

Manila. Samantala, dumating din ang impluwensya ng mga *folk song ballads* nina Bob Dylan, Joan Baez, at Peter, Paul and Mary. Sa kabuuan, naging tampok na hubog ng musika sa mga dekadang ito ang kombinasyon ng mga American ballad, estilong Broadway, at kundiman (Santos 1994 67; Prudente 1994, 80).

Sa karanasan ng Pilipinas, matatag na napanatili ng mga etnikong grupo ang katutubong katangian ng mga awiting pasalaysay dahil sa pagtangga at paglaban nito sa pananakop. May sarili itong dinamismo na naiiba sa mga kanluraning katangian ng balada. Samantala, umiindayog sa kumpas ng kolonisasyon at imperyalismo ang pag-unlad ng musika. Ginamit ang mga balada sa konsolidasyon ng Kristiyanismo at Hispanisasyon sa kapuluan. Habang sa panahon ng Amerikano, naging kasangkapan ito upang palaganapin ang kolonyal na mentalidad, sentimentalismo, at malaganap na pagkonsumo sa mga produkto ng kulturang popular.

Sa pangkalahatan, may pangmasang katangian ang balada na sumasalamain sa kolektibong karanasan ng mamamayan ng isang komunidad. Bilang isang anyo ng popular na musika, kabilang ito sa nagpasigla sa naratibong tradisyon ng oral, limbag, akostiko o elektronikong paraan ng pagtatanghal. Sinaklot man ng kapitalismo, ang komodipikasyon ng balada ang nagpasaklaw sa baryasyon ng mga tema nitong bumabagay sa panlasa at hilig ng publiko sa musika.

Subersibong Interbensyon

Habang nakasadlak sa gahum (hegemony) na itinakda ng dominanteng katangiang pangmasa, panlibangan, sentimental, at komersyal -- maaaring tanggapin ng madla na sadyang nakakahon dito ang pakay ng popular na musika. Ngunit mahalagang pansinin na iniluwal ang katangiang kontra-gahum ng balada sa mga kritikal na yugto ng kasaysayan -- naging daluyan upang makapagpahayag ng protesta.

Naobserbahan ang progresibong transpormasyon ng balada sa dalawang magkaagwat na panahon mismo sa mga bansang pinag-ugatan nito -- sa England at Amerika:

In the 1960s in America and the 1590s in England, protest songs using folk motifs, existing ballads, and old tunes became popular. The writers turned to the ballad to express contemporary problems probably because of the historical association of the *folk ballad* and the *broadside ballad* with protest. Ballads, such as those of Robin Hood and his merry men, provided a vehicle for *social comment* in order to influence popular opinion. (Schall 1977, 27)

Kapwa naitala ang magkatuwang na subersyon ng mga baladang bayan (*folk ballad*) at *broadside ballad* bilang mga “komentaryong panlipunan” at daluyan ng “protesta.” Ngunit mas higit na tumingkad ang pinagsanib na mga katangiang ito

mula 1950-1960 bilang kaagapay ng rumaragasang kilusang masa sa Amerika. Panahon ito ng anti-komunistang kampanya ni McCarthy, ang pagkakahati ng Korea, ang tagumpay ng rebolusyon sa Cuba ni Fidel Castro at Che Guevarra, ang interbensyon sa digmang bayan sa Vietnam, ang pagsulong ng civil rights at womens' liberation movement (Schall 1977, 28-29).

Bilang daluyan ng protesta, puntirya ng mga liriko nito ang kritisismo sa nakababahalang lagay ng realidad at paglihis sa bisyo ng romantismo at sentimentalismo. Naging mapanuligsa para gisingin ang sosyal na konsyensa at magsilbing panawagan para sa politikal na partisipasyon. Ilang halimbawa nito ang “Where Have All the Flowers Gone” at “We Shall Overcome” ni Peter Seeger, ang “Blowin' in the Wind” at “The Times They are A-Changin’” ni Bob Dylan – mga baladang nagsilbing “civil rights anthem” at “anti-war song” ng kilusang protesta sa mga dekadang ito (Santos 1994, 67).

Samantala noong 1980-1990, kasabay sa pagyabong ng Original Pilipino Music (OPM), tumampok ang mga baladang bayan na naglalaman ng mga kaisipang makabayan, puna sa kolonyal na mentalidad, mala-didaktikong mensahe ukol pagpapahalagang Filipino, pagkilala sa karapatan ng kababaihan, at rebelyon sa awtoridad sa Pilipinas. Alingawngaw ito ng impluwensya ng mga balada nina Bob Dylan, Joan Baez, at Peter, Paul and Mary na naging popular sa nakaraang dekada. Tampok na halimbawa nito ang mga sumusunod: “Ako’y Isang Pinoy” at “Handog” ni Florante; “Tayo’y mga Pinoy” at “Nena” ng Banyuhay; “Anak” ni Freddie Aguilar; “Babae” at “Base Militar” ng Inang Laya (Santos 1994, *ibid.*).

Kung ihahambing sa *kundiman* na gradwal na natransporma bilang awit ng himagsikan (Maceda 1994, 114-115), matagal na nabalaho sa gahum ng sentimentalismo at komersyalismo ang balada. Ngunit sa pagpihit ng sitwasyon, nagpumiglas ang mga makabayang kompositor at mang-aawit upang tugunan ang panawagan na isangkot ang kanilang mga awitin kapwa bilang komentaryong panlipunan at himig ng protesta.

Ang mga Balada ng Protesta ni Lumbera

Bilang isang makatang saksi at aktibong kalahok sa mga yugto ng pakikibaka ng sambayanang Pilipino, buong giting na pinatampok ng kanyang mga tula ang paksaing politikal. Kahit nabilanggo sa panahon ng Batas Militar at hanggang sa makalaya, hindi nagbago ang kanyang paninindigan bilang isang intelektwal na nakikibaka para makamit ang pambansang kalayaan at demokrasya.

Ngunit bukod sa kanyang mga radikal na panulat, dapat pahalagahan ang kanyang kontribusyon sa akademikong pananaliksik sa sining, panitikan, at kultura. Bagay na mismong ang estado at iba pang mga institusyon ay hindi makatatanggap kilalanin ang tiyaga, talino, at dedikasyon sa paglilinang ng kanyang piniling larangan. Dahil dito pinarangalan siya bilang awardee ng Ramon Magsaysay Award

for Journalism, Literature, and Creative Communication (1993) at itinananghal bilang Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan (2006).

Malinaw ang pakay at limitasyon ng mga balada ni Lumbera : 1) bilang tulang binibigkas/inaawit, binubuksan nito ang mga nakikinig para mga temang mapang-upat, nag-uudyok, nang-aakit sa kamalayang pampulitika; at 2) hindi man mapanuri ang pagtalakay nito sa paksain, nagagamit ang pasalaysay na tula upang ipamalay sa madla ang mga isyu na pwedeng pagsimulan ng malalimang talakayan (Lumbera 2008, xvii).

Ang apat na balada na nasulat mula 1973, 1984, 1990, at 1991 ay mga pulitikal na testimonyang naisulat sa mga kritikal na yugtong dinaanan ng pakikibaka laban sa Diktadurang US-Marcos at Rehimeng US-Aquino (Lumbera 1993; Lumbea 2008).

“Balada ng Paglaya” (1973)

Sinulat sa okasyon ng Araw ng Kalayaan (Hunyo 12), ang baladang ito ay isang optimistikong pagninilay-nilay na umaasang mula sa “magdamag na karimlan” ay “daratal ang umaga” ng kaliwanagan. Ang kabuuan ng balada ay hinati sa apat na bahagi ng maiigsing tula na ayon sa makata ay “...pwedeng paghiwa-hiwalayin bilang mumunting awit na may iisang tono.” Bawat bahagi ng tula ay may apat na saknong: ang unang tatlong saknong ay binubuo ng anim na linya kada saknong, bawat linya ay may regular na sukat na wawaluhing pantig (tipikal sa anyong *korido* at *pasyon*), at di-regular ang tugmaan. Ang ikaapat o huling saknong na tila *refrain* ay binubuo ng tatlong linya, may sukat na pipituhing-pantig (tipikal sa *tanaga*), at may tugmaan: *aba*.

Bilang unang balada ni Lumbea sa panahon ng “puting lagim” na inihasik ni Marcos, taglay nito ang katapatan sa mga saligang dokumentong naglalahad ng *estrategikong linya* ng kilusang mapagpalaya. Seryoso, malalim, at taimtim ang dating ng baladang ito. Itinatakwil nito ang paniniwalang “tadhana” diumano ang nagdulot ng kaapihan ng bayan (saknong 2). Nakasandig ito sa prinsipyo na ang mapagpasya ay ang dinamikong pagkilos ng mamamayan -- “pagkat tao ang naghinang, tanikala’y nalalagot” (saknong 2), “ang kilusa’y mabubuhay, pagkat masa ang kakawil” (saknong 5). Nananalig ito sa mga aral ng kasaysayan na balang araw ang “api’y magbabangon,” “ang hinamak ay aakyat” at “tatanghaling panginoon” (saknong 3). Batid nito ang saligang alyansa na titibag sa mga kaaway na uri: “manggagawa’t magsasaka... nagbigkis, nagkaisa, ayaw nang pabusabos sa dayuhan at burgesya” (saknong 13). At ang kalutasan, kahit na “kulimlim man ang langit, masdan mo’t pumupula” at “dinidilig bawat daing, rebolusyo’y umuusbong” (saknong 7-8).

Pagpapawalang bisa sa tadhana. Masa ang mapagpasya. Matuto sa kasaysayan. Tunggalian ng mga uri. Rebolusyunaryong solusyon. Ito ang mga deklarasyon ng

balada na kung sabay-sabay na bibigkasin o aawitin ay sadyang magpapatibay sa paninindigan at kahandaan ng sinumang tumatahak sa landasin ng panlipunang pagbabago.

Ang wasto at malikhaing paglalapat ng pampulitikang linya sa mga akdang pampanitikan ang sinisikap na mahubog na kasanayan ng bawat makata at manunulat sa pagpasok ng dekada sitenta. Bilang Tagapangulo ng Panulat para sa Kaunlaran ng Sambayanan (PAKSA) noong 1970, pinangunahan ni Lumbera at ng mga kadre sa larangan ng kultura ang mga palihan upang makamit ang dayalektikal na pagbibigkis ng sining at pulitika. Isa sa malikhaing panawagan ng PAKSA ay ang paglilinang sa mga umiiral na anyo ng panitikan – katutubo man o mapabanyaga. Tungkulin ng mga aktibistang pangkultura na lapatan ng rebolusyunaryong nilalamang makauri ang pagsasabuhay at popularisasyon ng mga anyong ito.

Ang pagsasanib ng anyo-estruktura ng *korido*, *pasyon*, at *tanaga*; at paglalapat ng pambansa-demokratikong panawagan sa nilalaman nito -- ang isa sa akmang tugon ng “Balada ng Paglaya” ni Lumbera sa panahong ito ng kadiliman.

“Balada ng Makatwirang Sagot” (1984)

Kung ang unang balada ay nakatuon sa paglalatatag ng pangkalahatang linya, ang kasunod naman ay paglalapat ng *taktikal na pagsusuri* sa pagsusulong ng pakikibaka sa loob ng labingwalong taon paghahari ng diktadurang US-Marcos (1966-1984). Binigkas ito ng makata sa isang rali sa Ugarte Field, Makati noong 1984.

Binubuo ito ng 20 saknong, bawat saknong ay may 4 na linya, may 12 pantig bawat linya (tipikal sa anyong *awit*), at nagsasalitan ang regular na isahang-tugmang katinig at patinig sa bawat saknong. Kung ang unang balada noong 1973 ay may pagkaseryoso, ang apela naman ng salaysay sa ikalawang balada ay ang direkta at maginoong “expose and oppose” at “call for action” na siyang moda ng mga manipestong pinamumudmod sa mga rali sa panahon ng diktadura. Dahil ito ay nakasunod sa padron ng awit ni Balagtas, madaling sundan ang pagbigkas at kung sakaling awitin ay madaling lapatan ng monotonong himig ang daloy ng tula-awit.

Ang saknong 1-4 ay nakatuon sa pagbabalik-tanaw sa kaharian sa dakong Silangan na pinamumunuan ng magkabiyaq na Haring Serdiman at Reynang Maldimam. Bagama’t inilingid ng makata ang tunay na pangalan, mahihinuhang isa ito sa mapangutyang paraan na hango sa parodiya at kasistehan ng makatang Marcelo H. Del Pilar (*Dasalan at Tocsohan*) at mandudulang Aurelio Tolentino (*Kahapon, Ngayon at Bukas*). Kasunod ang mga saknong ng paglalantad sa kahungkagan ng mga “war medals” ng pangulo at mapanlinlang na kinang ng mga alahas ng unang ginang.

Sa saknong 5-9 tinalakay ang sumulpot na banta sa kapangyarihan ng diktador. Ito ang pag-uwi ng gererong nagbabalik-bayan na si Ninoy Aquino na “layong buhayin ang laban.” Ngunit naganap ang asasinasyon ni Aquino na sa pagsusuri ay nagsilbing “gatilyo” upang umagos ang “dilaw na ulan sa lahat ng dako.” Panahon ito na isinilang ang “Justice for Aquino, Justice for All Movement” (JAJAM) na siyang nagpalapad sa malawak na alyansa ng mga magsasaka, manggagawa, estudyante, relihiyoso, negosyante, at mga propesyunal. Ang dating martsa sa kalsada na dominado ng mga pulahan (national democrats), dahil sa pagpaslang kay Aquino ay nagbahagharing-kulay sa pagsanib ng dilaw, asul, luntian, lila, atbp. na kumakatawan sa iba’t ibang samahan at kilusan na nagkaisa laban sa iisang kaaway at layon – ang pagpapataksik sa diktadurang Marcos.

Dahil sa pagragasa ng kilusang masa tinalakay sa mga sumunod na eksena (saknong 10-14) ang pagkayamot ng amo nilang si Haring Reagan (bumaling na sa tunay na pagpangalan) sa mag-asawang gahaman. Batbat ng krisis sa ekonomiya at pulitika ang diktadura. Parang tinatanong ni Haring Reagan kung asset pa ba o isa nang liability si Marcos? Dahil sa nanganganib din ang investment at payout ng Estados Unidos sa bansa, ito ang ipinayo ng kanilang amo:

Ang payo ni Reagan, “Eleksyon, eleksyon,
Sa tuwing may krisis, iyan ang solusyon;
Mga pulitikang matagal na ginutom,
Busuging madali’t magiging katulong.

Ngunit hindi na muling kakagat sa palabas na ito ang sambayanan na una nang nalinlang ng panukalang reporma sa eleksyon. Magugunita na noong 1978 naganap ang Interim-Batasan Pambansa election at nangyari ngang “ginisa ang boto at nilutong Macoy.” Kaya’t sa saknong-17 ay ito ang naging tugon ng sambayanan:

Bawat reperendum, bawat plebisito,
Naging pambibilog ng bilog nang ulo,
Naging pampahupa pagsulpot ng gulo,
Pabango sa baho sa ilong ng mundo.

Matuto sa mga aral ng kasaysayan at dahil ang “api’y magbabangon,” “ang hinamak ay aakyat” at “tatanghaling panginoon” na siyang mga linyang inilatag sa unang “balada ng paglaya,” ito rin ang naging patnubay sa kongklusyon (saknong 19-20) ng balada. Bilang tugon sa mungkahing reporma noong 1984 ang “call for action” o “makatwirang sagot” ay ang paglansag sa “Bagong Republika” at aktibong “pag-boycot” sa “snap election.”

Nasaan nga ba ang kaharian ni Haring Serdiman at Reyna Maldiman? Malinaw ang sagot dito: ito ay nasa nag-aalimpuyong dibdib ng masa na bubulwak at sasabog sa pagkamuhí sa diktadura. At wika nga, “...the rest was history.” Dalawang taon

makalipas ang pagsulat ng baladang ito, naganap ang pagbagsak ng diktadurang Marcos noong Pebrero 1986.

“Balada ng Emergency Powers ni Cory” (1990)

Makalipas ang apat na taong pagkaluklok ni Cory Aquino sa basbas ng “people’s power” sa EDSA noong Pebrero 1986, nagbalik na sa dating ugali ang mga naghaharing-uri. Wika nga “the song remains the same” o nagpalit lang ng kabayo ang hineteng imperyalismo. Walang pinag-iba, parehong tuta, at sunud-sunuran sa imperyalismong Estados Unidos.

Isa itong katotohanang di mapasusubalian dahil sa unang taon pa lamang sa poder ay tigmak na sa dugo ang kamay ni Tita Cory: ang masaker sa Mendiola noong Enero 1987 at sinundan agad ng masaker sa Lupao, Nueva Ecija noong Pebrero 1987. Hindi lupa, kundi bala ang sagot ng asendera ng Hacienda Luisita. Agad din niyang pinirmahan ang “letter of intent” bilang panata ng katapatan sa pinansyal na obligasyon ng bansa sa International Monetary Fund at World Bank. Naglaho ang Cory magic at lalong kumupas ang simbolikong dilaw na kulay ng pag-aalsa sa Edsa.

Samantala, ang mapagpalayang kilusan na diumano’y na-“left-behind” at nakaranas ng kalituhan makalipas ang pag-aalsang EDSA ay muling nagwasto ng pagsusuri at naglunsad ng panibagong bwelo ng pagsulong. Magiting nitong inilantad ang mapanlinlang na kulay ng rehimeng US-Aquino at sinalag ang ulos ng espada ng “total war.” Ngunit para kay Cory ang kagyat na pampulitikang banta sa kanyang paghahari ay hindi pa nagmumula sa “kaliwa.” Ito ay nanggagaling sa mga ultra-rightist na mga elemento ng militar.

Ito ang tema ng ikatlong balada ni Lumbera: ang kahilingan ni Cory na mabigyan ng *emergency powers* upang sawatain ang banta ng pagbagsak ng kanyang rehimen laban sa mga pag-aalsang militar o serye ng mga kudeta ng Reform the Arm Forces Movement (RAM). Binubuo ito ng 25 saknong na nakapadron sa sukat at tugmaan ng awit at binigkas sa rali sa harapan ng Senado noong 1990. Kung ang una ay seryoso, ang ikalawa ay direkta at maginoo, ang ikatlong piyesang ay melodramatikong banghay ng mapagpanggap na pagsusumamo at kabanal-banalang pagmamakaawa ng rehimeng Aquino upang makaligtas sa dilubyo.

Upang maging pamilyar ang sinumang bibigkas o aawit ng baladang ito, hiniram ni Lumbera ang popular na awiting-bayang “Doon Po sa Amin” upang ipahiwatig na makalipas ang pag-alsang EDSA nanatiling bulag, pipi, bingi, at pilay ang hustisya sa bansa. Mula sa saknong 1-8, habang umaawit ay inilahad ang pinagmulan ng sakit na “militaritis.” Pakinggan natin ang ilang saknong (4-5):

Dito po sa atin, krisis ay sandamak
Utang sa dayuha’y pataas na lagnat,

Presyo ng bilihi'y pantog na humilab,
Sa malubhang lagay, baya'y naghihirap.

At doon po naman sa ating batasan,
Ang bait at muni ay kulang at kulang,
Ang imbestigasyo'y larong bata lamang,
Patintero ngayon bukas ay lutuan.

Totoong maligalig ang bigwas ng kudeta kaya nga't sa labis na pangamba tila eksaheradong drama ng "panginginig ng baba at paggiray ni Cory upang humingi ng saklolo" ang tampok na eksena. Ngunit hindi ito ang basta-bastang anggulo ng balada. Sa estilong Lumbera, layunin nitong "... ipamalay sa madla ang mga isyu na pwedeng simulan ng malalimang talakayan." Kaya't mula sa dalawang saknong na sinipi inugat ng makata sa pang-ekonomiya at pampulitikang krisis ang pinagmulan ng diskontento at "pag-uutak pulbura" ng hanay ng kasundaluhan.

Walang pinag-iba sa pinalitang mag-asawang diktador ang administrasyon ni Cory. Mga "balimbing, teknokrat, at crony ng dating rehimen," Sagrada Pamilya, payo ni Jose (Peping Cojuangco), at Kamag-anak, Inc. ang laging ka-miting sa Malakanyang. Kasabwat din ang mga Senador at Kongresman na kumagat sa pagsusumamo ng kanilang Santa: "Kaligtasan nati'y Santa Presidenta/ Halina't suhayan hilog asendera." At hindi pahuhuli ang mga negosyante na nagsabing: "Alagaan natin negosyong dayuhan/ Si Donya Corazon ay ating armas / Espada ni Cory ang ating tanggulan." At nang bumanat ang RAM, ang tanong ni Lumbera: "Kanino lumapit? Syempre sa Markano" (saknong 16-18).

Ngunit nagdududa ang sambayanan pagkatapos ng bombahan at barilan ng gobyerno't rebeldeng sundalo: "Pano na kami... na madalas na naturingang nakararami?/Kalagayan namin ay parang sangkalan,/ Emergency powers kung gagawing armas, siguradong kami na naman ang todas" (saknong 19-21). Sa tunggalian ng naghaharing uri at RAM na nagpapanggap na sundalo ng bayan, ito naman ang kinahinatnan ng sambayanan (saknong 14):

Ganyan ba talaga ang palad ng api?
Sa away ng elit, napapasantabi,
Kapag nadisgrasya ng bala ng Uzi,
Lalaitin ka pa't "Usisero kasi."

Mapapansing karamihan ng sangkot na mga tauhan sa melodramang ito ay napagsalita ni Lumbera sa balada. Ngunit ang suma total ng palitan ng kumbersasyon ay ibinuod ng sambayanang nangangamba na ang pakay ni Cory ay ehersisyo lamang upang muling buhayin ang pasistang paghahari (saknong 23):

Ang emergency rule tugon sa kudeta,
Hindi ito sagot sa aming problema,

Unang hakbang ito tungong diktadura
Emergency ngayon, bukas martial law na.

“Balada ng Paglalansag sa Base Militar” (1991)

Sa patuloy na pagtatampok sa tradisyunal na estruktura ng *awit* at tono ng mapanudyong pagtula laban sa patakaran ng rehimeng US-Aquino, muling bumigkas ng balada si Lumbera upang ipagdiwang ang isang yugto ng tagumpay ng sambayanan laban sa imperyalistang kontrol sa Pilipinas – ang paglalansag ng base militar ng Estado Unidos sa Pilipinas -- noong 16 Setyembre 1991 sa harapan ng Senado.

Sa kontekstong historikal, sapul ng sakupin ng Estados Unidos ang Pilipinas mula sa Espanya at sa basbas ng Treaty of Paris noong 1898, naiguhit na ang estratehikong kahalagahan ng Pilipinas sa larangan ng ekonomiya, at lalo na sa usaping militar. Habang kinakamkam ang ating likas na yaman upang magsilbing hilaw na materyales para sa lumalagong industriya ng Amerika, tinatambakan naman nito ng mga yaring produkto ang lokal na pamilihan sa bansa. Kasabay ang unti-unting pagtatatag ng hukbong katihan, konstabularyo, at pagtatayo ng mga pasilidad militar upang pangalagaan ang kanyang interes sa loob ng bansa at gamitin bilang lunsaran ng digmang-mapanalakay sa Asya-Pasipiko (Guerrero 1979, 20-23).

Sa pagtatayo ng Republika makalipas ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig, higit pang tiniyak ang kaseguruhan ng kanilang mga base militar sa bansa. Sa tangkilik ng papet na rehimen Manuel Roxas, pinirmahan ang US-RP Military Bases Treaty (1947) na nagbigay ng ekstra-teritoryal at perpetuwal na karapatan sa Estados Unidos na manatili ang mga base militar nito sa loob ng 99 na taon at pasaklawin sa mahigit na 20 estratehikong lugar sa bansa (Guerrero 1979, 35).

Habang lubos na pinakikinabangan ng Estados Unidos ang mga base militar, naging talamak naman ang perwisyon ng dulot nito sa bansa. Naging pugad ito ng prostitusyon. Niyurakan nito ang pagkatao at karapatan ng mamamayang maninirahan sa paligid ng mga base. At higit sa lahat, malaking sampal ito sa soberaniya at kasarinlan ng Pilipinas.

Para sa mga Filipinong mulat at suklam na sa ilang siglong panggagahasa ng mga dayuhan sa ating bansa, ang pinakapisikal na manipestasyon ng paglapastangang ito – ang base militar – ay dapat nang wakasan. Mabalasik itong pinanindigan ng balada ni Lumbera sa kabila ng lantarang pagtataguyod ni Tita Cory sa interes ni *Bushtang* o si President George Bush (saknong 4-5) :

Itong kaharian ng Reynang Dilawan
Ay suking kolonya ng Haring si Bushtang
Ang ekonomiya’t ang pamahalaan
Kunwari’y sa Pinoy, ay kapit-Merikan.

Ngunit panahon man ng kolonyal kontrol,
Hindi napipigilang bayan ay tumutol,
Dominasyong Kano'y dapat nang maputol,
Soberanya nati'y angkinin na ngayon.

Tatlong mapagpasyang salik ang nagtulak upang malagay sa paborableng sitwasyon ang laban ng sambayanan. Una, mayorya ng mga Senador ay nagpasyang “sa galit ng reyna’y umayaw sumuko .../Tayo na’t itanim sa puso/ Diwang makabayang dinilig ng dugo” (saknong 15). Ikalawa, ang ngitngit ng kalikasan -- ang pagsabog ng Mt. Pinatubo na nagbunga ng pagbaha ng lahar, pag-ulan ng abo, at mga pagyanig na puminsala sa pasilidad ng Clark Air Base at Subic Naval Base (saknong 14). At ikatlo, ang sumabog na ngitngit ng sambayanan na pursigidong nagbigkis upang bigyan ng huling dagok ang manipestasyon ng imperyalistang kontrol sa bansa (saknong 19-21).

Kahanay ng mga makabuluhang petsa ng pagtatanghal sa araw ng himagsikan at kalayaan ng bansa, nagbunyi ang balada ni Lumbera sa pagbati ng tagumpay ng sambayanang Filipino (saknong 24):

Bayan, araw ngayong napakadakila –
Batiin ng sigaw, ng awit , ng tula
Ang piglas sa langit ng ating bandila,
Bagong Hunyo 12, ganap na paglaya!

Kongklusyon

Mula sa batis ng tradisyon ng tanaga, dasal, awit, pasyon, korido, at kundiman, ang balada ay isang anyo ng tula-awiting pasalaysay na mula sa labas ay nag-ugat na rin sa kasaysayan ng popular na musika ng Pilipinas at kongkretong sumasalamin sa pananaw, karanasan, at mithiin ng taumbayan. Ngunit malay man o di-malay, ang malikhaing imahinasyon ng manunulat, makata’t kompositor ay hindi nananatiling nakapadron o nagpapatangay sa dominanteng daloy ng agos ng kasaysayan.

Katulad ng mga mapagpalayang transpormasyong inilapat sa mga tradisyunal na anyong pampanitikan laban sa kolonyalismo at imperyalismo, ang panahon ng balada ni Lumbera ay sumalungat sa namamayaning agos ng romantismo, sentimentalismo, at komersyalismo. Taglay ang subersibong interbensyon, nagsilbi itong titik na binibigkas at himig na inaawit ng sambayanang Filipino upang makamit ang kalayaan, katarungan, at kasarinlan.

Mga Sanggunian

“Marlboro Radio Commercial ‘City Ballad.’” 1968. Accessed 19 September 2019.
<https://archive.org/details/tobacco>.

- “The Ballad of John and Yoko.” Accessed 19 September 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Ballad_of_John_and_Yoko.
- “Yoyoy Villame.” Accessed 19 September 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/Yoyoy_Villame.
- “Kundiman.” Accessed 19 September 2019. <https://en.wikipedia.org/wiki/Kundiman>.
- “Traditional Ballads.” Accessed 19 September 2019. <https://www.loc.gov/collections/songs-of-america/articles-and-essays/musical-styles/traditional-and-ethnic/traditional-ballads>.
- “Ballad.” Accessed 19 September 2019. <https://www.litcharts.com/literary-devices-and-terms/ballad>.
- Eugenio, Damiana. 1994. “Folk Song.” *Philippine Music. Cultural Encyclopedia of Philippine Art*. Volume IX: 118-195, Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Guerrero, Amado. 1979. *Philippine Society and Revolution*, third edition. Luzon: Central Publishing House.
- Lumbera, Bienvenido and Lumbera, Cynthia Nograles. 1982. *Philippine Literature: A History and Anthology*. Manila: Anvil Publications, Inc.
- Lumbera, Bienvenido. 1993. *Likhang Dila, Likhang Diwa*. Manila: Anvil Publications, Inc.
- _____. 2008. *Poetika/Politika: Tinipong mga Tula*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Maceda, Teresita G. 1994. “Protest Songs.” *Philippine Music. Cultural Encyclopedia of Philippine Art*. Volume VI: 114-122, Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Prudente, F. A. 1994. “Ballad.” *Philippine Music. Cultural Encyclopedia of Philippine Art*. Volume VI: 80, Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Santos, Ramon. 1994. “Songs and Ballads.” *Philippine Music. Cultural Encyclopedia of Philippine Art*. Volume VI: 59-67, Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Schall, Larryetta M. 1977. “The Ballad as Vehicle for Social Protest.” *Studies in Popular Culture*. Vol. 1, No. 1 (Winter): pp.26-35. https://www.jstor.org/stable/23412974?seq=1#metadata_info_tab_contents. Accessed 19 September 2019.

Ang Dagli: Isang Maka-Tolentinong Lapit

Zarina Joy T. Santos

Noong 2005 inilathala ni Rolando Tolentino ang akdang *Sakit ng Kalingkingan, 100 Dagli sa Edad ng Krisis*. Ayon kay Tolentino, ginawa niya ang proyektong ito upang buhayin muli ang anyo ng dagli. Dalawang taon matapos ilathala ang *Sakit ng Kalingkingan*, naglabas muli ng koleksyon ng mga dagli si Rolando Tolentino sa aklat na *Ang Dagling Tagalog* kung saan inugat niya ang kasaysayan at pag-usbong ng dagli mula taong 1903 hanggang 1936 kung kailan palasak ang paggamit ng anyong ito sa mga pahayagan. Hindi maikakailang dahil sa mga pag-aaral na ito ni Rolando Tolentino sa dagli, mayroon nang nalikhang espasyo sa panunuri ang dagli bilang anyong pampanitikan. Hindi ito “singaw” at umiral nang walang kasaysayan at lalong hindi “kopya” sa nauusong *flash fiction* ng mga dayuhang manunulat.

Itinuturing ang dagli bilang simulain ng modernong kwento, at ama ng makabagong kwento (Tolentino 2007, 38). Ngunit hindi tiyak ang mga elemento at iba pang formalistikong sangkap ng paglikha nito. Sa kasaysayang pampanitikan tanging ang pagiging maikli ng anyong ito ang tiyak na katangian nito.

Ayon sa saliksik ni Rolando Tolentino mayroong tatlong uri ng dagli na namalasak noong panahon ng Amerikano: una, ang dagli ay isang pagtatapat; ikalawa, yaong mga pasalaysay sa pang-araw-araw na politikal na pangyayari; ikatlo, yaong may makabayang layon, direktang naglalantad ng makabayang kaisipan o umaatake sa Amerikanong kolonyalismo.

Sa kasalukuyan, nawala na ang romantikong varayti ng dagli. Ang nanatili, dahil din sa mga makabayang manunulat tulad ni Rolando Tolentino, ay ang makabayang anyo nito. Hanggang ngayon ay ginagamit pa rin ang dagli sa pagsisiwalat ng mga kaganapan sa lipunan at ang pamumuna sa pagbabago at kawalan din ng pagbabago.

Ito ang mga katangian ng dagli ayon kay Rolando Tolentino: maikli; temporal; kinatha o fiksyunalisadong realidad; eseyistiko o gumagamit ng editoriyal na interbensyon; partisano; modern. Mula sa mga katangiang binanggit ni Tolentino masasabing hindi ganoon kalaya ang dagli bilang anyong pampanitikan at gaya ng iba pang anyo, mayroon ding batayan kung ano ang ituturing na dagli at hindi dagli.

Gaya ng paliwanag ni Tolentino, kailangang maiksi lamang ang dagli. Bagaman walang takdang bilang ng mga salita, tantyado ng isang manunulat kung ano ang

makapag-iiwan ng kakintalan sa mambabasa. Ayon kay Tolentino, masasabing ang texting ay mga anyong dagli rin, partikular ang mga political jokes na ipinapaspasa sa iba.

Ang politikal na aspekto ng pagsusuri at paglikha ni Tolentino ng dagli ay nakaangkla sa kanyang ideolohikal na pananaw na ang lahat ng bagay ay politikal. Wala rin umangonang panitikan na walang politika at ang kawalan nito ng politika ay isa ring politika (Tolentino 2009, 5). Kumbaga, hindi mawawala ang politika sa pagsulat. Sa kaniyang koleksyon ng isandaang dagli na pinamagatang *Sakit ng Kalingkangan 100 Dagli sa Edad ng Krisis*, pinaksa ni Tolentino ang mga politikal na komentaryo sa malikhaing pagsulat sa panahon ng krisis. Kagaya ng mga katangiang binanggit tungkol sa dagli, politikal at napapanahon ang kanyang mga dagli. Kung saan ang temporal ay hindi natatapos hanggang sa kasalukuyan at ang suliraning kaniyang isinasangkot sa pagsulat ng dagli ay siya pa ring realidad sa kasalukuyan na ginagamitan ng istilo ng pagsulat na – “may mabilis na pagkilos, nanunugis, masanaysay, nanghihimok at namimili ng panig.”

Sa isa sa mga dagli sa koleksyon ni Tolentino ang pinamagatang “Budol-budol” na pumaksa sa noo’y talamak na problema ng budol-budol, ang modus operandi ng mga kawatan na naggagantso ng kapwa, nariyang palitan ng pekeng pera ang tunay at biktimahin ang isang nagwiwithdraw sa bangko gamit ang galing sa kakayahan sa pambobola at pagpustura na parang nagsasabing “mayaman ako, hindi kita lolokohin” upang sa huli maiwanang kakamot-kamot ang biktima habang nagtataka kung ano ang nangyari at paano siya naloko.

Ang bawat mamamayan ay biktima ng budol-budol. Ito ang pangunahing mensahe ni Tolentino sa kaniyang dagli. At ang mga kawatan ay hindi lamang mga walang mukhang salarin kung hindi mga pinuno rin ng bayan na ninanakawan ng magandang ngayon at bukas ang bayan. Salarin din sina Marcos, Ramos at Arroyo at marahil ang iba pang presidente ng Pilipinas na inalok ang kanilang mga pangako ng kaunlaran at matapat na gobyerno habang patuloy na kinukuha ang tiwala at kaban ng bayan. Ito umano ang realidad na makikita ng mga nakadilat na matang gustong makita ang katotohanan.

Ang “Budol-budol” ay halimbawa ng dagling nanunugis at nanghihimok upang suriin ng mambabasa ang kanyang paligid. Malinaw ang hangaring ipakita ang tunay na sitwasyon ng bayan. Ginamit niyang impuk-kuhanan ng paksa ang malawak na lipunan. Naniniwala si Tolentino na ang bansa ay isang *artifact*. Mahalagang artifact ito dahil ito ang hulmahan ng kolektibong identidad ng mamamayan. Ang bansa ang batayan ng kolektibong naratibo (Tolentino 2007, 49). Ang mga naratibong ito ang isang kwentong paniniwalaan ng isang tao bilang katotohan. Panghahawakan ng taong ito ang naratibong ito upang kapitan sa panahong maaaring nawawalan siya ng dahilan ng pag-iral bunga ng marahas at dahop na kalagayan sa lipunan. Ito ang mga katotohanang magpapatunay sa kanyang dakilang adhikaing baguhin ang kanyang lipunan.

Malinaw sa pakahulugan ni Tolentino na ang dagli ay isang naratibo. Isa itong naratibong pambansa na dapat ay maglalaman ng mga bagay na nag-aambagan sa intelektwalisasyon ng naratibo upang pumaksa at talakayin ang malawakang suliranin ng bayan sa literacy, pagbuo ng nasyon upang tumungo sa protestang bayan sa panahong umiiral ang baluktot na sistema sa bayan (52).

Sa ikalawang dagli ni Tolentino na may pamagat na “Narco-future” makikita ang katangian ng pagiging eseyistiko ng dagli. Mala-editorial, mala-balita ang atake sa pagsulat. Animo’y nakikinig ka sa ulat sa diyaryo o balita sa telebisyon, sinasabi ng dagli ang matinding pagkalulong ng bansa sa ilegal na transaksyon ng droga. Hindi lamang paggamit ng droga ang isyu dito kung hindi ang sistema ng malawakang sabwatan ng mga mamamayan at mga pinuno ng bayan na sinasabing may kinalaman sa produksyon at sirkulasyon ng ilegal na droga.

Makapangyarihan ang paggamit ng datos, mga numero mula sa survey na hindi malinaw kung meron o ginawa ba talaga. Paniniwalaan ito kung hindi ugali ng mambabasang tanungin kung saan galing at halaw ang mga datos. Walang tala. Marahil dahil ayon kay Tolentino, isang fiksiyunalisadong-realidad ang dagli. Nilikha ito sa malinaw na layuning ihanat ang marupok na pundasyon ng gobyernong ang mga pinuno ay bihirang hindi mabahiran ng mga alegasyon ng ilegal na gawain. Komentaryo din ito sa mga mamamayang naghalal pa ng mga pinaghihinalaang drug lord gaya halimbawa ni Tito Sotto at ang kumandidato at nanalong presidente na si Gloria Arroyo.

Pagsusuri ng Dagli ng Apat na Manunulat

Sa panunuri ni Rolando Tolentino sentral ang kamalayan o ideolohiya ng mambabasa sa pakikilahok sa proseso ng pagbabasa. Ayon sa kaniya, ang posisyon ng mambabasa ay hindi lamang *readerly* kung hindi *writerly* rin. Hindi lamang niya ninamnam ang mga salita kung hindi umaakda rin sa kanyang isipan ng mga pagsusuring nabubuo kaugnay ng mga binabasa. Dagdag pa niya, nagkakaroon ng muling pag-assemblya ng naratibo ng kahulugan ng akda sa kanyang utak at ito ay nagiging mala-manunulat na rin.

Limang manunulat at anim na dagli ang susuriin sa papel na ito. Piniling itampok ang mga manunulat na nakagawa na ng mga koleksyon ng dagli mapapagself-published man o komersyal. Ang mga pangalang Abdon Balde Jr., Rommel Rodriguez, Jack Alvarez, at Rogene Gonzales ang mga manunulat na itinatampok ang kanilang iba’t ibang istilo sa pagsulat ng dagli. Papaksain sa bahaging ito ang kanilang mga pagsunod at paglihis sa mga elemento ng dagli mula sa pag-aaral ni Rolando Tolentino at kanyang pulitikal na panunuring pampanitikan.

Abdon Balde Jr.

Noong 2001 inilunsad ng Anvil Publishing ang *100 Kislap* ni Abdon Balde Jr, isang Bicolanong inhinyero na manunulat. Tinawag niyang kislap ang koleksyon ng mga dagli sa kanyang aklat. Inihahalintulad umano ito sa kuwentong isang iglap. Mabilis ang daloy, mabilis ang pagbasa dahil hindi hihigit sa 150 salita ang bawat dagli.

Pakuwento ang daloy ng dagli ni Balde. Pinupunan nito ang nobelistiko at naratibong pagkatha ni Tolentino. Ang piksyunal na mga tauhan, na maaari rin namang naganap o hango sa tunay na pangyayari, ay nilikha sa katauhan ng isang hired killer at isang mayamang lalaki na nais ipapatay. Pagpaslang itong sa huli ang pumatay ang siyang namatay matapos pasabugan ng granada ang gunman na inakalang patay na ang naka-bulletproof pala na lalaki.

Usaping panlipunan din ang nais paksain ni Balde paggamit sa kwento ng isang hired killer. Ipinapakita rin nito ang isang lipunang walang sinasanto kundi ang kapangyarihan ng kayamanan at armas. Malapit na malapit sa karanasan ng mga political army ng mga Ampatuan sa Mindanao, na pumatay ng tinatayang 70 katao, at mga pulitiko sa Abra. Ngunit kung ano ang panig na pupuntahan ng mambabasa sa huli, sino ang tama? Sino ang api? Sino ang tunay na mamamatay tao? Ano ang solusyon? Hindi naging tiyak ang sagot ni Balde. Hindi rin malinaw ang sistemang nais baguhin. Wala rito ang talas, pambubusisi, mensahe ng pagpukol at lunggating nais malampasan ng tauhan gaya ng sinasabi ni Tolentino na nararapat mabasa sa isang dagli.

Jack Alvarez

Naratibong panlipunan din ang dagli ni Jack Alvarez. Pipapaksa sa akda ang internasyunal na ugnayan ng Pilipinas sa mga bansang pinagtatrabahuhan ng mga manggagawang Pilipino gaya ng mga bansa sa Middle East. Sinasalamin nito ang katotohanang 10-11 porsyento ng kabuuang populasyon ng bansa ay naninirahan o nagtatrabaho sa ibang bansa. Mabuti kung “land of milk and honey” nga ang mga pinatunguhan ng mga kababayan, ngunit kabaligtaran ang naging kapalaran ng karamihan sa mga manggagawa roon. Ito ay sa kabila ng katotohanang sa likod ng paghihirap ng mga OFW ay ang katumbas na dolyar na ipinapasok nila sa bansa para masustine ang ekonomiya sa bansa.

Gaya ng kwento ng tauhan sa dagli, ang mga Pilipino ang unang nawawalan ng trabaho sa panahon ng economic instability at bihira ding mabigyan ng promotion o mas magandang oportunidad sa trabaho. Kalaban din ng mga OFW ang diskriminasyon at sekswal na pag-aabuso ng mga dayuhan. Ito ang mahihinuhang dahilan kung bakit natanggal ang tauhan sa trabaho. Sabi nga ni Salman “You will always be a sexytary.”

Kumpara sa limang dagling sinuri sa papel na ito, mahaba nang kaunti ang naratibo ng dagli ni Alvarez. Literal na maikling-maikling kwento ang paraan niya ng pagulat at tumataliwas sa eseyistikong dagli ni Tolentino. Iniwan din nitong walang direksyon ang mambasa sa nais niyang solusyon sa suliraning kanyang pinaksa. Hindi malinaw ang panig na pupuntahan ng mambabasa. Pag-iwas rin ito sa partisanong katangian ng dagli ni Tolentino. Ang nanatili ay ang modernong panahon at modernong suliranin ng bansa kaugnay ng epekto pagbagsak ng ekonomikong kalagayan ng bansa na umaasa sa labas para sa kanyang panustos sa kanyang sariling tahanan.

Rommel Rodriguez

Ang pag-akda ni Rodriguez ng dagli ang nagpapakita ng tinatawag ni Tolentino na aktuwal at materyal na pangyayari mula sa kultural na pormasyon ng Pilipinas bilang isang subjek (Tolentino 2007, 49). Narito ang malinaw na epekto ng kolonisasyon sa bansa. Ang kultura ng panatisismo na panahon pa ni Jose Rizal, sa kanyang *Noli me Tangere* ay tinutuligsa na. Ang kwento ay umikot sa isang bayan na natuklasan isang umaga ang pagbabagong nagaganap sa mukha ng kanilang pinaniniwalaang patron. At gaya ng anupamang balitang himala sa ating bayan, kumalat at agad na naniwala ang mga mamamayan. Sumamba, nanalangin, umasa ang mga tao na gagaling ang kanilang mga sakit at matutupad ang kanilang mga hiniling. Ngunit sa huli, gaya rin ng sinabi ni Nora Aunor sa kanyang pelikula, “Walang Himala!” dahil ang inaakalang mahimalang pagbabago sa mukha ng rebulto ay likha ng isang manlililok na naniniwalang dapat maging kamukha ng nakagawiang itsura ng rebulto ang kanilang patron.

Sa totoo, tiyak na alam ng manlililok na nilililang niya ang mga kababayan. Ngunit sa panlililang natutulungan din ang mga tao na magkaroon pa ng pag-asa at makakapitan sa panahong ang mga bagay ay wala na sa kanilang kontrol. Ito rin ang nangyayari sa bayan kung saan maririnig sa bawat maralitang mamamayan, sa mga barong-barong na denidemolish, mga taong hindi makapagpagamot dahil sa kamahalan nito, at maging mga taong nagiging biktima ng kawalang katarungan, “May awa ang Diyos. Hindi niya tayo pababayaan.”

Sa isang banda tatanungin din ng mambabasa kung ang pinapatungkulan ng pamagat ng dagli, ito ba ay dahil tinitingnan ng may-akda ang panatisismo bilang sakit (illness) ng mga Pilipino na nag-ugat pa mula noong panahon ng mga Espanyol, o nais niyang sabihin na ang parehong sakit o (illness) na ito ang lalong nagpapasakit o nagpapahirap sa ating bayan.

Rogene Gonzales

Sa anim na dagli na sinuri, ang dagling ito ni Rogene Gonzales ang papasok sa kategorya ng makabayang dagli na naglalandad ng paglaban at pag-atake sa sistema.

Patungkol ito sa demolisyon na nagaganap sa hindi lamang sa kalungsuran kundi maging sa lalawigan. Ang konseptong ito ng pandarahas sa mga tao ay hindi bago sa pandinig at paningin ng mambabasa. Ngunit ito ang mga katotohanang kailangang paulit-ulitin dahil paulit-ulit ring nagaganap, sa Agham Road, sa Taguig, sa Makati, maging sa syudad ng Calamba.

Paksa sa dagli ni Gonzales ang Sitio Kabute, isang maralitang komunidad sa Brgy. Real Calamba City sa Laguna na noong 2008 ay dinemolish ng kompanyang umaangkin rito, ang Metrobank Corporation. Nilabanan ng mga residente ang demolisyon na ikinasawi ng ilan sa kanila. Moderno ang paksain ni Gonzales at sa modernong panahon na ito, sangkot ang mga buhay at pamumuhay ng mga marhinalisadong mamamayan. Partisano at kumikiling ang akda sa mga aping uri sa lipunan na biktima ng kawalang katarungan. Taliwas ito sa umiiral na burgesyang gitnang uri ng panitikan. Walang bakas ng pagtakas sa katotohanan. Ayon kay Tolentino, nagiging burgesyang gitnang uri ang panitikan, panunuri, pag-aaral, at pagkatuto sa tatlong dahilan: una, sa pamamagitan ng konsentrasyon sa karanasan ng tauhan at karanasan sa hanay ng gitnang uring personalidad na nagbibigay-ligoy at pribilehiyo sa uring ito bilang natatangi para sa kasiningan ng panitikan; ikalawa, sa pagkakataong tatalakay ng abang kalagayan ng naisantabing pagkatao, ang tikas ay tila sa taxi driver at manggagawa sa computer chip factory gayong ang substansya ay ang artikulasyon ng panlipunang tinig at posisyon; ikatlo, sa pamamagitan ng paglimita ng akses sa aktuwal na naisantabing sektor sa pagsusulat at pag-aaral ng panitikan, ang nagiging manunulat, sa pangkalahatan, sa bansang ito ay ang gitna at mataas na uri, at kung gayon ay silang nagpapatuloy ng reproduksyon ng panitikan mula sa kanilang Kanluranin at elitistang bentaheng posisyon.

Ganito nga ang kalimitang paksain ng mga naratibo at palabas sa telebisyon. Hindi ganap na nabibigyang hugis ang karanasan ng mga marhinalisadong sektor. Sa mga telenovela (gaya ng *Ina*, *Kapatid*, *Anak*), papaksain ang demolisyon sa isang lugar na ang may-ari pala ay kaniyang pamilya (hindi niya pa alam). Sa huli, wala naman palang problema dahil malalaman niya sa huli na mayaman siya at ang buhay niya noon ay isa lamang nakaraang tiyak na hindi niya babalikan. Ayon kay Tolentino, ito ang hindi katanggap-tanggap bilang akdang politikal—ang paggamit ng kamalayan ng naisantabing sektor bilang artikulasyon ng kontradiksyon o posisyong panlipunan ng naghaharing uri. Sa puntong ito ang realidad ay nagiging bahagi ng imahinasyon dahil dito lang maaaring mangyaring ang mababa ay mapupunta sa itaas.

Sa dagli ni Gonzales, hindi maaaring makatakas at walang pagtatangkang takasan ang sitwasyong ito. Dahil ang kalaban nila’y panahon at hindi ito hihinto habang hindi napapasakanila ang lupain. Ngunit nasa kamay din nila ang kanilang bukas. Taliwas sa mga akdang realismo, hindi lugmok ang Sitio Kabute. Sinabi sa akda, “makikita sa mga ngisi at tawanan ng mga bata, ang diwang magbibigay buhay sa

kanilang kinabukasan at tunay na kakalinga sa mamamayan.” Ang mga ngiting ito ay galing sa paninindigang puno ng paglaban kahit pa nga ikasawi nilang para ring mga kabuteng singaw na nais alisin sa Sitio Kabute.

Konklusyon

Umusad na rin ang panahon. Mula sa panahong hindi pinapansin ang dagli bilang anyong pampanitikan, masigabo at maunlad na ngayon ang kaban na paghuhugutan ng dagli. Ang karaniwang paggamit ng wika ang isang magandang elemento ng dagli na nagbukas dito sa mundo ng mambabasa. Bawal kuwestiyunin ang wika dahil hindi ito ang mahalaga sa anyong ito. Pangunahing tuon ang paksa, ang nais ipahatid ng naratibo nito.

Sa mga dagling sinuri, makikita ang pagbabago sa katangian at elemento ng dagli ni Rolando Tolentino. Wala na ang pakomentaryo at eseyistikong katangian ng dagli at nag-evolve na ito upang maging maikling-maikling kwento na bukas sa lahat ng paksain, pulitikal man o hindi, may sinasabi man o wala. Hindi rin maikakailang nalunod na sa naratibo ang mga dagli at nakalimutan na ang partisanong layunin ng pagsulat na ang talas ay kumikislap at buong-buong nakatarak upang puksain ang nakahambal na suliranin sa bayan. Naging pasilip, pahaging, pasundot-sundot ang mga dagli sa kasalukuyan. Sabi nga ni Tolentino, pinurol at mapurol na ang kanyang (manunulat) pag-iisip at pagkilos bunga ng pagkakabilanggo ng estado.

Sa isang banda narito rin ang katotohanang naging bahagi na rin ito ng kulturang popular. Ito marahil ang isa sa mga dahilan kung bakit malayo na ang dagli sa orihinal na porma nito. Bagaman nagbabasa ng dagli ang mambabasa, ang binabasa nila ay ang katatakutan, katatawan at mga pansariling angas. Maiiwanan ang mga manunulat na itatali ang kanyang sarili sa pulitikal na hangarin. At sa katotohanan bahagi na rin ang panitikan ng komersyalismo kung kaya ang mga nais basahin ng mambabasa ang kanilang mababasa dahil iyon din ang isusulat ng manunulat at ang iba pa ay mag-“self-publish” na lang o makuntentong ilabas ang akda sa internet maipaglaban lamang ang ideolohikal na hangaring tuligsain at baguhin ang lipunan.

Sanggunian

Alvarez, Jack. "Ang Pancake," nasa <http://jackalvarez.manunulat.com/2012/06/17/taxi-driver/>. Internet.

Angeles, Mark. "Young Writers Prefer Dagli," nasa *Manila Bulletin*, 31 March 2013. <http://ph.news.yahoo.com/young-writers-prefer-dagli-202541989.html>. Internet.

Balde, Abdon Jr. "Patikim ng 100 Kislap" nasa <http://balaysugidanun.com/2010/12/10/patikim-ng-100-kislap-ni-abdon-balde-jr/>. Internet.

Gonzales, Rogene. "Paskong Kabute," nasa *Plumang Punyal mga Tula at Dagli na Pinatalim ang Puno't Dulo*. Pah. 173. Makikita sa <http://www.scribd.com/doc/125214163/PLUMANG-PUNYAL-Mga-Tula-at-Dagli-Na-Pinatalim-Ang-Puno-t-Dulo>. Internet.

Kaur, Tanya. "The misery of migrant workers: Overseas workers from the Philippines continue to face abuse and hardship as the UN marks International Migrants Day." 18 Dec 2012. Nasa <http://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2012/12/20121217981786357.html> Internet.

Tolentino Rolando B. "Weder-weder lang! Ang Materialidad ng Panahon at Espasyo ng Dagli," nasa Rolando Tolentino at Aristotle Atienza (ed.), *Ang Dagling Tagalog 1903-1936* (Quezon City: Ateneo de Manila Press, 2007). Print.

Tolentino, Rolando B. *Pag-aklas, Pagbaklas, Pagbagtas Politikal na Kritisismong Pampanitikan*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2009. Print.

Tolentino, Rolando B., *Sakit ng Kalingkingan 100 Dagli sa Edad ng Krisis*. Quezon City: UP Press, 2005. Print.

**Pagsalungguhit sa Nasyunal/Pambansa:
Tunog at Hulagway sa Espasyo ng Dulaang Raha Sulayman,
Fort Santiago sa Danas ng Philippine Educational Theater
Association (PETA), 1967-2005¹**

Apolonio Bayani Chua

Nasa yugto ng eksplorasyon ang kasalukuyang pag-aaral at alumpihit maglatag ng depenitibong kongklusyon, bagamat may tinutumbok na pangkalahatang pagbasa at kiling. Hinugot ko sa akin mismong karanasan sa loob ng naturang dulaan at naturang espasyo ang mga panimulang datos, bagamat may pagkakataon na nanangan rin ako sa mga patunay, batis, citation at pananaw ng iba, sa loob at labas ng naturang espasyo at naturang organisasyon.

Tungkol ito sa dulaan na nagkaroon ng mariing bakat sa aking kamalayan, ang Dulaang Raha Sulayman, nasa loob ng isang liwasan, Fort Santiago, sa Intramuros, Manila sa mga panahong 1967-2005. Sa isang banda, may karakter na publikong espasyo, bagamat siempre, tuwing magkakaroon ng pagtatanghal sa Dulaang Raha Sulayman na nakapaloob sa naturang liwasan, nagiging semi-pribado ang espasyo, dahil din sa karakter ng kontroladong pasok ng manonood sa tanghalan. Layunin ng kasalukuyang sulatin na suriin ang mga tunog at hulagway (*images, imagery*) na nabuo sa naturang espasyo bunga ng mga produksyon ng Philippine Educational Theater Association (PETA) at salungguhitan ang dalumat at karakter ng pambansa/nasyunal sa mga ito, kasama ang mga kaakibat na dokumentasyon at pagsusuri.

Larawan 1, 2, 3: Dulaang Raha Sulayman

Napaka-challenging ng hugis ng dulaan na ito. Walang katulad; hindi proscenium, hindi rin naman in the round. Ang mga upuan at kagamitan sa pag-iilaw ay ipinapasok kapag panahon ng pagtatanghal, mahihiwatigan sa sumusunod na mga larawan. Kagandahang-loob ng Philippine Educational Theater Association ang mga larawan.

Masasabi kong kilala ko ang dulaang ito, kung dahil lamang sa naging miembro ako ng samahang nagtaguyod at nagtanghal dito, bagamat siempre, hindi lahat-lahat ay aking nabatid o umabot sa imbakan ng aking alaala. Itatalang hanggang mga taóng 2005 humigit-kumulang ang pag-iral ng mga danas na interes at paksa ng kasalukuyang pag-aaral. Lumipat ang kompanya sa bagong espasyo sa # 5, Eymard Drive; Barangay Kristong Hari, New Manila, Lungsod ng Quezon (Samson, et al 2008, 610), at taóng 2005 ay nag-inaugural showing na sa bagong gusali. Nahinto ang produksyon ng mga tunog at hulagway sa paglipat ng kompanya sa ibang lugar. Nagsimula na ang mga produksyon, tunog at hulagway, sa Dulaang Raha Sulayman noon pang 1967, taóng tinatag ang kompanya ni Cecile Guidote, bago pa man ako naging kasapi ng samahan, mga 1978,1979.² Wala akong kongkretong danas na mababalikan sa unang mga sampung taon ng dulaan, at hindi ko naabutan ang pamamahala ni Guidote, bagamat maari kong sabihing nadama ko ang kasaysayan at ang tagapagtatag nang pumasok ako sa kompanya, hindi naman siya katunayan kahirapang silipin nang mga taóng pumasok ako sa espasyo; bagamat nang lumaon, pinagsikapan kong higit na mabatid o madama ang nakaraan sa pamamagitan ng nakagawiang pananaliksik na isa sa pangunahin kong naging kaabalahan naman mula sa Unibersidad ng Pilipinas, pangunahing espasyong aking nalubugan bago ang sa naturang Raha Sulayman.

Alalaumbaga, sasaklawin lamang ang panahon ng Dulaang Raha Sulayman sa pagbabahaging ito, 1967-2005, at sa inaaming limitasyon ng kasalukuyang presentasyon, higit na may diing tutok sa mga taóng 1978-1988, bagamat may mga banggit at tukoy rin sa ibang taon.

Ang Organisasyong Philippine Educational Theater Association (PETA)

Nang mga panahong pumasok ako sa kompanya, ‘78, ’79, isa nang matinding complex ang kompanya at nanatili itong complex hanggang bago magsara ang dantaon 2000.

Larawan 4: Balangkas ng organisasyong Philippine Educational Theater Association, circa 1978-1988. Pansining 1986, napalitan ang pangalan ng CITASA ng School for Peoples Theater, at ang pangatlong sangay ng mga auxiliaries ay may iba’t ibang taon ng pag-iral.³

Pinakalitaw at hayag na sangay at programa ng PETA ang Kalinangan Ensemble, na nakabase nga sa Dulaang Raha Sulayman. May taon-taong regular na season ito ng mga pagtatanghal, varied ang repertoire, bagamat may diin sa wikang Pilipino, malakas ang pagbibigay puwang para sa mga orihinal na produksyon ng mga dulang sinulat ng mga kontemporaryong Pilipinong mandudula, dahil mayroon itong writers pool. Meron ding mga pagsasalin ng mga dulang Kanluranin o adaptasyon, tulad ng ibang umiral na mga grupong pandulaan ng mga panahong iyon. Nakabuo siya ng bulto ng manonood sa mahaba-habang panahon ng pag-iral, cross section ng lipunang Pilipino, kabataan, mag-aaral at mga professional siempre ang bulto.

Ang pangalawang sangay, ang paaralan o training department, ito yung medyo kakaiba (sa mga grupong pandulaan noon), katangi-tangi at matimbang sa kompanya; bibigyan diin sa presentasyong ito ang kakaibang tatak at lagda ng kompanya, ang kanyang eskwelahan na nagsagawa ng outreach training program para makabuo ng mga community theater sa buong Pilipinas, at kung sa pamagat natin titingnan, ganundin sa Asya. Maraming pangalan ito, una muna, Central Institute of Theater Arts in the Philippines (CITAP) 1967-1971, na naging Central Institute of Theater Arts in Southeast Asia (CITASA) 1972-1986, na naging School for Peoples Theater (SPT) pamula 1987 (Samson, et al 2008, iba-ibang pahina). Sa presentasyong ito, isa sa mga diin ang impluwensiya ng paaralan ng organisasyon sa kanyang performance arm. Naging matimbang at matinding praktika ang gawaing pagtuturo ng mga artista at umapaw ang naturang danas sa praktika naman sa entablado. Naging malalim ang mga hugot sa balon ng pagtuturo at pangkalahatang gawaing outreach para sa paglikha ng sining sa entablado, sa Dulaang Raha Sulayman nga, ng sangay na Kalinangan Ensemble.

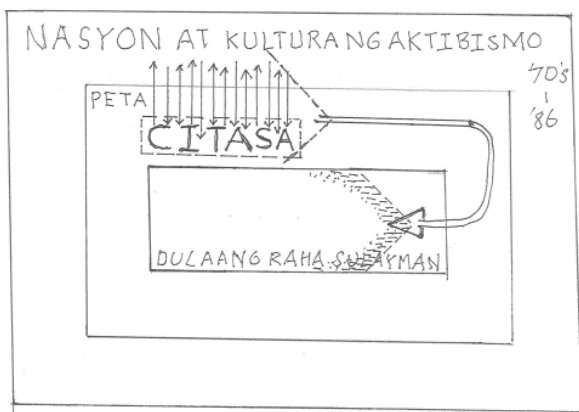
Training Arm ang Bukod-tangi: Pagbasa ni Pio de Castro

Kung kilala ng mambabasa si Pio de Castro, direktor ng pelikulang “Soltero,” (1984) pinangunahan ng artistang Jay Ilagan, sa PETA siya nagsimula, mga unang unang taon ng kompanya. Nang lumaon, higit na nakapagtrabaho si de Castro sa Tanghalang Pilipino. May berbal na nabanggit si de Castro (sa akin) na napakamahalaga sa presentasyong ito. Bagamat hindi nga siya nakapagpatuloy sa unang kompanyang pandulaang kanyang inaniban, PETA nga, pero masugid niyang sinundan ang mga ganap ng iniwan, nanonood siya ng mga pagtatanghal at nagmamasid, minsan nabanggit niya sa akin, na ang CITASA o ang training arm ng kompanya ang pinakamatimbang sa mga sangay ng organisasyon. Ito ang bukod-tangi sa PETA. Nasabi niya na kahit sa panonood niya ng mga pagtatanghal ng Kalinangan Ensemble, may kaibang dama siya sa mga theater artist na umaarte o nagtatanghal, sa iba’t ibang antas, sa mga paksang tinatalakay nito sa entablado hanggang sa mismong mga aktor at pagdadala nila ng karakter sa entablado. Dama niya ang exposure ng artist sa reyalidad ng lipunang Pilipino, at positibong nadala ito ng mga aktor at staff sa entablado ng Dulaang Raha Sulayman, lalo na sa mga artist na buhos sa gawaing outreach. Mga ganong pagkukuro, sa pagkatanda ko. Tumatak yong naturang pagkukuro sa aking kamalayan, mula sa isang aktor-direktor na dumalo sa booklaunching ng *Juan Tambo*, nanood ng “Punla, Poot” at “Buwan at Baril,” mga proyekto at produksyong pandulaang aking pinamahalaan sa lambong din ng organisasyon.⁴

Sa madaling sabi, dahil nagkaroon ng matinding exposure ang maraming artista ng PETA sa katotohanan ng maraming komunidad sa bansa, nang mga panahong iyon, itong mga artista na ito, na puede na nating tawaging artista-guro sa yugto na ito, dahil sa gawain sa CITASA/training arm, ay nakapagbigay ng kaibang kulay at dama sa mga produksyon sa Dulaang Raha Sulayman. O mga baryasyon ng

ganitong pag-uugnay. Katunayan, nagtuloy-tuloy ang danas na ito ng exposure at training outreach program, sa pangunguna ng sangay na CITASA, na humantong sa pag-usbong at pagkabuo ng dalumat ng ATOR (acronym para sa Artist-Teacher-Organizer-Researcher)/ATL(acronym para sa Artist-Teacher-Leader). Malinaw na naging mas masaklaw ang danas ng mga artista sa pagtuturo nila at gawaing outreach sa kabuuan ng Pilipinas (at maging sa ibang bansa).

Larawan 5: Pagbasa ni Pio de Castro

Pagbasa ni Pio de Castro

Sa naturang pagbasa man ni de Castro, mahihiwatigan na ang acronym ng artist-teacher-organizer-researcher o artist-teacher-leader, bagamat hindi ko matandaan na binanggit niya ang mga terminong ito, higit na sinalungguhitan niya ang training department at kaibang dulot nito o epekto sa performing arm. At sa pag-aangat sa presentasyong ito ng estado ng miembro bilang ATOR/ATL, tumbok na ang pag-angat din sa antas ng pambansa/nasyunal.

Larawan 6: Ang dalumat ng ATOR/ATL

Kasama sa pagkabuo ng konsepto ng ATOR/ATL siempre ang hatak sa mga outreach area at ang kultura ng aktibismo ng mga dekada sitenta at otsenta. Sa isang training department ng isang grupong pandulaan na kinilala ang pangangailangang ikalat ang konsepto ng community theater sa buong bansa, mahihiwatigan na ang pagkabuo ng dalumat ng ATOR o ATL, at ng kahulugan ng pambansa/nasyunal sa danas ng gawaing pandulaan, kasi nga palawak ang direksyon sa paaralan, service department, ang artist ay kailangang magturo at mag-organisa, maging mga lider, bukod sa kailangang matalas ang kanyang kakayahang manaliksik. At nag-reflect ito sa mga produksyon ng Kalinangan Ensemble, ito nga yung tinutukoy ni de Castro. Naging napakayamang danas ang pagtuturo sa outreach, na sa iba't ibang antas ay umapaw sa performing arm, at nag-angat sa kompanya sa isang pambansang institusyon.

Sa pangkalahatan, respetado at kinikilala ang dulaan at kompanyang ito, 1991 natamo nito ang Gawad CCP Para sa Sining para sa Dulaan, at hanggang mga dekada nobenta, ito ang opisyal na grupo mula Pilipinas na affiliate sa UNESCO - International Theater Institute. Sa dulaan na ito, nagkapuwang na makapasok sa dulaan ng Pilipinas ang mga kilala ring dayuhang artistang pandulaan, Brooks Jones, nabanggit na si Bennewitz, at ang Black Tent Theater, mula bansang Hapon. Masasabing, nagtagumpay itong mapalawak ang outreach sa buong Pilipinas. Malaking bagay din na nagawaran ito ng pondo ng ahensiya mula Europa, partikular ng Interchurch Organization for Development Cooperation (ICCO), simula 1981 (Samson, et al 2008, 224).

Sa paglitaw ng dalumat ng ATOR/ATL sa kongkretong praktika ng kultura ng dulaan ng mga panahong yaon, umangat at tumugpa sa antas Nasyunal/Pambansa ang gawaing pandulaan. Nakaigpaw ito sa sirkulo ng dulaang burges⁵ o sa makitid na mga oryentasyong parokyal, hawla, akwaryum o toreng garing ng sining.

Magandang silipin nang bahagya ang kasaysayan ng dulaan bago ang mga panahong sisenta at sitenta na sangkot sa presentasyon, upang makita rin ang radikal at kaibang lapat ng organisasyon sa usapin ng Pambansa/Nasyunal at ang bisyon ng tagapagtatag ng PETA, si Cecile Guidote.

Dalumat ng Pambansa/Nasyunal

Matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig, nagkaroon ng higit na puwang sa hanay ng mga artistang pandulaan na muling harapin ang usapin ng pambansa, o usaping nasyunal. Sa kaso ng mga dulang tradisyunal, partikular ng mga grupong komedya, na buháy kalagitnaan ng dantaon dalawampu sa maraming pamayanan sa sangkapuluan, lokal na manonood at kaabalahan ang higit na naging tutok. Ngunit sa kaso ng mga dulaang nakabase sa punong lungsod kaiba ang naging asinta, tudla at direksyon, kumintal ang pangangailangang tugunan ang usapin ng pambansang dulaan, ang pagiging nasyunal nito. Mga pangunahing kaabalahan na ito ng mga mas nangauna pang Arena Theater of the Philippines (1953-) ni Severino Montano, na nakabase sa Philippine Normal College at U.P. Mobile Theater (1962-1981) ni Wilfrido Ma. Guerrero na nakabase sa Unibersidad ng Pilipinas; bagamat naging lubhang diin marahil sa pagtatanghal ng mga dula ng mga founder (Guerrero, Montano) ang naging tumbok (*Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art*, vol. 9 Theater, 2nd ed., s.v. 2017 “Arena Theater of the Philippines,” “U.P. Mobile Theater”).

Nang sumapit ang dulaan ng dekada sitenta, naipunla ang isang bagong inisyatibang tugon sa usapin ng pambansa/nasyunal sa pagtatatag ng Philippine Educational Theatre Association ni Cecilia Reyes Guidote, matapos matagumpay na maipasa ang kanyang masteral na akda sa Trinity University, Estados Unidos, 1967. Sa pamagat pa lang ng tesis, klaro na ang asinta sa kaantasan ng Pambansa/Nasyunal sa gawaing pandulaan: “A Prospectus for the National Theater of the Philippines.”⁶

Samakatwid, sa panimulang dokumento pa lang ng founder, andoon na ang Pambansa/Nasyunal.

Hindi ko naabutan ang founder ng PETA noong umabot ako sa kompanya 1978. Alam marahil ng marami na Marso 23, 1973, ilan buwan pa lang nang ipataw ang batas militar, si Guidote ay lumikas papuntang Estados Unidos, batid natin na hindi niya kasundo ang mga Marcos. Ang naabutan ko na, wari ko, pangalawa-pangatlong salin na ng henerasyon ng mga susing pinuno ng kompanya, wari ko pa-exit na rin noon si G. Lino Brocka, dahil lubhang nahahatak na siya ng pelikula

at si G. Nonon Padilla, sa kadahilanang hindi ko matanto, kaya sina Gardy Labad, CB Garrucho, Soxy Topacio, Brenda Fajardo, Remmy Rikken, Manny Pambid ang nangadatnan kong nagtitimon sa kompanya. Mga eighties na ito, medyo lumiliwanag nang kaunti ang sitwasyon ng lipunan mula sa mapanikil na daigdig ng batas militar, at unti-unting tumitibay ang mga hanay laban sa rehimeng awtoritaryan.

Bagamat limang taon lamang humigit-kumulang (1967-1973) ang nilagi ni Ms. Guidote, bilang founder sa espasyong Dulaang Raha Sulayman at organisasyong Philippine Educational Theater Association, pero, puede nating sabihin na sa loob ng limang taon na iyon, nabalangkas na niya at napaarangkada ang kanyang bisyon. Ang nadatnan kong dulaan 1978 sa Dulaang Raha Sulayman at Philippine Educational Theater Association ay lohikal na kaduluhan ng kanyang plinano. Bagamat hindi na talaga siya ang nagtitimon mula 1974 hanggang 2005.

Mahalaga rin kung ganong silipin ang prospectus o plano na laman ng tesis ng tagapagtatag, masilip marahil ang isang bisyon ng pambansang dulaan, nasimulang isakatuparan 1967 din, nang bumalik sa Pilipinas si Guidote matapos matamo ang digri, at matapang na ipinagpatuloy collectively ng mga naiwan.

Teoriya at Praktika

Magandang humalaw mismo sa pananalita ni Guidote, lalo na, sa kanyang talumpati bilang tugon sa pagtanggap ng karangalang Ramon Magsaysay Outstanding Asian Award for Public Service in the Arts noong 1973.⁷

If we had a national theater movement truthfully articulating our people's thoughts, feelings, values, and aspirations, if we could develop and encourage theater artists . . . – then we should also be a nation.

This is where I found meaning to serve, to care, and to be involved. My goal became to initiate and develop a network of theater arts programs for enriching curriculum and educational techniques for community development of creative human resources. Such programs could enhance the rehabilitation of workers, farmers, and prisoners and provide specialized workshops for out-of-school youths, adult illiterates, the mentally retarded and the physically handicapped. They could also contribute to the integration of our ethnic cultural communities.

It is most heartwarming for us that the Ramon Magsaysay Award Foundation has manifested faith in, and now gives testimony to, the enormous power of theater arts for the public good in our country.

The joy of this award is shared by all who unselfishly gave their time, talent, and energy, and lent encouraging support to the concerted **struggle to establish a theater,**

not for the coterie and the elite, but for the masses – drawing meaning and power from the lives of Filipinos and speaking in the language of our people. The honor belongs to all in PETA who joined in the determination to displace the false attitudes attached to theater arts as personal exhibitionism and social frivolity by projecting theater arts as public service, effectively applying it as a creative force in evolving and strengthening nationhood and advancing our national development, . . . (Sa nagbabahagi ang diin.) (Guidote-Alvarez 2010, ix-xi)

Malakas ang lapat sektoral sa prospectus ni Guidote, samakatwid malay siya sa iba't ibang strata at mga uri sa lipunang Pilipino, at masasabing isa yun sa kanyang mga pagsisimula. Hindi siya tumakas sa katotohanan ng uri sa lipunang Pilipino. Sa kanyang tesis, may tinukoy siyang *workers' and peasants' theater*. Hinggil sa Theater of the Workers of the Philippines, binanggit pa niya “prices suited to the workers’ purse, hours of performance to fit the working day, inexpensive meals conveniently available at the theatre, special transportation for the workers . . .” (81). Sinusugan pa niya ang mga amenities na ito, sakaling magkatotoo ang kanyang prospectus, na ang dulaan ng manggagawa ay hindi lamang tutugon “to develop the spectator’s love for the theater. If the actual desire ‘to do it yourself’ is evident, the workers should be encouraged through an auxiliary studio where training is available. The trainees could be readily absorbed in the company or serve as leaders in the organization of amateur labor theater circles throughout the land” (81).

Kung sa plano at plano mukhang seryoso ang prospectus sa pagtugpa sa pagpapakahulugan nito sa dalumat ng nasyon, ng nasyunal bilang katotohanan ng mga sektoral (at uri) sa kabuuan ng lipunang Pilipino. Malinaw ang mga pahayag sa prospectus kontra elististang dulaan, manapa nakatutok sa ideya ng serbisiyong publiko at pagpupundar ng bansa, kay Guidote, ” *theater, not for the coterie and the elite, but for the masses – drawing meaning and power from the lives of Filipinos and speaking in the language of our people*” (x).

Totoong maiksi ang limang taong nilagi ni Guidote sa pagtatanim, ngunit nakapagpunla siya, walang duda. Nang maging miembro ako ng PETA 1978 at aktibo hanggang mga taong 2000, nakita kong lalong umigting ang pagtugpa ng kompanya sa dalumat ng nasyunal. Nasalo ang mga inisyatiba ng founder ng nangaiwang artist-leader. Maari rin ngang sabihing higit pang naging pino at makinang ang mga pagtatagumpay. Sa yugtong ito nga napausbong sa kompanya ang dalumat ng ATOR/ATL, at pormal na nakapaglatag ng sektoral na programa para sa magsasaka, manggagawa, at guro, 1986, sa pangunguna ng manggagawang pangkulturang Manny Pambid, nangangasiwa sa training arm nang mga panahong yaon.

Sa presentasyong ito, ililimita na lang sa partikular na sektor ng manggagawa ang pagpapalalim. Malinaw, sa PETA, nang mga panahong 1978 hanggang mga 1988 nagkaroon ng seryosong pagpapalalim sa sektor ng manggagawa, bilang imahe sa

entablado, bilang outreach area (Tanghalang Silangan, Teatro Pabrika⁸), at bilang manonood.

Magandang ilatag ang mga produksyon ng PETA, 1978-1988.

Hanayan 1: Mga produksyon ng Kalinangan Ensemble, PETA, 1978-1988

- 1978 - Kabesang Tales
- 1978 - Langit-langitang Kumunoy
- 1979 - Juan Tambo
- 1979 - Joe Hill (The Man Who Never Died)
- 1979 - May-I, May-I
- 1979 - Ang Panunuluyan ng Birheng Maria at San Jose sa Cubao, . . .
- 1980 - Ang Sistema ni Propesor Tuko
- 1980 - Katulad ni Itay
- 1980 - Mapait sa Bao
- 1980 - Canuplin: Isang Improbisasyon sa Buhay ng Komedyanteng Pilipino
- 1981 - Ang Buhay ni Galileo
- 1982 - Filipinas circa 1907
- 1982 - Mene, Mene Tekel Upharsin
- 1982 - Ang Kuwento ng Tigre (Kurutento/PETA versions)
- 1982 - Mula sa Manggagawa, Para sa Manggagawa
- 1982 - Nukleyar
- 1983 - Oratoryo ng Bayan (Makabayang Deklarasyon ng Makataong Karapatan)
- 1983 - Si Huwan Pabrika
- 1983 - Mariang Aliw (Dokyu-Drama)
- 1984 - Nasa Puso ang Amerika
- 1984 - Macbeth
- 1985 - Buwan at Baril sa Eb Major
- 1988 - Macli-ing

Pansinin nating nakapasok ang kongkretong imahe ng manggagawa sa entablado sa mga produksyong *Joe Hill* (1979), “Batilyo” segment ng *Panunuluyan* (1979), *Katulad ni Itay* (1980), *Mula sa Manggagawa, Para sa Manggagawa* (1982), *Si Huwan Pabrika* (1983). Hindi ko batid kung may kahawig na ganitong pagpapahalaga sa ibang kompanyang pandulaan ng mga panahong iyon sa naturang sektor.

Kahina-hinayang na hindi naisulat ni Silvino V. Epistola, isang propesor sa pilosopiya sa Unibersidad ng Pilipinas, at manaka-naka ay naglalathala ng mga rebyu ng mga dula na pinalalabas ng mga panahong iyon, ang isang obserbasyon hinggil sa mga pagtatanghal ng Philippine Educational Theater Association sa Dulaang Raha Sulayman, na kapag nanonood siya sa espasyong ito, may mga pagtatanghal na ang nakakatabi niya sa upuan ay mga manggagawa. Ang obserbasyong ito ang isa sa sentrong argumento sa presentasyong ito. Nang umapak sa lugar ng Dulaang Raha Sulayman ang manggagawa bilang manonood,

at nang simulan ng kompanya ang pagtalakay sa manggagawa bilang imahe/hulagway sa entablado, dito napalalalim ang katotohanan ng “pambansa,” ng “national theater” na siyang bisyon ng kompanya mula sa tagapagtatag.

Marahil, nasulat din iyon ni Prof. Epistola, hindi ko pa lang nahahalungkat, ngunit personal kong narinig sa kanya ang gayong pahayag. Marahil, simpleng obserbasyon lang iyon, “katabi ko ay manggagawa, kapag nanonood ako ng dula sa Fort Santiago” pero tingin ko hitik sa matimbang na kahulugan ang obserbasyon. At may kaibang mabigat na pagdidiin ang propesor sa kanyang pagsasalita, bagamat hindi ko lubusang mabasa ang mga tagong “sub-text,” ika nga, sa kaibang diin ng kanyang pagsasalita, at sa kasamaang-palad, hindi ako nagkaroon ng tapang na uriratin.

Ang espasyo ng Dulaang Raha Sulayman ay naging espasyo ng talaban ng mga tunog at hulagway ng bansa. Masasabing tagumpay na naging nasyonal ang karakter ng lugar. Sinimulan ito ni Guidote, at sinalo ng mga sumunod na liderato ng kompanya na kumilala sa pangkalahatang rebolusyonaryong kilusan ng panahon, liderato at kasapiang higit na nakatamasa ng karurukan ng pagsasapraktika ng dalumat ng pambansa.

Hindi ko sinasabi na ang pinakamahuhusay na produksyon ng kompanya ay ang mga pagtatanghal nito hinggil sa mga manggagawa, sa katunayan, lubog ang mga ito, at hindi gaanong matingkad, ngunit ang kabukasan ng kompanya sa naturang uri, tingin ko, ay pagsalungguhit sa pagiging mature nito sa pagkilala sa dalumat ng pagkabansa, na ang dulaan ay usapin ng nasyon at ng nasyunal. Sa higit na matagumpay na mga produksyon, ang dalumat na ito ng pagkabansa ang balon ng mga tunog at hulagway kapwa sa entablado, at sa hanayan ng mga nanonood.

Puede nating masabi na nagtagumpay ang PETA sa bisyon nitong pambansang dulaan sa Tanghalang Raha Sulayman at mga kaakibat na espasyo, hindi man buong nabalikat ito ng founder, sapagkat lumikas siya ng bansa 1973, ang matatapang na naiwan, kasama si Lino Brocka, Joy Soler, Gardy Labad, Brenda Fajardo, Manny Pambid, Soxie Topacio, CB Garrucho, Remmy Rikken ang nakapagtimon sa kompanya tungo sa isang karurokan nito sabihin nating mga 1978 hanggang mga 1988.

Ang sektoral na lapat na nakita natin sa tesis ni Guidote ay totoong nagkabuhay sa mga panahong ito, sa manggagawa partikular sa presentasyong ito. Bagamat tatlong sektor ang pormal na kinikilala 1987, bilang mga tutok sa gawaing outreach, magsasaka at kaguruan ang dalawa pa.⁹

Samakatwid, sa entablado, nagkapuwang ang hulagway ng mga sektor, at sa mga upuan nito, kasama silang nanonood, bukod sa mga outreach area sila ng kompanya ng mga panahong yaon.

Munting Lagom

Malay man o hindi, naging matibay na dalumat ang bansa upang matimon ng isang kompanya ang kanyang sining at silbi sa kanyang manonood at kalakhang kinapapaloobang lipunan, sa isang makinang na yugto ng panahon. Naigpawan ng prospectus ang imperial Manila centered bias ng nangaunang mga grupo, nagkaroon ng mga breakthrough training sa Tagum, Mindanao at Iloilo, mga 1970 (Samson, et al 2008, 57-58). Inilatag ng tagapagtatag ang National/Pambansa bilang dalumat sa teoriya at praktika ng dulaan, at binalikat ito ng naiwang matatapang na aktibista, artista, administrador, tagatangkilik, atbp. Manapa, ang kamalayan at pag-iral ng naturang dalumat ng nasyunal, ng pagkabansa, ang naging bukal at hangganan ng paglikha sa espasyo ng Dulaang Raha Sulayman sa mga taóng 1967-2005. Sumulpot ang mga rebolusyonaryong konsepto ng ATOR at ATL, at nabigyan puwang ang sektor ng manggagawa, magsasaka, guro, kabataan (sa pagtataguyod sa programa/samahang Metropolitan Teen Theater League), at artista.

Piling Sanggunian:

Avena, Mauro R. 1978. "A Noah's Ark for Philippine Playwrights." *Who?* Dec. 23. pp. 51-54.

Chua, Apolonio B., Liza Almazan at Eulalio Guieb III. 1986. *Mga Bakas* (33 minute videotape recording-documentation on Philippine Educational Theater Association). Produced by PETA-DRP in collaboration with MECS Audio Visual Management Group. June.

Chua, Apolonio B. 2009. *Simulain: Dulambayan ng Manggagawa sa Konteksto ng Militanteng Kilusang Unyonismo (1980-1994)*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press.

Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art, vol. 9: Theater, 2nd ed., s.v. 2017. "Arena Theater of the Philippines," "U.P. Mobile Theater," "Teatro Pabrika."

De la Cruz, Levy Balgos. 1989. "Isang Walang Kamatayang Tula." *Bukal ng Tubig at Apoy*. w.l.: LINANG: Kilusan sa Paglilintang ng Rebolusyonaryong Panitikan at Sining sa Kanayunan. ph. 285-305.

Epistola, S.V. 1978. "Oh Jo, The Joke's on Joe and Georgie, Too." *Who?* Nov. 4. pp. 44-45.

Epistola, S.V. 1979. "The day of the poor on stage (*Juan Tambo* and *Ang Panahon ni Cristy*). *Who?* Feb. 17. pp. 39-41.

- Epistola, S.V. 1980. "The Filipino theater is alive! " (Taghoy ng Troya). *Archipelago*. Mar. pp. 15-17. (Tony Mabesa direksyon, Metropolitan Theatre, *Euripides The Trojan Women*, salin Reuel Aguila at Lilia Quindoza-Santiago).
- Galvez, Virgilio DC. 2010. "Epilogue," *Theater for the Nation, A Prospectus for the National Theater of the Philippines*. Manila: C & E Publishing, Inc. for De La Salle University. ph. 181-188.
- Guidote, Cecilia Reyes. 1967. "A Prospectus for the National Theater of the Philippines." M.A. thesis, Trinity University, U.S.A.
- Guidote-Alvarez, Cecile. 2003. *Theater for the Nation, A Prospectus for the National Theater of the Philippines*. Manila: De la Salle University Press, Inc.
- Guidote-Alvarez, Cecile. 2010. *Theater for the Nation, A Prospectus for the National Theater of the Philippines*. Quezon City: C & E Publishing, Inc.
- Lumbera, Bienvenido L. 2000 "Ang Politika sa Paglikha: Mga Pakikipagsapalaran ng Mandudulang Pumagitan sa Nag-uumpugang Teatro ng 1977-1994," *Writing the Nation / Pag-akda ng Bansa*. Quezon City: University of the Philippines Press. ph. 278-287.
- Samson, Laura L., et. al. 2008. *A Continuing Narrative on Philippine Theater: The Story of PETA (Philippine Educational Theater Association)*. Organized, written, and edited by Laura L. Samson, Brenda V. Fajardo, Cecilia B. Garrucho, Lutgardo L. Labad and Ma. Gloriosa Santos-Cabangon. Based on the manuscripts, articles and chapters written by Jovenal D. Velasco, Chris B. Millado, Rody Vera, Soxie H. Topacio, Robert B. Andres, Arnold M. Azurin, Rowena Basco-Sugay, Gina S. Cariño, Lea L. Espallardo, Cris Anthony C. Gonzales, Maribel A. Legarda, Mae Quesada-Medina, Queng B. Reyles, and Joaquin D. Yabut. Quezon City: Philippine Educational Theater Association.

Mga Tala

¹ May naunang draft ng paglalalahad na binasa sa kumperensiya *Seeing-Sounding Social Transformation in (the Music of) Philippine "Theaters"*, Abelardo Hall, Kolehiyo ng Musika, Unibersidad ng Pilipinas; Diliman, Lungsod Quezon noong Setyembre 19, 2013. Nagkaroon din ng pagbasa sa papel na ito ugnay sa programang *Tanyag-Likha* (bahagi ng pagdiriwang ng Buwan ng Panitikan), 2019 ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP, sa Ishmael Bernal Gallery ng UP Film Center, Abril 28, 2019.

²Noong una, ninais ko lang magbakasyon nang mga dalawang linggo mula sa napaka-stressful na trabaho sa Unibersidad ng Pilipinas (UP), mga bago magtapos ang dekada sitenta. Nahihibang na kasi ako noon bilang guro sa Departamento ng Pilipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, at ang stress ng batas militar ay ganoon na lang, nagmamarka na sa aking kamalayan at katauhan, gayundin katatapus ko lang ng M.A. Philippine Literature, 1977. Sabi ko sa sarili, magbabakasyon muna kahit mga dalawang linggo, pahinga naman, nakatapos ako Master's, regaluhan ko naman sarili ko. Pero, para naman may pakinabang nang kaunti, imbis na bakasyon lang talaga, sa alok ng katotong Manny Pambid, mas naunang kasapi ng PETA, na mag-aaral naman sa Unibersidad ng Pilipinas noon, na mag-annotate ako sa ikatlong salya ng Palihang Aurelio Tolentino (na pinamamahalaan noon ng PETA) 1978, nakapagbakasyon naman ako at nakapag-annotate din, pero, ang naging kaduluhan, mahaba-haba ring pagsapi sa organisasyon na sangkot sa ibabahagi kong mga tala at suri ngayon. Bale, natuklaw ako ng kamandag ng dulaan. Hindi ko nahindian ang kampanya ng mga bagwis nito. Masaya. Malungkot. Ang bakasyong dalawang linggo ay naku! naging mga dalawang dekada ding pakikitungo sa samahan. Sabihin nating sing-stressful din kumpara sa buhay Unibersidad, pero, may release processes naman, salamat na lang, at nakapag-outreach work ako sa iba't ibang bahagi ng Pilipinas at sa ibang bansa, at natuto ako kahit papano ng sining ng dulaan.

Sa pagkatanda ko, mga 1970 ang unang dalaw ko sa Dulaang Raha Sulayman, bilang estudyanteng manonood, dula ng Rusong Gogol, "Inspektor Heneral", bagamat wala na akong matandaan, maliban sa eksena ng preso at isang taga-UP, si Ms. Celia Santos ng English department na extra sa ilang eksena, mga pesante wari na nakulong. Marahil ideya ni Ms. Santos ang manood kami sa naturang dulaan, na sasakay lang ng bus na pula, at presto, huwag lang nagkabaha sa España, halos 30 hanggang 45 minuto lang, nandoon na kami sa dulaan mula sa dormitoryo ng Unibersidad sa Diliman. Kumintal na sa isip ko ang kaibang make-up ng mga aktor sa "Kabesang Tales" (1978), nang sumunod na magawi ako, kaiba ito ah. At sa taon ding yaon, naganyak sa gamit ng kawayan, minimal na galaw, tunog lalawiganin ng obscure na produksyong "Langit-Langitang Kumunoy". Nang sumunod na taon pa, 1979, sobrang nasagap ko ang sinseridad, enerhiya at damdamin mula sa entablado ng aktres na CB Garrucho bilang Marina sa "Juan Tambo." Hindi pagmamalabis ang sabihing parang tinamaan ako ng kidlat ng acting, napaupo pa ako man din sa may paanan ng entablado. Nang taóng ding yaon, nasama na ako sa stage management crew nang sumunod na mga produksyon. Nang sumunod na taon pa 1980, lahat ng tapang mula pagkabata ay inipon ko para umarte sa "Ang Sistema ni Propesor Tuko," umapak sa entablado at gawin ang di karaniwan. Nang 1981, naobserbahan ko ang trabaho ni Fritz Bennewitz sa "Ang Buhay ni Galileo;" at napasama sa pambatang adaptasyon ng "Ang Hatol ng Guhit na Bilog," sa pamamahala rin ng Alemang guro, kapwa mga dula ng idulong Bertolt Brecht. Noong 1982, namangha ako sa direksiyon ni Soxy Topacio sa dulang sinulat ni Nicanor Tiongson "Filipinas

Circa 1907” at sa “Mene, Mene Tekel Upharsin” sinulat at dinerehe naman ni Al Santos. Sumapit ang 1985, bago bumagsak ang rehimeng awtoritaryan, tinulungan ako ni Topacio at Gardy Labad idirehe para sa Dulaang Raha Sulayman ang “Buwan at Baril sa E-flat Major.”

³ May salik na ng simplipikasyon sa pagbabalangkas. Maaaring konsultahin ang Samson, et. al. (2008).

⁴ Sa kasamaang-palad, hindi ko talaga matandaan ang saktong panahon kung kailan niya nabanggit ito sa akin, malamang mga 1984, sa booklaunching sa isa sa mga opisina ng PETA ng publikasyong iskript at mga anotasyon ng dulang *Juan Tambo*. Posible rin nang manood siya ng produksyong “Punla, Poot” (1983) sa Unibersidad ng Pilipinas. Ngayon lang gumitaw sa isipan ko na ang produksyong kababanggit ay produkto ng CITASA, bagamat hindi ito napaloob sa balangkas ng Kalinangan Ensemble.

⁵ Masasangguni ang sanaysay “Ang Politika sa Paglikha: Mga Pakikipagsapalaran ng Mandudulang Pumagitan sa Nag-uumpugang Teatro ng 1977-1994,” ni Bienvenido L. Lumera (2000), para sa panimulang paglilinaw sa termino.

⁶ Nalathala ang tesis 2003, 2010 dito sa Pilipinas, posibleng sa tulak ng iskolar na Isagani Cruz, bagamat may pagbabago sa pamagat, naging *Theater for the Nation: A Prospectus for the National Theater of the Philippines*. Noong mga panahong nasa PETA ako, kakalat-kalat sa opisina ng kompanya ang isang maitim nang serox ng naturang tesis. Hanggang sa ngayon, sa magarang bagong gusali ng kompanyang PETA, sa aklatan nito, kung magawi ako doon, natatalisod ko pa yung lumang seroks na kopya ng tesis.

⁷ Isinama ang response speech ni Guidote sa naturang gawad sa publikasyon ng kanyang tesis bilang “Prologue”. Ginamit sa presentasyong ito ang publikasyon ng C & E Publishing, Inc. (2010). Lahat ng citation ay sa edisyong ito.

⁸ Mga grupong pangkultura ito na nakabase sa mga unyon sa mga pagawaan ng Kamaynilaan noon. Maaring tingnan, *Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art*, vol. 9 Theater, 2nd ed., s.v. 2017 “Teatro Pabrika”.

⁹ Marahil sa darating na mga panahon, ibang artista-guro ng PETA ang maglilinaw sa danas naman sa dalawa pang sektor na ito.

**BEDDENG: Hugpungang Sa-laud—Sa-raya:
Pagkakaugnay-ugnay at Pag-uugnay-ugnay ng mga Kalinangang
Bayan Tungo sa Pambansang Kakanyahan¹**

Mary Jane B. Rodriguez-Tatel

Ang buhay ko ay isang ilog,
umaagos tungo sa laot.
Sa pagdaloy ay lumiliko-liko
nguni't dagat pa rin ang inaabot.
Ang buhay mo ay isang ilog,
umaagos tungo sa laot.
Sa pagdaloy tayo'y nagkatagpo
at ngayon tayo'y magkaisang-tungo.
Lilikha tayo ng bagong daan,
uukitin sa bato ang kasaysayan.
At walang hadlang na di malalagusan
habang tayo ay magkaisang tunay.

-- "Ilog" ni Joey Ayala

²Tumatawid sa talinghaga ng kailugan ang proseso ng pagsasabayan dito sa malayang daigdig ng kapuluan. Gaya rin ng mga daloy ng ilog mula sa kabundukan, tuloy-tuloy, walang patid, at nagkakahugpong-hugpong ang mga pagkilos ng mga mamamayan sa kapatagan man o kabundukan. Magkakaiba man ng nilulusutan nagsasanga-sanga man sa iba't ibang direksiyon, iisa pa rin ang tinatalunton ng daloy na ito--ang malawak na karagatan, na sa ating pananalinghaga ay ang kabansaan.

Subalit higit pa sa isang talinghaga, ang pamamayani ng ilog ay isang buhay na realidad sa kapuluan. Sentral ang papel nito sa kasaysayan ng ating pamamahayan at pagbubuo ng pamayanan, gayundin sa paghulma ng ating kakanyahan. Sa simula, ang bawa't grupong etnolingguwistiko sa kapuluan ay nakahanay sa dalawang uri ng pamayanang nakabatay sa kabuuang daloy ng ilog: sa-laud (paibaba o downstream) at sa-raya (paitaas o upstream) (Zorc 1985, 177). Habang ang una ay tumutukoy sa mga pamayanang nasa baybay-dagat o tabing-ilog sa kapatagan, ang huli naman ay ang mga pamayanan sa interyor o malapit sa bundok. At mula sa mga ugnayang ito nalikha ang isang batayang kalinangan sa kabila ng mga espesipikong pagkakaiba-iba. Dapat alalahaning ang mga designasyong ito ay batay sa topograpikong katangian at hindi nagmumungkahi ng ano pa mang politikal na dikotomiya sa mga orihinal nitong kahulugan. Sa katunayan tagapatag

o tagabundok man, nakapaloob pa rin sila sa iisang magkakaugnay na kalinangan. Ang pagkakaugnay-ugnay na ito ang tinatawag na batayang kabihasanan: “isang kabihasanang sumibol sa katubigan” ng mundong Austronesyano (Veneracion 1997, 47 at 62).

“Hugpungan” ang dalumat ng ugnayang nakabatay hindi lamang sa likas na pagkakaugnay-ugnay ng mga tao sa isang pook, kundi ng mga nililikha, sadya at malay na pag-uugnayan nila sa isa’t isa. Hindi lamang isang pisikal na lunan, ang hugpungang tinutukoy dito ay isang pook kung saan nagtatagpo at nagtatalaban ang mga karanasan ng mga tao sa larangan ng materya at idea upang makalikha ng isang “kabuuang pangkalinangan.” Ang kabuuang tinutukoy dito ay hindi isang “kabuuang-walang-lamat.” Sa proseso ng ugnayan, sadyang sumisingaw ang mga tunggalian o hidwaan sa isang punto o yugto nito. Sapagkat dinamiko ang ugnayan, hindi eksklusibo ni permanente ang pangingibabaw o pagkapailalim. Kung gayon, may pahiwatig ng pagkalagot ang katagang hugpungan. Ang pagkaputol o pagkapatid ay bunga ng mga kaibahan o salungatang nagbubunsod ng tunggalian. Subalit mula sa pagkalagot, may kusa at sadyang punyagi ng muling pagsasanib tungo sa pagkakaniig. Sa kabila ng mga tunggalian, may isinisilang na kaayusan o kabuuan bilang produkto ng iba’t ibang anyo ng ugnayan. Mapasalarangan man ng kapayapaan o tunggalian, may umiiral na kabuuan hangga’t may pagtatalaban (basahin: pagkakaroon ng bisa sa isa’t isa) ng mga kaisipan at pakahulugan. Sa madaling sabi, nasa “kalaliman” o “kalooban” — nasa pagtatalaban ng mga isip at damdamin ang kaisahan. Kung kaya sa kabila ng mga pagkakaiba at hidwaang sosyo-ekonomiko-politikal, maging ito man ay ideolohikal, hangga’t may pagtatalaban upang pandayin ang konsepto at realidad ng isang kaayusan/estruktura, namamarali pa rin ang kaisahan – isang “likas na kaisahan.”

Beddeng ang maitutumbas na dalumat ng mga Iloko para sa hugpungan. “Hangganan” sa pagitan ng dalawang komunidad ang lantay nitong kahulugan. Subalit ang mga hangganan ay tagpuan din. Nagsisilbi ring bigkis o sona ng pakikipagtulungan at palitan ang gayong hangganan. Kaugnay ito ng terminong Igorot na bodong na tumutukoy sa isang kasunduang taglay ang magkatuwang na pananagutan ng mga kanugnog na komunidad. Sang-ayon sa Ilokong iskolar na si Arnold Molina Azurin ito ang konseptuwal na balangkas na diumano’y maaaring kasangkapanin sa pagbaligat ng prosesong mapanghati at sumisira sa sarili (1993, 13). Itinambuli ng dalumat na ito ang panawagan para sa pagpihit ng ating pananaw tungo sa lumalago at lumalawak na kamalayan ng pagkakapare-pareho ng mga Filipino. May ibayong paglilinaw sa puntong ito si Azurin sa konteksto ng mga Iloko at Igorot. Aniya:

Ang katuwiran sa pagkakaroon ng Beddeng bilang isang pananaw ay nagmumula sa mga agos ng mga pagkakapare-parehong kultural na kitang-kita ngayon sa iba’t ibang rehiyon; subalit hindi nito itinatangi ang mga partikularidad at pagkakaiba-iba sa pamana at wika. Gayumpaman, taliwas sa nakagawian nang pagkiling para sa mga “kakaiba” sa labas ng pagsusuring kontekstuwal, binibigyang-diin nito

ang madalas isinasantabing katotohanang ang nag-iiba-ibang mga katangiang panlipunan ay nanggaling mula sa mga gayunding karanasang etno-politikal sa panahon ng rehimeng kolonyal. Kung kaya, hindi kailanman estatiko o nananatili ang mga kayariang kultural, ni taliwas ang mga ito sa isa't isa.... [The *raison d'être* of the Beddeng vista stems from the currents of cultural commonalities very evident today in the various regions, but in no way does it repudiate particularities or variations in legacy and language. However, in contrast to the conventional bias for the “peculiar” outside of contextual analysis, it highlights the often ignored fact that the differing social features have arisen from these same ethno-political experience during the colonial regime: hence, the cultural configuration have never been static or constant, much less contradictory to each other....]

Sa pagpapatuloy ni Azurin, itinatampok niya ang batayang historikal ng nasabing hugpungan. Aniya:

Nakatuon ito sa pinagsaluhang karanasang etno-politikal na humantong sa pag-unlad ng isang kamalayang inter-etnikong Filipino sa mga Igorot at Ilokano na nag-udyok sa kanila na magkapit-bisig sa Paghihimagsik ni Silang noong 1762, pagkatapos ay sa Paghihimagsik na Basi noong 1805—isang samahang magrururok sa ginampanang papel nila sa Himagsikang 1896-1898. [(It) focuses on the shared ethno-political experiences that lead to the emergence of an inter-ethnic Filipino consciousness among the Igorots and Ilocanos that impelled them to join forces during the 1762 Silang Revolt and then during the 1805 Basi Revolt—a comradeship that culminated in their role in the 1896-1898 Revolution.]

Pilipino Sa-laud at Sa-ray: Pagkakaugnay-ugnay at Pag-uugnay-ugnay

“Kung pagkakaisa ang hinahanap natin, commonalities ang ating tukuyin.”

--Edilberto N. Alegre

Hindi mapasusubalian ang kagyat na pagkakaiba-iba ng mga grupong etnolinggwistiko sa kapuluan. Gayundin naman, hindi matatawaran ang katotohanang sinamantala ito ng mga kolonisador upang magkapuwang ang kanilang agendang kolonyal. Kung kaya, kung nais nating lumaya sa artipisyal na kabuuang nilikha ng kolonyalismo, marapat lamang na itampok ang ating pagkakatulad o kundi ma'y ang ating pagkakaugnay-ugnay. Anupa't bagama't may mga ispesipiko tayong pagkakaiba-iba maraming batayan ng ugnayan. Ang pagkakaisang namamarali sa kapuluan ay hindi dapat ibatay sa unipormidad o absolutong pagkakapare-pareho. Wala po nito; kahit nga ang kambal nagkakaiba rin sa maraming mga bagay. Ang mga grupo pa kaya?

Samakatuwid, kapwa likas at likha ang “hugpungang” sa-laud -- sa-ray. Likas, ibig sabihin, may pagkakaugnay-ugnay na tayo sa bisa ng paninirahan natin sa

isang pangkapuluang kapaligiran. Likha, ibig sabihin, habang tinutugunan natin ang samu't saring hamon para mabuhay, nag-ugnay-ugnay tayo. Sa bisa ng mga nagsala-salabat na kailugan at mga dalisdis sa kabundukan nagkakaugnay ang dalawa. At sa nagsasanga-sangang mga ilog na ito dumadaloy din ang mga kuwento ng pagpapangasawahan, pakikipagkalakalan, at pakikidigma, gayundin ng mga kaakibat nitong kasunduang pangkapayapaan. Anupa't sa kabila ng kolonyalismo at ng ibinunsod nitong mga tunggaliang inter-etniko, nasaksihan ang mga punto ng pagtatalaban ng mga hangarin at karanasan ng mga mamamayan sa kapuluan.

Sa simula't simula pa'y ipinunla na ng kalikasan ang isang "organikong kaisahan." Katubigan...mga ilog at dagat, ang kumukupkop sa kalupaan dito sa malayang daigdig ng kapuluan. Mula rito tumubo ang mumunting pamayanang uugit ng salaysay ng mga bayan noon pa mang unang panahon. Mahalaga ang kailugan bilang tagpuan ng mga tao sa loob at labas ng kapuluan.

Sa daloy din ng ilog inuugat ng mga Pilipino ang kanilang pagkakakilanlan. Nariyan ang mga Kapampangan, i.e. mula sa pampang. Ang "Tagalog," ay dinaglat na taga-ilog. Taga-look naman ang Iloko, metatesis ng loko ang look. Ang Apayao ay isang ilog gaya din ng Tineg na pinanggalingan ng salitang Itneg—isa pa ring katawagan sa mga Isneg. Samantala, "panag-asinan" o lugar kung saan naroon ang asin—dito galing ang "Pangasinan," ang pangalan ng lugar at nang malaunan ay ang ngalan na rin ng mga taong naninirahan dito. Ang Ibanag ay "taga-banag"—ibig sabihin ay ilog din. Gayundin ang Itawes na nanggaling sa I, i.e. "taga" o "mga tao" at "tawid"—"mga taong tumawid sa ilog. "Taga-daya" naman ang maitataguri sa mga mamamayan sa interyor o malapit sa bundok. Gaya ng Iraya, na isang grupong Mangyan. Ang Igorot ay taga-golod o golot na ang ibig sabihin ay mataas na bahagi o bundok. Gaya rin ng tinggi na pinagbatayan ng salitang Tinggian. Ang Isinay naman ay kaugnay ng katawagang Malaat na ang ibig sabihin ay mga tao mula sa kagubatan. Ang lupain ng mga Isinay ay napaliligiran ng mga kagubatan at kabundukan. Ang Ituy ay galing naman sa "Tuy o Tue" na ngalan ng isang puno. Gayundin ang mga Ilongot, "mga tao ng kagubatan." May iba pang Ilongot subgroup na Italon, mula sa salitang "talon" na nangangahulugang ilog. Sa hanay ng mga Aeta, Ibukid o Ebukid, ang isang katawagan sa kanila kung naninirahan sila malapit sa kabundukan, i.e. malayo sa kapatagan. Ang mga Dumagat ay mga Agtang nakabase sa dagat ng silangang Quezon, Tanay at Bulacan. Mas pangkalahatan ang ibig sabihin ng katagang Ifugaw—taga pugaw o pulo. Maaarin din daw itong "pugo", i.e. burol (hill).

Sa ganitong paraan ng pagpapangalan sa kanilang sarili, kinikilala ng tao na siya ay maliit na bahagi lamang ng sangkalikasan. Higit na nakapangyayari ito sa kanya. Mapagpala at mapagkukop ang sangkapuluhan kung kaya't dapat siyang pahalagahan. Ito ang dahilan kung bakit holistiko ang tingin ng tao sa uniberso. Mababanaag ito sa mga katawagang ibinigay ng mga sinaunang Pilipino dito. Gaya halimbawa ng "sansinukuban" o "santinakpan." Walang malinaw na hati sa pagitan

ng daigdig na espiritwal at materyal. Kung kaya't ang kadiyusan o kabanalan at sangkatauhan ay laging pinag-uugnay. Mula noon hanggang ngayon, may sanlibo't sanlaksang ritwal para pagagtibayin ang nasabing ugnayan.

May catalonan ang mga Tagalog, manag-anito ang mga Pangasinense, alopogan ang mga Tinggian, manigput ang mga Ilongot; mandadawak o mag-anito sa mga Kalinga (na karaniwan ay babae). Mga ispesipikong katawagan ito sa katutubong pari na gumagawa ng pag-aanito o mga ritwal. Anito ang katutubong pangkalahatang katawagan sa espiritu maging ng mga ninuno o kalikasan. May mga ispesipiko pang taguri ditto para sa iba't ibang grupong etnolinggwistiko depende sa partikular na katangian nito. May tinatawag na pinnading sa mga Ibaloy gayundin sa Kalinga o nowang ng Ifugao. May mga espiritung di-nakikita—di-kataotaoan ang tawag sa Iloko, ari nga masingan naman ang tawag ng mga Ibanag. At dahil may espiritu, buhay at may lakas ang lahat ng bagay, may mga anting-anting (Tagalog) o galing-galing (Ibanag) na nagbibigay ng kakaibang kapangyarihan sa tao. Babuy at manok ang karaniwang iniaalay sa anito. Ginagawa ang ritwal sa bahay ng datu o kaya'y sa isang kubol na yari sa kahoy at pawid –“simbahan” ang tawag ditto ng mga sinaunang Tagalog. Idinaraos ang mga ritwal upang pagalingin ang maysakit, magkaroon ng masaganang ani o manalo sa digmaan at basbasan ang pagtuntong ng isang tao sa isang yugto ng buhay. Sa mga Tagalog, bukod sa mga catalonan, may iba pang nagtataglay ng kaakibang kapangyarihan: mangagaway—nakapagpapagaling ng maysakit o nakapagdudulot ng karamdaman; manyisalat –pinag-aaway ang mag-asawa upang hindi makapagtalik; aswang—na lumilipad at kumakain ng laman ng tao; at iba pa. Naniniwala rin sila sa kabilang buhay. Solad ang tawag sa pinupuntahan ng mga taong masasama. Kaluwalhatian naman ang sa magiging at nakagawa ng mabubuting bagay habang nabubuhay. Sa lamay ng mga Kapampangan, ipinahihiwatig ang pagdadalamhati sa pamagitan ng malakas na pagtangis kasabay ng pamanagulele o pagsasalaysay ng mga nagawang kabutihan ng yumao. Tinatawag naman itong yokod sa Bikol. Humahagulgol din ang mga Isinay sa lamay at pagkatapos ng libing ay nagsasagawa ng asiyam. **Pasiyam** ito sa mga Tagalog, at **pangadi** naman sa mga Kapampangan. Duplo ang tampok sa pagtatapos ng pasiyam ng una, bulaclacan naman ang nilalaro sa pangadi ng huli. Ang “kaluluwa” ng Tagalog ay kararua ng Iloko at Ibanag, kaelwa o kalola ng Pinatubo Aeta; karadwa ng Mangyan.

Sa kabila ng sanlibo't sanlaksang mga anito, iisa pa rin ang pinaniniwalaang Dakilang Lumikha. Siya si “Bathala Meykapal” para sa mga Tagalog; “Mahal na Makaako” sa mga Mangyan; “Ama-Gaoley” o “Apo Laki” sa mga Pangasinense; “Kabunyan” sa mga Kalinga, “Lumawig” sa mga Ifugao, Bontoc at Kankana-ey; at “Gugurang” sa mga Bikol. Kahit na ano pa man ang itinatawag sa kanya, iisa ang pagtingin nila sa dakilang lumikha—mapagpala at mapagkupkop at hindi isang kinatatakutang diyos. Nang tinanggap nila ang Kristiyanismo, para din lang binago nila ang mga katawagan at ilang anyo ng sinaunang kapaniwalaan. Gaya ng “Apo Dios ng mga Iloko—pinagsama ang katutubong “apo” at Espanyol na “Diyos.” Nagpatuloy

pa rin ang mga katutubong kaugalian gaya ng pamamanata sa santo na dati'y ginagawa sa mga anito. Ang mga sinaunang piging at pagdiriwang ay singkulay at singsaya rin ng mga fiesta. Anupa't karamihan ng mga ito ay masasabing Krinistiyana o binautismuhang piging. Sa kapistahan ni San Isidro Labrador, mas tampok at inaabangan ang paligsahan sa pagpapaluhod ng kalabaw. Iba naman ang bersyon ng karingalan nito sa "pahiyas" sa Quezon kung saan tampok ang makukulay na kiping na animo'y mga hiyas na bibitin-bitin sa mga kabahayan. At sa Obando, Bulacan, pinagdarayo ang fertility dance na sa totoo lang ay mas nauna pa kaysa mga santong pinagsasayawan ng mga deboto. Ang mga dating datu na nagpapasimuno ng mga piging ay nag-anyo lamang bilang mga hermana/ hermano mayor sa kapistahan. Ang simbahan ay naging bato, subalit nanatili pa rin ang katawagan liban na lang sa nadagdag ang taguring "katedral", "kapilya," "iglesia" at "chapel." At bagamat ginaya ang kabuuang padron sa arkitektura ng mga simbahan sa Europa, nakabuo tayo ng isang disenyong akma sa takbo ng ating kaisipan at kapaligiran. Tinawag itong "earthquake baroque" ng mga eksperto subalit sa totoo lang Pinoy na Pinoy ang estilo. Gaya halimbawa ng mga simbahang Iloko, ...Nagpatuloy ang mga katutubong motif. May pinya sa fachada ng Katedral ng Maynila. May araw na may mukha sa harapan ng simbahan ng Laoag, Ilocos Norte, Gayundin sa Tumauni sa Cagayan. Sa katutubong kapaniwalaan, ang araw ay kumakatawan kay Bathala bilang bukal ng buhay at lakas sa kalupaan. Kapansin-pansin din ang mga nagsala-salabat na disenyo ng bulaklak at halaman sa pinto ng simbahan ng San Agustin sa Intramuros. Mga detalyeng umaapila o hinalaw sa kamalayan at kapaligirang Pilipino. Makikita rin ang kasalimuotan ng ganitong disenyo sa appliqué ng mga Maranao, gayundin sa kanilang ukkir na pangunahing disenyo ng torogan; gayundin sa palamuti sa kasuotan ng isang Kalinga, at pabalat ng pastilyas at mga burda ng Katagalugan. Halaw ito sa yaman ng flora o kahalamanan sa ating kapuluan. At gaya rin ng ilog, liliku-liko ito, nagsasala-salabat ang mga sanga, parang indayog ng ating pananalita. Hindi rin tuluyang nawala ang mga epiko sa mga bayang na-Kristiyanisa. Pinalitan lamang ito ng pag-awit ng pasyon o pabasa – ang kwento ng pagpapakasakit, pagkamatay at muling pagkabuhay ni Hesukristo—isa ring salaysay ng pakikipagsapalaran at kabayanihan. Ang lahat ng ito bunga ng ating malikhaing pagsasakatutubo o pag-aangkin ng mga impluwensyang dayo.

Bagama't binautismuhan ng mga frayle ang mga katutubo sa Kristiyanismo, nagpatuloy at pumaloob ang anituisimo sa mga prinsipyo ng bagong relihiyon, binigyan ng bagong pakahulugan ayon sa sistema ng kapaniwalaan nating mga Pilipino, maging ayon sa ideya natin ng mga kaganapan, bayani at pakikibaka para sa kalayaan. Hindi nga ba't naisakatutubo ng mga kapatiran, halimbawa, ng Cofradia de San Jose, Santa Iglesia ni Felipe Salvador, Watawat ng Lahi ng Lecheria, Calamba, ang Kristiyanismo at naging wika ng kanilang ideolohiya ng pakikibaka. At sa simbahang Aglipayano sa Ilocos, ang birheng Maria ay nakasuot ng baro't saya; habang ang batang si Hesus at Amang Jose ay nakakamisa at nagsasaka. Nag-aatang pa rin ang mga Iloko bago mgpasimula ng kainan sa anumang handaan. Sa Bikol "atang" ang tawag sa isang sinaunang ritwal. At kung

magagawi sa ilang na lugar, uusal ng ”Tabi po, maki-agi po.” “Tabi-tabi po” naman ito sa Katagalugan. At may mga naglilibing pa rin sa kanilang bakuran sa ilang bahay sa syudad ng Baguio. Kahit ang grupong Sapolada (bersyon ng Guardia de Honor, 1899-1901) sa Barangay Taccong, Sagada, Mt. Province, si Hesukristo ay wala wing ikinaiiba kay Lumawig. Isa itong malikhaing kaparaanan ng mga umili upang patuloy na maigiit ang kanilang pananaw-pandaigdig. Sa harap ng mga hamon ng Kristiyanismo sa katutubong tradisyon ng mga tao, inangkin nila ang mga elemento nito upang makalikha ng isang kondisyong tugma at akma pa rin sa kanilang mga karanasan: kalagayan at pangangailangan.

Kasabay ng daloy ng ilog ang samu’t saring galaw ng mga tao sa-laud at sa-ray. Gaya rin ng tubig, hindi gaanoon katiyak (well-defined) ang mga hangganan ng mga grupong ito. Walang iisang pulitikal na hangganan na naglilimita sa kanilang pagkilos. Dahil nga ang dinamikong daloy ng ilog ang nagtatakda ng kanilang kabuhatan, dinamiko rin ang kanilang galaw. At lalong nagiging artipisyal ang pagkakaiba-iba sa bisa ng pagpapangasawahan, gaya halimbawa ng mga Iloko at Gaddang ng Isabela. Sa kaso ng mga Iloko at Kankana-ey sa mga hangganan ng Ilocos Sur at Mt. Province nakabuo ng grupong tinawag na Bag-o (Bagong Kristiyano). Samantala, sa kaso naman ng mga Itawis at Ibanag, halos wala rin silang ipinag-iba. Kapwa sila taga-patag na magsasaka ng Cagayan.

Napakahalaga, anupa’t sentral sa mga lipunang ito ang mag-anak o kamag-anakan –ang angkan. Sa kaso, halimbawa ng mga Isinay, hindi lamang ang mag-anak na nukleyar ang bumubuo sa kabahayan, kundi ang iba pang kaanib ng pamilya gaya ng lolo at lola, o mga tiyuhin at tiyahin. Gayun na lamang din ang respeto nila sa matatanda. Sapagkat sila ang hinihingan ng payo at nagsisilbing batis ng kaalaman at karunungan kung kaya sila ay inaaruga at kinakalinga. Sa mga Ifugao, ipinakikita rin ang mataas na paggalang sa magulang sa pamamagitan ng pagsunod sa kanilang mga kapasyahan. Kung kaya’t sa pag-aasawa, kadalasang ang mga magulang ang pumipili para sa kanilang mga anak. Ganito rin sa mga Ilongot, ang sistema rin ng bilateral na kamag-anakan ang malakas na umiiral sa mga ugnayang pantao. Ang konsepto ng apu –ay hindi lamang ang magulang ng mga magulang; kundi pati na rin ang magulang ng asawa. Ang kasal para sa kanila ay monogamo at pangmatagalan. Sa mga Kalinga, malaki ang papel ng mga lolo’t lola sa pag-aalaga ng bata dahil ang mga magulang ang nagtatrabaho sa bukid. Sa unang apat na taon walang gender differentiation sa gawain ng mga batang babae at lalaki.

Pawang mga panlipunang literatura ang mga katutubong panitikan. Hindi lamang kinatha para mang-aliw kundi bilang salamin ng lipunan o tagapagpatibay ng mga halagahing panlipunan. Isa na rito ang ambahan ng mga Hanunuong Mangyan. Ito ay tula na gumagamit ng mga linyang tigpipitong pantig at may tugma ang mga huling pantig. Inaawit din ito at pumapaksa sa lahat ng aspeto ng pamumuhay ng tao—sa siklo ng kanyang buhay. Ginagamit diumano ito ng magulang sa pagtuturo sa kanilang anak; o ng mga binata at kadalagahan sa pagliligawan. Sa

mga grupong Buhid naman, urukay ang bersyon nito. May ambahan din ang Bicol na isa namang awit na pang-aliw (leisure song).

Ang plautang pang-ilong (nose flute) ay isa sa pinakatanyag na instrumentong pangmusika partikular na sa hanay ng mga grupong nasa kabundukan. Lantoy ito sa mga Mangyan, kalaleng naman sa mga Bontok na ginagamit ng kalalakihan sa panliligaw. Ang gangsa o mga flat gong ay karaniwan naman sa mga Kalinga, Ifugao at Bontoc ng Kordilyera.

Wika ang pinakamataas na ekspresyon ng kalinangan ng bayan. Lahat ng wika natin ay nagmula lamang sa isang inang wika, kung tawagin ay Austronesyano. Ayon sa mga eksperto, humigit-kumulang sa 1,300 BK-hanggang 100 BK nagsanga-sanga ang mga ito sa iba't ibang mga pangunahing wika na mayroon tayo ngayon. Tingnan ang Talahanayan. Samakatuwid, magkakamag-anak ang lahat ng mga wika sa Pilipinas. Ibig sabihin, makakamag-anak din ang mga kalinangang kanilang kinakatawan. Kung kaya't hitik tayo sa mga mga cognates o :mga salitang magkapareho ng anyo at kahulugan. Magbigay tayo ng ilang halimbawa. Ang “dua” sa Iloko, ay “dalawa” sa Tagalog. Ang “faley” ng Ifugao, ay “fayey” ng Bontoc, “balay sa Bicol,” “bahay” sa Tagalog, harong sa Bikol. Ang balatong ay faratong sa Bontok; ang binyag ay funyag (Bontok) at bunyag naman sa Iloko. Ang sisiw sa Tagalog ay siw-siw sa Isinay (Aritao). Ang matandang lalaki ay lakay sa Kankana-ey at Iloko, lakayed naman sa Isinay (Bambang). Ang iclok ng Aritao ay itlog ng Tagalog, , at kapag tumawid ng tulay mula Calumpit patungong Apalit (Pampanga), ito’y ebon—na sa Tagalog ay ibong lumilipad na. Ang “mapait” sa Dupax ay mapayit, at ang lansangan ay linsangan.

Pagdating ng kolonyalismo hindi naputol ang mga nabanggit na ugnayan. Halimbawa, nagpatuloy pa rin diumano ang kalakalang ginto sa pagitan ng mga Iloko at Igorot. Anupa’t pinahusay ng kalakalan sa panahong ito ang pakikipag-ugnayan ng mga taga-hilagang Kalinga sa mga Ilokano at Tinguian. Ang mga taga-timog naman ay higit na nakaugnay sa mga Bontoc at Ifugao at nagbunsod ito ng mga bodong at pagpapangasawahan sa kanila.

Ang pandarayuhan ay isa ring mahalagang sangkap ng pagbubuo ng bansa. Likas na sa atin ang paglalagalog at paglalayag. Ito ang pangunahing katangian ng mga Austronesyano. Subalit, ang pandarayuhan ng mga taga-patag sa kabundukan at mga kagiliran ay ibinunsod mismo ng kolonyalismo. Gaya halimbawa ng panagdappat ng mga Iloko sa Cagayan, Pangasinan, Mt. Province, Isabela, at iba pang bahagi ng kapuluan simula noong mga 1850s. Udyok ito ng komersyalisasyon ng agrikultura – o ang pagtatanim ng mga cash crops upang tugunan ang pangangailangan ng mga kapitalistang bansa sa Europa at Amerika. May politikal na agenda rin dito—bahagi ng taktikang divide et empera ng mga mananakop. Alinsunod sa patakaran ng reduccion, inilipat ang malaking komunidad ng mga Tagalog sa Cagayan. Sa panahon naman ng mga Amerikano,

hinikayat ng pamahalaan ang paninirahan ng mga Tagalog at Bisaya sa Mindoro. Mga Amerikano rin ang nagpahintulot sa mabilis na pagpasok ng mga taga-patag sa kabundukan at mga interyor sa pamamagitan ng paggawa ng mga kalsada at pagbubukas ng mga dalesdes (trails), gaya ng makikita sa kaso ng Baguio.

Isa paring hindi matatawarang ugnayan ay ang magkahugpong na karanasan ng mga taga-patag at taga-bundok sa pakikibakang anti-kolonyal. Sa ganang ito, ang kabundukan ay maghahain ng isang alternatibong pamayanan o lipunan sa umiiral na kalakaran sa pueblo. Halimbawa, nagsilbing kanlungan o ilihan ang Kalinga ng mga taga-patag mula sa Abra, Ilocos at Lambak ng Cagayan. Ang penomenon ng remontados tulisanes, at cimarrones o mga muling namundok ang buhay na patunay ng pangyayaring ang mga kabundukan sa hilagang Luzon man o sa Timog Katagalugan, ay takbuhan ng mga naghahanap ng kalayaan at kaginhawahan. Kung kaya't sa tala ng isang dayuhang manlalakbay na si Gironiere, "Montes de la libertad" ang itinawag niya sa mga kabundukan. Pagsapit ng ika-19 na dantaon, magkakaroon ng magkakapanabay na pagkilos laban sa sentrong pueblo sa loob at labas mismo nito. Magrururok ang lahat ng ito sa tinatawag na pambansang Himagsikan na bagama't nagsimula sa kapatagan ay lalaganap naman sa iba't ibang dako ng kapuluan. Sa pagkakataong ito, muli na namang masasaksihan ang mahalagang papel ng kabundukan bilang huling hantungan ng laban., partikular na nang simulan ni Aguinaldo ang paglulunsad ng digmaang gerilya. Anupa't sa totoo lang, sa kabuuan ng kolonyalismong Espanyol, nasustena ang pagtutol sa mga lugar na ito. Halimbawa sa Kaigorotan, bagama't nagtatag ng mga comandancia politico- militar, hindi pa rin diumano natigil ang mga retalyasyon o kontra-pananalakay ng katimugang Kalinga. Gayundin sa Ifugao at Apayao.

Marami pa, sanlibo't sanlaksa ang mga batayan ng ugnayan, at tayo lamang din ang makapagpapatotoo nito batay na rin sa sari-sarili nating danas. Ang kailangan lamang ay buksan ang ating kaisipan, pataasin ang ating kamalayan hinggil sa mga ito. Paano? Magsuroy-suroy, maglayag at maglakbay. Galugarain at tuklasin ang ating pagka-Tagalog, pagka-Iloko, pagka-Cebuano, pagka-Marikeno bilang ugat ng ating pagka-Pilipino.

Pahimakas

Muli, kapwa likas at likha ang mga batayan ng "organikong kaisahan." Hindi lamang udyok ng kapaligiran ang pagkakaugnay-ugnay. Bunga rin ito ng mapagpasyang pagkilos ng mga tao sa patuloy nilang paglikha sa sarili. Habang nililikha ng tao ang sarili, sumusulong din ang kaniyang pamayanan. Sa kanyang pagpapakatao, napipino ang kanyang asal, gawi, kilos at isipan. At sa pagtatagpu-tagpo ng mga taong "nagpapaka" nagkaroon ng matatawag nating "kabuuang kultural."

Sa pamamagitan ng pagsusuri sa lalim ng dalumat ng "bayan," mapalalaya natin ang mga grupong-etnolinggwistiko sa piitang nilikha ng mga pamamansag at

pagpapangalang (labeling) ibinigay ng mga kolonisador. At saka lamang natin lubos na mauunawaan ang mga batayan ng pagbubuo ng bansa. Kailangan din ang malay na pag-uugnay-ugnay natin sa pamamagitan ng pag-aaral ng kasaysayang etniko tampok ang sumusunod na mahahalagang punto.

Una, ang mga kalinangang bayan ng iba't ibang grupo sa Pilipinas ay magkakapantay. Walang dapat tanghaling superyor o dominanteng kultura. Sapagkat kung may nangingibabaw may sumasailalim. Pakaisipin nating ang lahat ng mga kalinangang ito'y bunga ng malikhaing pagtugon ng mga tao sa mga hamon ng kanilang kapaligiran. Kung gayon, ang mga kalinangang baying ito ang haligi ng kaganapan o kabihasnan ng taumbayan.

Ikalawa, ang mga kalinangan sa kapatagan man o kabundukan, sa itinakdang "sentro" o "kagiliran" ay magkakapanabay na sumusulong at umuunlad sa kabuuang daloy ng proseso ng pagsasabansa. Walang istatistikong kultura.

Ikatlo, ang mga kalinangang ito ay hindi talaga sadyang magkakaiba, bagkus ay magkakaugnay at nagtatalaban. Patuloy ang pag-uugnayan (pagtatagpo, pagniniig at pagsasanib), sa bisa ng pandaryuhan/paglalakbay, pagpapangasawahan/kamaganakan, pakikipagkalakalan, pagtutunggalian at pagsasaayos ng mga salungatan sa agos ng kasaysayan.

At ikaapat, sa mga bayan, ili at banwa makakatas ang diwa ng ating pambansang kakanyahan..

Mga Sanggunian

Alegre, Edilberto. 1996. "Biyaheng Timog." Sulyap Kultura, pah. 35-39.

Antolin, Francisco O.P.. 1988. Noticia de los ynfieles ygorrotes en lo interior dela Ysla de Manila, de sus minas de Oro, Cobre, y su Comercio y de varias entradas, tentativas, y gallos hechos para su descubrimiento y Pacificacion. Isinalin sa Ingles ni William Henry Scott. Manila: Universidad de Sto. Tomas.

Abrera, Ma. Bernadette. 1992. Ang Numismatika ng Anting-Anting, Panimulang Paghawan ng Isang Landas Tungo sa Pag-unawa ng Kasaysayan at Kalinangang Pilipino. Lungsod Quezon: Tanggapan sa Paglalathala, Dalubhasaan ng Agham Panlipunan at Pilosopiya (DAPP).

Agcaoili, Aurelio. 1996. "Bannuar, ang libing ng araw: isang etnograpik na pag-aaral sa pilosopiya ng buhay ng mga Iloko, 1971-1991." Ph.D. Dissertation in Pilipinolohiya, University of the Philippines, Diliman, Quezon City.

- Blust, Robert. 1998. "The Austronesian Homeland: A Linguistic Perspective," in *Asian Perspectives*, XXVI, Blg. 1.
- Boquiren, Rowena. 1999. "Kalikasan, Uri at Kakanyahang Pang-etniko: Ang Imperyalismong EU sa Kordilyera ng Hilagang Luzon," papel na binasa sa Pambansang Kumperensya Ukol sa Ikasandaang Taon ng Pakikibaka Laban sa Imperyalismong EU. Itinaguyod ng CONTEND, Bahay Kalinaw, Unibersidad ng Pilipinas, Diliman, Lungsod Quezon. (Manuskrito)
- Conklin, Harold. 1980. *Ethnographic Atlas of Ifugao: A Study of Environment, Culture and Society in Northern Luzon*. Yale University Press.
- Costenoble, Henry. 1979. *Dictionary of Proto-Philippine*. Salin ni Cecilio Lopez mula sa Aleman. Quezon City: Archives of Philippine Languages and Dialects and the Philippine Linguistic Circle.
- de los Reyes, Angelo J. & Aloma M. 1987. *Igorot: A People Who Daily Touch the Earth and the Sky, Ethnographies of Major Tribes*. Baguio City: Cordillera Schools Group and Syner Aide Consultancies.
- Doeppers, Daniel and Peter Xenos (eds.). 1998. *Population and History: The Demographic Origins of the Modern Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Florendo, Maria Nela. 1992. "Resistances to Assimilation in the Cordillera: A Historical Interpretation," *Disertasyong Doktoral sa Philippine Studies*, UP Diliman.
- Flores, Morse. 1998. "Kronolohiya ng Kasaysayan ng Paracelis, 1919-1992." (Manuskrito)
- Foronda, Marcelino Jr. et al. 1971. *Ladaoan: The Ilokos and the Ilokanos*. Quezon City.
- Foronda, Marcelino Jr. 1976. *Kailukuan: Historical and Bibliographical Studies*. Manila: Philippine National Historical Society.
- Fry, Howard. 1983. *A History of the Mountain Province*. Quezon City: New Day Publishers.
- Geologo, Francis. 1989. "Ang Mga Taong Labas at ang Subersyon ng Kaayusang Amerikano sa Katagalugan, 1901-1907." Tesis Masteral sa Kasaysayan, UP Diliman.
- Guillermo, Bomen, Atoy Navarro at Mary Jane Rodriguez. 22 Setyembre, 1997.

“Ang Pag-ibig sa Katipunan,” FILMAG: Filipino Magazin.

Guillermo, Ramon. 1999. “Pook at Paninindigan sa Pagpapakahulugan,” Tesis Masteral sa Araling Pilipino, UP Diliman.

Himes, Ronald. July 1964. “The Bontoc Kinship System,” Philippine Sociological Review, Vol.17.

Ileto, Reynaldo. 1980. Maguindanao: 1860-1888, The Career of Datu Uto of Buayan. Marawi City: University Research Center, Mindanao State University.

Jenks, Albert Ernest. 1905. The Bontok Igorot. Ethnological Survey, Publications Vol. I. Manila: Bureau of Public Printing.

Keesing, Felix. The Ethnohistory of Northern Luzon. California: Stanford University Press, 1962.

McFarland, Curtis. June and December 1994. “Subgrouping and Number of the Philippine Languages.” Philippine Journal of Linguistics, Vol. 25, Nos. 1 and 2.

_____. (tagapagtipon). 1980. A Linguistic Atlas of the Philippines. Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia & Africa, Tokyo University of Foreign Studies.

Maslang, Constancio, Jr. “Paracelis: Isang Sanaysay Hinggil sa Ginawang Pakikipamuhay, Abril-Mayo 1998.” (Manuskrito).

Mibolos, Dolly GL. 1997. “Ang mga Gaddang ng Nueva Vizcaya,” Professorial Chair Paper Series 97-7. Quezon City: CSSP Publications, UP Diliman.

Molina Azurin, Arnold. 1991. Beddeng: Exploring the Ilocano-Igorot Confluence Maynila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas.

_____. 1993. Reinventing the Filipino Sense of Being and Becoming. Quezon City: CSSP Publications and University of the Philippines Press.

Navarro, Arthur, Mary Jane Rodriguez at Vicente Villan (mga patnugot). 1997. Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan, Pambungad sa Pag-aaral ng Bagong Kasaysayan. Lungsod Mandaluyong: Kalawakan Press.

Navarro, Henry. 2002. “Pagdappat ng mga Ilokano sa Nueva Vizcaya: Balik-tanaw sa kolektibong karanasan at pakikipagsapalaran.” Paper read at the 13th Annual Conference of ADHIKA ng Pilipinas, Inc., St. Mary’s University, Bayombong, Nueva Vizcaya.

- Newell, Leonard E. 1993. *Batad Ifugao Dictionary (with ethnographic notes)*. Manila: Linguistics Society of the Philippines.
- Noceda, Juan de & Pedro de San Lucar. 1860. *Vocabulario de la lengua tagala*. Manila: Imprenta de Ramirez y Giraudier.
- Ochosa, Orlino. 1989. *The Anti-American Resistance in the Ilocos Provinces, 1899-1901*. Quezon City: New Day Publishers.
- Odchimar, Diego III, "Paracelis, Mt. Province, Mula sa Sipat ng Isang Dayo," (Manuskrito).
- Prill-Brett, June. 1987. "Pechen: The Bontok Peace Pact Institution." Cordillera Studies Center, Monograph 1. UP College Baguio.
- Ronquillo, Wilfredo. 1991. "The Butuan Archaeological Sites: Profound Implications for Philippine and Southeast Asian Prehistory." *Nasa Chinese and Southeast Asian Greenwares, mga pat.*, Rita Tan, Josefina Manahan, Edwin Bautista, Cynthia Valdez at Allison Diem. Oriental Society of the Philippines, Makati.
- Rodriguez, Mary Jane. 2001. "Ili Ti Amianan: Ang Kamalayang Bayan sa Panghimagsikang Tradisyon ng Hugpungang Kailokohan-Kaigorotan," Tesis Masteral sa Kasaysayan, UP Diliman.
- Rodriguez, Mary Jane et al. 1999. "Kasaysayang Lokal ng Paracelis, Mt. Province: Tarangkahan sa Pag-unawa ng 'Kasarinlan,'" sa Ledivina Cariño and Ma. Luisa Camagay (eds.), *Local History Papers*. Quezon City: UP Ugnayang Panhinungod.
- Rodriguez-Tatel, Mary Jane. 2004. "Pagburnayan: Ang Ladaoan ng mga Iloko sa Tradisyong Seramiko ng Filipinas," nasa Daluyan, *Journal ng Wikang Filipino*, Tomo XII, Bilang 1.
- Salazar, Zeus et al. 1990. *Kabihasnang Asyano. Lungsod Quezon: Abiva Publishing House Inc.*
- Salazar, Zeus. 1993. *Kasaysayan ng Pilipinas, Isang Balangkas. Lungsod Quezon: Departamento ng Kasaysayan.*
- _____. 1997. "Ang Real ni Bonifacio Bilang Teknikang Militar sa Kasaysayan ng Pilipinas," Bagong Kasaysayan Lathalain Blg. 1. Lungsod Quezon: Palimbagan ng Lahi.

Scott, William Henry. 1969. *On the Cordillera*. Manila: MCS Enterprises.

_____. 1986. *Ilocano Responses to American Aggression, 1900-1901*. Quezon City: New Day Publishers.

_____. 1974. *The Discovery of the Igorots*. Quezon City: New Day Publishers.

Veneracion, Jaime. 1997. *Agos ng Dugong Kayumanggi (binagong edisyon)*. Lungsod Quezon: Abiva Publishing House, Inc.

Wallace, Benjamin. *Shifting Cultivation and Plow Agriculture in Two Pagan Gaddang Settlements*. Manila: National Institute of Science and Technology, 1970.

Xenos, Peter. 1998. "The Ilocos Coast Since 1800: Population Pressure, the Ilocano Diaspora, and Multiphasic Response" in *Population and History: The Demographic Origins of the Modern Philippines*. Daniel Doeppers and Peter Xenos (eds.). Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

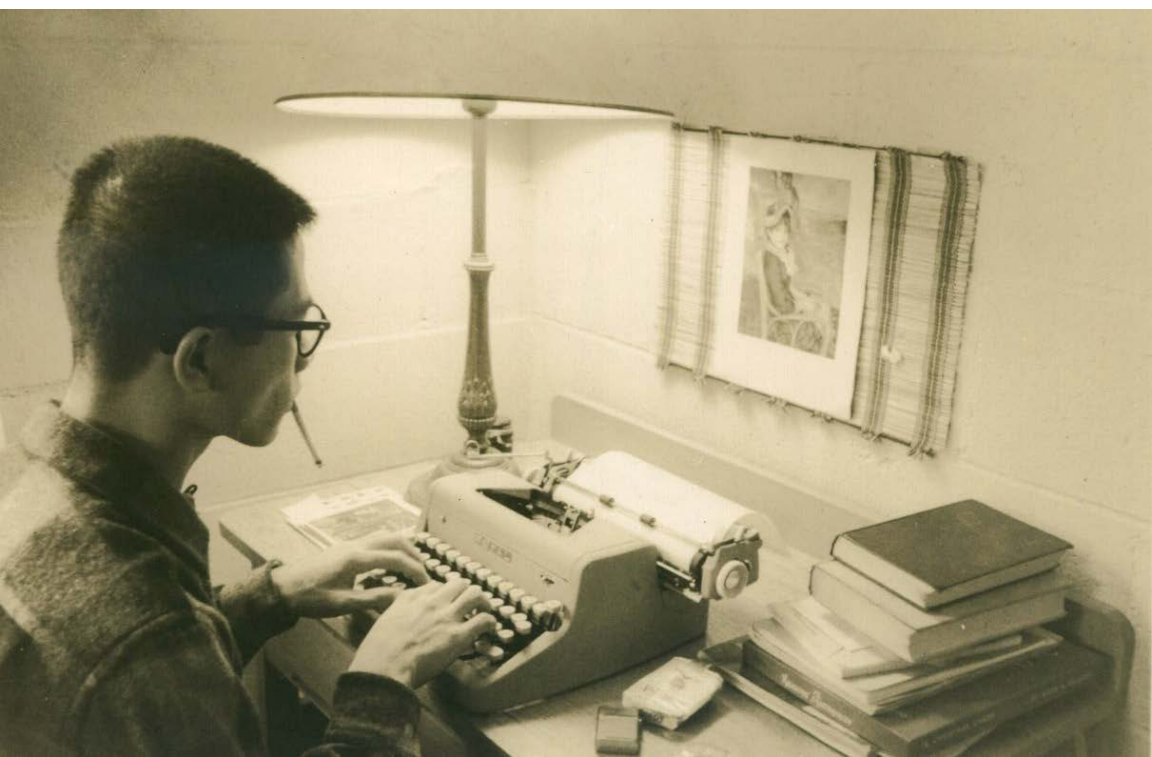
Zorc, R. David Paul. January 1985. *Core Etymological Dictionary of Filipino Fascicle 4*.

Mga Tala

¹ Papel na inihanda para sa *Ikatlong Pambansang Seminar-Workshop ng BAKAS*: "Ang Mga Etnolingguwistikong Grupo sa Pag-aaral ng Etnisidad Tungo sa Integratibong Lapit/Metodo ng Pagtuturo at sa Pagpapatibay ng Araling Panlipunan bilang Bahagi ng Kurikulum sa Lahat ng Antas-Pang-edukasyon," inorganisa ng Bahay Saliksikan sa Kasaysayan (BAKAS), Inc., Miriam College, Loyola Heights, Abril 18, 2005. Muli itong nirebisa para sa *Salamyaaan Lecture Series*, inorganisa ng Pamantasan ng Lungsod ng Marikina, Kagawaran ng Filipino at UP KUSTURA, Teatro Marikina, Pebrero 27, 2008.

² Ang introduksyon ng papel na ito ay tuwirang sinipi sa mula sa artikulong "Beddeng Ken Pakasaritaan: Salaysay ng Ili ng Paracelis, Mt. Province sa Hugpungang Kailokuan-Kaigorotan," *Philippine Humanities Review*, 9, 204-238. Muli itong nirebisa bilang bilang "Beddeng Ken Pakasaritaan: Salaysay ng Ili Ng Paracelis, Mt. Province sa Hugpungang Kailokuan-Kaigorotan sa Kontemporaryong Panahon," sa *Kasaysayang Pampook: Pananaw, Pananaliksik, Pagtuturo*, mga pat. Atoy Navarro, Ma. Florina Y. Orillos-Juan, Janet Reguindin at Adonis Elumbre, pah. 339-376. Lungsod Quezon: LIKAS, 2012.

³ Ayon sa arkeologong si Wilfredo Ronquillo, walong (8) sinaunang bangka ang natuklasan sa *site*. Tatlo roon ay nahukay na at prinepreserba ngayon ng Pambansang Museo. Isa ay nasira ng mga *looters* at apat pa ay *in situ*. Mahal ang gastos sa pagpre-preserba kung kaya't di na hinukay pa ang huling apat. Narito ang mga petsa ng mga nahukay na specimen ng balanghai: 1) radiocarbon date na 1630 +/- 110 taon o AD 320; ito ang specimen ng tinawag nilang "Balanghai One," ang pinakamatandang specimen na kanilang nakuha; 2) 700 +/- 90 taon o AD 1250; at 3) 960 +/- 70 taon o AD 990. Ito ang specimen na tinatawag nilang "Balanghai Five." Mula sa Wilfredo Ronquillo (1991), "The Butuan Archaeological Sites: Profound Implications for Philippine and Southeast Asian Prehistory," sa Rita Tan, Josefina Manahan, Edwin Bautista, Cynthia Valdez at Allison Diem (eds), *Chinese and Southeast Asian Greenwares*. Oriental Society of the Philippines, Makati.

Desire, Neoliberalism, Hollywood, and Asian Cinemas

Roland B. Tolentino

Since its introduction to the West via the Venice Film Festival's acclaim for Akira Kurosawa's *Rashomon* in 1951, Asian cinema has continued to flourish in its various rhizome-like sites. The "first golden age" of Philippine cinema in the 1950s and the Japanese new wave in the 1960s would transform into the new Philippine cinema beginning in 1975, and later, becoming the new Hong Kong cinema in the early 1980s, new Taiwanese cinema in the late 1980s, new Korean cinema in the late 1990s, and the most recent neo-cinema, the new Thai cinema of the 2000s. What is interesting, at the onset, is the parallel historical development of western capitalism in Asia—the rebuilding of Japan by the U.S. after World War II, the privileging of the Philippines as America's strongest Asian ally at the height of the Cold War period, the interest in Hong Kong and Taiwan as the latest financial hubs of western capital prior to the flourishing of its cinema in the 1980s, and in the aftermath of the most recent global crisis in 1997, the rebuilding of Thailand and South Korea by the neoliberal policies of the International Monetary Fund and World Bank.

The rise and ebb of various Asian cinema seem to be an artifact of the development of western capitalism in the post-World War II era. In this essay, I investigate the neoliberal economic policies especially as these have retransformed into newer modes of social experience in the hailing and interpellation of various Asian cinemas. I begin my essay with a discussion of "Hollywood normativity," the ways in which Asian cinema innovates the Hollywood langue into its own parole of global desire. My point in this section is to render the normalizing of Asian cinema by Hollywood or the normalization of the Hollywood ideal in Asian cinema as integral to the development of capital in the region. I then discuss neoliberalism as the framework of social imaginary, how it is reconceived to invent a newer social relation with the real. Global desire is articulated in terms of a "wanna-be" aspiration to become a Hollywood satellite. The last section attempts to concretize the discussion of global desire in the functioning of neoliberalism in Asian cinema. It discusses three cinemas (Korea, China and the Philippines) as attempts to represent various national cinemas' global desire, the desire to become part of the hegemonic U.S. cultural production.

It is through an understanding of the operation of neoliberalism, especially on culture in general and cinema in particular, that the desire for cultural and economic legitimacy become both a tactic of survival and resistance. In this essay, I intend to foster a closer dialog between the forces of neoliberalism and cinema as sites of complicity and criticism.

Hollywood Normativity

During the first fifty years of cinema, Hollywood effectively eliminated the competition for a variety of filmic styles and narrative claims to emerge as the dominant mode of filmmaking. German expressionism, French impressionism, Italian neorealism, Soviet socialist realism and others were displaced or absorbed by the classical Hollywood narrative cinema. What then emerged as the dominant mode of narrativization and filmic style was the three-act structure of seamless storytelling of Hollywood that emphasized the tragic or comic hero. This structure would easily introduce the audience to the main problem of the story in the short first act, elaborate lengthily on the attempts to resolve the main problem in the second act, and provide the perfect closure in the last act of the film narrative. The dominance of this mode of narration tied up with the Hollywood studios' post-Fordist mode of production that relied heavily on star power and a pool of guild artisans. The image of the star became central to the Hollywood narrative, studio system of production, and reception.

Although only a small percentage of the world's feature films is produced by Hollywood, it has cornered 75 percent of theatrical motion picture revenues.¹ Stanley Rosen writes, "Hollywood's proportion of the world market is double of what it was in 1990, while the European film industry is one-ninth of the size it was in 1945."² This expansion is impressive as Hollywood earned only about 30 percent of its profit overseas from the 1950s to the 1970s, with the 1980s showing that some 50 percent of revenue was generated abroad, and will continue to rise as some 80 percent is expected to come overseas in the next twenty years.³ The global outsourcing of Hollywood revenues comes at a time when overseas expansion becomes imminent to further development—in 1998, domestic box-office at \$6.877 billion had a slight lead over foreign box-office at \$6.821 billion.⁴ Estimated earnings of Hollywood export revenues were \$11 billion in 1999 and \$14 billion in 2004.⁵

What then became of "new wave" cinemas of the postwar period were attempts to subvert the Hollywood capitalist system of production and reception. French new wave, new German cinema, new Spanish cinema, new Italian cinema and so on began as conscious attempts to define a parallel universe of producing and consuming films, using film styles antithetical to the totalizing absorption of Hollywood reality. On the one hand, it attempted to critique and undermine the Hollywood system; on the other hand, Hollywood became the frame to define the field of engagement--reproducing a national Hollywood commercialism, art and commercially successful local films, and talents being circuited in Hollywood or both. In the age of multinational capitalism, various national European cinemas could be read as providing new impetus to the further globalization of Hollywood. Hollywood takes in 90 percent of the German boxoffice, 88 percent of British, 74 percent of French and 88 percent of Spanish.⁶ In other parts of the world, Canada's domestic share of the boxoffice is 2 percent, Australia is 4 percent and Brazil, 5

percent.⁷ In 2001, the earning of Hollywood was over US\$11 billion and was expected to reach \$14 billion in 2004,⁸ with over 50 percent of its annual revenues earned overseas.⁹

Thus, despite newer cinemas producing noteworthy bodies of film, these have yet to break off from Hollywood's domination. Hollywood narrative becomes the metalanguage to articulate experience, both of the present simultaneous time and the national. Such framing of Hollywood becomes the screen to experience the intertwining of real and imaginary nation. In other words, Hollywood mediates the national experience. Hollywood is the normativizing agent of various national cinemas' experientiation of themselves. Desire is produced only within the Hollywood language and machine. The reproduction of Hollywood's global desire involves its localization in various national cinemas. As reminded by Arjun Appadurai, "All locality building has a moment of colonization."¹⁰

Queer theory presents heteronormativity and homonormativity as modes of actualizing and imagining the queer experience and its identity.¹¹ While heteronormativity refers to the normalization of heterosexuality, homonormativity refers to the normalization of queers. My contention is that such normativity of both hetero and homo varieties also relate to a Hollywood normativity, a "Hollynormativity" or how Hollywood is normalized through institutional economic forces and politically willed with pleasure by consuming individuals, and Asian cinemas are normalized in the process as agents of Hollywood. After all, "Hollywood movies take about 96 percent of the boxoffice receipts in Taiwan, about 78 percent in Thailand, and about 65 percent in Japan, which has become Hollywood's single most profitable market."¹² Furthermore, Hollywood has virtually monopolized film production and distribution: "only Hollywood can afford to spend \$200 million on a single film; only Hollywood has the global distribution network and publicity machinery that can get its movies into theaters worldwide and keep them there; and only Hollywood has the US government behind it pushing to open foreign markets even further."¹³

What filmic production and reception have done is to create, "precisely because of the thoroughgoing permeation of reality with mechanical equipment, an aspect of reality which is free of all equipment."¹⁴ The magical transformation of film commodity via the invisibility of labor becomes the logos of neoliberalism that seeks to ensure the smooth and seamless flow of capital. What then are heralded as new cinemas in Asia are active attempts to comply with Hollywood as the ego-ideal, the model that serves as beacon of both exemplary filmmaking practice and bourgeoisie-comprador economics in this more recent boom region of the world, including either being a satellite hub of Hollywood itself or mimicking its geoeconomic model for the region. The national fantasy is to either be a film leader in the region or to export national films—or aspects of it—not simply for an international art festival market but for Hollywood global audience. Like Hollywood, Asian cinemas are aspiring to take hold of a global audience, albeit a

localized one (say, Chinese, Indian or Filipino diaspora) or a transnational niche audience (anime, porn, or art festival audiences). In terms of Hollywood, global desire involves the production of films not primarily for a U.S. audience but for a commercialized American star-driven international market. For Asian cinemas, the development of various national cinemas of the international variety depends primarily on the reproduction of Hollywood's global model, using interfaced networks such as the diasporic and art festival markets, and niche following as accessory to its ultimate objective. What then gets privileged as the frame to experience the world—including the cosmopolitan notion of global—is the Hollywood model.

Hollywood has been referred to as “First Cinema” whose main drive is to entertain through a seamless narrative structure built on the studio system emphasis on stars. It is a dream factory, analogous to the operations of cultural imperialism—to create a blinder to the workings of the American dream as a desirable and pleasurable experience. First Cinema humanizes anti-hero characters, the narrative, and filmic styles of imperialism. Second and Third Cinemas are subversions of the Hollywood representation of reality. Second Cinema refers to the stylistic revolts of European new waves that call attention to the reality of audience and their film viewing as distinct from First Cinema's engulfing representation of reality. Through violations of the 180-degree system, jump cuts, slow narrative unfolding, open-ended resolution of conflict, jittery camera movements, direct camera address, unfocused shots, the “un-seamless” filmic reality is called into focus. Third Cinema represents the overtly political kind of narrative exposition and resolution, and was primarily undertaken in the cinemas of former colonies. The continuity of the colonial into the imperialist era becomes the underlying assumption to revolt against the dream machine of the Hollywood industry. These alternative modes of filmmaking, however, would be engulfed by Hollywood itself. As Fredric Jameson has said, “As for the postmodern revolt against all that, however, it must equally be stressed that its own offensive features.... No longer scandalize anyone and are not only received with the greatest complacency but have themselves become institutionalized and are at one with the official or public culture of Western society.”¹⁵

Thus, the reproduction of Hollywood becomes a double fix—on the one hand, it dominates most of the national film markets; on the other hand, successful national films become internationalized by Hollywood's adaptation or resale to its American and global markets. One clear indicator of this Asian Hollywoodization is the remaking of several South Korean box-office by Hollywood. The romantic comedy *My Sassy Girl* and martial arts film comedy *Hi Dharma* were picked up by DreamWorks, *Il Mare* by Warner Brothers, and *My Wife is A Gangster* by Miramax, respectively.¹⁶ Likewise, the Asianization of Hollywood even includes Hollywood's importing of mainland and Hong Kong Chinese talents like Zhang Yimou, Chen Kaige, Gong Li, John Woo, Tsui Hark, Jacky Chan, Jet Li, Chow Yun-fat and Ziyi Zhang, among others. Both Asianization and Hollywoodization seem to pose

dynamic developments for the two regions, but even this is illusory—Hollywood provides the possibilities and limits to any successful distribution of Asian cinemas. However, a further bind lies in the very mode of constructing a successful national cinema—the box-office draw of films that could translate to a possible transnational audience, meaning the successful reproduction of Hollywood's ethos in Asian national cinemas. Hollywood's neoliberalism provides for the very operation in which Hollywood's reinvention of Asian cinemas becomes accessible even to Asians themselves. The reinvention, however, becomes a form of pastiche, which like parody, is "the imitation of a peculiar or unique, idiosyncratic style"; however, unlike parody, pastiche is "devoid of laughter and of any conviction."¹⁷ Such mimicry involves a transformation, "pastiche is blank parody."¹⁸

Neoliberal Experience of Being

Neoliberalism ensures a smoothless trade among nations. Free from trade barriers and tariffs, it represents the multinational mode of production—goods are assembled, produced, sold, and traded in various parts of the globe. Neoliberalism refers more to the ethos behind economic policies and transactions, even making politics subservient to this larger objective. Thus, neoliberalism corresponds both to multinationalism and its cultural logic--postmodernism. If multinationalism refers to the economic mode itself; postmodernism to its multicultural and multihistorical aesthetics of bricolage, montage, pastiche, and kitsch; then neoliberalism is the ethos that sustains both the economic mode and cultural logic. Similar to liberalism as the general ethos of western capitalism, neoliberalism intensifies the economic activity, making it primordial to nation-states and cultural formations.

Global desire is expressed through neoliberalism. If multinational capitalism has replaced the kinetic movement of people, products, and capital, neoliberalism ensures this kineticism to be a heightened and optimized economic activity. People and products become embodiment of capital as capital becomes a virtual entity, mimicking itself through endless and superficial (or digitized) reproduction. Desire therefore becomes a capital investment—the fantasy to generate into an excess, and to see everything as capital or a potential for it. Global desire sees the audience as consumers, consumers as agents of capital generation, filmgoing as capital activity, film production as always already capital production. Selective national cinema's success story is a capital narrative or how certain successful national film industries have seemingly mobilized capital. Such mobilization would seem to lead to forms of national industrialization, but this nationalizing economic activity comes belated in the western global era of postindustrialization where the reproduction of capital becomes more eminent than the production of actual goods. Thus, national cinema's global desire impedes on the primal materializing activity of Hollywood. The Asianization of Hollywood and Hollywoodization of Asia becomes the dialectic of capital generation primarily of the Hollywood industry.

In this section, I read neoliberalism's capital flow as an internalized substantiation of Asian filmic and historical subjectivity. It is my contention that films—especially those classified as belonging to official representation of national cinemas--become artifacts of neoliberalism. At the onset of film viewing, “the classic cinematic organization depends upon the subject's willingness to become absent to itself by permitting a fictional character to ‘stand in’ for it, or by allowing a particular point of view to see what it sees.”¹⁹ Films facilitate the formation of the Asian neoliberal subject. They act as complicit to both the production of a Hollywood normativity in both making and viewing of film, and more specifically, the reproduction of a global (Hollywoodized) neoliberalism in various recognized economic and cosmopolitan centers in Asia. Neoliberalism therefore is the ideology making of multinationalism. It comes as no surprise that such ideology, crafted to be desired and pleasurable, is primarily disseminated through the experience of filmgoing, considered in most Asian nations as a national pastime.

I take off from Louis Althusser's interpretation of Marx, “that no production is possible which does not allow for the reproduction of the material conditions of production: the reproduction of the means of production.”²⁰ What Althusser has observed in the reproduction of the means of production can also be read to extend to the reproduction of the ideology of the means of production. In the multinational age, the laborer has been disempowered by no-strike policies of special economic zones or the subcontractualization of labor that deems laborers as trainees in periodic hiring cycles with no access to their right to organize into unions and to strike. What this does is to intensify capital accumulation without the impediment of antagonistic laborers. The subjugation of labor power is an integral part of capital accumulation. This hegemonic moment in capitalism's neoliberal phase is necessarily ideological—on the one hand, like film viewing, it has no history of its own; on the other hand, “ideology is nothing in so far as it is a pure dream (manufactured by who knows what power: if not by the alienation of the division of labor....)”²¹ It is along this “negative determination of ideology” that Althusser conceives of ideology as the “‘representation’ of the imaginary relationship of individuals to their real conditions of existence.”²²

Films illuminate the newer workings of neoliberal ideology as symptomatic of the imagined relationship the subject (audience/consumer/citizen) has with the medium. Such understanding of the Asian subject is important in materializing the neoliberal experience. If as Althusser has said that “ideology interpellates individuals as subjects,” then the experience of film heralds the modern subject of neoliberalism. Althusser, however, would add that “the category of the subject is constitutive of all ideology in so far as all ideology has the function (which defines it) of ‘constituting’ concrete individuals as subjects.”²³ Concrete individuals are historical subjects, overdetermined by the dominant mode of production. What film viewing does, however, is a form of neoliberal multitasking: to privilege the neoliberal subject as a gentrified citizen from which vantage position the cosmopolitanized movie narrative is focused; to collapse the historical identity

of the viewer (working class in most Asian nations) in favor of the neoliberal imaginary, possibly even producing a revulsion for his own class belonging; in a kind of reversal, to heighten the underclass experience as the impediment towards the primal neoliberal lack—neoliberalism as an imaginary, after all, is both distant and seemingly accessible to most who experience it.

Ideology's posing of the subject signifies two dual practices: the subjugation of the individual by the apparatus that heralds the subject, and the subjectivation--the process of individual self-actualization with personal agency assigned to the interpellated subject—and the resistance that defines the subject. What can be likened to Althusser's analogy between God as the "Subject par excellence" or "he who is through himself and for himself, and he who interpellates his subject" and Moses as the "interpellated-called by his Name... recognizes that he is a subject, a subject of God, a subject subjected to God[...]" is the similar relationship between neoliberalism and the film viewer.²⁴ If the proof of Moses' subjection to God is that "he obeys him, and makes his people obey God's commandments," then the film viewer's subjection to neoliberalism via the filmgoing experience is the process of allowing the individual to relinquish his historical position even as such overdetermines his social relationship with the imaginary neoliberal subject.²⁵

What then becomes of films that deal with national and domestic traumas or even of sex-oriented films, by the very mediation of the state via liberalization of censorship laws and other laws that seek to protect the domestic industry, is what Althusser calls the "intermediation of the ruling ideology that ensures... 'harmony' between the Repressive State Apparatus and the Ideological State Apparatuses, and between the different State Ideological Apparatuses."²⁶ The interest and success in various national cinemas is induced by the state as dictated by its own global desire for capital flow. It is good to remind ourselves of the perils of hegemony in neoliberalism that reproduces literal and epistemic violence—albeit perceived as desirable and pleasurable—as what Althusser mentions as a form of contradiction, more specifically, a "demystification" or "an operation which transforms what it extracts."²⁷ Such ideological production is not painless, even in appearance; it is an "unpeeling," calling attention to the inside and outside of the contradictory ideological state apparatuses.²⁸ This is similar to what Jameson has stated, "American postmodern culture is the internal and superstructural expression of a whole new wave of American military and economic domination throughout the world: in this sense, as throughout class history, the underside of culture is blood, torture, death and terror."²⁹ However, as in the violence of American recent history, the violence is articulated through a waning of effect, "What happens is that the more powerful the vision of some increasingly total system or logic (is)... the more powerless the reader comes to feel."³⁰ The film viewing experience serves as a mnemonic device for the larger experience of neoliberalism, including the anticipation of violence. After all, as Benjamin says, "All violence as a means is either lawmaking or law-preserving."³¹ Film viewing, after all, is consumption, and as Appadurai mentions, "as a general feature of the

cultural economy, consumption must and does fall into the mode of repetition, of habituation.”³² Films form part of the “cumulative internalization” of ideology, its repeated voluntary undertaking sedimenting the experience of neoliberalism.³³ Film viewing, then, overdetermines the subject and their imagined and real social relationship with time and space.

Neoliberalism shifted the economic thrust from government acting as the invisible hand of economics to business as the decisive agent of economics. Neoliberalism is accentuated by systemic processes, all of which mediate the Asian subject. Privatization refers to a plurality of neoliberal modes--“reduction of public expenditures for social services,” “transfer of public enterprises into private ownership,” and expansion of the rule of the market.³⁴ Privatization rests on the bill of rights of liberalism and laissez-faire concept of capitalism. Liberalization and deregulation “allow[ed] market forces to act as self-regulating agents.”³⁵ Neoliberalism shifts perceptions of the public and community ideal to greater “individualism and individual responsibility.”³⁶ With the neoliberal turn of Thatcher-Reagan, labor was deunionized, social services were privatized, welfare became an alibi for the lazy, and so on. The global crisis primarily experienced by the tiger and emerging economies in Asia translated to virtual control by bail-out prescriptions of the International Monetary Fund and World Bank. The post-9/11 era allowed for control of unregulated capital flow in the name of antiterrorism.

What these neoliberal processes undertook translated to a similar privatization, liberalization, deregulation and commercialization of the individual subject. The homogenization of neoliberalism as a global dominant force provided modes for internalization of subjectivity and newer identities. As Althusser has mentioned, ...ideology is a matter of the lived relation between men and their world. This relation, that only appears as ‘conscious’ on condition that is unconscious, in the same way only seems to be simple on condition that is complex, that it is not a simple relation but a relation between relations, a second degree relation. In ideology men do indeed express, not the relationship between them and their conditions of existence, but the way they live the relation between them and their conditions of existence: this presupposes both a real relation and ‘imaginary,’ ‘lived’ relation. Ideology, then is the expression of the relation between men and their ‘world,’ that is, the (overdetermined) unity of the real relation and the imaginary relation between them and their real conditions of existence. In ideology, the real relation is inevitably invested in imaginary relation, a relation that expresses a will (conservative, conformist or revolutionary), a hope or a nostalgia rather than describing a reality.³⁷

The materialization of neoliberalism in Asian history produced a newer neoliberal concrete subject—negating class issue in a reaction to be upwardly class mobile. This produces a negation—albeit temporal within the film viewing experience or other modalities of experiencing neoliberalism—of pain and suffering, in favor of positivizing pleasure and desire, or even aestheticizing pain and suffering into a

postmodern experience. Films interpellate the imaginary and real class subject. Specific to Asian cinema, an emphasis in nostalgia films heralds this interpellation.

Nostalgia Films in Asian National Cinemas

New Asian cinemas dwell on the production of a global and localized nostalgia that is comprehensible to the West. Nostalgia refers to a longing, interpreted as desire, for an idealized past. The irony of nostalgia is that the past was never ideal to begin with. The comprehensibility of the present is articulated through the longing, remembrance and memorialization of the past. The past is positivized as the working out of the present. The past becomes a construction for the present. The relationship of past and present in nostalgia, however, would amount to “a consequent weakening of history.”³⁸ Image of the past, especially in multinationalism, translates to experiences of a “new depthlessness” that finds its “prolongation in ‘contemporary’ theory and in a whole new culture of the image or simulacrum.”³⁹ Film and film studies become central to the analysis of experiences of new depthlessness. “The camera introduces us to unconscious optics as does psychoanalysis to unconscious impulses.”⁴⁰

If the postmodern present has become a pastiche without irony, then return to and fetish for the past becomes a prime recourse for the present: “With the collapse of high-modernist ideology of style... the producers of culture have nowhere to return but to the past.”⁴¹ Jameson would refer to nostalgia films as films that “restructure the whole issue of pastiche and project in onto a collective and social level, where the desperate attempt to appropriate a missing past is now refracted through the iron law of fashion change and the emergent ideology of the generation.”⁴² The past is articulated through glossy qualities of images and fashion to represent the ideology of a generation, to what Jameson has referred to as American nostalgia films, which can be approximated even for nostalgia in Asian cinemas, “to lay siege either to our own present and immediate past or to a more distant history that escapes individual existential memory.”⁴³

What becomes of the incomprehensible past is endowed with the aesthetics of the neoliberal present. The past is made doubly unrenderable by the present’s inept focus on the unconceivable ideal, and by the framing of the neoliberal present, both of which seek to create a mirage of both historical and capital flows, intensifying the “waning of historicity, of our lived possibility of experiencing history in some active way.”⁴⁴ Asian new cinemas seem to be comprehensible only through an articulation of the past. Films that get heralded to belong to representative national cinemas have intense longing for an imagined past. This past becomes the comprehensible specter for the Hollywood industry in particular and the west in general to understand Asian nations.

During the wave of new Philippine cinema during the height of Ferdinand Marcos’ dictatorship, only one film made direct yet tangential reference to the declaration

of martial rule. Strict censorship regulation allowed the cutting of scenes or banning of films that glorified sex and violence or that were anti-Marcos. *Batch 81* (Mike de Leon, director, 1982) dealt with the violence of hazing of neophytes in a fraternity. The interrogation scene of prospective members simulated the torture and human rights abuse of the Marcos dictatorship. In one scene, the higher official of the fraternity asks a neophyte tied to a chair with electric chord attached to his body, “Martial rule was beneficial to the nation. True or false?” The answer is always rhetorical, as any answer could be punishable by pushing the button to send electric shock to the neophyte’s body.

What the film does is to filter the historical, oftentimes abusive and oppressive, realities of the Marcos dictatorship through the simulation of scenes of the possible and probable—how the time-space experience of the Marcos dictatorship could be rendered visible in film. Such evocation could take the form of claustrophobic feel, dehumanization of the subject, intolerance of figures of power, parochial narrative flow, excessive melodramatic mode, and so on. Films that flourished in the wave of new Philippine cinema articulated this through a proliferation of sex, violence, and poverty. Foremost Filipino director of the period was Lino Brocka whose films provided contrary imagination of the nation and its disenfranchised citizens from the Marcos dictatorship that harped on a “New Society” and the “true, good and beautiful.”

New Philippine cinema proliferated images of love amidst poverty and abuse of power that became recognizable to an art festival market. While these films represented social issues, the recourse by individuals for self-preservation is engaged in the level of the personal. The personal becomes the only permissible sphere of rebellion under the Marcos dictatorship. The lead character is always doomed to either be oppressed by their tormentor or to be punished by the legal and police apparatuses. Nostalgia is produced by love and defiance even in adversity, in a bleak naturalism of the likelihood of events imagined to take place that provides both rupture and containment of the subject. So powerful is this nostalgic imagination that even in the postdictatorship and postnew Philippine cinema eras, the dehumanized subject is humanized through their negation or positivized through their love.

Similarly, Philippine cinema’s newer engagement with the art festival market would still evoke the pessimism of its earlier wave. The international art film market would not easily adapt to nonpoverty images of Philippine-ness. The art festival market, like skeptical foreign capital, still imagines the Philippines in its state of massive poverty. The nostalgia for love amidst poverty, however, becomes antithetical to neoliberalism’s thrust of gentrified lives and social experiences. Thus, recent Philippine cinema has yet to reinvent itself for the art festival market.

Love is more successfully retold in new Korean cinema. One of the marker films of the box-office draw of South Korean cinema is *My Sassy Girl* (Kwak Jae-yong,

director, 2001). The film tells the romantic saga between two college students—a demanding woman who cannot escape a past, the death of a boyfriend, and finds comfort in comically abusing a college student, who in turn is enamored by the woman's nonconventional and demanding ways. The cute romance is overdetermined to succeed in the end, not through the agency of the individuals to seek out their happiness, but of the triumph of tradition. In the end, the union is made possible through an arranged marriage system insisted by a distant aunt of the man, who happens to be the mother of the dead boyfriend of the woman. The past—both in terms of tradition and the dead figure—unifies the narrative union, making the impossible possible.

One of the better moments of the film narrative—the few times the man asserted himself—is the couple dressing in their high school uniforms in a bar, dancing to period music, creating their own nostalgic reality. This moment is further reflected to the film audience as historical with the bar in the urban landscape and other establishments producing their own high school theme nights. What is constructed as historical becomes a doubly nostalgic mirage—on the one hand, film itself is nostalgic because it heralds the individual's past even in its mass consumption; on the other hand, it establishes a historical moment or a claim to history in the fictionality of the film narrative. The high school experience, after all, is also a nostalgic moment, producing a series of actual and constructed reunions to return to the idealized past.

What gets evoked as universal and transhistorical is the primacy of the mirage of love to conquer all social and individual anxieties. Such romanticization of the past has enduring historical roots—from Shakespeare's tragic comedies or comic tragedies, to South Korean traditional tales of love—and the film collapses all histories of love in the landscape of a cosmopolitanized urban setting. Reality is mediated through drunkenness and spells of love. Nostalgia films facilitate the mediation through the construction of various agencies as reality itself—drunken and love states are themselves the representation of the longing for a reality. It is the reality that endures throughout the film, the reality that makes the union possible. This evocation of representation of reality also finds articulation in dysfunctional physical and mind states as in the film *Oasis* (Chang-Dong Lee, director, 2002), another representative film of new Korean cinema.

The film tells the love affair between two distinct individuals—a mentally challenged man who accepts criminal blame for his drunk brother's driving accident that claims the life of a trash collector; and a handicapped woman, the sister of the man killed in the accident. Through the woman's imaging of herself as normal and the man's desperate yet brave acts to articulate his love for the woman, the domestic union even when serialized is sustained. The film characters represent the underside of South Korean neoliberal state—laws are enacted to protect the disenfranchised woman yet at the same time convicts the historically marginalized man. When achieved, the expected union—though it did not come

to full resolution in the film's ending—defies the neoliberal state, constructing love as the transcending ideal of both partners and the state.

The state has sponsored new Korean cinema, after IMF bail out encouraged big businesses to devolve its film-making productions. The state has enforced a screen quota system, which saw, for example, 47 percent of box-office supporting local productions in 2002. It was also the year that topped box-office receipts, the highest since 1973, and with 77 productions, up from 65 films produced in 2001.⁴⁵ The animated feature is also an area where Korean cinema is excelling.

The mystification of an imagined love can also translate in the overdetermination of the tragic ending. This happens in kung-fu inspired epic art films. The box-office success of *Crouching Tiger Hidden Dragon* (Ang Lee, director, 2000) paved the way for newer reworking of the kung-fu genre for an international market that combined both art and commercial appeals. Two Zhang Yimou films retranslated the kung-fu genre, *Hero* (released, 2004) and *House of Flying Daggers* (2004), for a global audience. *Hero* reworks the consolidation of China into a single empire. *House of Flying Daggers* tells the love story of two assassins in a tale likened to the romantic tragedy of *Romeo and Juliet*.

Hero engages the nostalgia for both a fragmented and the enforced unity of modern China. In a *Rashomon*-like reworking of fragmented truth and truth-claims, the film produces the notion of truth or reality as both tragic and heroic. In the end, the filmic hero is killed in grand spectacle, crucified by a rain of arrows. Unlike *Rashomon*'s humanism, *Hero* valorizes the tragedy of truth as if it was both invisible and visible. History is deemed inevitably tragic, thus the truth of history is only comprehended through its simulacrum in film as if this truth claim never existed to begin with. Like *My Sassy Girl*, *House of Flying Daggers* represents a similar idealization of romantic love. Unlike its South Korean counterpart, romantic love is valorized not in its desired union but in its accomplishment through the tragic death of the lead characters. What is interestingly poised in the two Zhang Yimou films is the reinvention of kung-fu genre for a global audience, with its kineticism drawn not towards the hero's quest for integrity but towards the beauty of the hero's death. With the intercutting of slow- and fast-motion, long- and close-up shots of fight details, reality is aestheticized and mirrored through the transformation of filmic landscape into a nonhistorical geoscape of tragic love. These filmic techniques are crucial to the highlighting of both visible and invisible traits—slow motion “not only presents familiar qualities of movement but reveals in them entirely unknown ones,” and close-ups “focus[...] on hidden details of familiar objects.”⁴⁶

What becomes of South Korea's optimistic turn to neoliberal policies is reworked into the tragic quality of new Chinese cinema as a sort of apology for its non-accomplishment of full neoliberalism. Love becomes stilted to evoke chaos and the inevitability of a tragic death as its resolution. As one of the most prominent

figures of the Fifth Generation filmmakers of the Beijing Film Academy, Zhang Yimou used to negotiate between artistic integrity and correct political line in his earlier films, often entangling with official party policies yet succeeding in bringing into the foreground his generation's representation of Chinese-ness and modern China for an art festival audience. Thus the films produced by the generation dwelled initially on feudal China epochs, and later on the early Chinese socialism. With his more recent turn to Hollywood production, the director now negotiates with the plausibility of neoliberal penetration in mainland Chinese-ness.

Wong Kar-wai's films succeeded more because of the already transnationalized sphere of capital penetration in Hong Kong. He has helped foreground the "lost" subject of Hong Kong. As Ackbar Abbas says, "[Hong Kong] may have found a subject. Hong Kong itself, but Hong Kong as a subject is one that threatens to get easily lost again."⁴⁷ The idea of Asian subject, as tackled in Wong Kar-wai's films, is on a continuous slippage. The pre- and immediate post-1997 turnover anxieties that produced an intense body of representative films that sustained the new Hong Kong cinema would be less emphasized, I think, in more recent times with the slippage of Hong Kong as an Asian node of capital, especially after the 1997 Asian economic crisis.

David Desser would refer to Hong Kong cinema as "a transnational cinema, a cinema of pastiche, a commercial cinema, a genre cinema, a self-conscious, self-reflexive cinema, ungrounded in a nation, multiple in its identities."⁴⁸ Hong Kong is a nation consumed in the production of its lost self. Its cinema becomes a fetishistic return to an imaginary origin. By the 1980s, Hong Kong had a solid domestic industry with an 84 percent share of the market; by 1990, it was one of the biggest exporters of films.⁴⁹ With the post-1997 Asian crisis, the domestic share decreased to 54 percent, domestic box-office had nearly halved, and Hollywood films doubled in number.⁵⁰

What the films create as visible is the ethos of anxiety, of lost loves, unrequited loves, tragic loves, nonetheless all romantic loves. What it renders invisible is the literal violence (especially in its aestheticization of violence), and the resolution through nonviolent means, even in death as it as been aestheticized. Benjamin has already forewarned on this nonviolent resolution, "that a totally non-violent resolution of conflicts can never lead to a legal contract."⁵¹ As narrativized in film, claims to citizenship therefore have no recourse through the legal agenda even if in film viewing, "everybody who witnesses its accomplishments is somewhat of an expert."⁵²

Thus witnesses are made complicit to the scene of violence and poverty. Hollywood industry ensures the reproduction of the means of production and as popular culture machinery, the cultural logic to the means. What Asian cinemas undertake is a negotiation of Hollywood, oftentimes articulated within the narrative of capital flow. The heralding of various national cinemas—highlighted in the seriality

of the production of new national cinemas or a pan-Asian nostalgia⁵³—attests to the parallel and intertwined story of national and transnational politics and economics, where Hollywood is able to reproduce its dominance of both industry and culture. An understanding of the operation of Hollywood normativity through neoliberalism, the production of the Asian neoliberal subject and nostalgia films may prove productive in undermining the Hollywood agenda, a recall of Third Cinema articulations for a political and politicized cinema over and above already institutionalized and Hollywoodized filmic styles. Amidst negated daily realities—“half the world (nearly three billion people) live on less than two dollars a day; the gross domestic product of the poorest 48 nations is less than the wealth of the world’s three richest people combined; nearly a billion people entered the 21st century unable to read a book or sign their names; less than one percent of what the world spent every year on weapons was needed to put every child into school by the year 2000 and yet it didn’t happen”—national cinemas as public spheres remain conduit to Hollywood’s articulation of the human, humane, and humanity.⁵⁴ Perhaps, sites of resistance can be found in the workings of documentary film collectives in South Korea and the Philippines, the independent filmmaking practice in Southeast Asia, and in other alternative film practices that do not wholly rely on already present and developed Hollywood networks.

Notes

¹Based on figures in Stanley Rosen, "Hollywood, Globalization and Film Markets in Asia: Lessons for China?" www.asianfilms.org/china/pdffiles/rosen_pdf1.pdf. For a discussion of the economics of Hollywood, also see Dal Yong Jin, "Is Cultural Imperialism Over: Growing U.S. Dominance vs. Emerging Domestic Cultural Market," www.aejmc.org/convention/03Abstracts/03ccsabs.html and "Global Film Industry: An Industrial Approach," <http://www.personal.psu.edu/faculty/j/u/juq101/filmindustry.htm>.

²Rosen, *ibid.*

³Christina Klein, "The Asia Factor in Global Hollywood," <http://yaleglobal.yale.edu/article.print?id=1242>.

⁴Rosen, *ibid.*

⁵Price Waterhouse Coopers, quoted in *ibid.*

⁶*Ibid.*

⁷*Ibid.*

⁸George Winslow, cited in *ibid.*

⁹*Ibid.*

¹⁰Arjun Appadurai, "The Production of Locality," *Modernity at Large* (Minneapolis: U of Minnesota P, 1996), 183.

¹¹I am grateful to Martin Manalansan IV for introducing to me the concepts of heteronormativity and homonormativity as one possibility for understanding the relationship of Hollywood and Asian cinema, especially under neoliberalism.

¹²Christina Klein, "The Asia Factor in Global Hollywood," <http://yaleglobal.yale.edu/article.print?id=1242>.

¹³*Ibid.*

¹⁴Walter Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction," *Illuminations* (New York: Schocken Books, 1968), 234.

¹⁵Fredric Jameson, "Culture: The Cultural Logic of Late Capitalism," *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (Durham: Duke University Press, 1991), 4.

¹⁶"Korean Cinema," <http://www.boxofficeprophets.com/hyde/korea.asp>.

¹⁷Jameson, 17.

¹⁸Ibid.

¹⁹Kaja Silverman, "Suture (Excerpts)," *Narrative, Apparatus, Ideology* (New York: Columbia U P, 1986), 222.

²⁰Louis Althusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)," *Mapping Ideology* (London: Verso, 1994), 100.

²¹Ibid.

²²Ibid, 123.

²³Ibid, 129.

²⁴Ibid, 134.

²⁵Ibid.

²⁶Ibid, 115.

²⁷Louis Althusser, "Contradiction and Overdetermination," *For Marx* (London: Verso, 1990), 93.

²⁸Ibid.

²⁹Jameson, 5.

³⁰Ibid, 5.

³¹Walter Benjamin, "Critique of Violence," *Reflections* (New York: Schocken Books, 1978), 287.

³²Arjun Appadurai, "Consumption, Duration, and History," 67.

³³Althusser, "Contradiction and Overdetermination," 101.

³⁴From Elizabeth Martinez and Arnolando Garcia, "What is Neoliberalism?" quoted in <http://www.globalissues.org/TradeRelated/FreeTrade/Neoliberalism.asp?p=1>.

³⁵Ibid.

³⁶Ibid.

³⁷Louis Althusser, "Marxism and Humanism," *Mapping Ideology*, 233-234.

³⁸Jameson, 6.

³⁹Ibid.

⁴⁰Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction," 237.

⁴¹Jameson, 17-18.

⁴²Ibid, 19.

⁴³Ibid.

⁴⁴Ibid, 21.

⁴⁵"Korean Cinema," <http://www.boxofficeprophets.com/hyde/korea.asp>.

⁴⁶Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction," 236.

⁴⁷Ackbar Abbas, "The New Hong Kong Cinema and the Deja Disparu," *Hong Kong: Culture and the Politics of Disappearance* (Minneapolis: U of Minnesota P, 1997), 25. For a discussion on Wong Kar-wai, see his chapter, "Wong Kar-wai: Hong Kong Filmmaker," 48-62.

⁴⁸Quoted in Simon Jones, "The Hong Kong Film Industry," http://www.kamera.co.uk/features/the_hong_kong_film_industry.php.

⁴⁹Ibid.

⁵⁰Ibid.

⁵¹Benjamin, "Critique of Violence," 288.

⁵²Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction," 231.

⁵³For a pan-Asian perspective, see Hou Siao-hsien, "In Search of New Genres and Directions," <http://www.rouge.com.au/1/hou.html>.

⁵⁴Anup Shah, "Causes of Poverty," <http://www.globalissues.org/TradeRelated/Poverty.asp?p=1>.

Pagtagos ng Mitiko at Modernidad sa mga Piling Metasineng Tula/Sugidanon

Romulo P. Baquiran Jr.

Panimula

Sa nakaraang mga taon ng 2011-2017, ilan sa mga kapansin-pansing tema sa mga pelikula sa mga pestibal ng sine ng Cinemalaya at QCinema International Film Festival ay tungkol sa tensiyon ng pagbabagong panlipunan na higit na makikita sa halos hindi maiiwasang paglalaho kundi man ganap na panghihina ng mga praktikang pangkultura ng performans at pagpapahalaga sa sugidanon at tula. Dito mailalagay ang mga tauhan sa *Ang Sayaw ng Dalawang Kaliwang Paa* (Alvin Yapan, 2011), *Ari* (Carlo Catu, 2015), *Tuos* (Roderick Cabrido, 2016), at *The Chanters* (James Robin Mayo, 2017) na katatagpuan ng magkakauugnay na tema at diskursong nabanggit.

Ipinagpapalagay sa artikulong ito na ang pelikula hinggil sa mitolohiya at literatura sa kontemporaryong produksiyon ay nakatagpo ng mga angkop na teknika ng metasine at meta-mitiko upang maipahayag ang mga kasalukuyang ligalig sa panlipunan at maging sa larang ng sikolohiya ng indibidwal na tauhan. Metasine dahil may mga indikasyon sa teknikang pansine ng pagiging malay ng pelikula sa sarili nito bilang sining ng sine. Meta-mitiko dahil pinapasok ng naratibo ng pelikula ang paksang mitikal at napapakinabangan ang teknikang pansine sa pagsubok na unawain ang salimuot ng simbolisasyon sa mito. Napapakinabangan ang mga ito bilang mga sabayang hakbang na sinematiko at ritwalistiko upang maisulong ang paghahayag ng tema at pag-uudyok ng naratibo ng mga pelikula. Sa pansarang tagpo ng pelikulang *Sayaw ng Dalawang Kaliwang Paa* napaluha nang marubdob si Humadapnon (ginampanan ni Paulo Avelino) nang makilala sa malapitan ang mangingibig at asawang si Malitong Yawa gayong nasa anyo ng lalaking mandirigma (ginampanan ni Rocco Nacino). Naipahayag ng verbal na sining ng epiko at nang korporal na sining ng sayaw ang subliminal na damdamin ng pagkabighani at halos pag-ibig na ugnayan (sa subconscious na antas) ng dalawang lalaking kabataan. Ang masalimuot na mga damdamin ng di-maipahayag/di-maamin/di-mapangalanang kondisyong queer ay maihuhugis lamang sa sandaling iyon ng sining; sa kaso at sandaling ito sa pagluluwal ng sining ng pelikula.

Higit pang dadalhin, ang pamamaraan ng metasine at meta-mitolohiya sa iba pang obra gaya ng *Tuos* ang mga paksang tumutuon sa mga usaping pangkultura na naisatema sa produksiyon ng pelikula. Sa pinakalundo ng naratibo, mapapanood ni Pinailog (Nora Aunor sa papel na binukot) ang kaniyang trawma sa anyo ng

sine (bilang bangungot). Sa liminal na pook na ito, magtatagpo ang realidad at ang mitikal upang marating ang resolusyon. Sa mediasyon ng pelikula at naratibo, makakalaya sa tila negatibong panghahawak ng tradisyon ng sugidanon (epiko) ang may edad na binukot upang mapalaya rin ang bagong potensiyal na naitalagang maging binukot sa siklo ng tuos (kasunduan) sa mga espiritu mula sa mitolohiya. Matutukoy na pamamaraan ang metasine at metamitiko sa karamihan sa mga akdang ito. Ibig sabihin lamang sa mga terminong ito na malay ang mga direktor at iskriprayter sa potensiyal ng pagkamalay ng mga pelikulang nagawa sa mga sarili nitong bilang pelikula at materyal na mula o inspirado ng sugidanon o ng tula. Ang pagkamalay na ito ay naipakilala ng teknolohiya mismo ng biswal na mediasyon. Nagkakampan ang literatura at ang pelikula upang makapagkomento ang alagad ng sining at tila mismo ang teknika ng paggawa ng pelikula ay nagagamit ding instrumento upang makapagkomento sa akdang nalilikha sa pamamagitan nito. Ang pagtatanghal mismo ng mga teksto o bahagi mula sa sugidanon, ang lugar ng mitolohiya, ay lumilikha ng panibagong mitolohiya. Maaari ding manatili lamang ang teksto ng mito at hindi makipag-ugnayan nang tuwiran sa tauhan. May sentrong mitikal ang napiling mga pelikula na gumigiya sa daloy ng naratibo at sa mismong buhay ng mga tauhan. Lumilikha kung gayon ang pelikula ng diskursong tuwirang may kinalaman sa patuloy na pag-iral o pagsisikap na mapairal ang teksto bilang buhay at dinamikong daigdig sa sarili nito. Mapanghahawakang pananaw-sa-daigdig ito na nagmula sa paliwanag na panliteratura at pangmitolohiya ni Mircea Eliade ¹ na nagsabing sa pamamagitan ng ritwal ng pagpapanibago ay muling makapag-uumpisa sa pinagmulan at makababalik sa pinakaugat ng panahon. Maaaring ito ang mawawaring nililikha mula sa pagsesentro sa sugidanon o tula bilang mga paksang ikutan ng pelikula.

Engkuwentro ng Modernidad at Mitikal sa Naratibo ng Pelikula

Sa mga pelikulang tinatalakay dito, may padron na makikita sa relasyon ng mga pangunahing tauhan: palagi ang may nakatatandang tagapagdala ng tradisyon at may katuwang itong nakababata na bukas sa impluwensiya at gahum ng modernidad. Ito ang mapagmumulan ng tensiyon at hidwaang nagpapatakbo sa mga naratibo. Kailangang matuto ang aprentis/bata mula sa maestro/matanda sa loob ng sirkulo ng pagbabagong panlipunan na karugtong rin ng pagbabago sa pagkonsumo ng mito/panitikan na maituturing ding malaking bahagi ng kultura at identidad ng indibidwal/komunidad. Nalilikha ng kamera ang espasyo, at maliban sa *Sayaw*, nahuhuli ng sinematograpiya ang aktuwal na espasyo/heograpiyang kinaiiralan ng komunidad at naratibo. Matatawag na may kakayahan ang kamerang isinakay sa drone at ang cellphone na ikinabit sa selfie stick na pumailanglang sa aire at likhain ang “mata ng ibon/Diyos” na pananaw na hindi lamang naglalagay sa manonood sa gayunding puwesto kundi nalilikha ang ideang napakaliit lamang ng indibidwal. At sa kabila nito, kailangang magsikap ang mga tauhan na makapagpasiya sa harap ng masalimuot na pakikipag-engkuwentro bilang ahensiya ng modernidad at/o mitikal. Pinipili ang pag-okupa

sa mga posisyon at dito magmumula ang mga hidwaan o sa pagsusulong nito at pagsisikap na kumbinsihin ang kabilang partido. Nagbubukas ang pagkakataong makapagdesisyon pagkaraan ng yugto ng pagkaligalig at pagkatapos ay ang kasunod na pagkaunawa sa kakahantungan ng aksiyong napili.

Sa *Sayaw*, nagsimula ang malay na pagpasok ng simboliko/mitikal na pagkaunawa sa daigdig sa buhay ni Paulo sa mga talakayan ng tula sa klase ni Jean Garcia. Sa isang praymal na eksena, naging pangunahin ang paliwanag ng maestra tungkol sa talinghaga kaugnay ng kung paano nagagawa ng makata at ng kaniyang mga salita na maipahayag ang buod ng masalimuot na damdamin ng pag-ibig sa simpleng pagbibigay ng kapangyarihan sa pandama ng paningin upang mapalapit (makumutan) ang minamahal. May crush ang estudyante sa guro at naisip nitong paraan na mapalapit dito sa pamamagitan ng pag-aaral ng sayaw. Humingi ito ng tulong sa isa pang estudyante na nag-aaral ng sayaw at estudyante rin naman ni Garcia. Nalaman din sa wakas ng maestra ang pagmamahal ni Avelino. Kinilala ng maestra ang katotohanang ito ngunit hindi rumesponde ng mutwal na damdamin kundi nagbukas ng pagkakataon sa pagiging kaibigan at gabay sa pagkamulat ng dalawang binata. Isinama niya ang dalawa sa mga raket sa sayaw tulad ng cotillion. Ngunit nag-aaway ang dalawa sa rihersal at sa mismong pagtitipon na ikinaligalig ng maestra. Matutukoy ang dinamika ng selos at pag-ibig sa mga eksenang ito. Malinaw na magkaribal ang dalawang lalaki sa atensiyon ng babae ngunit may iba pang posibilidad. Hindi kaya nababaling ang pagmamahal ng dalawang lalaki sa isa at isa? Hindi kaya hindi nila maamin ito sa ngayon? Hindi man ipinahayag ng maestra, mukhang naramdaman niya ang posibilidad na ito. Tulad ng tauhang karakter sa mitikal na mga naratibo—ang catalyst—nagbukas siya ng pagkakataon upang mapasulong ang mga protagonistang nasa gabay niya na pumalaot sa paglalakbay ng pagtuklas sa mga sarili. Ang produksiyon ng Hinilawod ang nagsilbing entablado upang masubukan ang hinuha ng maestra. May proseso ng odisyon at kasting ang pagtatanghal upang matukoy ang mga gaganap na aktor sa mga pangunahing papel nina Humadapnon (bidang lalaki) at Malitong Yawa (asawang babae). Sa pangwakas na episodyo, magpapanggap na lalaki si Malitong Yawa (gagampanan ni Nacino) upang mapalapit at mailigtas ang asawa. Maluluha si Marlon (Avelino) bilang si Humadapnon nang mamalayan na ang nagligtas sa kaniya sa panunukso ng libong babae ay dili iba kundi ang mangingibig na kaniyang sa anyo ng makisig na binata (Nacino). Maibabalik at muling magagamit ang motif ng pagtunghay o pagtitig (gaze) na nabanggit sa klase sa literatura sa panghuling freym at magiging tampok na reperensiya sa pagbasa ng estado ng dalawang magkaribal/potensiyal na mangingibig. Lumikha ng entablado ang Hinilawod upang maging posibilidad ang pagtatagpo ng aktuwal at ng simboliko/mitiko sa buhay ng dalawang kabataan. Matutukoy na diwata/babaylan ang maestra/koreograper sa sayaw na gumabay sa dalawa kung paano gagampanan ang papel ng mga mandirigma/asawa sa daigdig ng may sapat na gulang at sapat na kamulatan. Masasagot sa wakas ang tanong at prompt sa pagkatuklas sa mga sarili: *What is the real deal?* Ano ba ang totoo sa inyong dalawa? Masasagot ang

palatanungan ng mirror image nina Marlon-Humadapnon (Avelino) at Dennis/Malitong Yawa (Nacino) sa pagpatak ng luha ni Humadapnon habang yakap at tinititigan si Nagmalitong Yawa. Nagsasalikop sa sandaling ito ang mitiko at aktuwalidad, sa sandali ng pagtatanghal ng mga gampaning maaaring sumapaw sa pag-iirangan ng dalawang binata bilang simula ng pag-iibigan.

Larawan 1. Sina Marlon (Paulo Avelino) at Dennis (Rocco Nacino) sa adaptasyon ng sugidanong *Hinilawod* bilang sayaw, isang litaw na mirror image ng pagsasalikop ng mitiko at aktuwalidad tungo sa pagkilala sa sarili bilang mga potensiyal na mangingibig.

Sa naratibo ng *Ari*, nagbubukas sa kabataan ang literatura at ang verbal na performans nito ng portal para kilalanin ang historya ng politika, kultura, komunidad at muli ang sarili. Ang crissotan ng mga Pampango ang analogo ng balagtasang rehiyong Tagalog. Popular ang anyong ito at may komunidad ng tagapakinig sa mga liblib na bayan. Hari (Ari) ng crissotan si Conrado (Francisco Guinto) at bibigyan ng parangal ng alma mater bilang achiever sa larangan ng kultura. Naitalagang tagapagsundo gamit ang motorsiklo niya si Jaypee (Ronwaldo Martin). Mailalagay sa maestro-aprentis na relasyon ang dalawa nang mabuo ang simpatya ng kabataan sa nakatatanda at pagkaraan ay nagkaroon ito ng paghanga at pagpapahalaga sa naglalahong sining ng oratura. Naipakita ng sining ng sine i.e., sa paraang biswal ang kuwento ng halaga at pagbalewala sa sining ng pagtula. Sa mga unang sequence at mga kuha ng kamera, naipakitang itinaguyod ng Mayor ng munisipalidad ang parangal at bahagi ng kampanyang politikal na maipagpatuloy ang paghawak sa lokal na kapangyarihan. Kilala ng Mayor si Ari at sa mga kampanya nito ay inaanyahang tumula ng papuri bilang lehitimisasyon ng kapangyarihang pampolitika. Mangyari ay popular si Ari at ang kaniyang sining ng tula sa taumbayan. Ngunit sa araw ng pagkilala, masaklap na papaalis na ang Mayor nang dumating ang Ari at patapos na rin ang programa. Hindi na nakapagbigay ng panahon ang nagmamadaling meyor para kilalanin ang isa sa masugid na tagasuporta at malakas na ahensiya ng pagkaluklok niya

sa posisyon. Maging ang prinsipal at administrasyon ng paaralan ay halos hindi mapansin at maasikaso ang orador at mga kasama nitong kapuwa makata at senior achievers. Isa itong dramatiko at sintomatikong pagbalewala ng mga institusyon ng kapangyarihan sa mga alagad ng sining at kultura at naaalala lamang kapag kailangan sa kampanya at kapag magagamit sa pagtatanghal ng mga sariling interes. Hindi rin kilala ng mga kabataan ang sining ni Ari at siyempre hindi pinahalagahan ang kaniyang presensiya kundi pinagtakahan at halos maliitin ang impromptu na performans nito habang higit na pinahahalagahan ang estilo ng musika na ipinapalaganap ng masmidya o ng lipunan ng modernidad. Iba ang nangyari kay Ari at Jaypee. Tulad sa sitwasyon ng mga tauhan sa *Sayaw*, nagbukas ng portal ang verbal na sining upang makilala ng kabataan ang sarili at maging higit na maging malay sa tutunguhing direksiyon sa buhay. Sa pag-uwi mula sa parangal, nasira ang motor ni Jaypee at naglakad ang tila mag-ama sa gitna ng kaparangan ng lahar at talahib; nag-usap sila sa Filipino at Pampango. Napansin din nila mismo ang kakatwang pagsasalita ng nakatatanda sa rehiyonal na wika at pagtugon ng nakababata sa Filipino. At nagkakaintindihan pa rin naman. Dito nga maglulundo ang usapin ng panlipunang pagbabago na mahigpit na kaugnay ng praktika ng wika sa sining. Maaaring higit nang humihilig ang henerasyong hindi na makasimpatya sa tradisyonal na sining ng pagtulang bayan. Sa pagiging magkaibigan ng dalawa, nagkaroon ng pagkakataon ang kabataan na subukang magsulat ng tula sa Pampango at kilalanin ang kapangyarihan ng salita na maipahayag ang pinakamahalagang damdamin ng tao: ang pag-ibig. Sinubukang sumulat ng liham ng panliligaw si Jaypee. Nagkaroon ng palihan ang maestro-aprentis at nabalikan ang pagliligawan ni Ari at ng kabiyak nito. Bagamat hindi nagtagumpay ang panliligaw ng binate, naramdaman niya ang lakas ng tula bilang maaasahang giya sa pamumuhay, na kinakatawan ni Ari. Hindi naman siya umabot na magpasiyang tumulad kay Ari kundi napahalagahan niya ang tradisyon nito. Nasaksihan pa niya ang aktuwal na pag-akyat nito sa entablado at pagtatanghal ng crissotan. Ngunit masaklap na kaunti na lamang ang manonood ng palabas. Literal na bumagsak pa ng entablado ang Ari na nagtuloy-tuloy na dahilan ng panghihina ng katawan patungong kamatayan. Indikasyon ng hindi maiiwasang pagkawala nitong kultural na praktika sa lalong madaling panahon. Simbolikong ipinamana kay Jaypee ang korona ng Ari bagamat hanggang doon na lamang. Isa ngang emblem ang *Ari* bilang pelikula ng dating pagiging malaganap na sining na oral at teatrical na suportado ng sambayanan.

Larawan 2. *Pagtatagpo nina Conrado (makata) at Jaypee (kabataan) sa engkuwentro ng wika at tradisyon ng pagtulang Pampango.*

Hindi ganoon kadilim ang istorya at nangyari sa praktika ng oral na sining ng *sugidanon* sa lalawigan ng Iloilo sa naratibo ng pelikulang *The Chanters*. Sugidanon ang tawag sa mga kuwento ng epiko ng mga Panay Bukidnon ng interior na mga bayan ng lalawigan. May pagkakahawig sa arko ng balangkas ng kuwento sa iba pang tinatalakay na pelikula: kabataang dati-rating hindi nagpapahalaga sa panitikang oral ngunit may triger upang magbago ng pananaw tungo sa pagbabagong-loob. Nagsimula ang pelikula sa pagbaba ng maglolong sina Sarah Mae Navarro (Jally Nae Gilbaliga) at Ramon Navarro (Romulo Caballero) sa liblib nilang bayan matapos mamili sa city proper. Dalagita si Sarah Mae na nahuhumaling sa teknolohiya ng cellphone at sa hinahangaang kapwa kabataang artistang si Danica Reyes. Magagamit ang metasine sa pelikulang ito sa sequence ng pag-uwi na ito sa bundok nang ikabit ni Sarah Mae ang selfie stick matapos itong ipagmalaki sa kaniyang barkada at gamitin mismo ang footage na nakunan ng cellphone ng aktres sa mismong pelikula. Isang kaso ng sine na itinatanghal ng pagkasine nito gamit ang biswal na kuha ng tauhang nasa loob mismo ng pelikula. Susundan ito ng top view ng buong eksena habang kinukunan ni Sarah Mae ang sarili at magsisimula ng biyahe ng habal-habal sa lubak-lubak na daan ng bulubunduking lugar. Ito ang produksiyon ng espasyong tagpuan ng mitikong istorya mula sa sugidanon na taglay ng pamilyang ito na hindi naman gasinong nakakaiba ng karaniwang pamilyang Filipino maging ng mga nasa lugar na urbanisado. Metanaratibo sa katotohanan ang sine sapagkat may kinalaman ang angkan na kinaiiralan ng sugidanon at kasama sa nagtaguyod sa pagpoprodyus ng *Chanters*.² Maging ang pangunahing aktor ay kasama sa angkan na ito kung

kaya ang realidad at imahinatibong depiksiyon ng pelikula ay pagsasalubong ng aktuwalidad, modernidad, at mitikal na presensiya ng tradisyong sugidanon. Ngunit siyempre, may sariling mito ang pelikula na siyang pangunahing pagtutuonan dito. Emblematico ng industriya ng entertainment ang paglikha ng artistang si Danica Reyes at popular na teleserye nitong *Kiss Me Heart Heart*. Higitang kontrabida ito sa buhay ng maglolo at labis na kinaaadikan ni Sarah Mae (siya ang kinoronahang reyna ng mga Danicanatics) lalo pa at darating ito upang magperform sa kanilang eskuwelahan. Nagpresenta siyang maging isa sa magperform na backup dancers ng artista sa pagdating nito, malaking dahilan upang halos balewalain niya ang iba pang alalahanin sa buhay pati ang kaniyang lolo mismo. Tumitindi pa ang pagkainis niya sa kaniyang lolo dahil lumulubha ang pagkaulyanin nito na humahantong sa pagkasunog ng ulam, at isang araw ng pagkasunog mismo ng kanilang kusina. Sa lahat ng mga nakaasiwang buhay na ito, masugid na ginagabayan sila ng nanay na OFW na palagi tumatawag para pagbilinan ang anak ng mga dapat gawin sa pag-aasikaso sa sarili at sa lolo. Magbabago ng pakiramdam sa kaniyang lolo ang apo nang tanggalin siya ng mga kasamahang mananayaw nang makita na walang siyang talentong kahit katiting at hindi magawa at galawan sa pagsasayaw. Dito niya mababatid na sa halip na magmukmok, magagawa niyang alternatibo ng pagkuha sa atensiyon ni Danica ang pagtatanghal ng sugidanon kasama ng mga klasmeyt na nag-awdisyon sa pagchant. Mukhang maayos naman ang magiging resolusyon ng kuwento. Narito muli ang salik ng metasine sa pelikula: pinag-uusapan ng mga tauhan ang pagsuporta at halaga ng sugidanon. Suportado ng lokal na ahensiya ng kultura at turismo ang pagtatatag ng School of Living Traditions. Tunay na chanter ng sugidadnon. Mapapanood mismo sa pelikula ang ginagawang paglilipat ng praktika ng pagawit ng sugidanon kung saan ang mismong tagapagtaguyod ng eskuwelahan ng epiko ay ginagampan ang sariling aktuwal na ginagawa sa realidad.

Larawan 3. *Selfie ng mga tauhan ang selfie rin ng pelikula para sa diskursong metasine.*

Larawan 4. *Produksiyon ng espasyo ng tagpuan naratibong pansine ang mga kuhang “pananaw ng ibon/Diyos” sa tulong ng kamerang nakakabit sa drone.*

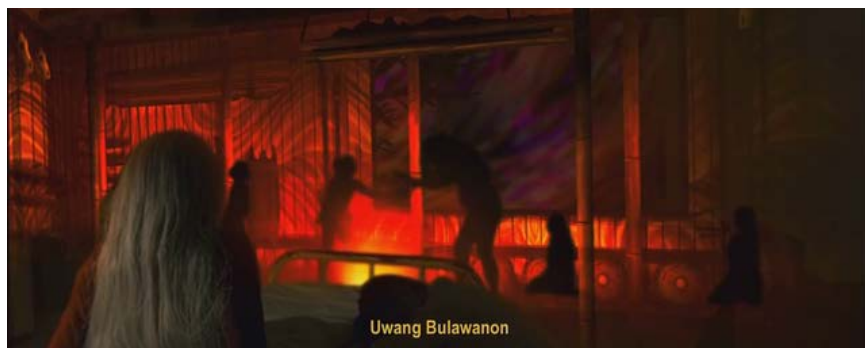
Sa pagpapatuloy ng kuwento, handang-handa na sina Sarah Mae at mga kasama sa pagtatanghal sa pagdating ng idolong artista. Ngunit may komplikasyong mangyayari: mawawala ang lolo habang naghihintay ng masasakyan patungo sa covered court ng eskuwelahan. Magpapaiwan si Sarah Mae para hanapin ang lolo at sa kasamaang palad, hindi makita sa malapit na paligid ang lolo at kinailangang lumibot siya ng bundok at parang para matagpuan ito sa madalas puntahang sagingan sa kagubatan. Isang mala-epikong pakikipagsapalaran ang pagsisikap ng bagong mang-aawit ng sugidanon na makarating sa kaniyang unang publikong performans. Hinalughog niya ang kalikasang tahanan at tagpuan ng epikong kaniyang sinisikap maisaloob. Nakita rin naman ang matanda ngunit iniwan na sila ng tagapaghatid na motorsiklong aangkaan. Mabuti na lamang at may munting trak na pababa ng bayan. Doon nakiangkas ang maglolo. Sa sequence na ito, desperasyon at awa ang pangunahing dating na mararamdaman. Sabihin pa, hindi na aabutan ang bahagi na makakadaupang-palad sana nang personal ng dalagita ang kinasasabikang si Danica Reyes. Hindi sa negatibo magwawakas ang pelikula kundi sa konsolasyon ng pagkilala sa pagsisikap ng lolo na maisadokumento ang epikong natutuhan niya sa mga ninuno at may pagkakataong maipasa sa kaniyang apo at sa mga kabataang nabuhayan ng interes na matutuhan ang sugidanon. Sa pagsisimula ng pangwakas na eksena, ang iskrin format o lapad nito ay magbabago mula sa kuwadrado patungo sa landscape o higit na lapad kaysa sa ginamit sa kabuuan ng pelikula. Isa itong sinadyang akto na teknolohiyang pansine upang tuwirang makapagkomento sa mensahe ng akda. Isang pagtangan na nasa midyum mismo ang mensahe. Ipinahihiwatig ng pagbabago ng sakop ng balintataw ng kamera sa paglawak din naman ng pananaw-sa-daigdig ng protagonistang dalagita. Sa ekstensiyon, napapalawak din nito ang pananaw ng

manonood sa literal na pakiramdam na sa lahat ng panahon ng pagtunghay sa iskrin, maaari naman palang luwangan ang perspektiba sa panitikang bayan.

Sa apat na pelikulang nakikipagdiskurso sa paksa nito hinggil sa pagbuhay sa panitikang oral sa panahon ng paghugos ng modernidad at pagbabago, higit na malay sa ang *Tuos* sa sarili nito, isang walang dudang metasineng akda. Matatagpuan ang analohiya ng pagtatanghal ng binukot bilang sugidanon na nakatanghal sa iskrin ng simbolikong sinehan para mga tagapanood ng mismong pelikula. Sa maraming eksena ng akda, ganito ang metasineng laro. Umiikot ang kuwento sa layunin ng pagpapanatili ng tradisyon ng binukot habang tumutuon ang naratibo sa kahahantungang pagkalusaw dahil na rin sa ahensiya ng mga tauhang nasa loob ng akda na hindi makaya ang presyon ng tradisyon at ng pagbabagong bunsod ng ahensiyang indibidwal. May dalawang latag ng naratibo na nagsasalikop. Ang naratibo ng hidwaan nina Dowokan (Barbie Forteza) at Pinailog (Nora Aunor) ang bersiyon ng tambalang maestra-aprentis, nakatatanda-nakababata, maglola/-o. Sa panimulang tagpo, may nakitang ibong gutay-gutay si Mayturan (Flor Salanga) na prekursor ng impluwensiya ng mga engkantong may tuos (pakikipagkasunduan) sa komunidad ng Panay Bukidnon na nagsilang ng epikong *Tikum Kadlum* na alusyon o naratibong konteksto ng iskrip ng pelikula. May korelasyon ang biyolenteng pagkamatay ng ibon sa lumitaw na malalalim na kalmot sa hita ni Pinailog. Isa itong kauri ng mga pasa na lumilitaw kapag napanggigilan o may ipinahihiwatig ang mga espiritu sa tao. Itong pagsasalikop ng epiko at mitikong dimensiyon at dimensiyon ng realidad at modernidad ay papaigting habang tumitindi ang paghikayat ng binukot sa nahirang na magmamanang apo para sa tungkulin ng pagtalima ng tuos (pakikipagkasunduan) sa mga anito. Ngunit higit na nabibighani si Dowokan sa pangako ng pag-ibig ng makisig na binata matapos ang ligayang nasaksihan ng bagong kasal na kamakailan lamang ay kinasihan ng ritwal ng pagtatanghal ni lola. Pinailog na mang-aawit ng sugidanon. Isa ring pagpapahalata na isang artifice ang sineng ito ay paggamit ng tinig ng iba (Bayang Barrios) sa halip na tinig ng binukot mismo (Maaaring aktuwal na kawalang kakayahan na ng artista ang nagbunsod nito na dulot ng limitasyong pisyolohikal; ngunit hindi na rin isinulong ang simulasyon ng pagkuha ng talentong kaedad at kakalidad ng timbre ni Aunor). Ngunit nakakasayaw pa naman ang lola bagamat sa eksena ng ritwal ng kasalang siya ang pangunahing panauhin at tagapagtanghal, iginupo na siya ng panghihinang pisikal at espritwal dulot ng mahihinuhng napipintong paglilipat ng gampanin bilang binukot. Kaya nagiging matindi ang panghihikayat niya kay Dowokan na seryosohin ang pag-aaral ng sugidanon. Sa pahayag ng kabataan na “Napakahirap memoryahin ng teksto” itinugon ng nakatatanda na “Dapat na hindi lamang ganoon iyan”, nangangahulugan na pinakamabuting tanggapin ang praktika nang buong pagkatao at damdamin. Ang pinakabuod na pahayag ng dalagita na tumimo sa kaibuturan ng pagkatao ni Pinailog, sa katotohanan sa ekstensiyon nito, sa buong balangkas ng sistema ng tuos at ng pananaw-sa-daigdig na kaakibat nito ang motto ng indibidwal na ahensiya, na hindi man lamang tinatanong si Dowokan kung sang-ayon siya sa tuos. Sa daigdig ng mito na kinaiiralan ni Pinailog—ang

sugidanong *Tikum Kadlum* atbp. na walang hanggan at paulit-ulit niyang inaawit na kaligiran ng kaniyang daigdig—itong tahasang pagtangga ng apo at tanging karapat-dapat na tagapagmana ng tuos ang trigger para balikan ang praymal na tagpo ng simula ng kaniyang buhay bilang binukot. Sa simula, tila panaginip na lumilipat ang eksena patungo sa animasyon para ipahiwatig ang daigdig ng mito. Pumupunta ang realidad sa daigdig na mitiko. Sumisingit lamang sa simula ang mga eksena ng *Tikum* sa naratibo, ang rendisyon ay pawang mga anino lamang, literal na shadow play upang maipahiwatig pang lalo na mula ang lahat sa subliminal na kamalayan ni Pinailog bilang tagapagdala ng tradisyon. Ngunit habang nagtatagal, tumitindi ang presensiya ng mitikal na daigdig bunsod ng krisis na pinagdaraanang ng midyum nito. Nakaatang ang pinakapuso ng paglikha at pagpapatuloy ng sugidanon sa pagtanggap ng nahirang na indibidwal. Sa danas ni Pinailog, batay sa naratibo ng epiko, nagkakaroon ng pagbabalik ng naikubli nang bersiyon ng proseso ng pagtanggap niya sa papel ng mang-aawit. Emblematico ang mga tagpong napili mula epiko na inihabi sa kuwento sa pelikula: 1. pangangaso ni Paiburong 2. pagputol ni Paiburong ng kawayang buriraw 3. pag-angkin ng mga anak ni Paiburong kapalit ng buriraw ng magkapatid na engkantong Makabagting at Amburukay. May malalim na bisa ang mito sa pag-unawa ng lumalaking indibidwal sa masalimuot na realidad at sarili, sang-ayon sa sikolohistang Bruno Bettelheim.³ At may kakayahan ang indibidwal na maunawaan ang balangkas ng sariling sikolohiya sa bunsod ng mga naratibong naririnig; sa kaso ni Pinailog sa sugidanong inaawit niya mula pagkabata hanggang ngayong nasa bingit siya ng kamatayan. Sa madaling sabi, sa buong buhay niya. Napipikot si Pinailog na tasahin ang naging silbi ng buhay niya sa tahasang pagsagot ni Dowokan, napagpasiyahan niya kaya sa sarili niya ang pagpili sa buhay bilang mang-aawit? Sa realidad, nakikita ni Pinailog ang sitwasyon ngayon ni Dowokan ng pagtanggap sa pagkakataon ng tuos sa kaniyang sitwasyon nang kaedad niya ito. At sa antas na mitiko, mababalikan niya ang tauhan sa *Tikum Kadlum*⁴ na malamang na malay o mas matinding di-malay na makakawingan niya ng identipikasyon sa simbolikong level: si Uwang Matan-ayon. Siya ang isa sa dalawang anak ni Paiburong na sapilitang inampon nina Makabagting at Amburukay. Nailagay ito sa kondisyon na parang binukot na lohikal na matutukoy ni Pinailog. Palagiang binabantayan at ikinukulong sa isang nasa toreng silid ni Amburukay sina Matan-ayon na ubod ng ganda. Isa sa mga dahilan ng paggawa niya ng gayon para maiwasang matukso si Makabagting at baka magahasa ang itinuturing na mga anak. Nang magkaroon ng butas ang pagitan ng realidad at mitikal, lumabas si Makabagting mula sa imahinasyon ni Pinailog saka literal na ginahasa siya habang sabay na nakikipagniig si Dowokan. Itong juxtaposition ng dalawang magkaibang danas nina Pinailog at Dowokan ng pagtanggap sa tuos ang magbubunsod ng regresyon ng una at pagsisimula ng pagsang-ayon sa pagtangga ng apo sa kapalaran ng binukot. Ikapagkakasakit ni Pinailog ang katotohanan. Sa konsistensi ng panaginip/mitikong antas, si Pinailog lamang sana ang makadarama sa biswal na presensiya ni Makabagting ngunit sa pagkalusaw ng distinksiyong ito sa *Tuos*, makikita siya maging nina Dowokan at Anggoran (Elora Español) bilang engkanto sa bubong ng kanilang bahay. Maituturing na sakit ang kalagayan ni Pinailog at

dadalhin siya sa ospital sa city proper. Kahit sa institusyon ng modernidad na ospital, makakapasok si Makabagting sa pamamagitan ng imahinasyon. Dito matutunghayan ang pinakamalinaw na trajektori ng metasine: sa eksena ng pagkabangungot ni Pinailog. Maipo-project sa pader ng ospital bilang iskrin ang kaniyang panaginip ng pagdating ni Makabagting nang angkinin na nito sina Matan-ayon. Lalabas si Makabagting mula sa iskrin na para bang pagpapatuloy ng pag-angkin sa mga kabataan sa epiko. Mapangingibabawan ni Pinailog ang takot sa engkanto, sasakalin ito hanggang mamatay. Ito ang resolusyon ng krisis ng pagpapamana ng tuos: pagtatapos sa inakong papel ng binukot at pagpigil na maipamana ito. Ang demonisasyon sa isang tauhan ang emblem ng dating kawalang lakas ng sarili na makapagpasiya sa magiging kapalaran. Hindi na masasang-ayunan ni Pinailog ang ugnay sa mitiko at pinalalaya ang sarili at ang inapo mula sa siklo ng pag-awit ng sugidanon. Bagamat tila may pasubali na magpapatuloy ang tradisyon nang lumabas si Tikum Kadlum (ang aso mula sa epiko na gayon din ang tawag) sa iskrin at lumapit kay Dowokan na nakaupo sa iskrin at katatapos lamang panoorin ang palabas ng *Tuos*, kompleto na dito ang naratibo ng hidwaan ng realidad at mitikal. Ipinapahayag ng sine na sa kaduluhan, magtatapos na ang tradisyon sa pagpapasiya ng mismong angkan ng mga mang-aawit ng sugidanon na hindi na maisusulong ang oral na moda sa pinagsamang puwersa ng modernidad at hindi mapipigilang paglapit dito ng kabuuan ng komunidad.

Larawan 5. *Naging sine ang praymal na eksena ng buhay ni Matan-ayon/Pinailog/Dowokan mula sa pag-angkin ni Makabagting ng sugidanong Tikum Kadlum na pangunahing tekstong pang-alusyon kung kaya mitiko ng Tuos.*

Konklusyon

Nagsisilbing midyum ang sining ng sine sa mga pelikulang tinalakay upang maisanaratibo sa paraang biswal ang engkuwentro ng pagkamitikal at ng modernidad. Bagamat may sari-sariling estilo ng korelasyon at pag-angkin sa mitikal—mula sa matimpi at simboliko sa *Sayaw*, pangigingabaw ng realidad sa *Ari* at *Chanters* hanggang sa hayagang panghihimasok ng mitikal sa modernidad sa *Tuos*—aktibong nakikipagdiskurso ang mga artista ng sine upang pakinabangan ang materyal na inilalatag ng tradisyonal na pagtula at mga sugidanon. Matatawag

na metasine at metamitiko ang kanilang pamamaraan ng pagdulog sa naratibo ng mga pelikulang ito sa pakahulugang malay na ginamit ang teknika ng produksiyon ng sine upang makapagkomentaryo o makalikha ng mga kahulugang patungkol sa sarili nito. Makahulugan at emblematico ang pagseselfie ng tauhang nasa pelikula at paggamit sa footage na likha nito ng ganitong tendensiya. Lalo naman ang sabayang metasine at metamitiko ang estilo ng *Tuos*. Tinalakay ang materyal ng sugidanon at ginamit ang teknika ng sine upang maipahayag ang koneksiyon ng mitikal sa panitikang oral at ng modernidad. Sa lahat ng ito, naipapahayag na maaari at mahalagang tumagos ang mitikal sa pamumuhay na moderno sa pagtutulay na binubuksan ng sining ng pelikula/sine. Palagiang nakaabang si Tikum Kadlun na lumabas mula sa iskrin upang makihalubilo sa manonood ng sine.

Mga Tala

¹Mircea Eliade. *The Myth of the Eternal Return or, Cosmos and History*. New York: Princeton University Press, 1954.

²Nakuha ang datos online sa <http://www.filmpolicereviews.com/podcast-download/16468/episode-19-kuya-wes-james-robin-mayo.mp3?ref=download> Inakses Pebrero 5, 2019.

³Tingnan Bruno Bettelheim. *The Uses of Enchantment*. New York: Vintage Books, 1977.

⁴Federico “Tuohan” Caballero and Teresita “Abyaran” Caballero-Castor, chanters; Alicia P. Magos, chief researcher and senior translator. *Tikum Kadlun*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2014.

**Panimulang Pagsipat sa Sitwasyon
ng Pagtuturo ng Wikang Filipino
Bilang Ikalawang Wika sa mga Banyagang Mag-aaral**

Ronel O. Laranjo

INTRODUKSYON

Itinuturing nang global na wika ang wikang Filipino dahil itinuturo na ito sa iba't ibang bansa tulad ng Estados Unidos, Japan, Russia, France, at Korea bilang banyaga o pangalawang wika. Marami na rin ang mga teksbuk na nalathala at mga pedagoji na na-develop kaugnay ng pagtuturo ng Filipino sa mga banyagang nais mag-aral nito. Sa mga pandaigdigang kumperensiya sa wikang Filipino, nag-uulat ang mga guro (banyaga o Pilipino) ng wikang Filipino sa mga sitwasyon ng pagtuturo ng Filipino sa kanilang bansa ngunit kataka-takang halos walang naglalahad ng sitwasyon ng pagtuturo sa loob ng Pilipinas. Batay sa datos ng Kawanihan ng mga Pandarayuhan noong 2014, may mahigit-kumulang 5,000 na banyagang mag-aaral sa iba't ibang unibersidad sa Pilipinas. Nag-aaral ang mga banyagang ito sa bansa dahil sa malawakang paggamit ng Ingles bilang wikang panturo sa mga unibersidad. Ngunit sa pag-aaral nila sa mga unibersidad, kinakailangan rin nilang kumuha ng mga kurso sa Filipino bilang bahagi ng kurikulum.

Layunin ng papel na ito na magsagawa ng panimulang pag-aaral sa sitwasyon ng pagtuturo ng wikang Filipino bilang pangalawang/banyagang wika sa mga banyagang mag-aaral sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman at Pamantasan ng Ateneo de Manila. Titingnan sa panimulang pag-aaral na ito ang kasaysayan ng mga programa kaugnay ng pagtuturo ng wikang Filipino sa mga banyaga, demograpiko ng mga mag-aaral na banyagang nag-aaral ng wikang Filipino, mga suliranin sa pagtuturo ng wikang Filipino sa mga banyagang mag-aaral at ang hinaharap ng mga klase/programang ito kaugnay ng Commission on Higher Education (CHED) Memorandum Blg. 20 Serye 2013.

Upang makamit ang layunin ng papel na ito, nagsagawa ng panayam sa mga puno at kaguruan ng dalawang departamento ng Filipino. Nagpaunlak ng interbyu si Dr. Joseph Salazar, puno ng Kagawaran ng Filipino sa Ateneo de Manila University at si Dr. Ma. Althea Enriquez, koordineytor sa larangan ng wika at nagtuturo ng wikang Filipino para sa mga banyaga sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Unibersidad ng Pilipinas, Diliman. Sinangguni rin ang aklat ni Jovita Orara na pinamagatang *Ang Papel ng UP sa Kilusan para sa Wikang Pambansa (1908-1973)* upang malaman ang kasaysayan ng pagtuturo ng wikang Filipino sa UP Diliman.

Filipino For Non-Filipino Speakers ng Pamantasan ng Ateneo de Manila

Nagsimula ang pagtuturo ng wikang Filipino para sa banyaga noong dekada 70 at ang mga unang estudyante nito ay mga misyonaryong Heswitang banyaga at mga di-Tagalog bilang requirement sa Loyola School of Theology. Noong 1975, ini-require ang 12 yunit ng wikang Filipino sa mga banyagang mag-aaral ng Ateneo habang nabawasan naman ito ng 9 na yunit noong dekada 80. Sa kasalukuyan, may 9 na yunit pa ring kahingian ng klase sa wikang Filipino para sa mga banyagang mag-aaral.

May dalawang uri ng mga mag-aaral ang kumukukuha ng mga klase sa Filipino. Ang unang grupo ng mga mag-aaral ay ang mga may dugong Pilipino na lumaki dito sa Pilipinas o sa ibang bansa na hindi marunong ng wikang Filipino. Ang ikalawang pangkat naman ng mga estudyante ay ang mga banyagang mag-aaral na regular at mag-exchange student.

May anim na klase ang itinuturo sa ADMU na tinatawag na Filipino for Non-Filipino Speakers.

Filipino for Non-Filipino Speakers (FNFS)

FNFS 11.1- Grammar at Pagbabasa

FNFS 12.1- Pagbasa at Pagsulat

FNFS 14.1- Kasaysayan ng Panitikang Pilipino (Kultura at Panitikan)

FNFS 11.2- Conversational Filipino 1

FNFS 12.2- Conversational Filipino 2

FNFS 14.2- Kultura, Panitikan at Sining

Ang mga klaseng ito ay kapalit ng mga regular na klase ng Filipino na kinukuha ng mga karaniwang mag-aaral. Ang mga klaseng may “.1” ay para sa mga mag-aaral na may dugong Pilipino na hindi nakakapagsalita ng Filipino dahil lumaki sa ibang bansa o nag-aral sa mga lokal na international school. Habang ang “.2” na mga klase naman ay para sa mag-aaral na banyagang mag-aaral na binubuo ng regular at exchange student. Karaniwang may 20-30 mga estudyante sa bawat klase. Mapapansing ang pangalan ng kurso na “Filipino for Non-Filipino Speakers” ay masaklaw para sa mga may dugong Pilipinong mag-aaral at banyagang mag-aaral ng wikang Filipino.

Nagbibigay ng diagnostic exam at iba pang pagsubok tulad ng pagsulat ng sanaysay at interbyu ang Kagawaran ng Filipino upang malaman ang lebel ng estudyante na siyang pagbabasehan kung saang klase sila ilalagay.

Halong Ingles at Filipino ang ang midyum ng pagtuturo depende sa komposisyon ng klase. Mas binibigyang pansin ang Akademikong Wikang Filipino sa pamamagitan ng mga kasanayang pasulat at pagbasa para sa mga mag-aaral na

may lahing Pilipino habang mas kumbersasyunal ang pokus para sa mga mag-aaral na banyaga.

Batay kay Dr. Joseph Salazar (personal na interbyu, 2015), puno ng kagawaran, karaniwang nakatapos ng mga kursong kaugnay sa Filipino at linggwistiks ang mga guro ng pagtuturo ng wikang Filipino. At isa sa mga suliranin kinahaharap nila ay ang kakulangan sa guro dahil minsan, hindi tugma ang background ng guro sa kahingian ng pagtuturo ng Filipino. Upang masolusyunan ito, may mga ibinibigay na pagsasanay sa mga guro para sa pagtuturo ng wikang Filipino sa mga banyaga at nirequire din silang dumalo sa mga seminar ng kagawaran na kaugnay nito. May mga materyal din ng pagtuturo na ibinibigay sa mga guro at malaya ang mga itong baguhin ito ayon sa sitwasyon sa loob ng klasrum.

Isa pa sa mga suliranin ay ang kawalang ng teksbuk. Maraming pagtatangkang gumawa ng teksbuk para sa pagtuturo ng mga klaseng ito ngunit dahil sa taas-babang bilang ng mga mag-aaral, hindi magarantiya sa publisher ang demand nito. May mga materyales na panturo ang mga guro ngunit walang tumanggap na publisher upang mailathala ito dahil sa nasabing kadahilanan sa itaas.

Isa pa sa kinahaharap na suliranin ay ang pagkakaiba-iba ng lebel ng mga mag-aaral pagdating sa kaalaman sa Filipino kaya naman nagkaroon ng iba't ibang track batay sa pangangailangan ng mga mag-aaral. Pinaghihiwalay ang mga banyagang mag-aaral sa mga mag-aaral na may dugong Pilipino. May mga mekanismo at istratohiyang namang ginagawa ang mga guro upang matugunan ang hindi pantay na lebel ng mga mag-aaral.

Nananatiling 9 na yunit pa rin sa kasalukuyan ang mga subjek sa Filipino ngunit maaari ring bawasan ang yunit at ibababa sa hayksul kung ipapatupad ng unibersidad ang utos ng CHED. Batay kay Dr. Salazar, sa antas ng kolehiyo, naniniwala ang mga fakulti ng ibang kagawaran na kailangan pa ring ituro ang wikang Filipino. Sa kabilang dako naman, mas mapapalakas pa ang programa ng pagtuturo ng wikang Filipino kaugnay ng ASEAN integration sa pamamagitan ng internasyunal na partnership partikular sa mga bansa sa Timog-Silangang Asya.

Filipino Para sa mga Banyagang Mag-aaral ng Unibersidad ng Pilipinas Diliman

Kaugnay ng kasaysayan ng wikang pambansa ang pagtuturo ng Filipino sa mga banyaga sa Unibersidad ng Pilipinas. Batay kay Orara (1993), unang itinuro ang wikang Tagalog sa mga banyaga sa UP noong 1924 sa ilalim ng Departament of Oriental Languages sa pamumuno ni Prop. Otto Johns Scheerer bunsod ng kahilingan ng mga Amerikano at dayuhan sa lungsod ng Maynila. Noong una, ito ay isang panggabing klase na may tatlong sesyon sa isang linggo ngunit hindi naglaon, naging isang pang-akademikong klase ito. Nagkaroon ng mga kursong

Tagalog 3 at Tagalog 4 na naging Pilipino 3 at Pilipino 4 sa ilalim ng Department of Oriental Languages and Linguistics (DOLL). Nailipat naman noong 1969 ang mga kursong ito mula sa DOLL sa noo'y Departamento ng Pilipino and Philippine Literature at ngayo'y Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Sa kasalukuyan, tinatawag ang mga kursong ito na Filipino 3 at Filipino 4.

Karamihan ng mga mag-aaral na kumukuha ng klase sa Filipino ay mga exchange student. Karamihan sa mga exchange student na ito ay mga Hapones. Dalawa lamang ang klase sa Filipino para sa mga banyagang mag-aaral ito ang mga:

Filipino 3 o Fil 3: Pakikipag-usap sa Filipino

Filipino 4 o Fil 4: Pakikipag-usap sa Filipino (karugtong ng Filipino 3)

Opsyonal lamang ang pagkuha ng mga nasabing klase at hindi required sa mga regular na banyagang mag-aaral ng unibersidad kaya naman iisa lang ang klase nito bawat semestre at hindi umaabot sa 20 ang mga mag-aaral. Ngunit may proposal na iparequire ito sa lahat ng mga banyagang mag-aaral sa unibersidad kaya naman inaasahang mas dadami pa ang kukuha ng kursong ito.

Sa Fil 3, Ingles at Filipino ang mga wikang ginagamit na panturo ngunit sa Fil 4, mas ginagamit na ang wikang Filipino sa pagtuturo sa klase. Sa dalawang klase, itinuturo ang apat na makrong kasanayan (pagsasalita, pakikinig, pagsusulat, at pagbabasa) nang may integratibong lapit. Mas nakatuon ang Fil 3 sa pasulat na anyo ng wikang Filipino, habang mas pasalita naman ang inaasahang madebelop sa pagtatapos ng Fil 4.

May sapat na karanasan sa pagtuturo ng mga banyaga ang mga guro ng nagtuturo at nagtuturo ng mga nasabing kurso. Ang ilang guro, batay kay Dr. Ma. Althea Enriquez ay nakapagturo ng mga banyagang mag-aaral sa ibang bansa. Bawat guro din ay nagdedebelop ng kanilang modyul sa pagtuturo. Sa kasalukuyan, tinatapos ng grupo nina Dr. Enriquez ang modyul ng wikang Filipino para sa mga banyagang mag-aaral upang mailathala.

Isang problema sa mga klase ng Filipino para sa mga banyaga ay ang pagkakaroon ng iba't ibang lebel ng mga mag-aaral. Nagkakaroon na lamang ng pag-aadjust ang guro batay sa komposisyon ng klase. Walang pormal na pagsusulit o diagnostic exam na isinasagawa ang guro ngunit tinatasa rin niya ang kakayahan ng mag-aaral batay sa mga nakuhang klase sa Filipino. Nakabatay din sa binuksang klase kung tatanggapin o hindi ang mag-aaral. Karaniwang itinuturo ang Fil 3 sa unang semestre habang sa ikalawang semestre naman ang Fil 4. Rekisito o pre-requisite ng Fil 4 ang Fil 3 ngunit kung batay sa pagtatasa ng guro, may sapat na kakayahan ang mag-aaral na kuhanin ang Fil 4 kahit hindi dumaan sa Fil 3 ay pinapayagan itong pumasok sa klase.

Kaugnay naman ng usapin ng pagtatanggal ng Filipino sa unibersidad na nakasaad sa Ched Memo No. 20, 2013, hindi apektado ang mga klase ng wikang Filipino para sa mga banyaga sa UP dahil hindi ito required sa mga exchange student, batay kay Dr. Enriquez. Dagdag pa ni Dr. Enriquez na may proposal pa ngang iparequire ito sa mga regular na banyagang mag-aaral dahil nakikitang kailangan ito ng mga estudyante sa pag-aaral sa unibersidad. Pinalalakas naman ng ASEAN Integration ang mga klaseng ito dahil sa layunin nitong “glocalization” na may perspektibong global kasabay ng paglilinang ng lokal na kultura (Enriquez, 2015).

Panimulang Pagmamapa ng Programa ng Pagtuturo ng Wikang Filipino sa mga Banyaga sa mga Unibersidad

Aspekto	Pamantasan ng Ateneo de Manila	Unibersidad ng Pilipinas Diliman
Kasaysayan	Dekada 70 (Mga misyonerong Heswita)	1924 (Mga Amerikano at ibang banyaga sa Maynila)
Demograpiko ng mga mag-aaral	Mga Banyagang Mag-aaral Mga Mag-aaral na may Dugong Pilipino (Heritage Learners)	Mga Banyagang Mag-aaral (Hapones ang karamihan)
Mga klase	Filipino for Non-Filipino Speakers (FNFS) 11.1- Grammar at Pagbabasa FNFS 12.1- Pagbasa at Pagsulat FNFS 14.1- Kasaysayan ng Panitikang Pilipino (Kultura at Panitikan) FNFS 11.2- Conversational Filipino 1 FNFS 12.2- Conversational Filipino 2 FNFS 14.2- Kultura, Panitikan at Sining	Filipino 3 o Fil 3: Pakikipag-usap sa Filipino Filipino 4 o Fil 4: Pakikipag-usap sa Filipino (karugtong ng Filipino 3)
Istatus	Required (pamalit sa regular na Filipino) (9 na yunit)	Opsyonal May proposal na gawing required (6 na yunit)

Mga suliranin sa pagtuturo	Kakulangan sa guro Kawalan ng teksbuk Iba-ibang lebel ng mag-aaral	Kawalan ng teksbuk Iba-ibang lebel ng mag-aaral
Mga guro	Nagtuturo ng wikang Filipino May background sa linggwistiks	Nagtuturo ng wikang Filipino sa loob at labas ng bansa May background sa linggwistiks
Hinaharap kaugnay ng CHED Memo Blg. 20	Maaaring ibaba sa hayskul ngunit may paggiit pa ring ituro sa kolehiyo	Hindi apektado ng kautusang ito
Hinaharap kaugnay ng ASEAN Integration	Mapapalakas sa pamamagitan ng internasyunal na partnership	Mas malilinang pa dahil sa layuning “glocalization”

Ito ay isang panimulang pagmamapa pa lamang at nangangailangan pa nang mas masaklaw na pag-aaral. Mahalagang mas mapag-aralan pa ito upang makita ang pangkalahatang sitwasyon ng Pagtuturo ng wikang Filipino sa mga banyaga. Sa pag-alam din ng pangkalahatang sitwasyon, malalaman ang kasaysayan, tradisyon, mga suliranin at ang hinaharap pa ng mga programang ito sa loob ng Pilipinas at nakakonteksto sa mga global na pagbabago.”

BIBLIOGRAFI

- Laranjo, Ronel O. “An Error Analysis of Interlanguage of Heritage Learners and Korean Learners of Filipino Language.” MA Tesis, College of Liberal Arts, Korea University, 2015.
- Mabanglo, Ruth Elynia S. “Pagpapahusay ng Filipino sa mga Filipino/ Di-Filipino sa Labas ng Filipinas.” *Daluyan: Journal ng SWF sa Talakayang Pangwika*, Tomo VIII, Bilang 1-2: p.35-48, 1997.
- Orara, Jovita. *Ang Papel ng UP sa Kilusan para sa Wikang Pambansa (1908-1973)*. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, 1993.
- Oue, Masanao. “Ang Pagpapahusay sa Pagtuturo ng Filipino sa mga Estudyanteng Hapones: Mga Suliranin at Solusyon.” *Daluyan: Journal ng SWF sa Talakayang Pangwika*, Tomo VIII, Bilang 1-2: p.21-34, 1997.

Ramos, Teresita and Mabanglo, Ruth. *Southeast Asian Language Teaching: The Language Learning Framework for Teachers of Filipino, Special Issue*. http://cotseal.net/cotseal/pages/documents/Journal_of_SEA_Filipino_2012.pdf, 2012.

Sarabia, Anna Leah. Filipino language is going global. *Inquirer.net*. December 16, 2012.
<http://globalnation.inquirer.net/59675/filipino-language-is-going-global>

Yap, Fe. *Global Filipino crossing borders*. Manila: De La Salle University Pub. House, 2012.

Tungo sa Libreng Motor

U Z. Eliserio

Sa papel na ito, tatalakayin ko ang tatlong rekomendadong reporma para sa pagpapabuti ng kondisyon ng mga tao sa ilalim ng kapitalismo. Ang tatlong ito ay (1) sosyalismong may merkado, (2) garantisadong batayang kita, at (3) stakeholder grant. Layunin ng tatlong reporma ang magluwal ng isang lipunang napapanatili ang mga mabuting aspekto ng kapitalismo samantalang iniwan na ang mga mapaminsalang katangian nito. Maaaring tawaging sosyalismopikasyon ang prosesong ito. Inaasahang maging kontribusyon ang papel sa agham panlipunan, pulitikal na pilosopiya, at pag-aaral ng ekonomiya. Sa huling seksyon, magbibigay ang awtor ng dalawang proposal para sa repormang maaaring ipatupad sa Pilipinas.

Ano ang gusto ng mga sosyalista? Ang pinakabinibigyang-diin ni John Roemer, Norteamerikanong pilosopo at proponent ng “sosyalismong may mercado” sa kanyang “A Future for Socialism,” ay ang pagkakapantay-pantay sa oportunidad (1996, 10-11). Sa kasalukuyan, may bentahe ang mga mayaman at anak-mayaman sa mga mahirap at anak-mahirap. May pormal man silang pagkakapantay-pantay sa ilalim ng demokrasya, wala naman silang aktwal na pagkakapantay-pantay dahil, halimbawa, may akses ang mga mayaman sa medisina at edukasyon. Kaya rin nilang pumusta sa mga proyektong may malaking tsansang magtagumpay, dahil mabigo man ito, hindi pa rin mawawala sa kanila ang lahat. Para kay Roemer, kailangang maging pantay ang pagkakataong mayroon ang isang tao, mayaman man o mahirap.

Dahil ang kanyang empasis ay *oportunidad*, ayaw pa rin, at ayaw din, ni Roemer sa mga tamad (11). Hindi siya naniniwalang dapat mamigay ng pagkain, kotse, at bahay. Kinakisan ito ng ibang teorista ng sosyalismong may mercado. Halimbawa, sabi ni Richard Arneson, hindi pwedeng pondohan ang mga iresponsable at ang kanilang mga iresponsableng proyekto (1996, 221). Ito ang isyu ng free loaders, o iyong mga nakikisakay lang sa yamang nililikha ng mga masipag samantalang nagpapalaki lang sila ng bayag. Tanong nga ni David Schweicart, ano ang masama kung may presyo ang mga bahay, kung lahat naman pwedeng makabili ng disenteng bahay (1998c, 173-174)?

Imbes, sasabihin ni Roemer, ang gusto niya ay lahat, may tunay na *pagkakataon* para sa disenteng pamumuhay. Ito ay magmumula ‘pag tumaas ang income ng lahat. Pero hindi pwedeng hindi episyente ang estruktura ng ekonomiya, bago bumagsak ito. Naniniwala si Roemer na maaaring itaas ang income ng mga manggagawa nang walang nawawala sa pagkaepisyente ng mga negosyo at

kompanya. Pag tumaas ang income ng mga mahirap, nagkakaroon sila ng mas maraming oportunidad (1996, 12). Ang tanong, paano papataasin ang kanilang income?

Hindi naniniwala si Roemer sa sentralisadong pagpapalano, na kailangan ito para sa sosyalismo. Ang tinutukoy niya rito'y ang kaayusang namayani noon sa namatay nang Unyong Sobyet at sa ilang bansa sa Silangang Europa. Aniya, "The failure of Soviet-type economies was due to the conjunction of three of their characteristics: (1) the allocation of most goods an administrative apparatus under which producers were not forced to compete with each other; (2) direct control of firms by political units; and (3) non-competitive, non-democratic politics" (14). Nasabi na ngang laban pa rin sa katamaran ang kaayusang gusto ni Roemer. Ito ay nasa puso ng kanyang pagkahumaling sa pagiging episyente. Dahil nga raw mahirap masisante ang manggagawa sa sentralisadong pagpapalano, wala siyang insentibo para magtrabaho nang matindi (15; ikumpara sa Schweickat 1998a, 13). 'Pag kontrolado ng estado ang mga firm, nagpapatuoy ang mga hindi episyenteng praktika (30). Sinuportahan kasi ng estado ang mga firm at kompanyang dapat ay nabangkarote na (15). Ayon kay David Schweickart sa kanyang "Market Socialism: A Defense," wala ring insentibo ang nagpapalano na magsara ng mga hindi episyenteng kompanya dahil tataas ang bilang ng mga walang trabaho, o di kaya'y kailangang maghanap ng trabaho para sa kanila (1998a, 13).

Wala ring motibasyon para sa inobasyon ang mga kompanya. Pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig, produktibo ang mga ekonomiyang sentralisado ang pagpapalano dahil nasa proseso sila ng muling pagtayo at pagbuo. Pero pagdating ng 1980s, kinailangan nila ng inobasyon sa teknolohiya, at iyon ang hindi nila nagawa (Roemer 1996, 17). Muli, walang insentibo ang isang manggagawang magtrabaho nang matindi, kasi wala rin naman siyang mabibili (15). Ito rin ang lumabas sa pagsusuri ni Schweickart, dagdag pa rito ang tinawag niya problema sa impormasyon, problema ng entrepreneur, tendensiyang maging awtoritaryan (1998a, 11-12). Ang problema sa impormasyon, sa madaling sabi, ay kung paano malalaman ng mga pabrika at kompanya kung gusto ng mga tao ang isang produkto kung hindi ito ipagbibili. Alam natin na kailangan ng tao ng pagkain, pero ang skateboard? Kung sapat na ang telepono, sino ang mag-aabala pang imbentuhin ang cellphone? Konektado ito sa problema ng entrepreneur. Saan niya ibebenta ang kanyang bagong imbento kung wala namang nagkokompetisyong mga kompanya na naghahanap ng susunod na pinakabilalhing produkto? Walang sumusugal kasi mas ligtas maging konserbatibo (14).

Pinakamapanganib sa lahat ng tendensiya ng sentralisadong pagpapalano na magpatibay ng awtoritaryang pamahalaan. Kapag nasa kamay ng iisang partido ang kapangyarihan, mapanganib ito para sa bayan. Kaya nga si Roemer, tanggap na minsan, maaaring magwagi ang isang burgis na partido sa isang sosyalistang lipunan (1996, 32-33). Ito ang kondisyon para sa demokrasya.

Kaya hindi siya naniniwalang kailangan ang pagmamay-ari ng publiko sa mga kompanya (12). Kung makakamit din naman ang pagkakapantay-pantay ng oportunidad, wala nang may pakialam kung publiko o pribado ang pagmamay-ari.

Sumusug si Roemer sa paniniwalang kailangan ay maka-Paretto ang pagkaepisyente ng estruktura ng lipunan at ekonomiya, ibig sabihin, walang ibang pagkakasaayos ang mas makabubuti pa sa ipinagtatangol na kaayusan (8). Hindi putok sa buho ang mercado, at kailangan nito ng iba't ibang institusyon para gumana (9). Hinuha ni Roemer, magagamit din sa sosyalismo ang mercado, na makokontrol gamit ang mga institusyon. Sabi naman ni Schweicart, marami namang pagpapalano sa kapitalismo. Bakit hindi pwedeng magkamercado sa sosyalismo (1998b, 126-127)?

Sa kasalukuyang yugto ng kapitalismo, halimbawa, hindi rin naman ang mga may-ari ng mga firm ang nagpapatakbo ng mga firm, kundi kanilang mga ahente (Roemer 1996, 10). Kung gayon, bakit hindi pwedeng marami ang may-ari ng isang firm? Kunwari, ang mga mamamayan ng isang bayan. At sa proposal ni Roemer, ganito nga ang mangyayari.

Bagaman may espisipikong balangkas si Roemer para sa sosyalismong may mercado, mas malawak ang kanyang pagpapakahulugan dito. Para sa kanya, ito ay “any of a variety of economic arrangements in which most goods, including labor, are distributed through the price system and the profits of firms, perhaps managed by workers or not, are distributed quiet equally among the population” (13). Mainam na ikumpara ito sa depinisyon ni Schweickart. “A market socialist economy eliminates or greatly restricts private ownership of the means of production, substituting for private ownership some form of state or worker ownership. It retains the market as the mechanism for coordinating most of the economy, although there are usually restrictions placed on the market in excess of what is typical under capitalism. It may or may not replace wage labor with workplace democracy, wherein workers get, not a contracted wage, but specified shares of an enterprise’s net proceeds” (1998a, 10). Magkakaroon tayo ng oportunidad na balikan ang mga ideya ni Schweicart sa baba. Pansamantala, kailangan lang bigyang-diin ang pagkakaiiba nila ni Roemer sa lugar at panahon kung kailangang magkakaroon ng redistribusyon ng yaman. Kay Schweicart, sa kita ng kompanya na kontrolado ng mga manggagawa, kay Roemer sa dibidendo ng mga share ng kompanya kung saan nag-invest ang mga mamamayan gamit ang kanilang kupon. Ipapaliwanag ko ang sistema ng kupon ni Roemer pagkatapos ang diskusyon ng ilan pang pertinenteng punto.

Isa sa mga pinakaayaw ni Roemer sa kapitalismo ang hindi makontrol na “public bads” (kabaliktaran ng “public goods”). Halimbawa ng public bads ang polusyon at gera. Sa kaso ng polusyon, kung hindi gagastos para sa mas malinis na waste disposal ang isang kompanya, mas malaki ang tubo nito. Paliwanag ni Roemer,

“Individuals who stand to gain from them actively fight, through political activity, for high levels of these profit-inducing public bads” (1996, 19, tingnan din ang 22 at 27). Dito mas episyente ang sosyalismong may mercado sa kapitalismo, dahil, pangako ni Roemer, “there would exist no small, powerful class of individuals deriving large income from profits, hence no class would have such an interest in fighting for large levels of public bads” (ibid), sa kaayusan na kanyang ipinapanukala. Ano nga ba itong gusto ni Roemer na sosyalismo? Sosyalismo itong may stock market pa rin. Simple lang naman: “Every adult citizen would receive from the state treasury an equal endowment of coupons, that can be used to purchase shares of mutual funds.... Only mutual funds can purchase shares of public firms, using coupons.... Citizens are free to sell their mutual-fund shares for coupons, and to reinvest the coupons in other mutual funds. Finally, firms may exchange coupons from the treasury with money.... A share of a firm entitles the owning mutual fund to a share of the firm’s profits, and a share of a mutual fund entitles the owning citizen to a share of the mutual fund’s revenues” (20).

Halimbawa, si Maria ay nag-18 na. Bibigyan siya ng gobyerno ng kanyang karampatang bahagi ng kupon, kunwari, 10,000 kupon. Gamit ang mga kupon na ito, maaari siyang bumili ng share ng mutual fund. Ang mutual fund ay pinagsama-samang pondo (sa ilalim ng kapitalismo ngayon mismo, ito ay pera) na iniinvest para bumili ng share sa mga kompanya. Ang pagkakaroon ng share o stock ng isang kompanya ay parang pagmamay-ari ng isang piraso nito. Sa ating halimbawa, nag-invest si Maria ng 5,000 kupon para bumili ng mutual fund na nag-iinvest sa mga hotel sa Pilipinas, tawagin natin itong MF A. Samantala, ang 5,000 naman ay inilagag niya sa mutual fund na sa iba’t ibang uri ng kompanya nag-iinvest, kunwari 30% sa pagkain, 30% sa Internet, 40% sa real estate. Tawagin natin itong MF B. Pagkatapos ng isang taon, dahil pangit ang pagpapatakbo ng mga hotel, hindi masyadong malaki ang kinita ng MF A. Samantala, dahil sa iba’t ibang industriya may investment, kumita kahit papaano ang MF B. Ibebenta ni Maria ang shares niya para mabawi ang kanyang mga kupon (4,500 na lang siguro dahil wala na ring gustong bumili masyado ng MF B), at inilagag niya ito sa iba pang uri ng mutual fund. Dahil dito, ang mga namamahala ng mutual fund, iiwasan na ring mag-invest sa mga hotel. Ang mga namamahala ng hotel, makikita ang pagbaba ng halaga ng kanilang share (dahil mas kaunting kupon na ang kailangang para bumili nito) bilang senyales na may problema sa kanilang kompanya. Gayundin, mas kaunting kupon, mas kaunting pera ang mayroon sila para ipalit sa state treasury (sa gobyerno). Maaari silang umutang ng pera sa banko, pero dahil susuriin din ng banko ang presyo ng kanilang share, magpapataw ito ng mas malaking kaparusahan sa kompanya ng hotel (halimbawa, mas malaki ang interes). Dalawa ang mangyayari sa isang kompanya ng mga hotel. Pwede itong magkaroon ng inobasyon, husayan ang kanilang serbisyo, at magpursigi pa para lalong maging kompetitibo sa mercado, o pwede itong mamatay. Naiiwasan ang mga public bads tulad ng polusyon dahil, kunwari may kompanya ng mina, walang bentahe ang mga mayaman (sa pera) sa mga mahirap (i.e. walang pera) dahil pantay-pantay lang ang pinagsimulan nila ng kupon. Sakali man na may super galing

na mag-invest na nagkamal ng maraming kupon, sa kanyang kamatayan hindi niya ito maaaring ipamana, bagkus, sa sistema ni Roemer, babalik ito sa estado (20). Hindi rin pwedeng waldasin ang kupon sa alak o sigarilyo, dahil hindi ito pwedeng direktang ipalit sa pera ng isang indibidwal (29). Pwede niyang sayangin ang kanyang kitang pera mula sa dibidendo sa sigarilyo, pero problema na niya iyon. Kung wais si Maria, iinvest niya ang kanyang mga kupon sa mutual fund na wais din, para magkaroon si Maria ng tuloy-tuloy na pinagmumulan ng pera, kahit hindi ito gaanong kalaki. Sa gayon, sakaling magkasakit siya o ang kanyang mga mahal sa buhay, o di kaya'y magkaideya siya para sa negosyo o proyektong teknolohikal, meron siyang kukuhanan ng pondo. Samantala, naprepreserba ang mga pinakamahusay na katangian ng kapitalismo--inobasyon, bilis, promosyon ng masigasig na work ethic--at naiiwasan ang pinakamalalakang aspekto nito--militarisasyon, polusyon, pagsasamantala.

Hindi lang si Roemer ang nagsasabing kailangan ng mercado sa sosyalismo. Kahit iyong may mga kritisismo sa kanya ay naniniwalang kailangan ng elemento ng mercado para sa mas mabuting lipunan (Folbre 1996, 57; Satz 1996, 71; Pullerman 1996, 141). Paliwanag naman ni Schweickart, hindi dapat malito at sabihing iisa lang ang mercado at kapitalismo (1998a, 10; ikumpara sa Lawler 1998a, 34).

Dagdag pa rito, naniniwala si Roemer na kailangan ang mercado dahil hindi siya naniniwalang sa konsepto ng “bagong sosyalistang tao,” o iyong nagsisilbi para sa iba nang walang kailangang ibang insentibo o motibasyon (1996, 34, ikumpara sa 14). Hindi maaaring baguhin ang kalikasan ng tao para kay Roemer, pwera na lang sa pamamagitan ng mga institusyon. Nagagamit ng sosyalismong may mercado o sosyalismong de-kupon ang kalikasan ng tao, kahit pa may negatibong konotasyon ito, tulad ng pagiging kompetitibo, para mapabuti ang kondisyon ng karamihan. At ito, para sa kanya, ang gusto ng mga sosyalista talaga. Maraming hindi sang-ayon kay Roemer sa pananaw na ito. Halimbawa, si William Simon, ang gusto, magtayo muna ng mga institusyon na magbabago sa pagnanasa ng mga tao, imbes na makipagkompromiso sa pagnanasang-meron-tayo (1996, 51).

Para naman kay Nancy Folbre, makauri masyado ang pagsusuri ni Roemer sa kapitalismo (1996, 57), na para bang maaayos na lahat ng problema basta may sapat na pera na ang lahat. Para sa kanya, ang kailangan ay mabuting trabaho, hindi lang malaking sweldo (61). Ito rin ang paniniwala ni Debra Satz, hindi lang pera kundi dignidad ang kailangan (1996, 73, ikumpara sa Brighouse 1996, 201). Dagdag pa niya, hindi pwera malaki ang sweldo ay makatarungan na ang trabaho (84). Para kay Mieke Meurs, kailangan ng sosyalismo ng bagong kultura, kultura ng kooperasyon (iba sa dating kultura ng kompetisyon) (1996, 110; ikumpara sa Cohen at Rogers 1996, 101; Brighouse 1996, 193). Sabi naman ni James Lawler, kailangang kumilos tayo batay sa kung ano ang mga tao ngayon, habang sinusubukang baguhin ang kanilang kamalayan para bukas (1998b, 143).

Mulang Marxismo tungong Sosyalismo

Pwedeng itanong, ang sosyalistang may mercado ba ay may basehan sa Marxismo? Oo, kung ang tatanungin ay si James Lawler. Sa kanyang pagbasa ng “Principles of Communism” ni Friedrich Engels, *Critique of the Gotha Program* ni Karl Marx, at ng *Manifesto ng Partido Komunista* nina Marx at Engels, nasabi niyang kung Marxismo ang tatanungin, hindi agarang aagawin ang pag-aari ng mga burgis (1998a, 30). Imbes, magkakaroon ng progresibong sistema ng pagbubuwis. Nakikipagkompetensya pa rin ang mga kompanyang pag-aari ng estado sa mga pribado ang pag-aari. Imbes, kompetisyon lamang ng mga manggagawa sa isa’t isa, at hindi lahat ng uri ng kompetisyon, ang mawawala (31; ikumpara sa Schweickart 1998a, 18). Ayon kay Lawler, hindi “nihilistikong sosyalismo” ang Marxismo (34), kontra sa buktot na kapitalismo, para bang bida at kontrabida sa isang telenobela. Imbes, ito ay diyalektikal. Tulad lang din ng paggamit ng kapitalismo sa mga institusyong pyudal, gagamit din ang komunismo ng mga institusyong kapitalistang hanggang kaya na itong palitan ng mga institusyong komunista (48). Hindi rin niya minamasama ang mga reporma sa kapitalismo. Kasama na sa mga inilista niyang nakabuting reporma ang Factory Acts (nagpaikli ng oras ng paggawa), anti-trust laws (laban sa mga monopolyo), welfare state (na tumutulong sa mga nawalan ng trabaho na tumawid habang naghahanap ng ibang hanapbuhay) (35). Ang paggamit sa mercado para sa mga sosyalistang layunin ay maaaring sabihing pinakamainam na reporma sa kapitalismo. Pwede ring sabihing ito na nga ang panloob na rebolusyong kailangan para umigpaw mula kapitalismo tungong sosyalismo.

Binabanggit ang Marxismo rito para ipaalala ang isang importanteng punto: na nauuna ang pangangarap sa sosyalismo bago ang katapatan sa Marxismo. Ibig sabihin, kahit na taliwas ang isang konsepto sa mga sinulat nina Marx at Engels, hindi ibig sabihin ay wala nang silbi ito. Ang sosyalismo ay iyong moda ng produksyon na napapanatili ang mga pinakamagandang katangian ng kapitalismo habang iniwan iyong mga pinakamalalang aspekto nito. Ang kinakailangan ay sosyalismo ng puso at pragmatismo ng loob: sa madaling sabi, na hindi kailangang kumapit sa mga ideya at balangkas na nakasanayan na kung merong mas epektibong alternatibong lumabas. Gayundin, babala ito sa mga iniisip pilitin ang kanilang mga proyekto nang walang kaukulang pag-aaral at pag-iingat. Hindi maaaring pag-eksperimentuhan ang lipunan, ang buhay ng mga tao at bayan, para sa isang bisyon na walang kasiguraduhan. Tunay ngang karumaldumal ang dominasyon ng kapital sa ating pang-araw-araw na buhay, at hindi ikinakaila ang pagsasamantala sa mga manggagawa, at ang proletaryanisasyon ng sangkatauhan. Hindi rin maitatatwa ang karahasan ng estado na nagsisilbing papet ng naghaharing uri, tagapagpatupad ng mga polisiyang ang kakaunti lamang ang nagbebenepisyo. Dito’y mainam na tandaan ang aral ng maikling kwento ni Ramon Guillermo na “Anibersaryo.” Istorya ito ng magkakaibigang nakatira sa dormitaryong Narra sa UP Diliman: sina Rebo, Marx-Lenin, Mao, at Jomarx. Kinabukasan ang luan, “ika-100th anniversary na ng digmaang bayan” (1991, 93). Satirikal ang atake ni

Guillermo, may mga kursong Marxist Studies, Super-High-Speed Semiconductor Technology, at Self Censored Journalism na sa UP. Nang mapatay si Mao sa isang rally kung saan tinapatan ang 21 nagpoprotesta ng 300 sundalo at limang gunship, ipinanukala ni Marx-Lenin ang pagbabago ng taktika: “Isipin ninyo ito, sandaang taon na ang ating kilusan pero malayo pa rin ang tagumpay. Mas lalo na pagkatapos agawin ng Colonel ang poder sa nakaraang coup at inilagay tayo sa ilalim ng Martial Law. Wala man lang nating konswelo de bobong kahit anong burgis na demokrasya.... Mga lumang paraan na lang ba ang ating gagamitin o maghahanap ba tayo ng bago? Iminumungkahi ko na mula ngayon ay gaganti na tayo batay sa prinsipyo ng mga nabasa kong mga anarkista. Sa pamamagitan ng isang mapangahas na aksyon ay mapapabangon natin muli ang masa mula sa kanilang pagkatulog” (96). Bagaman sinubukang sumalungat ni Jomarx, ang tindig ni Marx-Lenin ang nagwagi. Kinidnap nila si Donald Mcronald, taga-Estados Unidos na tumutulong sa programa ng counter-insurgency sa Pilipinas, pati na rin ang “bostsip” ng Armed Forces of the Philippines. Nagbanta ng karahasan ang Colonel, pero wala ring nangyari. Hindi rin nakipagnegosasyon ang pamahalaan sa tatlong kidnapper. Pagkatapos ng tatlong buwan, lahat, kahit ang embahada ng Estados Unidos, nakalimutan na ang mga pangyayari. Nang subukan ni Jomarx na pumunta sa US Information Service, pinaikot-ikot lang siya ng burukrasya, at sa tindero lang siya ng fishball napadpad. Pagbalik sa dormitoryo, nagdesisyon silang palayain ang mga kinidnap: “Kinalag nila ang mga gapos ng dalawang bihag at sinipa ang mayabang na Amerikano at ang tutang Filipino palabas. Pero sa kamalas-malasan at dahil nag-uunahan at nagtutulakan sila habang papalabas sa pinto, parehong nadulas sa balat ng saging na nakakalat sa sahig at pareho silang nabalian ng leeg” (99). Sa isang patawa nagtatapos ang farce ni Guillermo.

Hindi patawa ang sosyalismo kundi bisyon ng isang mas mabuting buhay. Sa isang naunang sanaysay ni Roemer, inilarawan niya ang isa pa niyang bisyon ng sosyalismo. Dito, naroon pa rin ang kanyang pagtitiwala sa mercado. Imbes na magkakaroon ng kupon na pambili ng shares ng mga firm, pag-aari naman ng publiko ang mga kompanya. Kaya, “the profits of firms will not go to a small fraction of the citizenry but will be divided, after taxes, more or less equally among all adult citizens, taking a form that Oskar Lange ... called the social dividend. Thus, a citizen in this society will receive income from three sources: wage income ... interest forthcoming from savings ... and the social dividend” (1994, 292). Ano itong panlipunang dibidendo? Suhestyon ni Roemer na maipalaganap ito sa populasyon sa pamamagitan ng sistema ng garantisadong batayang kita, o universal basic income. Itong UBI ay tatalakayin sa seksyon sa ibaba. Sa bahaging ito ng papel nais ko lamang bigyang-diin ang pagiging kapuri-puri ng pagiging bukas sa mga kakaibang ideya at hindi pa nasusubukang paraan. Mahalaga rin ang kahandaang makipagkompromiso. Samantalang si Roemer ay tinatawag ang sarili na Marxista at sosyalista, ang mga susunod na tatalakaying awtor ay liberal. Gayumpaman, mahalagang basahin nang mabusisi ang kanilang mga isinulat.

Ang Konsepto ng UBI

Bagaman maraming tagasuporta (tingnan ang Hardt at Negri 2000, 401-403; Srnicek at Williams 2015, 107-128; Stern 2016), ang gagamitin kong representatibo para sa konsepto ng UBI sa papel na ito ay si Philippe Van Parijs, pilosopo mulang Belgium.

Ang kagulat-gulat sa UBI, bibigyan ng pera ang bawat mamamayan kahit hindi sila nagtatrabaho, kahit mayaman sila. Pare-parehong halaga ang ibibigay sa mga taong ito (Van Parijs 2006a, 8-9, 13). Regular ang pagbigay nito, maaaring lingguhan, buwanan, o taunan. Ang mahalaga kay Van Parijs, laging may kakayahan ang bawat mamamayan na makabili ng kinakailangan (4-5). Pera ang ibibigay, imbes na bagay (tulad ng pagkain). Maaari itong manggaling mula sa gobyerno (pambansang lebel), pero pwede ring sa mas maliit na yunit (halimbawa, kunwari, sa Alaska, binibigyan ang mga Norteamerikanong naroon, imbes na lahat ng mamamayan ng Estado Unidos, ay UBI, basta ba isang tao nang nakatira sa Alaska [Sheahen 2012, 133-134]). Kung si Van Parijs ang tatanungin, magmumula ang pondo para sa UBI sa buwis (2006a, 6, 9).

Bukod sa “pantawid gutom,” maibibigay ng UBI ang sinasabi ng mga kritiko ni Roemer na kulang sa kanyang bisyon ng sosyalismong de-kupon: ang kakayahang tumanggi sa trabahong hindi marangal o di kaya’y mapanganib. Dahil may regular na pinagkukuhanan ng kita labas sa trabaho, ayon kay Van Priejs, ang UBI, “makes it possible to spread bargaining power so as to enable ... the less advantaged to discriminate between attractive or promising and lousy jobs” (15). Isipin ang eksenang ito: puro kalat sa paligid, wala na kasing basurero dahil may UBI ang lahat, kaya walang kailangang mamulot ng basura para lang mabuhay. Paano ngayon lilinisin ang kapaligiran? Syempre pa, mag-aalok ng mas malaking pera para sa mga tatanggap ng trabaho ng basurero. Gayundin, gagawin itong mas ligtas kumpara sa kasalukuyang estado ng pagbabasurero sa ating bayan. Tandaan na ang UBI ay batayan lamang, para lamang ito sa mga pangunahing pangangailangan tulad ng pagkain, renta, at utilities. Hindi naman mamimigay ng kotse. Kung merong ambisyosong Filipino na nakakatanggap ng UBI at nakukulangan sa kanyang regular na garantisadong batayang kita, papasok siya sa mga trabahong mataas ang sweldo, tulad na lamang ng pagbabasurero. Hindi epekto ng UBI ang pagiging tamad ng lahat, kundi ang pagsisipag ng mga may ninanasa bukod sa pananatiling buhay.

Pero obligasyon nga ba ng iba na tulongan ang iba na mabuhay? Sa tingin ko ay hindi na kailangan pang pagtalunan kung dapat tumulong sa ating kapwa tao. Ang mismong pagsusulat ko ay patunay na na ipinapalagay kong mahalaga ang aking kapwa, sumusulat ako para makipagkomunika. Kung natural o likas sa tao ang magsinungaling at maging makasarili, e di sana inilihim ko na lang ang mga kabatirang aking napulot mula sa pagbabasa ng libro. Ang mas importanteng tanong: sa anong paraan tayo tutulong sa ating kapwa? Mahusay ang UBI dahil patotoo ito sa katotohanang kung hindi mahalaga ang isang tao dahil lang tao siya,

walang taong mahalaga. Ibig kong sabihin, kung ang isang tao ay pinapahalagahan lamang dahil siya ay bata, o masipag magtrabaho, o gwapo, o charming, hindi naman talaga siya pinapahalagahan kundi ang katangiang mayroon siya, at kung hindi na siya bata, masipag, gwapo, o charming, pwede na siyang humandasay diyen sa tabi. Sa UBI, ibinibigay ng bayan sa mamamayan ang sapat na pera para manatiling buhay. Napakarami nang bansa ang sumusuporta at nag-eeksperimento sa konsepto ng UBI, kasama na rito ang mga myembro ng European Union, Brazil, Mongolia, at Namibia (Sheahen 2012, 135-138).

Isa sa mga tumutuligsa sa paraan ng UBI, pero may simpatya sa mga layunin nito, ay ang magpartner na Bruce Ackerman at Anne Alstott. Para sa kanila, konsumerista ang perspektibo ng UBI (2006, 48). Ang kanila proposal na tinatawag nilang stakeholder grant, para sa kanila, ay mas pangmatagalang pananaw.

Ano itong grant? Proposal nina Alstott na magbigay ng 80,000 dolyar sa bawat mamamayan ng Estados Unidos na umabot ng edad na 21. Kailangan ay nakatapos siya ng high school at walang criminal record. Sunod-sunod sa loob ng apat na taon, bibigyan ang grantee ng 20,000 dolyar. Walang pakialam ang estado kung saan ito gagastusin. “She may save for a house or a rainy day -- or blow her money in Las Vegas” (45). Sa bisyon nina Alstott, tanging iyong mga Norteamerikano lang na lampas sa 230,000 dolyar ang yaman ang bubuwisan para pondohan ang grant. Ibig sabihin, ang nasa 20 porsyento pataas lang ng lipunan nila ang pagkukuhanan ng pondo. Paglipas ng panahon, iyong mga nakatanggap ng grant, sa kanilang kamatayan, pag may naiwan silang pera, kailangang ibalik sa gobyerno ang kanilang 80,000, nang may interes (ibid).

Dalawang punto ang mahalaga sa konsepto nina Alstott. Una, na ihabi sa tradisyon ng Estados Unidos ang pagbibigay at paggamit ng grant (50). Kumbaga, nais nilang tingnan ng mga Norteamerikano ang grant bilang bagay na “nakasanayan na,” o di kaya’y “karapatan ng bawat mamamayan,” may kultural na konotasyon tulad ng kanilang bandila, o agila.

Hindi naman tinututulan nina Alstott ang pundasyon ng UBI ni Van Parijs. Sa katunayan, sa kanilang proposal, pwedeng i-convert ng isang grantee ang kanyang grant para maging UBI. Imbes na 20,000 kada taon sa loob ng apat na taon, magiging 400 kada buwan ito (47). Tinatanggap kasi nina Alstott ang mga argumento ni Van Parijs, ang punto ng UBI at grant ay magbigay sa mga mamamayan ng tunay na kalayaan. Kaligtasan sa panahon ng panganib, seguridad para sa mga panahon ng sakuna at aksidente. Ang pagkakaiba lang nila ay ang empasis nina Alstott sa ideya ng “pagpapalano sa buhay.” Sa kanilang bisyon, may mga mamamayan na kailangan ng malaking pera para mabigyan ng puhunan para sa kanilang malaking proyekto: pagbili ng bahay, pagsimula ng negosyo, pag-aaral sa kolehiyo (sa Estados Unidos, at unti-unti, sa Pilipinas, ubod ng taas ng presyo ng pag-aaral sa mga magandang unibersidad) (48-49). Imbes na “pantawid gutom,” binibigyan ng grant nina Alstott ang grantee ng kontrol sa kanyang buhay. Pagkakataon na suungin ang mga hamon ng mundo.

Tulad ng UBI, sa unang tingin ay katawa-tawa ang grant, hanggang sa matuklasang mayroon na palang mga bansang nagtatangka nito. Ibinigay na halimbawa nina Alstott ang “baby bond,” na proyekto ng dating Prime Minister ng Great Britain na si Tony Blair. Paliwanag nina Alstott, “Under the Labour Party initiative, each Briton would receive a “baby bond” of \$750 or so at birth, which would accumulate compound interest until he received a stake at age 18. Supplemental amounts would be added to each child’s account on later birthday -- with the aim of providing him with as much as \$7,500 when he reaches maturity” (53-54). Malayo ang 7,500 dolyar sa 80,000, pero nananatili ang ideya: maaaring gawin ang grant, maaaring maglagak ng malaking halaga para sa mga mamamayan ng isang bayan. Dagdag pa nga ni Van Parijs mismo, meron ding ganito sa Belgium, na tinatawag namang “birth premium,” bawat sanggol, mayaman man o mahirap, babae man o lalake, nakakatanggap ng \$860 (2006b, 200). Hindi imposible ang proposal nina Alstott, o kahit ang kay Van Puijs, o kahit ang kay Roemer! Hindi lang sila hindi imposibleng isagawa, hindi rin sila hindi kanais-nais. Sa huling seksyon ng papel na ito, nais kong magpanukala ng dalawanag proposal para sa repormang sa tingin ko ay nababagay sa Pilipinas sa kasalukuyang panahon.

Tungkol sa Bitcoin

Sa pang-araw-araw na buhay, ‘pag may ginawa kang trabaho, nagbigay ng serbisyo o bagay, bibigyan ka, bilang kapalit, ng pera. Sana ganito kasimple. Pero isipin ang tatay o pinsan mong nagtatrabaho sa ibang bansa. Kinakailangan niyang ipadaan ang pera sa bangko o remittance center, na sumisingil ng transfer fee. Ibig sabihin, ang ipinadalang pera ay babawasan pa. Ang fee na ito ay pambayad kay Carlos (bangko o remittance center) na naggarantiyang si Alice (nagpadalang OFW) ay nabawasan ng 4,000, na napunta naman kay Bob (pinadalhan). Paano kung may paraan para tanggalin na si Carlos nang sa gayon ay mas marami sa inisyal na ipinadala ang mapunta sa pinadalhan? Ito ang tinatangka ng bitcoin (ang diskusyong susunod ay pangkalahatang hinalaw sa Nakamoto 2008).

Ang bitcoin ay pera, digital na pera. May tatlong importanteng aspekto ang mga transaksyon sa bitcoin: ang blockchain, ang mga minero, at ang gumagastos. Ang blockchain ang network ng mga computer na konektado sa Internet na nagpapanatili ng isang ledger kung saan nakasulat kung sino ang may gaano karaming bitcoin. Ang blockchain ang ledger mismo. ‘Pag nagpadala ng bitcoin si Alice kay Bob, nag-uunahan ang mga minero na sagutin ang isang komplikadong problemang matematikal. Kung sino ang nauna ay makakatanggap ng fee sa anyo ng bitcoin. Ang transaksyon ay mapupunta sa ledger, na pinapatotoohan ng mga computer na bahagi ng network. Ang ledger ay publiko, bagaman hindi pangalan kundi “address” lamang ng nagpadala at pinadalhan ang lantad. Ang bitcoin ang una, pero isa lamang sa mga tinatawag ngayon na cryptocurrency. “Crypto” dahil gumagamit ito ng teknolohiya ng cryptography para itago ang identidad ng mga partido at siguraduhin ang integridad ng ledger. Mayroon ding cryptocurrency na

tinatawag na “pesobit” (tingnan ang pesobit.net/whitepaper) na nilikha ng isang Filipino.

Katulad ng bitcoin, ang NEO ay uri din ng cryptocurrency. Hindi tulad ng bitcoin, hindi lang mga transaksyon sa pagpaplatan ng halaga (i.e. pera) ang silbi ng NEO. Ano nga ba ang pagsusulat ng palitan ng halaga sa isang ledger kundi paglilista ng impormasyon? Ang impormasyong kayang iproseso ng NEO ay hindi pa sa kung sino ang nagpadala at sino ang tumanggap ng pera, at sino nga ang meron ng ganito at ganireng kalaking halaga. Ang tinatawag na “smart contract” ay iyong mga kontrata na naka-programa, katulad ng mga programa sa computer, na hindi na kailangan ng interbensyon ng tao kapag nangyari na iyong napag-usapan (tingnan ang <http://docs.neo.org/en-us/>). Alam kong mahirap itong arukin, kaya sundan ang susunod na halimbawa.

Isipin na si Alice ay nais umutang. Una, ikakawing niya sa isang address ang kanyang identidad. Halimbawa, inilagay niya ang kanyang fingerprint sa kanyang address. Bukas itong lahat sa nais tingnan ang ledger, ang blockchain, ang fingerprint ni Alice ay nakakabit sa address ni Alice. Pero, walang may alam na si Alice ito, dahil nga sa cryptography. Pero, maaaring patunayan sa pamamagitan ng matematika na hindi ito pekeng fingerprint ng pekeng tao.

Nabanggit ngang nais umutang ni Alice. Ise-set nga ngayon ang kanyang terms. Isusulat niya sa “smart contract” na (1) nais niyang umutang ng 10,000, (2) payag siyang magbayad ng 10% interes, (3) basta ba isang taon ang ibibigay para mabayaran niya ito, (4) nang 916.67 kada buwan $\{[10,000 + (10,000 \times .1)/12]\}$, (5) sakali mang hindi makapagbayad si Alice sa isang buwan, tataas ng 10% ang kabuuang utang niya. Ang “smart contract” na ito ay tatawagin nating “Utang ni Alice.” Ngayon, ipo-post ni Alice ang “smart contract” sa app ng utangan, na tatawagin natin dUtang (di-sentralisadong Utang).

Si Bob naman ay mayroon ding account sa dUtang, at nakakabit din sa kanyang address sa blockchain ang kanyang fingerprint. Nabasa nya ang “Utang ni Alice,” at sa tingin niya ay magandang investment ito. Papayag siya na pautangin si Alice, bibilhin niya sa halagang 10,000 ang “Utang ni Alice.” Matatanggap ni Bob ang “smart contract,” at matatanggap ni Alice ang 10,000. Halimbawa, Enero ito naganap. Pagdating ng Pebrero, kailangan nang magbayad ni Alice ng kanyang unang 916.67. Nagbayad naman siya. Pagdating ng Marso, nagbayad ulit siya. Kaso, pagdating ng Abril, hindi nakapagbayad si Alice. Ayon sa kontrata, tataas ang kanyang utang. Maraming opsyon si Bob. Pwede siyang mag-enjoy sa pag-aari ng “Utang ni Alice,” confident na makapagbayad si Alice sa Mayo, at nang mas malaking halaga. Pero, kunwari paranoid si Bob. Pwede niya ngayon i-post sa app at ibenta ang “Utang ni Alice.” Ang mga transaksyon sa utang na ito ay nakarekord sa blockchain. Mababasa ng ibang tao na hindi nakapagbayad si Alice noong Abril. Kaya, bagaman may pangako ng 10,266.66 ang kontrata $(9,166.66 + (11,000$

x .1), dahil sa lamat sa reputasyon nito, walang nais sumugal na bilhin ito ng 9,000. Maaari itong ibenta ni Bob ng 8,500, o 8,000, hanggang sa mayroong kumagat.

Ngayon, kunwari ay nagbayad si Alice noong Abril, at Mayo, etc etc. Nabayaran niya sa loob ng isang taon ang utang. Babango ngayon ang kanyang reputasyon. Maaaring 'pag umutang siya ng mas malaking halaga, kunwari 50,000, may pumatol. Gayundin, baka liitan ang interes, kasi nga ay mababasa sa publiko, sa blockchain, na responsableng tao ang nasa likod ng address na ito.

Itong “Utang ni Alice” ay isa lamang sa napakaraming aplikasyon ng blockchain. Halimbawa ay kailangan mo ng pera para sa tuition ng iyong anak, o pambayad sa ospital, o para sa negosyo. Pwede ka nang umutang hindi lang sa banko, na malaki ang interes, kundi sa ibang tao na hindi man lang nga kailagnang nasa Pilipinas. At hindi ninyo kailangang magtiwala sa isa't isa, dahil pampubliko ang blockchain, lantad sa lahat ang mga transaksyon.

Hindi ito pantasya, napakarami nang proyektong binubuo ngayon sa iba't ibang bansa gamit ang teknolohiyang ito. Kinuha kong halimbawa ang NEO dahil, hindi tulad ng bitcoin, walang minero sa NEO. Imbes, ang mga may-ari ng NEO ay nakakatanggap araw-araw ng NEOGAS, o GAS. Ang GAS, imbes na NEO, ang ginagamit na pambayad para marekord ang mga transaksyon at “smart contract” tulad nang inilarawan kong “Utang ni Alice.”

Ang proposal ko, lumikha ang Pilipinas ng cryptocurrency na base sa ganitong sistema ng NEO. Pwede natin itong tawaging Digong Coin. Sa kasalukuyan ay mayroong 65,000,000 milyong NEO. Habang mas malaki ang pag-aari mong NEO, araw-araw ay mas malaki ang natatanggap mong GAS. Lumalaki ang halaga ng GAS, dahil ito ang nagsisilbing langis ng mga programa sa plataporma ng NEO. Mayroong higit sa 100,000,000 Filipino sa kasalukuyan, kaya 300,000,000 Digong Coin ang lilikhain. Bawat Filipino ay makakatanggap ng tatlong Digong Coin, na maaari nilang i-access sa kanilang cellphone. Ang halaga ng bawat Digong Coin ay piso, at mercado naman ang magtatakda ng halaga ng Digong Gas.

Tulad ng papel na piso, bayarin ng Pilipinas ang bawat Digong Coin. Hindi tulad ng papel na piso, alam ang eksaktong bilang ng Digoing Coin. Maaaring ibenta ng isang Filipino ang kanyang Digong Coin nang mas mataas o mas mababa sa sinomang gustong bumili nito. (Pero dapat sa mas mataas, dahil sinasakripisyo niya ang kanyang claim sa paparating pang Digong Gas pag isinuko niya ang kanyang pag-aari ng mga Digong Coin.)

Maaari ngayong i-invest ng mga mamamayan ang kanilang Digong Coin at/o Digong Gas sa mga proyekto ng mga tech-entrepreneur. Halimbawa na rito ang dUtang, pero marami pa ngang programa ang maaaring gawin sa ganitong plataporma. Halimbawa, sa platapormang Ethereum, karibal ng NEO, mayroon nang mga proyekto tulad ng Augur (di-sentralisadong mercado ng

mga prediksyon), FunFair (di-sentralisadong sugalan), at Spankchain (di-sentralisadong entertainment system) (tingnan na lang ang augur.net, funfair.io, at spankchain.com para sa mga detalye).

Paano ba gumagana ang katulad ng Augur o FunFair? Sa kaso ng huli, garantiya ang pagiging transparent ng blockchain para patunayang hindi dinadaya ang mga sugarol. Ang siste, 'pag naglalaro ka sa isang gambling website, hindi mo sigurado kung tunay ngang random ang labas ng dice, o ang balasa ng baraha sa poker o blackjack. Ang open source na kalikasan ng programa ng sugalang base sa blockchain ang magsisiguradong matalo ka man ay hindi ka dinaya. Kung kaya nga, maaaring magkaroon ng mas transparent na sweepstakes at lotto sa bansa. Maiinspeksyon ng sinoman ang computer program para patunayan kung tunay ngang random ang paglabas ng mga numero sa 6/42 or 6/45. Samantalang random ang mga sugal sa FunFair, at sa mga katulad nitong Edgeless at EOS Bet, ang maituturing na sugal sa “mercado ng mga prediksyon” katulad ng Augur ay nakabase sa aktwal na pangyayari sa mundo. Halimbawa, merong taong may tricycle. 'Pag tumaas ang presyo ng gas, bababa ang kanyang kita. Maaari siyang gumawa ng pusta sa Augur sa Hunyo 1 na nagsasabing “ang presyo ng gas ay aabot sa 2,500 piso kada bariles pagdating ng Hunyo 30” dahil nabasa niya sa dyaryo ang balitang bobombahin na naman ng mga Norteamerikano ang Gitnang Silangan. Sabihin na nating ganito ang pagkakasulat sa pusta: “Pupusta ako ng 10,000 libo na aabot ng 2,500 piso ang presyo ng gas kada bariles pagdating ng Hunyo 30.” Maaari itong bilhin (ang pusta) ng mga taong naniniwalang *hindi* tataas ang presyo ng gas. Habang papalapit nang papalapit ang Hunyo, depende sa persepsyon ng mga tao, maaaring bumaba ang halaga ng pusta (dahil hindi man lang lumalapit sa 2,000 kada bariles ang presyo ng gas), o lumalaki (dahil nagsimula na nga ang pambobomba ng Estados Unidos). Pagdating ng Hunyo 30, kakailanganing magkonsulta sa isang orakulo (i.e. pinagkakatiwalaang batis ng impormasyon at katotohanan) para matukoy kung sino ang nanalo sa pusta. Sa huling pagsusuri, kahit na hindi manalo ang may-ari ng tricycle sa pusta, breakeven lang siya, dahil hindi tumaas ang presyo ng gas, at patuloy pa rin kung gayon ang kita niya sa pagmamaneho.

Isa pang maaaring proyektong nakabase sa Digong Coin (na magiging karibal ng NEO at Ethereum) ay ang tinatawag na “bahagdag pag-aari.” Isipin na lang ang isang nagsisimula pa lang ng pamilya. Gusto niyang bumili ng sariling bahay, pero ayaw niyang umutang sa mga bangko, dahil malaki ang interes. Kaso, wala naman siyang dalawang milyon para direktang bumili ng bahay. Ang meron lang siya ay isang milyon. Maaari niyang ibenta ang “kalahati ng pag-aari” sa kanyang bahay sa mga interesadong bumili ng real estate pero meron lamang 5,000. Paano ito mangyayari? Nasa taong nagluwal pa rin ng isang milyon ang titulo ng bahay. Pero, meron ding tingi-tinging titulo ang mga tumulong sa kanyang bilhin ang bahay na ito. Ang mga tingi-tinging titulong ito ay maaaring tawaging Digong Titulo. Merong 200 ng mga ito, na tig-5,000 piso ang presyo. Ngayon, ang mga may-ari ng Digong Titulo ay walang karapatang tumira sa bahay na kanilang “bahagdag pag-

aari.” Walang rin silang obligasyong magbayad ng amilyar. Ang mayroon lang sila ay karapatang ibenta ang kanilang Digong Titulo sa mas mababa o mas mataas na halaga. Bakit naman gagawin ng kahit sinong matinong tao ang bumili ng Digong Titulo? Sa parehong dahilan kung bakit sila bibili ng “smart contract” na “Utang ni Alice.” Ang “Utang ni Alice,” may garantiyang tataas ang halaga dahil may interes. Ang Digong Titulo, may tsansang tumaas ang presyo dahil sa mahabang panahon ay tumataas talaga ang presyo ng lupa. Syempre, may tsanang bumaba ito, halimbawa na lang kung maging bahain ang lungsod na kinatatayuan ng bahay. Ang transparent at bukas na kalikasan ng mga proyektong blockchain ang magpapatunay kung sino talaga ang may-ari ng ganito at ganiyang Digong Titulo.

Isa pang proyektong maaaring gawin sa isang blockchain ay paglikha ng dihital na ginto. Marami nang ganitong proyekto sa platapormang Ethereum, dahil hindi naman orihinal ang ideya. Sa huli, ang mga “smart contract” tulad ng “Utang ni Alice” at Digong Titulo ay representasyon. Representasyon ng claim sa bayad sa isang utang, representasyon ng pag-aari ng isang bahay. May dalawang bahagi ang proyekto ng dihital na ginto, at dadaan sa apat na hakbang sa buong proseso. Una, magbubukas ang tech-entrepreneur ng tinatawag na “ICO” o “initial coin offering.” Dito, lilikha siya ng 200,000,000 e-BS (elektronikong Bangko Sentral) at ibebenta niya ang 100,000,000 sa halagang dalawang Digong Coin (tandaang lahat ng Filipino ay makakatanggap ng tatlong Digong Coin sa simula ng proyektong ito). Sabihin na nating lahat naibenta lahat ng e-BS, meron na ngayong dalawang daang milyon ang tech-entrepreneur. Sa ikalawang hakbang, gagamitin niya ang isang milyon para bumili ng gintong katumbas nito. Sa kasalukuyang presyo, makakabili siya ng 66,666 gramo ng ginto. Lilikha siya ng 66,666 na e-Ginto. Sa pangatlong hakbang, ibebenta niya ang 66,666 na e-Ginto sa sinomang gustong bumili ng ginto. Ang pangako, sinomang may pag-aari ng isang e-Ginto ay maaaring itong ipalit nang walang kuwestyon sa kahit anong araw para sa isang gramong ginto. Syempre pa, tulad ng “Utang ni Alice” at Digong Titulo, maaari ding ibenta ang e-Ginto ng orihinal na bumili sa ibang interesado sa mas mataas o mas mababang halaga.

Bago tayo pumunta sa ikaapat na hakbang, balikan muna natin ang sitwasyon ng tech-entrepreneur. Ang kanyang proyekto, na tawagin nating BS Ginto ay nagresulta sa 100,000,000 e-BS na pag-aari niya, 100,000,000 e-BS para sa iba’t ibang investor, 100,000,000 Digong Coin (i.e. 100,000,000 milyong piso), at 66,666 e-Ginto (ang produkto ng korporasyong BS Ginto). Ang e-BS ay hindi katulad ng isang stock ng kompanya, dahil nagbibigay ito ng boto sa pinakamaliit na investor o nagmamay-ari. Syempre pa, ang tech-entrepreneur ang may pinakamaraming boto (bagaman walang naman talagang Henyo, kapital H, at malamang ay may buong kompanya na nakapaligid sa tech-entrepreneur, kahit pamilya lang niya, at kung gayon paghahatian nila ang pagmamay-ari ng kanilang e-BS). Pero, maaari ding bumoto ang mga indibidwal na may-ari ng e-BS. Ano ang kanilang pagbobotohan? Ang kinabukasan ng kanilang kompanya, ang BS Ginto. Merong itong kapital (100,000,000 Digong Coin) at meron itong produkto (66,666 e-Ginto). Halimbawa, maaari nilang pagbobotohan na bayaran ng 1,000,000 Digong Coin ang bawat e-commerce shop na tatanggap ng e-Ginto bilang “pera” o pambili ng

kanyang mga produkto. Ito ang ikaapat na hakbang, ang pagpapalago ng negosyo.

Ngayong maaaring itanong, kung pera namang itinuturing ang Digong Coin, para saan pa ang e-Ginto? Maraming pilosopikal at pulitikal na ideyang nagtatalaban dito. Maraming tao ang naniniwalang tanging ginto ang tunay na pera, dahil hindi maaaring mag-imprenta nito nang walang kagatol-gatol, tulad na lamang ng papel na piso. Meron ding naniniwalang ang kapangyarihang lumikha ng pera mismo ay dapat hindi nasa kamay ng iisang entidad lamang (sa kaso ng piso, sa gobyerno/Bangko Sentral ng Pilipinas), at bagkus, tulad ng lahat ng komoditi, ay dapat bukas sa kompetisyon sa mercado. Sa isang banda, ang mga may-ari ng Digong Coin ay makakatanggap ng Digong Gas. Isa, katumbas ng bawat isang Digong Coin ang isang piso. Pero, tandaan, ang piso ay “inflationary currency,” kaya bumababa ang halaga nito sa paglipas ng panahon. Samantala, ang mga may-ari ng e-Ginto ay maaaring ipagpalit ito para sa tunay na ginto. Ang isang wais na investor ay maaaring hatiin ang kanyang savings, kalahati sa Digoing Coin, kalahati sa e-Ginto.

Ang pamimili at pagbebenta ng utang, ang bahagdag pag-aari, ang dihital na ginto ay iilan lamang sa mga proyektong maaaring likhain dahil sa teknolohiya ng blockchain. Bagong teknolohiya pa lang ito, at maaaring angkupon nating mga Filipino para sa ating ikabubuti. Kung hindi man tayo yumaman lahat, al menos, maaari tayong magkaroon ng pambansang sweepstakes na mas transparent.

Pero kung sa tingin ninyo ay masyadong wild ang ideyang ito, tingnan ninyo na lang ang susunod.

Libreng Motor

Pangalawang proposal ko: taon-taon, mula 2020 pataas, bibili at mamimigay ng motor ang gobyerno ng Pilipinas sa bawat Filipino na tumuntong sa edad 18 sa taong iyon. Hindi ito kasing demokratiko ng proyektong Digong Coin, dahil ang mga 18 pataas na ngayong 2018 ay hindi na makakatanggap ng libreng motor. Malas na lang natin.

Bakit libreng motor? Magagamit ito sa iba't ibang paraan. Maaari itong gamitin ng estudyante na malayo ang eskwelahan. Maaari itong gamitin ng isang ama para maihatid ang anak niya sa eskwelahan. Maaari itong gamitin ng isang babae bilang dagdag na resource sa kanyang negosyo sa palengke. Maaari itong gamitin ng isang dalaga para sumali sa Grab o Angkas. Maaari itong kabitan ng isang binata ng sidecar para maging tricycle driver. Maaari din itong ibenta o isanla ng isang ama para makabili ng gamot para sa kanyang anak, o ng isang anak para makabili ng pagkain para sa kanyang pamilya. Pwede pa nga itong ipamigay ng mga gitnang-uri na may maalwang kalooban, o di kaya'y iparenta. Hindi lang motor ang ipamimigay ng gobyerno, kundi: entrepreneurial spirit, responsibilidad, paggalang sa batas trapiko. Ito kasi ang rekisitos: kailangang tumuntong (hindi

kailangang nagtapos) ng senior high school, at kailangang pumasa ng eksamen para makakuha ng lisensya sa pagmamaneho ng motor.

Hindi ito limos, kundi investment ng gobyerno sa kanyang mamamayan. Mula 2020 pataas, bahagi na ng ating tradisyon at kostumbre ang pagkakaroon ng libreng motor. Magbubukas ito ng oportunidad sa bawat Filipino na magkaroon ng disente at marangal na pamumuhay. Sa aspektong ito, lahat ng Filipino, pantay-pantay. At itong pagkakapantay-pantay, sa huli, ang ninanasa ng bawat sosyalista.

MGA SANGGUNIAN

Ackerman, Bruce, at Alstott, Anne. (2006.) “Why Stakeholding?” Nasa Erik Olin Wright (ed), *Redesigning Distribution*. London: Verso, pp. 43-68.

Arneson, Richard. (1996.) “What Do Socialists Want?” Nasa Erik Olin Wright (ed), *Equal Shares*. London: Verso, pp. 209-230.augur.net/beta/pankchain.com/bitcoin.org

Brighouse, Harry. (1996.) “Transitional and Utopian Market Socialism.” Nasa Erik Olin Wright (ed), *Equal Shares*. London: Verso, pp. 187-208.

Cohen, Joshua, at Rogers, Joel. (1996.) “My Utopia or Yours?” Nasa Erik Olin Wright (ed), *Equal Shares*. London: Verso, pp. 93-109.[digix.global http://docs.neo.org/en-us/](http://docs.neo.org/en-us/)

Folbre, Nancy. (1996.) “Roemer’s Market Socialism.” Nasa Erik Olin Wright (ed), *Equal Shares*. London: Verso, pp. 57-70.funfair.io/goldmint.io

Guillermo, Ramon. (1991.) “Anibersaryo.” Nasa Rolando Tolentino et al (mga ed), *Impetu*. Quezon City: Kalikasan Press, pp. 93-100.

Hardt, Michael at Negri, Antonio. (2000.) *Empire*. London: Harvard University Press.hellogold.com

Lawler, James. (1998a.) “Marx as Market Socialist.” Nasa Bertell Ollman, *Market Socialism*. New York: Routledge, pp. 23-54.

Lawler, James. (1998b.) “Criticism of Ollman.” Nasa Bertell Ollman, *Market Socialism*. New York: Routledge, pp. 137-148.

Nakamoto, Satoshi [sagisag-panulat]. (2008). “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System.” Maaaring i-download mula sa bitcoin.org.psa.gov.ph

- Putterman, Louis. (1996.) "Coupons, Agency and Social Betterment." Nasa Erik Olin Wright, *Equal Shares*. London: Verso, pp. 139-158.
- Roemer, John. (1994.) *Egalitarian Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roemer, John. (1996.) "A Future for Socialism." Nasa Erik Olin Wright, *Equal Shares*. London: Verso, pp. 7-44.
- Satz, Debra. (1996.) "Status Inequalities and Models of Market Socialism." Nasa Erik Olin Wright, *Equal Shares*. London: Verso, pp. 71-92.
- Schweickart, David. (1998a.) "Market Socialism: A Defense." Nasa Bertell Ollman, *Market Socialism*. New York: Routledge, pp. 7-22.
- Schweickart, David. (1998b.) "Criticism of Ticktin." Nasa Bertell Ollman, *Market Socialism*. New York: Routledge, pp. 125-128.
- Schweickart, David. (1998c.) "Response to Ticktin." Nasa Bertell Ollman, *Market Socialism*. New York: Routledge, pp. 169-176.
- Sheashen, Allan. (2012.) *Basic Income Guarantee*. New York: Palgrave Macmillan.
- Simon, William. (1996.) "Inequality and Alienation in the Socialist Capital Market." Nasa Erik Olin Wright, *Equal Shares*. London: Verso, pp. 45-56.
- Srnicek, Nick, at Williams, Alex. *Inventing the Future*. London: Verso.
- Van Parijs, Philippe. (2006a.) "Basic Income." Nasa Erik Olin Wright, *Redesigning Distribution*. London: Verso, pp. 3-42.
- Van Parijs, Philippe. (2006b.) "Basic Income versus Stakeholder Grants." Nasa Erik Olin Wright, *Redesigning Distribution*. London: Verso, pp. 199-208.

TnB TITSER NG BAYAN ¹

Panulat ni Glecý C. Atienza /Mga Awit ni Roberto “Bobet” Mendoza

MGA TAUHAN:

LUISA EVANGELISTA—40 taong gulang, teacher ng literature at dula sa state university, mang-aawit at artista sa tanghalan. May isang anak, produkto ng kilusang JAJA noong kainitan ng laban pagkamatay ni Ninoy

JULIO EVANGELISTA —45 taong gulang kabahagi ng teatro bilang director, kompositor, manunulat, teacher ng natural sciences, anak ng manggagawa, malakas ang charisma, organizer, organikong intelektuwal

GERMINAL EVANGELISTA—6/16 anyos, estudyante ng kolehiyo, kasa-kasama ng mga magulang sa mga ginagawa; taglay ang mga katangian at kahusayan ng mga magulang sa larangan sining at pag-aaral

HERMINIGILDO SANTILLAN O KA GILDO--- 60 taong gulang, ama ni Luisa. Isang manggagawang aktibong naging bahagi ng unyon noong kanyang kabataan

ESTRELLA SANTILLAN ---- 57 taong gulang, Ina ni Luisa. Isang public school teacher. Pangarap na

mamuhay sa Amerika pero hindi natuloy nang makapag-asawa. Nag-early retirement, nag-asam magtrabaho abroad pero na-swindle

Tina at Peng—Mga kasamahang Guro nina Luisa at Julio sa gawaing pangkultura sa hanay ng mga guro

Mga Estudyante at iba pang tauhan mula sa Koro na nagpapalit-palit ng tauhan (4-6 katao) bilang magsasaka, manggagawa, pulis, OFW, guro atbp.

ANG ENTABLADO

Ang entablado ay bukas at binabalangkas lamang ng mga pangyayaring nagaganap sa mga pangunahing tauhan. Dahil malaking bahagi ng naratibo ay nasa nakaraan at kamalayan, mahalaga ang video screen para sa pagpapakita ng mga imahen ng nakaraan at nagaganap sa isip ng pangunahing tauhan. Ang video screen ay mahalagang integrated at bahagi ng set at hindi halata bilang video screen upang malikha ang pagiging bahagi ng kamalayan at alaala ng mga video footages. Maaaring laruin ang mga bagay na nagpapabalik ng alaaala at nakakapagpatindi sa mga desisyong kailangang gawin ng pangunahing tauhan sa daloy ng salaysay. Ang mga aktor ay maaaring mag-multiple roles liban sa mga aktor na gaganap sa mga pangunahing tauhan ng dula.

Ang entablado ay maaaring bilugan at may thrust stage o proscenium. Mahalagang mabigyang-daan ang mga balik-tanaw at alaala. Maaaring nakapalibot ang audience at nakaupo kasama ng mga koro at music pool upang mabigyan sila ng pakiramdam nang pagiging bahagi ng pag-uugnay ng kanilang sariling danas at alaala sa kabuuang pangyayari sa entablado.

PANAHON: Post EDSA Revolution (1986-2005)

Humalaw ng inspirasyon mula sa dulang “Titser ng Bayan” (2002) ni Edwin Mastro ng Tanghalang Hulyo Beinte Tres, PUP at sa aklat ni Eric Torres na may katulad na pamagat. Ang dulang ito ay lumikha ng bagong naratibo ng kuwento samantalang pinananatili ang mga awiting nilikha ni Bobet Mendoza para sa pagtatanghal na Titser ng Bayan (2002). Ang dulang ito ay unang itinanghal ng Alyansa ng Manggagawang Pangkultura sa Kamaynilaan at Karatig-pook sa Tanghalang Huseng Batute, Sentrong Pangkultura ng Pilipinas bilang lahok sa 4th National Theater Festival noong 2004. Pinagtulungan itong pinamahalaan nina Anthony Cruz, Glecly Atienza, Bobet Mendoza sa tulong ng mga artista mula sa Malabon National High School, Polytechnic University of the Philippines, EARIST, University of the East, University of Makati, University of the Philippines, Lyceum of the Philippines. Marami nang rebisyon ang nagawa sa dula bunga ng pagpapalabas nito sa ibat ibang lugar at pagkakataon mula 2004-2014. Ang pinakahuling bersyon, 2014 ay itinanghal sa Tanghalang PUP noong Setyembre 24-28, 2014 at nagtapos sa isang pagtatanghal sa Tanghalang Au-relio Tolentino ng CCP noong Oktubre 4, 2014 sa pagtataguyod ng Guro sa Sining ng Bayan, Inc at ng mga guro mula sa Polytechnic University of the Philippines, Manila, Manila Tytana Colleges, Tondo High School, University of Makati, EARIST, University

of Asia and the Pacific, Chiang Kai Shek College, University of the Philippines, Malabon National High School sa direksyon ni roberto “ Bobet” Mendoza. Ang bersyong ito ay inayos at nirebisa nitong Agosto 2017 batay sa unang bersyon ng dula (2004) upang maging ambag sa festchrift ni Bienvenido Lumbera. Muling nirebisa nitong Agosto 2018 para sa pagtatanghal ng Haraya Artists’ Ensemble ng Manila Tytana Colleges, Pasay City sa Setyembre-Oktubre 2018.

TAGPO 1 SA PAG-UUGAT NG PANAHO

EKSENA 1 ANG UNOS NG PAGDADALAWANG -ISIP

(Nasa Amerika si Luisa. Nakatayo sa gitna ng stage si Luisa. Naka-maong siya , nakasuot ng panlamig at itim na walking shoes. Maririnig sa background ang collage ng tunog ng taong 2005 habang hawak ni Luisa ang kanyang cellular phone. Mahahalatang naputol ang pakikipag-usap niya sa telepono.)

LUISA: Isang taon pa.....Extended kasi ang research contract ko...Geckoy... Kausapin mo naman ako...

(Magsasalimbayan ang tunog ng panahon, at ang pakikipag-usap ni Luisa kasabay ng video ng low inten-sity conflict, coup d’etat, Philippines 2000 at labor only contracting sa background. Maririnig ang dissonant na tunog ng Aral ng Kasaysayan .

Tututok ang ilaw sa pagkakatayo ni Luisa sa gitna ng entablado,nakatingin sa kawalan at bitbit ang kanyang medium -sized backpack , laptop at hawak ang isang maliit na notebook sa kanyang dibdib. Magbabago ang video footages at magpapakita ng mga pagkilos ng mga teacher. Maaaring magpakita ng footages na kasama sina Luisa at Julio sa frontline ng mga pagkilos.)

JULIO:

Di dapat mawala ang dignidad ng mga guro
Ang pakikibaka mismo ang sa ati’y magtuturo
Ang niyurakang dangal ay ating itatayo

Sa sigwa at unos ay di kaylan man pagugupo
Mabuhay, mabuhay ang mga makabayang guro.

(Magsisilbing transisyon ang video footage para sa pagtutok muli sa real time ni Luisa sa Amerika. Malamlam ang tutok ng ilaw kay Luisa)

LUISA: SA GITNA NG UNOS

Sa gitna ng unos , ako ngayo'y nag-iisa

Nilalamig, giniginaw sa labis na pangungulila
Nangangatal yaring puso sa labis na pangamba
Yakapin mo ako, mahal, ng 'yong mga alaala.

(Magbabago ng panahon. Mapapalitan ang ilaw at maaaring matulungan ng kulay sepiang video ng 1987 low intensity conflict maaaring magpakita ng video clips at larawan ng pagkilos ng mga guro sa gitna ng ulan at panahon pagkatapos ng EDSA Revolution sa ang video wall. Maaaring may pahiwatig sa pagkamatay ni Leandro Alejandro o isang lider ng kilusang masa sa panahong post-EDSA.

Mula sa likod ay ilalagay ni Inang Bayan ang balabal na itim kay Luisa kasama ang batang Germinal, limang taong gulang. Magiging bahagi si Inang Bayan ng madling nakikiramay. Hawak ni Luisa ang bata sa kanan habang yakap sa kaliwa ang pasiking. Sa paligid ay nakaset-up ang lamay ni Julio at ang mga nakikiramay na mga kaibigan ay kasamahan. Panahon ng baha at bagyo.

Walang maririnig na iyakan samantalang tahimik at madilim ang kilos at mood ng naglilibing. Mabilis ang kilos at natural upang magbigay ng kontra-punto sa malagim na mood ng awit. Awit si Luisa)

AWIT 1: GURONG MAKABAYAN

LUISA:

Masangsang ang amoy ng mga korona
Habang patuloy ang mga pari sa pagmimisa
Tindig ang balahibong nakabibinging katahimikan
Naghalong lungkot at poot ang naramdaman.

KORO

Sa dami ng taong nakiramay at dumalo
Pabilog na kapilya ay umapaw sa tao
Karamiha'y may bahid, pula ang mga mata
Tatak ng pilit na pagpigil sa luha.

KORO

Sa loob ay nagbabagang kainitan
Sa labas, namayani kalma't katahimikan
Ngayo'y araw ng luksang bayan
Ihahatid sa libing, kasamang lumisan.

Ngunit ito'y simula't di katapusan
Sa pagdating ng bukas tuloy ang laban
Wika nga ng mga taong nag-aabang
Mabuhay ang mga gurong makabayan!

(Uulitin)

Wika nga ng mga taong nag-aabang
Mabuhay ang mga gurong makabayan!

(Babasagin ng isang masakit na iyak mula kay Luisa ang hinahon at lumbay ng pagkakataon.

Magbabago ang ilaw ,panahon at pagkakataon .

Naglilipat ng gamit sa bahay sina Luisa, sa tulong ng kanyang mga kaibigan at mga magulang. Nag-aayos ng gamit si Luisa sa loob ng kuwarto. Tumutulong ang mga kaibigan, hila-hila ni Geckoy ang isang malaking kahon ng laruan.)

GILDO: Dito niyo ilagay. Akin na nga yan.

ESTRELLA: Apo! (*yayakapin ang apo*) Andiyang bang lahat ang gamit mo?

GERMINAL: Ay si Vitamins !(*Kukunin ang laruang unan at akmang ibububo ang buong kahon pero pipigilin ni Luisa*)

LUISA: Geckoy, doon na lang muna natin ilagay ang kahon mo ha? Baka madaganan ng mga gamit.

(Itatabi ni Germal ang kahon sa tulong ni Estrella at magiging abala ang mag-lola sa paghahalukay ng mga laruang hinahanap ng bata. Kukuha ng bulaklak na papel mula sa kanyang kahon at ibibigay kay Luisa. May lamang drawing pad at crayola ang kahon)

ESTRELLA: Tayo sa kusina. May pansit na peyborit ...

GECKOY: (*dala-dala pa rin ang kahon*) At putong maputi !

ESTRELLA: Dali!

(Tatango lang si Luisa at magpapasalamat. Mapapansin ng mga kaibigan ang katahimikan ni Luisa)

TINA: Mabuti nga iyung umuwi na lang kayo dito.

PENG: Diretso na rehearsal hehe

TINA: Yung mga midterm grades pala ng mga klase ni Julio, tapos!

PENG: Akalain mo! Tapos ang mga responsibilidad kahit na nag-o-organisa.

TINA: Manahin mo! Ikaw diyan itong pag may meeting, union leave agad. Ni walang make-up class!

PENG: Hoy baka akala mo, output-oriented ito kaya laging magaganda grades ng mga klase ko.

TINA: Dapat lang! Nakakahiya sa mga tinuturuan nating teacher pag di tayo modelo. Turo nga ni Ma'am .

(ituturo si Luisa)

LUISA: Salamat sa inyo ,Tina, Peng.

PENG: Hangggang kailan ang leave mo?

LUISA: *(matagal na hindi sasagot)* Hanggang puede.

TINA: Kami muna ang bahala sa klase mo.

LUISA: Salamat. Konting panahon lang ha?

(Yayakapin ni Tina at Peng si Luisa., aalis. Papasok sina Estrella at Germinal. May dalang pansit si Germinal para kay Luisa.)

GERMINAL: *(Yayakagin ang inang kumain ,nang patango-tango at pakindat-kindat)* Putong maputi, Nans! Goody goody!

(Ngingitian ni Luisa si Germinal at tatanggapin ng subo ang iniiuumang ng anak)

Goody goody?

LUISA: *(sasakyan ang energy ng anak)* Goody goody! *(babaling sa ama)* ‘Tay, dito muna kami, ho?

GILDO: Anong dito muna? Dito na talaga kayo. Ako nang bahala sa pagka-usap sa Free Legal Aid Group. Sila ang may hawak sa kaso ni Julio.

LUISA: May lead na po ba?

GILDO: Wala pa daw. Alam na naman natin kung kaninong kampo. Malinis ang pagkakagawa. Baka pinaalis na rin nila ang gumawa. Katulad ng ginawa nila sa iba pang nawawala.

ESTRELLA: Paano ba ang scholarship niyo sa Isteys?

GILDO: O, o, tama na. Saka na pag-usapan yan. Hayaan mo munang makapag-isip ang anak mo. Konting panahon lang yan.

(Mapapansing nakatingin si Germinal at nakikinig sa usapan)

ESTRELLA: *(Mapapa-isip at tatango, ibabaling ang pansin sa apo)* ‘Lika na, anak. Mangunguha tayo ng bayabas sa likod.

GILDO: *(kukunin ang apo at dadalhin sa kusina)* Uy! marami nga palang bayabas ni Juan! May alam akong kanta tungkol sa bayabas ni Juan.

(Lilingunin saka iiwan si Luisang mag-isa. Babalikan ng ina ngunit hihilahin ng ama para mapag-isa si Luisa. Iikutin ni Luisa ang kuwarto, pagmamasdan ang mga kasangkapan sa loob ng kuwarto. Bubuksan ang pasiking, kukunin dun ang ilang gamit. Ilalabas ang tubaw)

BERSO NI LUISA

Maging sa mga ulap, naiguhit ang iyong ngiti
Kinulayan ng araw ang mapupula mong labi,
Hinativ ng hangin, malamyos mong pagbati
Araw itong nakaukit, sa isipa’y nananatili.

Ang dakilang tubaw.

(Babalik ang alaala ni Julio. Magbabago ang eksena at panahon. Dekada otsenta. Darating si Julio mula sa probinsiya at isasabit ang tubaw sa leeg ni Luisa. Naghahanda ng hapag si Luisa, nakabihis at naghihintay sa pagdating ni Julio.)

JULIO: *(itatali ang tubaw sa leeg ni Luisa mula sa likuran)* Galing sa Mindanao!

LUISA: Wow salamat! Ang ganda! *(hahalikan ang asawa.)*

JULIO: *(Uupo sa mesa)* Galing kay Datu Mudin, lider ng mga Manobo. Remembrance nila.

LUISA: Wala kang jaguar?

JULIO: Si Ka Malting? Pinauwi ko muna. Manganganak na yung asawa niya e
(*Uubuhin pero pipiliting pigilan ang pag-ubo*)

LUISA: (*Mapapansing inuubo si Julio at mainit ang pisngi*) Kailan pa yan?

JULIO: Wala 'to. Matindi lang ang ulan. Haba ng biyahe! Si Gekoy?

LUISA: Tulog. 'Palit ka na. Malapit na itong sinigang.

JULIO: Wow sinigang !(*tutuloy sa kuwarto para silipin si Germinal. Lalabas at nagbibihis ng t-shirt habang nakatayo.*) Tulog na tulog si Germinal a. Kahit kilitiin ko, hindi magising.

LUISA: Dinala ko nga sa duktur kanina.

JULIO: Napano?

LUISA: Ubo't sipon . Ulan-baha kasi.

JULIO: Terno pa kami hehe. Kabibili lang namin ng jacket a.

(*papasok muli sa kuwarto*)

LUISA: Yung Batman? Ginagamit naman. Natiyempuhan lang, mahina resistensiya.

(*lalabas mula sa kuwarto, tatayo sa may pintuan ng kuwarto ni Germinal*)

JULIO: Hindi ba kailangang i-ospital?

LUISA: Hindi pa. Binigyan lang ng gamot. Pahinga lang daw at maraming tubig. Ingatan lang daw at baka ma-bronchitis.

(*Ihitin ng ubo si Julio, gagayahin ang boses ni Julio*) Di ka kaya kailangang ma-ospital?

JULIO: Asus! Malayo sa bituka! (*Uupo si Julio sa mesa*)

LUISA: Ummm! Sapol ang бага!

JULIO: Asan ba si Ate Lucing? Baka nalilimutan niyang agapan ang likod ni Germinal. Sipuning-sipunin pa naman.

LUISA: Umuwi ng Quezon. Namatayan ng kapatid. Ikaw ba? Dadalhin ka na rin sa duktor?

JULIO: Hindi na. Andito na ang duktor ko e. (*yayakapin si Luisa*) Ang bango ng asawa ko! Amoy-sinigang!

LUISA: Tse! Kakainis ito! Nag-cologne pa naman ako.

JULIO: Hindi pala sinigang. (*aamuyin*) Amoy-langka! Panghimagas weeee!

LUISA: Tse! (*sasakyan ang panghaharot ng asawa*)

Ako ay may ubo
Pumutok sa hangin
Di ko pinapansin, di ko aaminin
Pag ito'y lumala, ano kayang gagawin
Palapit pa naman, welgang bayan natin/

(*Pauupuin ni Luisa si Julio habang iniihit ng ubo. Hahagurin ni Luisa ang likod ni Julio*)

LUISA: Welgang bayan na next week.

(*Sesenyas si Julio ng "OK" habang inaamoy-amoy ang sinigang na inililipat ni Luisa sa malukong*)

Sinigang na maraming sili! Habang mainit pa! Pagkakain mo, uminom ka ng dextromethorphan at saka phenylpropanolamine plus paracetamol.

JULIO: (*Hahawakan ang braso ni Luisa at ipupulupot sa leeg niya*) Isa ka nang duktor! Mabuhay ang duktor na cook, makata, beauty queen, direktor, dancer na, amoy-langka pa!

(*Tatanggapin ang alok ni Luisang sabaw*)

LUISA: Sarap?

JULIO: Da best!

(*Magdududa sa pambobola ng asawa pero tuloy lang ang pagpapakain kay Julio para makaalis na.*)

LUISA: Pagkakain tabihan mo na si Gekoy.

(*Ituturo ang reseta ng gamot na nakadikit sa refrigerator, ipapakita kay Julio*)

Heto ang schedule ng gamot ni Geckoy. Nagpiga na rin ako ng kalamansi pang-juice ninyo. OK?

(titingnan ang relos) Anong oras na ba? *(Sabay silang titingin sa relos .)*

LUISA: Four-thirty na.

JULIO: Four-thirty na!

(Papasok si Luisa sa kuwarto. Kukunin naman ni Julio ang dalang bag at ilalabas ang mga maruming damit at ilalagay ito sa marumihan. Lalabas si Luisa mula sa kuwarto, dala-dala ang backpack. Maglalagay ng tubig sa water bottle. Papasok naman si Julio sa kuwarto at paglabas ay may dalang tshirt at tuwalyang ilalagay sa bag. Magkakasabay sina Luisa at Julio nang pag-upo upang magsuot ng sapatos. Magkakatinginan sila)

JULIO/LUISA : Aalis ka rin?

LUISA at JULIO: May planning meeting para sa welgang bayan.

LUISA: May nasagutan akong Repertory Theatre Guidance para sa pista ni Mayor. Pambili ng gamot.

(Tatayo sila at pupunta sa opposite direction)

JULIO:*(Kukunin ang wallet sa back pocket pero pagbukas ng wallet ay makikitang beinte pesos na lang ang laman ng wallet)* Sorry.

LUISA: *(Aaluin ang asawa)* Ok na. Napag-usapan na natin yan.

JULIO: *(Itatabi ang wallet)* Nahihiya ako sa iyo.

LUISA: *(Pipindutin ang ilong ng asawa)* Uy dramatic moment ni Julio Evangelista sa pelikulang....

JULIO: *(Upo)* Ako pa naman ang lalaki...

LUISA: Napag-usapan na natin ito nung mag-decide tayong umuwi di ba? Ikaw ang tututok sa organizing . Ako naman ang best performance in a supporting role.

(Aaliwin pa rin ang asawa) Sayang naman pag may mga extra income na ganyan. OK lang yun.

JULIO: *(Iinom)* E dapat kasi ako ang naghahanap ng extra income..

LUISA: (*Imumuwestra ang binti*) Sorry mas maganda ang legs ko kaysa sa legs mo?

(*Masaya ang mood ni Luisa para aluin ang nagtatampong asawa*)

At mas kaya kong makipag-rubbing elbows with ng mga rich and infamous!
With matching talsik-talsik the American accent! Yeah!

JULIO: (*Susundan lang ng tingin ang asawa*) Pulos walang pera ang mga training.

LUISA: (*Naka-performance level para aliwin si Julio, parang nagkikilos-awit*) Ang mga PKK— Mga Purita-Kayod at Kapos! Sila ang sambayanang nangangailangan ng tulong—ang mga api, pinagsasamantalahan, ang mga kapus-palad sa karunungan na kailangan turuang maging self-sufficient at confident sa sariling galing!

JULIO: (*Sasakay kay Luisa*) Mabuhay!

LUISA: (*Magsisimulang imisin ang pinagkainan*) Mabuhay Rotonda daw ang simula ng martsa sa Welgang Bayan.

JULIO: (*Tutulong sa pagligpit*) Binaba na sa inyo?

LUISA: (*Bibigyan ng napkin si Julio at sesenyasan na siya na ang magliligpit*) Of course my bebe lab!

Ako ang umuupo sa mga orientation meetings dahil kung walang kultural, anong mukha ng pagkilos ?

Kung di kikilos ang mga guro, sinong kikilos, kung di ngayon...

JULIO: Bukas! (*Magtatawanan ang dalawa*) Okay ka lang ba? Kaya mo pang rumaket tapos nagre-rehearse pa kayo?

LUISA: (*Patuloy ang hugas ng plato at pagpapatulo ng mga pinaghugasan*) Aha sir! There is such a thing as second liners. At excited silang subukan ang kanilang newly discovered talents, Task delegation!

JULIO: (*Maghuhugas ng basahan at isasampay sa lalagyan*) Ang galing! Ano bang task niyo?

LUISA: (*Iimisin ang mga lalagyan ng pagkaing tira at itatabi, handa nang umalis*) Kami ang frontliners sa march. Kilos-awit mula Welcome Rotonda hanggang Liwasan para mahikayat ang pagsali ng mga tao sa kalye. Seduct the people! Seduct talaga as in(*imumuwestra*) “Hindi tayo titigil hanggang di nagwawagi” ika nga ni Kakang Bertolt Brecht sa kanyang Papuri sa Paggawa..

JULIO: (*Magsusuot ng medyas na bago*) Galing! May annotated lecture pa?

(*Uubo ng malakas at sunud-sunod. Mataas ang tension sa pagitan ng dalawa—kapwa may objective na makaalis at makumbinse ang asawa na maiwan upang mag-alaga sa anak na may-sakit..*)

JULIO: (*Sasandal sa upuan*) Yan ang talab ng asim at anghang ng sinigang! (*iibahin ang usapan*) Sinong choreographer mo?

LUISA: (*Tinitingnan si Julio habang inuubo ,maghuhugas ng kamay at ililigpit ang mga basahan*) Siyempre si Anthony, ang pambato ng Malabon!

JULIO: Uy ! Yung laging nananalo sa division contests...

LUISA: At pumapayag na ngayong mag-allot ng oras kapag may pagkilos ang mga teachers.

JULIO: (*Pinapanood ang asawang magligpit habang nagpipigil ng ubo*) Sinong kakanta?

LUISA: (*Ipapagpag ang kamay sa pantalon at kukunin ang bag. Mag-aayos ng buhok*) Ang Pasay delega-tion—ang Madrigals ng Pasay! Dumami na sila mula noong nagpa-workshop kami sa cultural orientation.

JULIO: (*Pinapanood pa rin ang asawa*) Wow!

(Haharutin ang asawa. Hindi papansinin ni Luisa ang paghaharot ni Julio)

JULIO: (*Uupo sa harap ni Luisa*) Pero talaga, honey, ikaw ang pinakamahusay sa mga na-train ko.

LUISA: (*Maglalagay ng eyebrow pencil*) Aha! naghahanap ka lang pala ng sasalo sa trabaho mo !

JULIO: (*Pinanonood pa rin si Luisa*) E di dapat alipin sagigilid ang hinanap ko. E ang nahanap ko ay reynang sumusungit kapag nagngingitngit!

(*Iibahin ang usapan*) Uyy! Ganda ng tubaw.

LUISA: (*Sasakyan ang asawa habang nagdududa.Magli-lipstick*) Ang tindi ng pangangailangan...

JULIO: (*Kukunin ang suklay ni Luisa at mag-aayos ng buhok*) Matindi talaga pangangailangan ng mga teacher. Dapat talaga maitawid na yung salary standardization. Pero siyempre mas madaling ilaban yan pag levelled-up ang skills

ng mga teachers. Re-orientation ng service-oriented education at re-tooling talaga ang pangangailangan, over and beyond higher wages. Or else...

LUISA: Or else what?

JULIO: Maiiwan talaga ang mga tao ng deluge ng bagong technology at knowledge formation. Yan ang natutunan natin sa recent world events “Creative thinking was driven out from the social sciences, and superfluous and voluntarist assessments and judgments were declared indisputable truths.”

LUISA: (*Panonoorin ang asawa. Kukuha ng salamin at ihaharap kay Julio*) Ang tindi talaga ng pangangailangan ng teachers.

JULIO: (*Iiling at mag-aayos ng buhok si Julio*) Radicalizing education equals change from the roots Kailangan nating matutunan yung experiential mode of learning. Kaya importante yung creative science na pinag-uusapan natin. Naku nauubos na buhok ko. Roots!

LUISA: (*Mananalamin*) Hindi a. Pogi ka pa rin! Type ka pa rin ng mga machong militar.

LUISA: (*Nakatingin lang sa asawa, naninimbang*) Mag-wig ka kaya?

JULIO: (*Titingnan ang buhok*) Tama! ala-Marilyn Monroe!

LUISA: (*Sasakyan lang ang girian, at hahawakan ang binti ni Julio*) Yay! Kadiri balahibo!

JULIO: Medyo mainit talaga ngayon. Palipat-lipat kami ng sasakyan saka rota para di masundan. Ayaw ko matulad kina Ka Lando at Ka Lean.

LUISA: (*Tinitingnan si Julio, maraming ibig sabihin ang pagtingin*) Delikado.

(*Iihit ng ubo si Julio. Tatayo at hahagurin ang likod ni Julio*)

LUISA: Yan, delikado yan . Iba na yan. Punta na tayo sa duktor!

JULIO: (*Upo*) Hindi na.

LUISA: (*Halos pautos na ang salita. Kukunin ang suklay at salamin at ilalagay sa bag*) Pupunta na tayo sa duktor. Let's go!

JULIO: (*Sasaluduhan si Luisa*) The doctor is in nga!

(*Iihit muli ng matinding pag-ubo si Julio. Kukunin ang kamay ni Luisa at ilalagay sa*

likod niya para hagurin) Mainit ka nga, Wag ka na lang umalis.

(Lalabas si Germinal mula sa kuwarto, kakandong kay Julio, umuubo rin)

JULIO: Wala pa ang buddy ko. *(kikindatan si Luisa)* I'm so hot pa naman. *(kikindatan si Luisa)* Injection na lang hehehe

LUISA: Kung anu-anong iniisip e ! *(Magtatawanan ang dalawa)*

JULIO: Dito na lang kami ni Germinal. *(Isosoli si Germinal sa kwarto)* Ikaw na lang muna umalis.

LUISA: *(Titingnan ang oras)* Balik agad ako.

JULIO: *(Titingnan ang wall clock)* Ako naman ang sasaglit sa meeting pagbalik mo.

LUISA: *(Ibababa ang bag)* What are you saying!

JULIO: Uy tinamaan ako ng American accent! Galit!

(Lalambingin si Luisa) I-che-check ko lang kung ayos na ang program ng Welgang Bayan. Command responsibility. *(sasaludo)*

LUISA: *(Uupo at kukunin ang bag para ilagay sa silya)* Di na ko raraket. Sasamahan na lang kita .

JULIO: Uy may ibang balak! *(Ituturo si Germinal)* Miss mo na ako?

LUISA; Tigil-tigilan mo nga ako a!

(Maglalambingan ang dalawa)

AWIT 2: NANG HULI KANG MAKITA

JULIO

Di ko ninais na ako'y lumisan
At sa iyo'y sabihing paalam
Sa gitna ng ating laban
Laging handa ang kalooban
Kahit magkawalay man
Pag-ibig mo ang siyang sandigan.

LUISA

Di ko ninais na ikaw'y lumisan
At sa 'yo'y marinig na paalam
Sa kabila ng pangamba

At labis na pag-aalala
Nang muli kang makita halik mo'y damang-dama.

DUETO NI LUISA AT JULIO

Nang huli kang makita
Larawan mo ang nagmarka
Lamig ng pangungulila
Niyakap mo ng pag-asa

Nang muli kang makita
May pangako ang bagong umaga.

(Ilalabas si Germinal. Ipagpapatuloy ang eksena galing sa eksena ni Julio at Luisa sa eksenang aktwal na welgang bayan na pinangungunahan ng grupo ni Julio)

(Magbabago ang ilaw upang muling bumalik sa real time ni Luisa sa Amerika. Pagpapatuloy ang pagba-basa at pagbigkas ng berso mula sa isang bahagi ng entablado)

BERSO NI LUISA

Sa moog ng pakikibaka, kapwa tayo naghandog
Ng lakas, talino, katatagan ng loob
Naglaan ng buhay, sa sarili'y tumalikod

Upang dangal ng uri'y ganap na ibantayog.

AWIT 3 PAGSAMA SA WELGA

KORO

Ang pagsama sa welga ay paglaban
Paglaban para sa ating karapatan
Paglaban para sa ating katarungan

Paglaban para sa ating dangal.

Hindi paggagapi sa unos
Alab sa pauso ay nagpupuyos

Dahil sama-sama ang lakas
Walang isa man ang aatras.

KORO

Ibangon pagkataong niyurakan
Itanghal ang mithing kalayaan
Mabuhay ang guro ng bayan
Mabuhay ang sambayanan.

JULIO

Ang pagbagsak ng rehimeng Marcos ay hindi na ngangahulugan ng pagtatapos
Ng ating paghihirap atpaghihikahos
Tayo ay itinuturing na mga busabos
Tanging kahilingan lang ay makatarungang sahod
Hindi abuloy at mas lalong hindi limos.

KORO

Sweldo itaas, presyo ibaba!
Isabatas ang Salary Standardization Bill!

JULIO

Di dapat mawala ang dignidad ng mga guro
Ang pakikibaka mismo ang sa ati'y magtuturo
Ang niyurakang dangal ay ating itatayo

Sa sigwa at unos ay di kaylan man pagugupo
Mabuhay, mabuhay ang mga makabayang guro.

KORO

Ibangon pagkataong niyurakan
Itanghal ang mithing kalayaan
Mabuhay ang guro ng bayan
Mabuhay ang sambayanan.

*(Habang kinakanta ang huling koro, ipapakitang may babaril kay Julio mula sa likod.
Maaaring gawing isang movement piece ang eksena pagkamatay ni Julio sa saliw ng
tunog violin ng Gurong Makabayan. Nanonood si Inang Bayan sa nagaganap)*

(Magbabago ang ilaw at babalik sa alaala ni Luisa habang nasa Amerika)

BERSO NI LUISA

Alaala mo'y dumadalaw sa pag-iisa

Hinahanap-hanap yakap mo sa t'wina
Angating pangarap saan pupunta
Kung hindi ka kapiling o aking sinta

EKSENA 2 PAGKALINGA KAY GERMINAL

(Aalingawngaw ang boses ng batang hindi makatulog at mataas pa ang energy)

GERMINAL: Nans! Nans!

(Papasok si Germinal sa kuwarto, hila-hila ang malaking kahon ng laruan, kasunod si Ka Gildo at Estrella.)

GILDO: Nakakatulog na e...

ESTRELLA: Sa'n mo ba pinahiga? E dun na lang kasi sa tabi ko.

GILDO: Ayaw 'ata ng amoy-rayuma ng lola.

ESTRELLA: *(Titingnan ng masama ang asawa)* E kesa naman sa lolong amoy-pomada. Ku!

(Lalabas ng kuwarto si Estrella. Tatakbo at yayakap ang bata kay Luisa Hahaplusin ni Gildo ang ulo ni Germinal)

GILDO: Matulog na kayong mag-ina.

GERMINAL: Pa meme mo ako 'Nans? Kuwento muna.

LUISA: Sige, kuwento tayo. Anong gagawin bago mag-meme?

GERMINAL: *(Imumuwestra)* Toothbrush muna, hugas mukha saka paa bihis ng pajaja. Tapos meme na!

LUISA: Galing a! Sinong tumulong sa iyo?

GERMINAL: Si Yola at si Yolo.

LUISA: May nakalimutan ba?

GERMINAL: Ay! Pray muna.

LUISA: Marunong na bang mag-pray ang Geckoy?

GERMINAL: Opo! (*Pagdadaupin ang dalawang palad nang may tunog, luluhod*)

Pagpalain ang pansit na niluto ni Yolo at Yola. Sana lagi silang masarap magluto kahit nag-aaway lagi. Amen. (*tatayo na*)

LUISA: Oops ...

GERMINAL: (*luluhod ulit*) Ay meron pa po pala!

GERMINAL: (*nagdarasal ng taimtim*) Pagpalain ang lahat ng nag-aalaga sa amin. Saka lahat ng tumulong sa pagligpit ng gamit namin. Pagpalain din ulit si Yolo at Yola kasi dito na kami titira ng Nans-o ko.

LUISA: Alam mo na?

GERMINAL: Binulong na po ni Yolo . Masaya siya, Nay.

LUISA: E ikaw masaya ka din ba?

GERMINAL: Masaya din basta laging may pansit at (kakanta at sasayaw habang hinahaplos ang tiyan na busog) fried chicken baboy mas nakakabusog dandandandan...

(*Ngingiti at tatango lang si Luisa*)

LUISA: (*Marahang magpapaalala*) Gekoy, nagdadasal tayo.

GERMINAL: Ay sorry po! (*babalik sa pagdarasal*) Pagpalain din si Tatay , kahit wala na siya. Amen.

(*Patutunugin ang pagdidikit ng palad*) Saan ba nagpunta si Tatay ? E namatay na siya?

LUISA: Nariyan lang siya.

GERMINAL: (*Titingin sa paligid*) Saan Nans? Tatay! Tatay! Kuwento na tayo pa-meme. Saan ka, Tatay?

(*Parang mawawala ang antok ni Germinal. Tatayo at hahanapin ang Tatay. Sasaluhin na lamang ni Luisa ng yakap si Germinal*)

LUISA: Andito lang siya sa alaala (*Ituturo ang sentido ni Germinal*) at sa damdamin (*Ituturo ang puso ni Germinal*)

GERMINAL: Sa alaala (*ituturo ang sentido ni Luisa*) at damdamin (*ituturo ang dibdib ni Luisa. Ididikit ang mukha sa dibdib ni Luisa*)

Tatay! Tatay! Kuwento na! Pa-meme na ! Meme! Meme!

(*Yayakapin ni Luisa ang anak*)

LUISA: Ako na lang magkukuwento sa iyo bago mag-meme.

GERMINAL: Yehey! Kuwento na Nans-o! Nans-o! Meme! Meme! (*Kakandong sa nanay*) E sinong magkukuwento kay Nans-o bago matulog?

LUISA: E di ikaw na lang.

GERMINAL; Sige, ako na lang. (*May maiisip*) Ay may nakalimutan akong i-pray! (*Luluhod at pagdadaupin muli ang palad*)

Pagpalain din po ang pinakamagandang Nans-o ko! Sana po hindi na siya umiyak para di siya papangit. Ako na lang magpapakimahal sa kanya ! Amen!

(*Yayakapin si Luisa. Maaliw sa antics ng anak*)

LUISA: Amen.

GERMINAL: (*Tatango*) Amen! (*Tatayo*) Yehey! kuwento na!

LUISA: (*Bibiruin ang anak*) Tok ka na e!

GERMINAL: (*Imumuwestra sa daliri*) Konti lang! Kuwento na!

(*Titingnan ang kahon at ibububo ito. Kukuha ng papel at krayola at dadapa sa sahig*)

Ito si Puti! (*Magdo-drowing ng isdang maputi*) May lips saka buntot. Mataba ang buntot, kamukha ko si Nans-o.

GERMINAL: Ito naman si Asul, ang tatay ni Puti. (*Magdo-drowing ng asul na isda*) May tubaw.

Ito ang maganda at matalinong nanay ni Puti , si Pula (*Magdo-drowing ng pulang isda*)

(Maghahagilap ng costume mula sa kahon at Magsu-suot ng costume ng kumot na puting itatali sa leeg niya. Kukuha ng tubaw na pula at itatali sa ulo ni Luisa)

Ikaw si Pula, Nans!

(Kukunin naman ang asul na tubaw ni Julio mula sa pasiking) Hmm saan natin itatali ang kay Tatay? *(Mag-iisip)* Alam ko na!

(Itatali sa may leeg at lalapat sa dibdib niya) Kasi sabi mo Nans-o nandito si Tatay di ba?

LUISA: Tama!

(Magtatali ng puting tela sa leeg. Tatayo sa bangko. Hahawakan ang isang laruan na parang espada)

Ako si Puti, ang bantay ng bayan ng kapayapaan. Tatahiin namin ng Nans-o kong Pula ang bandilang magiting, sagisag ng bayan namin.

(Bubulungan ang nanay)

Nans-o, sabihin mo “tahiin natin”

LUISA: *(Susunod kay Germinal)* “Tahiin natin.”

GERMINAL: *(pabulong)* Dalawang beses, Nans-o. Isa pa.

LUISA: “Tahiin natin.” *(Aaksyon pa ng pagtatahi)*

GERMINAL: *(Sasabayan si Luisa)* Tahiin natin!

LUISA: *(Bubulungan si Germinal)* Nananahi ang isda, Geckoy?

GERMINAL: *(Sasagutin si Luisa, nakabulong din)* Kunwari lang, Nans-o. Kuwento lang.

LUISA: Ay oo nga pala. *(Imumuwestra ang pananahi ng bandila)* “Tahiin natin!”

GERMINAL: *(Bubulungan ang nanay)* Lakas pa ng konti ang boses, Nans-o. Sabay tayo. Isa dalawagame...

LUISA: *(Lalakasan ang boses,kasabay ni Geckoy)* “Tahiin ang bandilang magiting! Sagisag ng bayan natin!”

(Kukuha ng koronang kulay ginto si Germinal at ilalagay sa ulo ni Luisa)

GERMINAL: Ang ganda ni Nans-o! Ikaw na lang si Inang Bayang Pulang Ginto!

LUISA: Sige! Parang kilala ko yang kuwento mong yan a! (*Papasok si Gildo, may dalang dalawang baso ng gatas*)

GILDO: Sabi ko na nga ba me nangyayari dito e!

GERMINAL: (*Iinum ang gatas*) Yolo! Pinapameme ko si Nanay!

(*Iaabot ang gatas kay Luisa.*)

GILDO: Gising pa a! Kinuwento mo na ba ang magic imprenta?

GERMINAL: Ay yun pala! Hindi pa po!

GILDO: E yung Super Julio?

GERMINAL: Ay yun pa nga pala, Nans-o !

LUISA: Daming kuwento ni Yolo, 'no?

GILDO: Kasi anong trabaho ni Yolo ?

GERMINAL: Proofreader.

LUISA: (*maaaliw*) Wow! Kaya mo na yun?

GILDO: Ano nga ulit ang trabaho ni Lolo?

GERMINAL: (*Tatalon-talon na parang makinilya*) Proofreader! Proofreader!

(*Magsasalita na parang makinilya*) Tak! Ano pong Tak! ang trabaho Tak! ng proofreader Yolo? Tak!

GILDO: Taga-check ng mali sa kopya bago i-imprenta. Proofreader.

GERMINAL: Proofreader (*Uulitin lang ang sinabi ng lolo. Pupuwesto na parang si Fernando Poe pero ang hawak ay libro sa halip na bari, kasabay ng lolo*)

GERMINAL: Ay Yolo! May kuwento pa tayo! Yung “ Ang Kolorete ni Lola Star “ saka yung “Ang Nans-o kong Darna”.

LUISA: (*Aliw na aliw*) Daming kuwento.

GILDO: Si Lola din daming kuwento.

GERMINAL: (*Tumatalon at kumekendeng-kendeng*) Ay yun nga po! Nans-o , ang kuwento ni Yola tungkol sa “Pansit kong Peyborit” saka yung “Hugas Hugas Wagas!”

LUISA: Naku! Ano kayang sasabihin ni Lola pag nakita ang mga paa mo o?

(*Titingnan ni Germinal ang paa niya*)

GERMINAL: Yahay! (*May sayaw sa paghuhugas ng kamay at paa*) Hugas, hugas, hugas wagas! (*Gagayahin ni Luisa ang kilos-awit ng hugas*)

GILDO: Ang galing! Kung andito ang tatay mo, ano kayang sasabihin sa iyo?

(*mag-iisip*) Ay sasabihin niya, “Gekoy, puede bang bukas na ulit? Unahan tayong mag-meme?”

Unahan tayong mag-meme! Unahan tayong mag-meme!

(*Aakbay kay Luisa*)

GERMINAL: Sige po Yolo. Meme na kami ni Nans-o. Papa-meme ko na si Nans-o.

(*Lalapit kay Luisa, gagayahin si Julio sa paghalik kay Luisa*)

Sasabihin ni Tatay.. Good night, Isang. (*Hahalikan si Luisa sa noo*)

Good night, Nans-o. (*Hahalikan nang matunog si Luisa sa magkabilang pisngi*)

Good night, Yolo. (*Magmamano sa lolo. Lalabas si Gildo at iiwan ang mag-ina*)

(*Kakandong kay Luisa at itatapat ang mukha sa dibdib ni Luisa*)

Good night, Tatay. (*hihiga habang nakakandong kay Luisa. Nakangiti sa ina*)

(*Tatapikin ang ina sa pigi*) Meme na, Nans-o. Meme na.

(*Ngingitian ang ina*) Ikaw naman, Nans-o. Sleep me. Sleep me.

(*Ipipikit ni Germinal ang isang mata, habang hinihintay na patulugin siya ng ina. Tatapikin ni Luisa ang anak habang inuugoy-ugoy ng bahagya ang anak. Pipikit na si Germinal*)

AWIT 4 MEME NA MAHAY!

LUISA

Meme na, aking mahal
Meme na, aking mahal

Huwag mangamba
Huwag malumbay
Narito ang iyong inay.

Hinding-hindi ipagpapalit
Hinding-hindi iwawaglit

Aking bunsong sadyang mabait
Pumapawi sa hirap ko't sakit.

Meme na, meme na
Nang tahimik mundo ay madama.
Meme na, meme na

Sa panaginip man lang ay sumaya

(Sa pag-awit ng Meme na, maaring ipakita ang paglaki ni Germinal at ang pagpapalaki ni Luisa sa kanya na tinuturuan ng obserbasyon ng mga kulisap, pagbabasa, pagdrowning sa pamamagitan ng sayaw. Makikita rin sa sayaw na isinasama ni Luisa si Germinal kahit saan siya pumunta, nakakatulog ang bata sa tabi niya, kalong-kalong ni Luisa sa sasakyan, binubuhay mula sa higaan ngunit nagtutulug-tulugan lang pala. Makikita rin ang transpormasyon mula bata hanggang sa teen-ager at ang malusog na relasyon ng mag-ina bilang magkatuwang sa buhay. Magtatapos ang pag-awit nang teenager na si Germinal at makikitang nagkukuwentuhan pa rin ang mag-ina tungkol sa iba't ibang bagay.)

Lumipas na ang sampung taon at magbabago na ang suot at damit ni Luisa upang ipakita ang pagbabago ng panahon. Papasok si Estrella at susutsutan ang mag-ina para patulugin. Magtatawanan lang ang mag-ina at matutulog na.)

EKSENA 3 KAPENG PUTI AT ITIM

(Lumipas na ang sampung taon. Magbubukas ang eksena, umaga. Nagkakape si Estrella, nakataas ang paa. Darating si Gildo.)

GILDO: Coffee naman dear.

(Titingnan ni Estrella si Gildo kaya ipagtitimpla siya ng kape nito. Tahimik na itutulak ang tasa, kape, asukal at gatas sa harap ni Gildo.)

Nakawelga ka ba? Ano bang petsa ngayon? *(Hindi kikibo si Estrella)*

May CBA ba tayo ngayon? Kabibigay ko lang ng sweldo sa iyo a?

ESTRELLA: Puyat ako.

(Kukunin ang pandesal at mga palaman de bote) Ayan lang. Kanya-kanyang luto tayo ngayon.

GILDO: *(Tatapatan ng upo ng asawa)* Napagod ka sa aerobics? *(Hindi kikibo si Estrella)* Walang naghulog sa mga pautang mo kanina?

ESTRELLA: *(Kakamutin ang ulo)* De! Di na naman ako patulugin ng hagikgikan ng mag-ina mo!

(Papahirin ang mukha) Ku! Disioras na ng gabi e. Daldalan pa ng daldalan.

GILDO: Susme! para ka namang bago ng bago!

(Kukuha ng pandesal at sasalpakan ng keso.)

ESTRELLA: Kung anu-anong pinag-uusapan. May pagtaas ng pamasahé. May patayan sa kabukiran. Labor only contracting. Ano nga ba yun low-intensity conflict? Yun pang General Agreement on Tariffs and Trade at World Theater Organization? Wala na daw hatian ang mga bansa. Global daw. Di ko masundan! Suya!

GILDO: E bakit ka nakikinig?

ESTRELLA: E ang sarap ng usapan nila! Pag hindi ka naman na-engganyo!

GILDO: *(Sasalpakan ng margarina ang pandesal sabay subo)* Yun! Mainam yun at marami kang matututunan. Ang daming laman ng utak niyang mga batang yan!

ESTRELLA: Ang sabihin mo, bagabag ang bata. Hindi lang niya siguro masabi kung anong nararamdaman niya.

GILDO: Bagabag e pagkatino-tinong bata niyan?

ESTRELLA: *(Uupo muli sa kanyang silya)*

E papa-haiskul pa lang yan? Anong malay mo kung pag laki niyan e magwala o mag-rebelde? Wala kasing ama. Naku, malaking problema yan!

GILDO: Ikaw, napapasobra ka sa panood ng soap opera. Aba, e matino pa sa dilang matino ang batang iyan a! Genius yan! Mana sa akin!

ESTRELLA: (*Sa pagitan ng paghigop ng kape*) Tingnan mo. Kung hindi nagsasasali ang ama niyan sa mga welga, e di sana buhay pa. Hindi natin inaalala ngayon 'yang paglaki ng bata. Sayang ang galing ng bata kung mapapariwara.

GILDO: Anong mapapariwara? Gutom lang yan.

ESTRELLA: (*Susubo at saka kukuha ng mga plato, kubyertos at tasa para sa lahat*) Oy, karaniwan yan sa mga batang kulang ang kinagisnang magulang!

GILDO: Kasama naman niya'ng nanay niya. Andito ako. Andiyan ka! Pandesal pa nga! (*Upo sa kabisera*)

ESTRELLA: (*Iaobot ang pandesal*) Iyan na nga bang sinasabi ko noon pa!

Kung talagang may pagtingin sila sa anak nila, ano't kung anu-ano pang pinag-aatupag? Me welga dito, me rehearsal dito. Imbes na umuwi nang maaga, ginagabi ng uwi. Napupuyat pati ang bata sa kahihintay!

GILDO: (*Magsasawsaw ng pandesal sa kape*)

At pati lola naaabala ang pag-a-alayb-alayb at pag-e- Avon!

ESTRELLA: Minsan lang naman a. (*Medyo mapapahiya*)

GILDO: HUUU! Akala ko ba ok lang sa iyong andito'ng apo mo? Me pakontra-kontra ka pa noon kapag isinasama nila sa rehearsal ang bata.

(*Tuluy-tuloy ang subo ng itlog at pandesal*)

ESTRELLA: (*Sasabayan ng subo ng pandesal at itlog*) Aba isipin mo naman! E simula pa noong bata hanggang ngayon e karay-karay na kung saan-saan! At isinasakay pa'ng jeep! Pati tricycle! Sus kung anu-anong mikrobyong masasagap ng bata!

GILDO: Bigyan mo ng kotse.

ESTRELLA: Ibili mo ng kotse!

GILDO: (*Pupunta sa kabinet at kukuha ng laruang kotse at ilalapag sa mesa*)

O ayan ang kotse . Sunduin mo na! (*Kukuha ng tubig*)

ESTRELLA: (*Titingnan ang laruang kotse sa mesa*) Kita mo ‘tong... Seryosong usapan e...

GILDO: Seryoso naman ako! (*Magbabago ng tono*) Kape!

ESTRELLA: (*Muling magtitimpla ng kape. Magbabago din ng tono, mas mababa, na tila tinablan ng takot ng dominanteng boses ni Gildo*)

Ang sinasabi ko e dapat priority muna nila ang pagtataguyod ng anak nila.

(*Matatawa si Gildo sa pagbabago ng asawa. Hahalikan ang asawa sa magkabilang pisngi*)

GILDO: Ang bango ng asawa ko kahit dehin goli! Amoy-pinipig!

(*Kukuha ng dyaryo at magbabasa*)

ESTRELLA: (*Papalisin ang halik ni Gildo*) Tse! Sinasabi ko na nga ba’t inuuto mo na naman ako e!

Kakasuya! Ang sinasabi ko sa iyo, e baka kung mapano ang Gege ko.

GILDO: (*Lilingon mula sa pagbabasa ng dyaryo. Aabutin ang kape*) Pa’nong mapapano?

ESTRELLA: (*Iaabot ang kape. Kukunin ang bag na lalagyan ng mga panindang make up at bra*) E kita mo nga’t high school pa lang e kung anu-ano nang ginagawa.

GILDO: Anong ginagawa? (*Habang nagbabasa ng dyaryo*)

ESTRELLA: (*Susundan si Gildo, lalapit ng upo*) E nung isang araw nga e nagpunta daw silang magkakaklase sa Marikina.

GILDO: (*Titingnan si Estrella*) O?

ESTRELLA: (*Ilalapit ang mukha kay Gildo*) Nagtulung-dunong daw sila sa mga batang di nag-aaral.

GILDO: (*Hihigop ng kape*) E di magaling! (*Sa diyaryo*) Ano ba namang pulos patalastas ang laman ng dyaryo!

ESTRELLA: (*Aayusin ang mga paninda*) Anong magaling dun e delikado yun!

GILDO: (*Hihigop ng kape*) Anong delikado sa tulung-dunong?

ESTRELLA: (*Nag-aayos ng laman ng bag*) E di ba ganun ang gawa noon ama kaya uminit?

GILDO: (Mapapatingin kay Estrella, maisip na may punto siya)

ESTRELLA: At mauubos ang baon niya !

(*Mapapailing si Gildo*)

GILDO: (*Uubusin ang kape, kakalas sa pag-aalala*) Humihingi ba sa iyo ng extra? Tubig please.

ESTRELLA: (*Kukuha ng tubig*) Hindi naman.

GILDO: (*Aantayin ang tubig*) Yun naman pala. (*Side comment sa sarili*) Kung di balita, sine. Alang matinong laman ang dyaryo!

ESTRELLA: (*Iaobot ang tubig*) E naglalakad na lang daw siya imbes na magtricycle hanggang kanto para makaipon!

GILDO: Matipid na bata! (*Iinom ng tubig*)

ESTRELLA: (*Uupo sa harap ni Gildo*) Pero imbes na mag-ipon para makabili ng gamit niya, nag-iipon para sa tulong dunong na yan!

GILDO: (*Babalik sa diyaryo, itutupi para mag crossword*) Priorities yun. Talagang ganun. Makiabot naman'g lapis.

ESTRELLA: (*Tatayo para kumuha ng lapis*) Anong talagang ganun? Napapagod nang walang kawawaan!

GILDO: (*Titingnan ang crossword*) Bakit wala? Tumutulong sa kapwa ang mga bata.

ESTRELLA: (*Iaobot ang lapis*) Tulung-tulong! Di naman niya kailangang gawin yun!

GILDO: (*Aabutin ang lapis*) Hindi naman mga pulpol yan mga anak mo. Me mga utak yan! Binubuhay nila ang nababasa nila sa libro at ang nakikita nila sa paligid nila. Practice-theory-practice!

ESTRELLA: (*Uupo muli sa tabi ni Gildo*) E kung talagang me utak yang mga batang yan, e dapat inuuna muna nila ang sarili nila't ang pamilya nila. Isa pa yang Luisang iyan.

GILDO: (*Patuloy ang pagsagot sa crossword puzzle*) Si Luisa naman ngayon! Ano bang nakain mo?

ESTRELLA: (*Hindi papansinin ang tanong ng asawa*) Hindi ko mintindihan! e bakit nagtitiyaga siya pagtuturo diyan sa bulok na eskuwelahang yan! Naturingang state university e wala naman 'atang inuturo sa mga estudyante kundi ang mag-rally.

GILDO: (*Haharapin ang asawa*) Aba, hoy, Estreng. Baka akala mo ganyan kadaling pumasok sa pagka-maestra diyan sa eskuwelahang iyan. Ang daming nagkakandarapang pumasok diyan, nakakapasok nga e hindi naman tumatagal. E yang mga anak mo, pagka-graduate antemano kinuha agad!

ESTRELLA: (*Itatas ang paa at ipapatong sa tuhod ang siko*) Yun na nga ang ikinaiinis ko! E kung bakit ba andiyan e kahusay-husay sanang mag-isteyts na lang. Nakakuha na ng iskolarship sa Hawaii e umuwi pa dito e puedeng dun na magtrabaho. At dollars na sana kita. Isteyside pa.

GILDO: (*Haharapin muli ang asawa*) Gusto ngang magbalik-serbisyo komo mga iskolar ng bayan. Hinteka nga. Bakit ba ipinagtutulakan mong lumayo ang anak mo?

ESTRELLA: (*Nakataas pa rin ang paa*) E dun malaki ang kita e! Sayang ang mga utak kung hindi gagamitin para guminhawa ang pamilya! Tulungan muna ang pamilya niyo bago kayo tumulong sa iba!

GILDO: (*Ibababa ang crossword puzzle*) Akala ko ba'y palasimba? Mahalin ang kapwa tulad ng pag-mamahal sa sarili! Bakit panay sarili lang ang 'ata ang iniintindi mo?

ESTRELLA: (*Ibababa ang paa*) Gusto kong makaahon sa kahirapan!

GILDO: Hus! Kung magsalita ito parang di kumakain! Me bahay naman tayo a. Kumakain sa oras. At may radyo pa, tv, prigadyer...

ESTRELLA: (*Tatayo*) Gusto kong tumira sa Amerika! (*Pupunta sa mesa*)

GILDO: (*Pipihit sa pagkakaupo para harapin ang asawa*) Ayun ang tinamaan ng kulog! Hanggang ngayon pala, hindi pa namamatay 'yang Great White dream mo na yan ano? Akala ko, ibinaon na natin yan nung na-swindle ka?

ESTRELLA: (*Iuurong ang pinagkainan*) Nagretiro nga ako ng maaga para magturo sa Amerika...

GILDO: (*Tatalikuran si Estrella habang nakaupo*) Yun pala peke naman ang

ahensiya! Napautang tuloy tayo, nadale pa ni Andeng ang parte ko sa lupa.

ESTRELLA: (*Ipapagpatuloy ang pagiimis, may hinampo*) E bakit ko ba ginawa yun, ha? Gusto ko lang namang masiguro na magiging maginhawa ang buhay natin pagtanda natin.

GILDO: (*Babalikan ang crossword*) Asu! Idinamay pa ako!

ESTRELLA: (*Uupo sa mesa at susubo muli ng itlog at pandesal*) Ano bang malay kong maloloko ako? Kakahiya yang teacher ka na nga e naloko ka pa. (*Titigil at parang napahiya*) Sa akin, tapos na yun.

GILDO: Sa akin, hindi pa. Nagbabayad pa tayo ng utang kay Anding.

ESTRELLA: Kaya nga kung makapag-States si Luisa

GILDO: (*Ililipat ang crossword sa kabilang bahagi*) Wala nang magaling sa iyo kundi ang Kano!

ESTRELLA: (*Patuloy ang pagkain*) Tingnan mo, Gildo. Sa nakita kong ginawa nila nung liberation sa Pilipinas....

GILDO: (*Ililipat ng tupi ng dyaryo, iiling*) O liberation naman ngayon! Naka-drugs ka ba?

ESTRELLA: (*Tuloy ang pagkain*) Noong panahon nga ng Hapon... noong dumating ang Kano...at 'yang pagtulong ng Isteys sa mga maliliit na bansa hanggang ngayon, di ba't pinakamabuti na talagang dolyar ang kinikita? Ang lakas talaga ng Isteys!

GILDO: (*Tatayo at lilipat sa mesa*) Aba! Hoy, Estrella. Nakalimutan mo na yata ang gerilyang Pilipino! Gerilya ang tatay at lolo ko! Aba e nananalo na ang mga Pilipino nung dumating ang mga Kano a! Halos nagkandamatay sila sa pakikipaglaban sa mga Hapon a. Malakas lang mang-impluwensiya ng public opinion yang mga Kanong iyan,! Dapat nakatala sa ating kasaysayan, na ang mga Pilipino ang nagpalaya sa sarili nila at hindi yang mga Amerikanong yan.

E hanggang porma lang naman yang mga yan a! Palibhasa pinagkakakitaan lang naman nila ng husto yang mga giyera. War economy! Kunwari lang silang nagpapalaya !

ESTRELLA: (*Magtitimpla ulit ng kape*) E bakit ba, sa totoo naman! Ay syal retarn! Gandang lalaki ni MacArthur! Sinalubong pa nga sila ng sampagita nung liberation! At namigay sila ng tsokolate.

GILDO: (*Ilalapag ang dyaryo sa mesa*) Ayun! Kap'rasong tsokolate e tuwang-tuwa ka na! E katumbas ng bawat pirasong iyun e ilang libong bala? Negosyo nilang mga ulo natin sa giyera. Arms production! Kaya tuwang-tuwa sila kapag me giyera! Kita mo nga yang giyera sa Middle East ngayon! Ano't nakikialam sila sa giyera ng may giyera!

ESTRELLA: (*Hihigop ng kape*) Tumutulong nga!

GILDO: (*Haharapin si Estrella, nakatayo*) Tulong? Negosyo 'ka mo! Para kumita! 'War of aggression iyan! Yang giyera ng mga Biyetnames, bakit natalo ang Kano? Nakialam sila sa buhay ng mga Vietnames! Tapos e ang sila pa itong may ganang palabasin na kontra-bida ang mga Biyetnames e nagtatanggol lang naman sila sa sariling bayan! Mabuti nga't napatalsik na yang mga US bases. Tapos ngayon nagbaliy ulit US Visiting Forces Agreement naman very favorable to the Americans. Para tayong nagtatawag ng giyera sa bayan natin!

ESTRELLA: Nilalabanan nila ang mga terorista.

GILDO: Nakow! E alam mo ba kung nasan ang terorista?

ESTRELLA: (*Hihigop muli ng kape*) Asan?

GILDO: Ayun! Tumingin lang sila sa salamin e andun na ang pinakamalaking terorista sa buong mundo!

Putting naturingan, ang iitim naman ng kalooban. Mga suwapang!

ESTRELLA: (*Uubusin ang kape*) A basta, mas malaki pa rin ang kikitain ng magtatrabaho sa ibang bayan. Mas mayaman pa rin ang mga Kano kaysa sa mga Pinoy. Pinoy lang naman ang nagkukuwenta ng kita nila in dollars a! Bakit ang mga Kano nag-aabala bang magkuwenta ng kita nila sa piso? Siyempre, hamak na malakas ang pera nila kaysa sa atin. Malakas pa rin ang puti kaysa kayumanggi.

GILDO: (*Titingnang mabuti ang asawa*) Itong taong ito, kaya pala kung magpulbos kay parang lalabas sa bodabil! E gusto mo palang magmukhang Kana! (*Sa sarili*) Masubsob nga sa arina.

ESTRELLA: (*Magbubuhos ng tubig sa baso*) Kuuu! e bakit? Kung hindi dahil sa mga Kano, nasaan tayo sa mapa ng mundo? Kung di nila tayo tinuruang mag-Ingles, paano tayo?

GILDO: Ikaw, naturingang BS Education major in Filipino... wala kang pagpapahalaga sa sarili mong wika.

ESTRELLA: (*Iimisin ang pinagkainan*) E sa yun ang pinakamurang kurso noong araw, kaya yun ang pina-kuha sa akin ng nanay ko.

GILDO: Ang Inay pala at hindi pala ikaw ang me gusto!

ESTRELLA: Ang gusto ko talaga, B.S. Foreign Service... para makapagpractice ako ng English. English is the language of the world.

GILDO: (*Itataas ang mga kamay at aaastang parang sa video ng We are the World*) We are the world..... Hoy, walang maunlad na bansa na walang sariling maunlad na wika, ano ka ba?

ESTRELLA: (*Tatalikuran si Gildo*) Ay sa gusto ko ng English!

GILDO: (*Lalayo*) Bulag pala ito sa kinang ng puti. Paniki!

AWIT 5 TUNAY NA KALAYAAN

GILDO

Di makikita sa kinang o kislap

Tunay na kalayaan, kay tagal nang hanap

ESTRELLA

Di rin mababasa sa kaisipang lumaganap
Tunay na kalayaan, tabing pa rin ang ulap.

GILDO

Di lahat ng maputi, malinis ang kahulugan

ESTRELLA

Di lahat ng malinis, malinis ang kalooban

GILDO

May puting mapanlinlang, may lihim na tinatakpan

ESTRELLA

Kaya iyong namamasdan,

GILDO

Asahang iya'y hindi iyan.

GILDO AT ESTRELLA

‘Wag mamalikmata sa kalayaang huwad

Ito'y mapanghalina at may satagabulag
Tunay na kalayaan ay hindi mapagpanggap

Kislap nito'y apoy na laging nagliliyab.

(Magdidilim ang entablado sa pagtatapos ng awitin. Maaaring marinig pa rin ang bagayan ng mag-asawa habang nagpapalit ng eksena)

EKSENA 4 PAPALABAS

(Production number ang eksenang ito. Magbubukas ang eksena na nag-aayos para sa College week si Luisa kasama sina Tina, Peng at iba pang mga bata. Nagbibigay ng last minute instructions si Luisa para sa performance ng mga bata. Nakabilog ang lahat at magkakahawak ng kamay.)

LUISA: Tutok tayo sa objective natin. Gusto nating mag-share ng ating kuwento sa ating mga kapwa estudyante at sa mga teachers natin. Kailangan malinaw ang ating sasabihin. Lakasan ang boses. Work as a team. Pag may nagkamali, salo lang tayo. Tuluy-tuloy lang.

TINA: Focus tayo mga anak! Andiyang ating mga teachers at classmates. Kausapin natin sila.

LUISA: Manonood ang Dekano. Nakasalalay sa palabas natin ang suporta para sa susunod nating production. Break a leg! Galingan natin!

ESTUDYANTE: Si Kuya Geckoy po? Dadating ba siya?

(Magtutuksuhan ang mga bata)

PENG: Dadating yun. Hahabol na lang galing sa klase.

ESTUDYANTE: Siyempre, kumpleto lang tayo pag andiyang playwright.

(Magtutuksuhan ang ilang bata. Matatawa na lang at iiling sina Tina at Peng. Maalis si Luisa)

PENG: Hala,! Sige! Sige! Enjoy! Energy tayo! Pasahan ng energy! Panalangin na!
(Magpapasahan ng energy ang lahat at magdarasal)

Pagpalain po ninyo ng lakas, concentration at mataas na energy ang aming palabas.
Pagpalain!

(Sasagot ang lahat nang may mataas na energy)

LUIZA: Good luck sa lahat! Enjoy! Break a leg! Do your best!

(Pupuwesto ang mga bata at mag-iiba ang ilaw. Simula na ng palabas ng “Sino ba ang Titzer?”)

PALABAS NG “SINO BA ANG TITSER?”

MRS. MACABEBE: Kaye, yung bayad sa t-shirt natin ha? Wag mong kalimutan? Ang sabi ni Ma’am kailangan daw lahat ng bata bumili ng t-shirt at sombrero para daw makagawa tayo ng rainbow formation sa flag ceremony bukas.

MR. DIMAANO: Kumuha pa ng press ang presidente para diyan at gusto niya nakalagay tayo sa diyaryo.

MS. CARLOS: Ma’am paano iyan, may mga estudyanteng hindi nakabili? Hindi pa dumadating ang allowance nila.

MRS. MACABEBE: Minus-an mo. Minus-an mo! Hindi puede yan. Utos yan ng presidente .

MR. DIMAANO: Minus 10 kamo sa final exams pag hindi bumili ng t-shirt.

(Darating ang isang grupo ng mga estudyante)

ARJE: Ma’am napilit na po namin ang mga dept. heads na i-require ang film showing natin. Bale, 50 tickets din yun Ma’am.

MR. DIMAANO: Very good! Sige, plus 20 kayo sa finals.

GRACE: Ma’am wala na rin yung lima kong absent ha Ma’am? Nagpadala naman ng bagong tv ang papa ko sa AV room natin. Galing sa Saudi!

MRS. DIMAANO: Wow! Siyempre, at ilalagay natin ang pangalan niya as donor.

MRS. MACABEBE; Mrs. Lugso, may dress code tayo sa school na ito. Magdamit ka naman ng may class!

Baka akala ng mga peyrents, cheap ang mga teacher natin dito! World class teachers tayo—world class!

AWIT 6 SINO BANG TEACHER?

KORO

Sino ba ang titser inyo bang nalalaman?
Sila ba'y nagmumulat sa 'tin sa katotohanan?
Sino ba ang titser inyo bang nalalaman?
Sila ba'y kumikilos o walang pakialam?

Sila ba ang mga sir, di na nag-asawa

kaya'y sina ma' am, tumandang dalaga Baka naman sila yung laging nagbebenta
Dala'y department store sa loob ng eskwela.

Sila ba ang taga bilang ng boto?
Kaya matematiks ang paborito
Sila ba ang dahilan ng ating pagkatuto
O sila ba ang sanhi ng ating pagkabobo?

KORO

Sila ba ang kakampi ng estudyante
Baka naman terror, daig pa ang tigre
Sa baba ng sweldo'y nakukunsume
Pelekis sa noo masdan niyo doble-doble.

Sila ba'y mga sipsip sa kanilang amo?
Na ang edukasyo'y ginagawang negosyo
Sila ba, na ang hangad ay pagbabago
Buhay ilalaan sa pagsasakripisyo.

(uulitin ng 2x ang KORO)

Sino ba ang titser inyo bang nalalaman?
Sila ba'y nagmumulat sa 'tin sa katotohanan?
Sino ba ang titser inyo bang nalalaman?
Sila ba'y kumikilos o walang pakialam?

(sa pangalawang pag-uulit ay papalitan ang huling linya)

Sila ba'y kumikilos para baguhin ang bayan?

Luisa: Congratulations!

(Babatiin ang mga nagtanghal. Inaasikaso nina Tina at Peng ang de-briefing ng mga bata at pagliligpit ng mga gamit pagkatapos ng palabas. Papasok ang Dekano sa rehearsal hall at babatiin ang mga bata. Lalabas sina Luisa at ang Dekano sa kuwarto)

DEKANO: That was terrible! Did you really want to incite rebellion among your students? How subversive can you get?

LUISA: Po?

DEKANO: That 's why I have been fighting for you for the past years.

LUISA: Ma'am?

DEKANO: Hirap na hirap akong i-justify ang mga palabas mo. Napakahusay pero napakaradikal. Way too unconventional. At wala ka pang MA.

LUISA: Ma'am thesis na lang po ako. Kulang pa po ang funds ko kaya hindi ako makabalik sa Amerika.

DEKANO: Napakahigpit ng policy ng university sa MA ng college professors. CHED memo.

LUISA: Ma'am , how about the awards we have been getting as a result of our innovative educational programs? Meritorious achievements, in lieu of an MA?

DEKANO: I have been banking on that for the past three years. Sa records mo, dalawang beses ka nang hiningan ng waiver ng department.

(Hindi kikibo si Luisa) Nabigyan ka na rin pala ng fellowship three years ago.

LUISA: Ma'am namatayan po ako ng asawa.

DEKANO: It's really beyond the usual considerations given to faculty members. I'm sorry

(Aalis ang Dekano. Babalik si Luisa sa rehearsal hall. Nagsialisan na ang mga bata. Naroon na lang sina Peng at Tina, nagliligpit ng mga costume at ilaw)

PENG: *(Magliligpit ng mga kawad)* Mabuhay! Ang saya ng mga bata!

TINA: (*Isasara at itutulak ang mga costume boxes*) Saan ka ba nagpunta? Hinahanap ka ng mga parents nitong mga chikiting mo.

PENG: (*Ilalagay sa box ang mga kawad at hihiga sa gitna ng stage*) Naiiyak pa yung isang nanay. First time niyang mapanood ang anak niyang kumanta on stage.

TINA: (*Uupo din sa gitna ng stage*) Umiiyak e comedy nga!

(*Magtatawanan ang magkakaibigan*)

LUIA: (*Uupo din*) Next month, wala na akong trabaho.

PENG: (*Babalikwas ng upo*) Ano?

LUIA: Up-or-out rule, no MA.

TINA: (*Magpapalit ng puwesto ng pagkaka-upo*) Babalik kang Amerika?

LUIA: (*Gugulong at dadapa habang nakikipag-usap, iiling*) Sus! Paanong pamasah ko?

PENG: (*Tatayo at umumuwestra ang pagsakay sa walis*) Pahiramin mo ng walis mo, Tina!

TINA: (*Hahampasin si Peng*) He!

PENG: Puede namang i-waiver yung walang M.A.

LUIA: (*Uupo*) Masyado daw, akong radikal. Ang hirap ilaban.

TINA: (*Nakaupo rin pero nagliligpit*) Paano yung general assembly ng teachers next month?

PENG: (*Nagbabago ng level ng upo*) Oo nga, Luisa. Ilang taon din nating kinumbinse yung division shuuuuuperintendent na magpa-workshop sa atin. Pumayag lang naman yun dahil nakita yung “Luisa Evangelista, graduate student from Stanford Univerity...”

LUIA: (*Nagbabago ng puwesto*) Gawa na natin ang modules doon . Tuloy yan. Kailangan talagang bilisan yang re-orientation at re-tooling ng teachers sa creative track.

TINA; (*Nagbabago ng puwesto*) Kailangan naman talaga masaya ang klase.

LUIA: (Nagbabago ng puwesto) Oo nga, pero hindi lang para masaya ang-activity. Para magamit nating laboratory ng local knowledge at mai-connect sa pag-level up ng productivity ng community.

PENG: (*Magpa-practice ng grand jete*) Kailangan process para maisalang ang mga teachers sa actual community creative process. Pangsala yan sa mga bulok na attitude—bagong disiplina yan.

TINA: (*Nagse-stretching din*) Production at workshop ang training package natin. Para may sample ang integration ng creative science sa natural science at social science at values formation.

LUIA: (*Imumuwestra ang isang movement*) Nasa kantang Mas Matalino ang Tubig lang yan. Game?
Let's do it! Stress alis!

PENG: (*Atubili dahil sa sakit ng katawan*) Nakupow!

LUIA: (*Mag-si-split*) Let's get physical!

TINA: (*Gagawa ng isang malupit na step*) Yeah!

PENG: (*Tatayo, gagawa ng kilos ng tubig*) Walay practice!

LUIA: (*Magtatanggal ng sapatos at over-shirt*) Mag-practice. Now na.

PENG: (*Mapapatayo stretching sa wall*) Now na?

TINA: (*Pupunta sa tech booth at ihahanda ang music*) You heard it 'man! Now na!
(*Darating si Germinal.*)

GERMINAL: Nans-O! (*Yayakap sa Nanay, tatabi sa pages-stretching ni Luisa*)

LUIA: (*Titigil sa stretches*) Uy! Sayang di mo nakita'ng show namin!

TINA: (*Aakbayan si Germinal*) O ayan na ! Second liner.

(*Magmamano kay T'yang Tina at T'yo Peng*)

GERMINAL: Sorry po di ko naabutan, kasi binigay po ito sa 'kin kanina

(*May ilalabas na sulat mula sa bag. Ipapabasa kay Luisa at makikibasa naman sina Tina at Omeng. Maiiyak si Luisa at saka yayakapin si Germinal. Babasahin ni Peng ang sulat.*)

PENG: “We are pleased to inform you that you garnered a general weighted average of 1.21.

“You belong to the top 1 of your graduating class. May we invite you to deliver the valedictory address during the recognition rites” Halimaw ka! Valedictorian!

GERMINAL: Hihhihi Nans-o!! Ayan na promise ko sa iyo!

(Yayakapin si Luisa na hindi pa rin tumitigil sa pag-iyak) Ito pa po Nans-o!
(Iaabot ang isa pang papel. Mapapaluhod sa tuwa) Oblation scholar po ako sa UP! Top 50 sa mga kumuha ng entrance test!

PENG: *(Kakalabitin ng siko si Germinal, sabay kindat)* May pera ba yan?

TINA: *(Binabasa pa rin ang sulat)* Free tuition fee, monthly stipend at puwede kang pumasok sa kahit anong kursong gusto mo sa UP.

PENG: *(Kukunin ang sulat at babasahin din)* Susko! Luisa! Para kang tumama sa lotto!

TINA: Anong kurso ng iskolar namin?

GERMINAL: *(Yayakap -yakapin ang ina)* B.S. Bio po nilagay ko. Pero pasok po ako sa Intarmed class. Nans-o! Magkaka-doktor ka na !

TINA: Ikaw na! *(Yayakapin si Germinal)* Luisa, ihahanda ko na ang barong ko!

PENG: *(Tatayo)* Aakyat ka sa stage?

TINA: *(Ililigpit ang sulat at isasauli kay Germinal)* Basta! Gusto ko lang !

PENG: May pambawi na agad si Isang!

(Maiiyyak si Luisa, tahimik. Mapapansin ang ibang iyak ng ina)

PENG: *(Uupo)* Hanggang katapusan na lang ang appointment niya dito.
No MA.

(Tatabihan ang ina, tahimik lang muna. Pero makakabuwelo para itaas ang morale ng ina. Kukuha ng tubig si Tina)

GERMINAL: Tapusin mo yung M.A. mo, Nans.

(Mangingiti lang sa sinasabi ng anak)

Sa iyo na lang stipend ko, Nans! Tapos magpa-part time ako sa tutoring para sa pagkain natin nina Yola.

LUISA: (*Kukunin ang tubig na iaabot ni Tina*) Sus ! Makakahanap naman ako ng ibang trabaho.

(*Tatango si Luisa. Titingnan nila si Luisa. Nanonood lang siya mula sa tabi. Maaaring simulan ang overture ng awit. Nakayukyok pa rin si Luisa sa upuan pero unti-unti siyang nagiging engaged sa paggalaw.*)

TINA: (*Matatapos na ang stretches*) Dali! Tuloy! Kilos na! Kilos Sining na!

Geckoy, kanta ka ha? Mas Matalino Ang Tubig. Game!

(*Pupuwesto si Tina bilang rehearsal cue master*)

TINA: Five-six- seven- eight!

(*Magsasagawa ng koryo ang apat habang si Germinal ang pangunahing kumakanta. Sa koryo, mga imahen ng pakikipagkapwa ang mahalagang lumabas*)

AWIT 7 MAS MATALINO ANG TUBIG

GERMINAL

Mas matalino ang tubig
Bumababa ito ng tahimik
Mulang bukal sa bundok

Upang di magising ang mga hayop.

Lumilihis ito sa marahas na bato
Upang agnasin ng marahan at sikreto
Nagtatago ito 'pag galit ang araw
Upang bumalik nang masayang ulan.

KORO

Marunong din itong matakot sa talon
Magtiwala sa lilim ng kahoy
Magsuspetsa sa talampakang maputik

At mamahinga, kapag nag-iisip.

Ang tubig na matalino
Dumadaloy nang yuko ang ulo

Ngunit nag-iiwan ng mayamang bakas
Bago sumanib sa dagat.

PENG: (*Humihingal*) Puwede pa! Sus! Na-dislocate yata ang buto ko!

TINA: (*Sasalampak sa sahig, masaya*) Natatandaan pa natin ang choreo! Ang galing!

GERMINAL: (*Ituturo ang ina*) Ilang taon na natin yan ginagawa, Nans,'Te Tina.

(*Nagpapahinga nang nakatayo. ituturo ang ina*) Natatandaan po ng katawan.
Kaya konting rehearsal, mabilis maalala.

LUISA: (*Nakatayo habang nagpapahinga*) Sense memory. Isang malaking memory organ ang katawan. Hindi nakakalimot ang katawan. *Patatayuin sina Peng at Tina*) Tayo tayo. Cool down.

GERMINAL: (*Nagpapahinga nang nakatayo, slow stretch*) May capacity talaga ang brain na magprocess ng experience at ma-retain ito sa pandama natin. Learning by experience.

LUISA: (*Nakatayo habang nagse-stretching nang mabagal*) Konektado lahat yan. Natural science-social science at creative science.

PENG: Kanina ko pa naririnig yang creative science na yan. Ano nga ba ulit yun?

LUISA: Nandiyan tayo, sa arts, yung imaginative-creative realm kasi tayo. Tingin ng marami, imbento lang, di tayo totoo. Pero sensory tungo sa imaginative tayo. Saka bago natin ma-achieve ang artistic work natin. may research tayo ng nangyayari sa nature at ang mga ugnayan nito. May inherent systems, mula sa experience tungo sa concept.

GERMINAL: (*Nakaupo nang naka-stretch ang mga binti*) Local knowledge translates to local forms of expressions towards tangible and intangible knowledge. Practice-theory-practice.

TINA: (*Nakaupo na*) Very good! Para ko nang narinig si Julio!

PENG: (*Tutuwid ng upo*) Mag-teacher ka na lang. (*Titingnan si Luisa*) haha Sasapukin ako ng nanay mo!

GERMINAL: (*Uupo*) Parang sina Tatay at Nans-o.

PENG: (*Nakatingin kay Luisa habang hinihimas-himas si Gekoy*) Mag-du-doktor nga pala!

GERMINAL: (*Naka-upo, nagpapaikot ng t-shirt bilang pamaypay*) Teacher din po ang duktor.

PENG: (*Aakbayan si Germinal*) How's that ,Doc?

GERMINAL: (*Titigil sa pagpaypay ng t-shirt*) Parehong nagtuturo ng alaga sa katawan at isipan ng tao.

PENG: Si Julio talaga!

PENG: (*Magliligpit din ng gamit*) “Ngunit nag-iiwan ng mayamang bakas, bago sumanib sa dagat”...

(*Aalis si Peng, dala ang mga gamit*)

TINA: (*Dadalhin ang gamit*) Huy! saan ka? Magsasara ka pa ng tech room?

OMENG: (*Sisigaw mula sa labas*) May tugtog pa ko sa Loleng's. Ikaw na magsara!

(*Aalis si Tina para magliligpit ng gamit. Maiiwan si Luisa at Germinal patuloy ang kuwento*)

GERMINAL: (*Habang nag-aayos*) Apat kaming nakapasa sa intarmed Nans.

LUISA: Buti (*Tahimik lang, nakangiti pero malungkot*)

GERMINAL: (*Patuloy ang pagliligpit ng mga silya*) Two years pala ang GE course namin tapos medicine proper na agad.

(*Tahimik lang na makikinig si Luisa*)

Balak namin ng barkada, pagkatapos ng GE courses, magre-renta kami ng apartment na malapit sa PGH. Share-share kami sa gastos.

LUISA: (*Nagpipigil ng lungkot*) OK yan. Makakahanap ako ng trabaho. Konting panahon lang.

GERMINAL: (*Pinalalakas ang loob ng ina*) May stipend naman ako, Nans. Ngayong summer, magtu-tutor ako para makapag-apon ng panggastos. Tapos itutuloy pa rin namin yung tulung-dunong ng mga ka-org ko.

(*Pagmamasdan ni Luisa si Germinal habang nagkukuwento. Maririnig ang*

mahinay na himig ng “Sa Bawat Paglisan”)

GERMINAL: Nans, nagtuturo din kayo ni Tatay sa communities di ba?

LUISA: Oo, sa mga hindi halos naaabot ng sasakyan.

GERMINAL: Gagawin ko rin yan, Nans.

LUISA: Aalis ka na rin ba?

(Magbabago ang ilaw at makikitang halos salimbayang gumagalaw kay Germinal si Julio, kaharap naman ang mga magsasaka sa isang malayong bukid. Tututok ang ilaw kay Julio, habang nagiging malamlam ang ilaw kay Germinal, sa kabila ng patuloy niyang paggalaw at pagpapaliwanag nang walang naririnig na tunog.

Kasama sina Luisa, Peng, Tina, Jean isang public school teacher, at Julio sa klase. Mga guro silang isinasabak ni Julio sa pagbibigay ng training sa mga batayang sektor para maunawaan ang kaalamang lokal at ang integrasyon nito sa pagtuturo nila sa kani-kanilang mga klase. Tinuturuan ni Julio mag-sight reading ang mga magsasaka.

Mapapansin si Luisa na hindi mapakali at nakahawak sa tiyan)

ALING TONIA: *(Malakas ang boses)* Natatae ka ga?

(Mapapatingin ang lahat kay Luisa na mahihiya naman sa pagkakabunyag ng kanyang sikreto)

LUISA: *(Mahinay at nahihiya)* Opo. Saan po ba ...puede?

ALING TONIA: *(Lalabas at kukuha ng itak at saka babalik at iaabot kay Luisa)* Pasasamahan kita sa mga bata... Tutoy! *(Makikita ang reaksiyon ni Luisa)* O siya, ako na lang.

(Lalabas patakbo si Luisa kasama si Aling Tonia, may dalang toilet paper at tabo.)

JULIO: *(Pupunta sa harapan)* Pasensiya na po kayo sa asawa ko.

MANG KANOR: Walang problema. Natural yan. Bata pa yang si Luisa, ganyan lagi problema niyan kapag nauwi dito.

MANG BESTRE: Akalain mo maestra na ngayon e ikinukuha ko lang ng siniguwelas yan noon a.

MANG KANOR: Maigi na ngang nakapasyal pa rin dito.

MANG BESTRE: Habang andito pa ang lupaing ito.

JULIO: Aalis na po kayo dito?

MANG KANOR: Ibebenta na raw ng negosyanteng pinagsanglaan ni Anding, itong kapatid ni Gildo.

MANG BESTRE: Gagawin daw subdibisyon.

MANG KANOR: Iyang mga palayan sa drowing mo, magiging bahayan na yan.
(Papansinin ni Julio ang drowing niyang palayan na may katapat na salitang palay)

MANG BESTRE: Ang dinig ko ay indastriyal parke daw...

JULIO: Ganyan po ang ginagawa sa mga sakahan para hindi masama sa Agrarian Reform Program.

(Hahanap si Julio ng Picture ng industrial park sa dyaryo at ikakabit sa board katapat ng salitang industrial park)

JULIO: Ganito po?

(Ipapakita ang picture ng palayan na naging industrial park)

(Lalapit sila Mang Kanor at Bestre at sisikaping basahin ang mga letra katapat ng mga drowing)

MANG KANOR: Ang isa ay letra ang isa naman ay piktyur

MANGBESTRE: Kodakan!

JULIO: Tama po! Picture ang isa ang isa naman ay salita!

MANG BESTRE: Nakow! Kailangan yatang maalam na tayong gumamit ng mga bagong makina pag nagkataon!

MANG KANOR: Ay siya ka! Kahit anong galing ng tao e papalitan na yata ng makina ang tao pagdating ng panahon.

MANG BESTRE: Masaya ba yun?

MANG KANOR: Anong masaya dun e mawawalan tayo ng sasakahin? Anong kakainin ng tao?

MANG BESTRE: Ay siya! Ay di sitsirya! Kow! pulos hangin na ang ulo ng tao!

PENG: Ano pong magiging kabuhayan ninyo?

MANG BESTRE: Ay siya e di magbebenta na lang ng mga sako.

MANG KANOR: Ang dating magsasaka e di magiging magsasako na!

(Maririnig ang batinting mula sa malayo)

MANG BESTRE: *(Tatayo)* Yon! Masaya yon! Kainan na!

MANG KANOR: *(Bubulong kay Julio)* Bago may lambanog , ano?

JULIO: *(Matatawa)* Pag tapos na po ang aral natin.

MANG BESTRE: Nakow! Kantahan na po!

MANG KANOR: *(Kakantiyawan ang kasama)* Naku, napaghahalata.

JULIO: *(Makikibiro)* Naku, lumalaban pala sa kantahan si Tatay.

MANG KANOR: Pag may masinsinang usapan, idinadaan yan sa kantahan at konting agua de pataranta.

MANG BESTRE: *(Bibiruin din si Julio)* Ay siya! Kantahang walang urungan!

JULIO: *(Makikisabay sa biruan)* Walang Urungan pala ang sesyon mamaya! Bukas na po ang ating huling araw. Pakikinggan na natin ang mga kuwentong palay na naging bahayan at pagawaan. Kasama ng drowing at galaw ng katawan ang kuwento. Practice po tayo pagkatapos ng kain.

MANG KANOR: Sige! Magpapraktis kami mamaya. Bilog-bilog!

(Magtatawanan habang papalabas papunta sa kusina. Darating sina Luisa at Tonia may dalang dahon at bawang)

ALING TONIA: Sino ba yung pinagpiyestahan ng insekto kagabi?

(Ituturo nina Peng si Jean) Ikaw ba? Heto o. *(Ilalabas ang sabila at bawang)*

ALING TONIA: Ipahid mo itong sabila sa kagat ng lamok. Para mawala ang maga at kati. Yung bawang para di na lumapit ang mga insekto.

JULIO: *(Nakatingin kay Luisa)* Salamat po, Ka Tonia!

ALING TONIA: Hu, yun lang ay! *(Papalisin ang sabi ni Julio sabay punta sa kusina)*

JEAN: Salamat po. (*Kay Peng*) Sinabi mo ba?

PENG: 'Di a!

TINA: Malamang narinig lang ang usapan natin kaninang umaga.

(*Pupuwesto sa bangko si Julio habang iminuwestra ang pag-upo ng lahat sa bilog. Darating si Luisa at makikisali sa umpukan*)

JULIO: Si Aling Tonia ang manggagamot dito. Sa kanya nagpapaturo ang mga taga-Department of Health at UP para sa mga halamang gamot. Daig pa ang pharmacist sa Maynila.

LUISA: (*Matatawa sa sarili*) Pinalakpakan nila ako.

TINA: Ano?

LUISA: Nagpalakpakan yung mga bata nung nakadumi ako sa tabing ilog. Naghihintay pala sila sa taas ng puno. Lokong mga bata yun.

TINA: Ganyan din sa amin sa Masbate. Sanay kasing dumumi sabay-sabay ang mga bata sa baybay.

(*Sasabat si Jean sa usapan, nakapa-maywang*)

JEAN: (*Makapal ang regional accent*) Mey I ask what dis trip is all abawt? It's bery dippicult, you know. Bery par, bery long walk, no water, no batrum. We have to petch tubig prom the ilog. Ang lamok-lamok.

PENG: Pinag-iigib nga tayo ng tubig noong asawa ni Aling Tonia.

JEAN: Oo nga. We paid por lodging naman. Kasi you sed research. Pild work.

TINA: Field work nga ito.

PENG: (*Nauubusan na ng pasensiya*) Ginagamot ka nga o!

TINA: (*Pilit pinapaliwanagan si Jean*) Basic na pakikipag-kapwa tao lang yun.

PENG: Simpleng buhay-komunidad.

JEAN: May certificate ba tayo?

JULIO: Puwede.

JEAN: A sige. Ikaw pipirma, Ser?

(Matatawa si Julio)

JULIO: Si Mang Kanor at si Aling Tonia, silang leader ng community natin e.

(Tatango-tango lang si Jean, parang makaayon lang)

JEAN: *(Iiling at saka kukunin ang back pack para iligpit ang kanyang mga gamit)*
Haw abawt ang resibo sa board and lodging? Kailangan ko ng official receipt para ma-reimburse ako ng school sa gastos.

JULIO: Home stay tayo e.

TINA: *(Halatang inis sa reaksiyon ni Jean)* Donation lang tayo. P500 isang linggo kasama pagkain at tirahan. Ayaw ka pa? Acknowledgement receipt na lang, ok sa iyo?

JEAN: Sinong pipirma?

TINA: *(Ituturo si Luisa)* Ang general secretary and admin officer ng Gurong Lingkod Bayan Inc. Candidate for Masteral degree, Stanford University, US of A!

JEAN: Ay si Ma'am Luisa pala! Owkey. Ikaw na lang Sir Julio ang pumirma sa certificate of attendance at saka itinerary of travel.

(Iaobot ang papeles kay Julio. Tatanggapin ni Julio ang ballpen at pipirma)

JULIO: Anong itinuturo mo?

JEAN: MAPEH teacher ako , Isports.

PENG: *(Pabulong, side comment kay Tina)* Jaworksi pala ito e.

JULIO: Alam mo integrated disciplines na ang uso. Paano ka ba nagpapalaro?

JEAN: Nagpapalaro.

JULIO: Anong kailangan mo para makapagpalaro?

JEAN: *(Nagpapakitang gilas)* A helty and wel-toned badi!

JULIO: Magaling! Kaya nga importante kung paano mong alam lahat ng pangangailagan at kakayahan ng katawan—kilos at pangangalaga nito—pati sakit.

(Sabay si Luisa at Julio)

JEAN: It is diperent wid us. Isports kami. Da bol, da kort, you play to win.

PENG: Siyempre bago magkalaro, may tao muna. Bago tayo naging teacher, tao muna tayo.

TINA: Saka may komunidad.

JEAN: Sir, I need a certipicate. Points ba. A geym is a geym! I am afflying for the Isteys. isports coach por middle level iskul. Maybe da etnik movement, dey will like abroad. Dat will be my comfitive edge.

PENG: *(Bubulong kay Tina)* Saan ba galing yan?

TINA: Naiisip ko lang ,ang dami ko pa palang di alam. Kulang na kulang ang tatlong araw para sa field work.

PENG: Nalulula ako!

TINA Local knowledge grabe. Yung usbong ng bayabas. Instant antiseptic pala yun sa pagtatae!

JULIO: Yang traditional medicine, ilang beses na yang inila-lobby for production sa gobyerno, di lumulusot. Matatalo ang foreign pharma companies. *(matatawa)* Kaya nga sila maingat sa pag-share ng local knowledge. Siyempre, uunahin nila ang pakinabang ng community nila kaysa pera.

JULIO AT LUISA: Walang ganyan sa isteyts!

(Magtatawanan, liban kay Jean, na nagliligpit na ng mga gamit niya)

JEAN: Ser, may I go home? I hab an afointmen with GMA. Training artista por da portcoming isportspest.

TINA: *(Titingin kay Julio)* May makakasama ba siya pagbaba?

JULIO: Kausapin natin si Ka Bestre.

JEAN: Kaya ko naman mag-isa.

JULIO: *(Medyo irritable sa pag-aalala)* Oo naman. Kailangan kang ihatid sa baba para sigurado silang safe ka pag-uwi. Ganun dito.

(Maririnig ang kalembang ng bagting para sa pagkain.)

Kakain na. Kakausapin ko muna si Ka Bestre. (*Hahawakan ni Luisa si Julio*)

LUISA: Tina, ikaw na ang kumausap. Ikaw ang in-charge sa logistics, di ba?

TINA: OK! Kilala naman ako ni Ka Bestre sa logistics.

(*Pupunta na sa kusina sina Peng at Tina, susunod na rin si Jean. Maiiwan si Julio at Luisa*)

JULIO: (*Ililigpit ang iba pang gamit*) Ilang teachers ang ganyang mag-isip?

LUISA: Generations twice removed!

JULIO: Colonial American education never removed! Multiplied twice over!

JULIO: May culture shock pag integration sa communities. Middle class hang-ups.

LUISA: (*pagtatawanan*) Haha. Nakakahiya ang toilet training ko. Si Jean nga, ilang beses na sumasama sa training, ganyan pa rin.

JULIO: May ganyan talagang, yung maganit. Pero kahit paano may nakukuha yan.

LUISA: Positive thinking ka talaga!

JULIO: E ganyan tayo tinuruan e. Kaya nga. Urgent ang re-orientation at re-tooling ng teachers. (*Nakikinig lang si Luisa. Kukunin ni Julio ang gitara.*) Sabihin mo ‘yan sa nanay mo. Dapat sinama natin siya.

LUISA: (*Itatabi ang mga banig na ginamit*) Ayaw nga nun pumunta dito. Pero papayag yun pag ikaw nagsabi.

JULIO: (*Kukunin ang gitara at kakalabitin ito*) Siyempre! (*Ituturo ang sarili*) Favorite son-in-law!

LUISA: (*Makikinig sa tugtog habang nakamasid din sa naghahanda ng mesa*) Wala namang iba! Sipsip!

JULIO: Isama natin si Ka Gildo.

LUISA: Malulungkot ang Tatay pag nalaman niyang ibebenta na ang lupa nila.

JULIO: (*Itatabi ang gitara*) Wala nang papasyalan ang unang apo!

(*Pakikinggan ang tiyan ni Luisa, bubulungan ang tiyan*) Hoy! Labas na ikaw diyan!

LUISA: (*Hihimasin ang tiyan*) E apat na buwan pa lang !

JULIO: Ay oo nga! (*Bubulungan ulit ang tiyan*) Magpalaki ka muna diyan. Yohoo!

LUISA: Anong ipapangalan natin sa kanya?

JULIO: Germinal. Galing sa akda ng Katipunerong manunulat na si Aurelio Tolentino. Sabi ni ka Gildo

LUISA: OK sa iyo?

JULIO: OK na OK.

LUISA: Lalaki o babae?

JULIO: Basta tao hehe (*Haharapin ang tiyan ni Luisa*) Magpalakas ka, anak. Magtuturo tayo at mag-oorganisa.

LUISA: Sus! Paglabas niya kumakanta na!

JULIO: Siyempre! Anak ni Julio at Luisa! (*Kukunin ang gitara*) Kanta tayo anak... Tuturuan kitang maggitara. Magko-compose tayo ng maraming kanta.

LUISA: Pag lumabas na si Germinal, paano tayo?

JULIO: Anong paano?

LUISA: Yung ganito? Pumupunta sa mga community at nagbibigay ng training...

JULIO: Isasama natin siya.

LUISA: Kahit peligroso?

JULIO: Kahit naman saan, kahit sa Maynila. (*Kikindat-kindatan si Luisa*) Pag tatanga-tanga ka masasagasaan ka .

LUISA: (*Ituturo ang paligid*) Paano ang mga umaali-aligid na pangit?

JULIO: Di tayo pababayaan ng mga yan. Tandaan mo. Sila muna ang mamamayay bago tayo.

LUISA: (*Hinahayaan lang ang asawang kantahan ang tiyan niya*) Magiging teacher din si Germinal?

JULIO: (*Itatabi ang gitara*) Dapat lang.

LUISA: (*Kumukuyakoy habang nakikipagkuwentuhan*) E kung artista?

JULIO: (*Kinakalabit ang gitara*) Artist-teacher!

LUISA: (*Titigil sa pagkuyakoy*) E kung scientist?

JULIO: (*Kakalabitin muli ang gitara*) Scientist-artist-teacher! Wow!

LUISA: (*Tatayo*) E kung duktor?

JULIO: (*Kakalabitin muli ang gitara*) Perfect! Pag-iipunan natin yan. Suportahan ta ka! Hiram kayang ng working student.

LUISA: (*Tatayo sa tabi ng asawa*) DOST scholar ka naman, di ba?

JULIO: (*Tuloy ang kalabit ng gitara*) Binibigay ko sa nanay ko yung stipend ko. Student assistant ako noon para may allowance ako. (*Tuloy ang kalabit ng gitara, tatango*) Si Ama kasi, nadale ng tipus e.

LUISA: (*Pinanonood ang kalabit ng gitara*) Si Ina?

JULIO: (*Titigil sa pagkalabit ng gitara*) Atake de corazon, second year college ako. Ikaw nga, may Ka Gildo at Estrella ka lagi.

LUISA: (*Uupo at tatanawin ang mga magsasaka*) Swerte talaga. Iba talaga ang tambalang Gildo at Estrella.

JULIO: (*Hahawakan ang gitara*) Kaya nga dito na tayo titira. Babay USA!

LUISA: (*Haharapin si Julio*) Ikaw mag-e-explain sa adviser ko.

JULIO: (*Itatabi ang gitara*) Ano pang i-e-explain o? (*Ituturo ang tiyan ni Luisa*)

“Sir, this is her thesis title-Realizing participatory learning through the arts.”

LUISA: (*matatawa*) Truly participatory!

JULIO: (*Hahawakan ang tiyan ni Luisa*) Hands-on learning! Wehehehe (*Magtatawanan ang dalawa*) I-target natin ang submission bago ka manganak. Yung thesis ko, editing na lang. “Rationalizing Indigenous Knowledge in Managing Natural Disasters.”

LUISA: (*Hihimasin ang tiyan*) Ang bilis naman!

JULIO: (*Sabay na hihimasin ang tiyan*) Siyempre! Kailangan makasabay tayo!

Nagtuturo pa nga lang tayo ng pagbasa kina Mang Bestre, pinagkakakitaan na ang artificial intelligence sa ibang bansa. Paspasan!

(Hawak pa rin ang gitara) O kaya mo ang submission in two weeks?

LUISA: What are you saying?

JULIO: (*Mamasahihin ang balikat ni Luisa*) Kaya mo yan! Para pagbalik mo sa US, graduation na lang.

LUISA: (*Itatago na ang field notes*) Tapos?

JULIO: Kakain na tayo. Baka gutom na ang bebe Germinal ko.

(*Aakayin si Luisa papunta sa mess hall*) Next week sa Davao del Norte tayo.

LUISA: (*Papalakpak*) Sama ako.

JULIO: (*Gagabayan hawak ang balikat*) Uy! Nakakalimutang buntis. Sa susunod na lang.

LUISA: Oy, buntis lang ako ha, hindi ako baldado.

JULIO: Dito na lang muna kayo.

LUISA: Aalis ka na naman?

(*Maghihinampo si Luisa. Kakantahan ni Julio habang naglalakad. Maaaring magpakita ng mga larawan sa video o ppt tungkol sa mga pagsasanay na ginagawa ni Julio sa mga komunidad sa probinsiya at maralitang taga-lungsod.*)

AWIT 8 SA BAWAT PAGLISAN

JULIO

Sa bawat paglisan, 'wag mangamba
Kahit ako'y di mo kasama
Baunin mong lagi tamis ng pag-asa
Hanggang sa maabot ang bagong umaga.

Punung-puno ng mithiin at pangarap
Na kapwa natin mahaharap
Ikaw at ako ay magkayakap
Anuman ang sa ati'y magaganap.

Aking sinta, wag malumbay
Dahil tayo'y magkaagapay
Laging isaisip at pakatandaan
Labang ito'y para sa ating kinabukasan.

Sa 'king pagbabalik at tagumpay
Sumpaang nati'y bibigyang katuparan
Saan man humantong ang ating pakikibaka
Asahan mong tayo'y laging magkasama.

JULIO/GERMINAL

Aking sinta, wag malumbay
Dahil tayo'y magkaagapay
Laging isaisip at pakatandaan
Labang ito'y para sa ating kinabukasan.

(Sa pagtatapos ng awitin, maaaring magsanib ang kilos at hubog ng katawan nina Julio at Germinal tungo isang karaniwang puwesto ng pagkakaupo habang naggitara. Maririnig ang mahinang kanta ni Germinal habang kinakalabit ang gitara. Mag-iiba ang ilaw at babalik sa hall kung saan naiwan ang mag-ina.)

LUISA: Alam mo pala ang kantang yan?

(Papasok si Gildo at Estrella, may dalang isang kaserola ng sopas.)

GERMINAL/GILDO: Tinuro ni Yolo/Tinuro ko.

GILDO: Tapos na pala!

(Mapapansing namumugto ang mata ni Luisa) Napano ka?

(Magkikindatan ang mag-lolo.)

GILDO: *(Aakbayan ang anak)* Susugurin na ba natin, Geckoy?

(Yayakap sa ama at iiyak) Ikuwento mo nga sa akin ang nangyari.

ESTRELLA: Hoy ano ba kayo? Lalamig ang sopas ko!

EKSENA 5 TANGGALAN

(Nagme-meeting ang unyon at mapapadaan si Gildo. Upo lang siya sa tabi ng nakabilog na mga manggagawa. Nakabihis si Gildo)

VIC: *(Pauupuin pilit si Ka Gildo)* May bagong pakana ng management sa pagtitipid.

GILDO: *(Magiging interesado)* Anong pakana?

DANTE: *(Iaobot ang dokumento)* Early retirement at retrenchment at saka yung 4 days work schedule ng mga empleyado.

HELEN: *(Magdadala pa ng ibang papeles kay Ka Gildo)* Kung anu-anong iniisip na paraan para lang makatipid. Bakit ang empleyado ang binibira at hindi ang packaging ng produkto!

GILDO: *(Babasahin ang inabot ni Helen)* Ang una talaga nilang aalisin sa production line, hindi ang produkto kundi ang nagtatrabaho. May kapalit na'ng makina, e di menos na ang tao.

VIC: *(Aabutan ng kape si Ka Gildo)* Kailangan po kayo mamaya, Ka Gildo. Dapat marinig ng mga kasama ang tinig mula sa mahigit na 40 taong paglilingkod dito sa imprenta.

GILDO: *(Aabutin ang kape, titingnan muli ang papel)* Mamaya na ba 'ika mo?

VIC: *(Umaasa sa tugon ni Ka Gildo)* Alas-singko po.

GILDO: *(Isasauli ang papel kay Vic)* E ihahatid ko si Gekoy sa dormitoryo niya.

HELEN: *(Kukunin ang mga papeles)* Hindi na ba sa inyo nakatira si Gekoy?

GILDO: *(Hihigop ng kape)* Sa amin pa rin. Kaya lang, ganun ang gawa ng mga papasok na sa medicine. Ang layo kasi ng eskuwelahan. Mas mainam yung malapit ang tirahan nila sa ospital.

VIC: *(Kukuha din ng kape)* Magiging duktor na pala si Gekoy! Akalain mo ano!

HELEN: *(Lalapit kay Gildo)* Naku! May duktor na tayong magaling at saksakan pa ng pogi!

GILDO: *(Itatabi ang tasa)* Kamukha ng lolo e!

HELEN: *(Kukunin ang tasa kay Ka Gildo)* Sige na nga po! Basta makakarating kayo sa pulong natin po?

GILDO: (*Ipapahid ang mga kamay sa dalawang hita habang naka-upo*) Babale nga lang ako e. Magbabayad kami sa dormitoryo ngayon e. Hindi naman siya palilipatin kung walang down. Ibinili ko nga ng gitara ang apo ko.

(*Papasok ang isang guwardiya*)

GUWARDIYA: (*Malamig ang tinig, babasahin ang hawak na papel*) Hermenigildo? Pinapatawag kayo ni Boss.

GILDO: Baka ibibigay na ang bale ko. Hinteka ha?

(*Pupunta sa Boss*)

BOSS: O heto ang tseke mo.

GILDO: (*Titingnan ang tseke*) Ang laki naman nito. Isang buwan lang ang bale ko.

BOSS: (*Kakamayan si Gildo*) Binigyan kita ng bonus dahil ikaw ang pinakamatagal ang serbisyo dito.

GILDO: Salamat po!

BOSS: (*Uupo*) Magpahinga ka na Gildo.

(*Matitigilan si Gildo sa pagkagulat*)

Alam mo na ang patakaran noon pa. Philippines 2000 na. Alam mo na rin ang palisya ng kompanya sa pagpaparetiro sa mga senior na empleyado. Andiyang na ang separation pay mo, retirement pay, bonus para sa tatlong taon at ang suweldo mo hanggang sa taong ito.

GILDO: (*Mapapatayo*) Boss, malakas pa naman ako. Kayang-kaya ko pang magtrabaho.

BOSS: (*Tatayo*) Pasensiya na, Ka Gildo. Company policy yan. Wala po akong magagawa. Bibigyan daw ng priority ang mga contractual laborer para menos gastos sa produksyon.

GILDO: (*Magpapakaawa*) Nagpapaaral pa po kami ng apo ko.

BOSS: (*Uupo*) Mabuti ka nga at makakakuha ka ng benepisyo. Yung mga bata, di na yan. Kontraktwal na ngayon.

GILDO: (*Magmamakaawa*) Maawa na po kayo sa apo ko.

BOSS: (*Iaabot muli ang kamay*) Salamat sa serbisyo mo.

(*Hindi kukunin ni Gildo ang inaabot na kamay. Tahimik si Gildo*) Kung may binabalak kayo ng mga kasama mo, kalimutan mo na. Matagal ng isinabatas yang batas ng labor only contracting law, panahon pa ni Ramos at Herrera.

(*Matitigilan si Gildo, magdidilim ang entablado. Sa kabilang bahagi ng entablado ay papasok ang mag-inang Luisa at Germinal. Dala ni Germinal ang isang bag ng mga damit samantalang bitbit naman ni Luisa ang hanger*)

GERMINAL: Yolo! Halina kayo! Ala-una po ang appointment natin sa may-ari ng dormitoryo.

(*Darating si Gildo, dala-dala ang gitara. Iaabot ang gitara sa apo.*)

GERMINAL: Wow! salamat Yolo! Ganda nito!

(*Susubukan ni Germinal ang gitara. Panonoorin ni Gildo ang pagtugtog ni Germinal. Hahawakan ni Luisa ang bag ni Germinal. Hahawakan ni Gildo ang dibdib saka tutumba. Magkakagulo ang mag-anak*)

EKSENA 7 SAKIT

(*Sa publikong ospital. Nasa corridor ng Intensive Care Unit si Estrella. Darating si Luisa at aabutan ng kape si Estrella*)

(*Darating ang isang guwardiya*)

GUWARDIYA: Bawal po ang inumin sa loob. Sa labas na lang kayo.

(*Matitigilan si Estrella. Mapapapikit si Luisa, tatahimik. Iaabot pa rin ang kape kay Estrella*)

ESTRELLA: (*Itatago ang kape sa gilid*) Uubusin ko na lang. (*Kukunin ang kape*) Paralisado pa rin ang tatay mo.

LUISA: (*Tatabihan ang ina*) Maganda naman ang improvement niya, Nay. Nakakakilala na siya.

ESTRELLA: Dalawang linggo na tayo dito. Hanggang kailan kaya tayo?

LUISA: (*Titingnan ang muling pagdaan ng guwardiya*) Depende daw po sa response niya sa gamot. Posibleng maoperahan kung barado ang artery.

ESTRELLA: (*Iinum ang kape at tatayo para itapon ang paper cup*) Naku, Gildo naman talaga, oo. (*Hihimasin ang balakang at likod*)

LUISA: (*Panonoorin ang ina*) Hirap na ba kayo?

(*Hihimasin ni Estrella ang bahagi ng balakang*)

LUISA: (*Hihimasin ang balakang ng ina sa pag-upo niya*) Gusto niyo bang umuwi? Kami na lang ang magbabantay.

ESTRELLA: (*Papalisin ng kamay ang sinabi ni Luisa*) Naku di rin ako mapapakali. Hamo na ako.

(*Tahimik lang si Luisa. Darating si Germinal, dala ang updated bill*)

GERMINAL: (*Tatabi kay Luisa para ipakita ang resibo*) Nans, check ko lang ito kung talagang nagamit ni Yolo.

(*Pupunta sa estasyon ng nurse*)

ESTRELLA: (*Hahabulin ng tingin si Germinal*) Magkano na naman kaya?

(*Nakatalikod kay Luisa habang nagpapahimas ng balakang. Tahimik lang si Luisa*)

ESTRELLA: (*Titingnan ang anak*) Alam kita. Pag tahimik ka, marami kang gustong sabihin na hindi mo masabi.

LUISA: Wala po!

ESTRELLA: Naku, tumigil ka. Alam ko yan. May iba kang ritmo. Mag-iba lang ang kulay ng ilong mo, alam ko nang may ibang nangyayari sa kalooban mo.

(*Yayakapin ni Luisa si Estrella*)

LUISA: (*Haharapin ang ina*) ‘Wag na ninyong isipin yun. Ako na po ang bahala.

ESTRELLA: (*Aabutan ng mani ang anak, habang nakaabang sa guwardiya*) Tinaggap ka na ba sa in-aplayan mo?

LUISA: (*Iiling sa inaabot ng ina*) Malalaman po natin.

ESTRELLA: (*Isusubo ang inaabot na mani*) Saan ka ba nag-apply? (*Darating si Germinal*)

GERMINAL: (*Ipapakita ang bill sa lola at ina*) Nine hundred, fifty three

thousand, seventy pesos and thir-ty six centavos. Imemenos pa ang Philhealth.

ESTRELLA: (*Maglalabas ng tubig mula sa bag, iinom*) Diyos ko po! baka kulang pang natanggap niya sa retiro.

GERMINAL: (*Iinom ng tubig mula sa dala ng lola*) Sana hindi kailangan operahan.

ESTRELLA: (*Iiling*) Gildo naman kasi...

ESTRELLA: (*Kay Germinal*) Kailan ang enrolment?

GERMINAL: (*Uupo sa tabi ng lola*) Next week pa po.

(*Tatango si Luisa*) Libre ang tuition ko, Yola. May stipend naman po ako.

ESTRELLA: (*Hahawakan sa balikat ang apo*) Ang uniform?

GERMINAL: Wala po. Sa med proper pa po.

ESTRELLA: (*Itutuloy ang pagtatanong*) E ang gamit sa eskuwela? Sapatos? Notebook? School supplies?

GERMINAL: (*Aaluin ang ina*) Kahit ano pong sapatos, ok. Malaki po ang library.

GERMINAL: (*Kakainin ang mani sa bag ng lola*) Nans, puwede naman akong magtrabaho habang nag-aaral.

LUISA: (*Iiling, hindi papatulan ang alok ni Germinal*). Bayaran mo na muna. (*Mag-aabot ng sobre kay Germinal mula sa bag*)

ESTRELLA: (*Iaabot ang tubig kay Germinal*) Para na yan sa anak mo. Medicine pa naman ang kurso. Saan ka ba nag-apply?

GERMINAL: (*Kukunin ang tubig na alok ni Estrella*) Puede naman akong magtrabaho, Lola. (*Titingin sa relos*) Nans, may rehearsal tayo ngayon para sa fund raising concert natin para sa teacher's training. Ikaw ba a-attend o ako?

(*May darating na bisitang kamag-anak si Tita Anding. Kapatid siya ni Gildo at matagal nang nakatira sa ibang bansa*)

LUISA: Tita Anding! (*Magmamano sina Luisa at Germinal pero iaalok ni Tita Anding ang pisngi niya. Hahalikan si Estrella. Pupuwesto si Luisa sa tapat ni Tita Anding*)

TITA ANDING: (*Titingnang mabuti si Germinal at Luisa*) Ang laki na pala ng batang ito!

TITA ANDING : (*Tatanawin ang ICU room*) Kumusta si Kuya Gildo?

ESTRELLA: (*Maingat sa pakikipag-usap kay Tita Anding*) Ang tagal ng recovery, Anding.

LUISA: (*Nagmamalaki*) Nakakakilala na po siya.

TITA ANDING: (*Maglalabas ng panyo, panaka-nakang itatakip sa ilong*) Wala bang health insurance?

ESTRELLA: (*Maingat*) Me konti kaso malaki talaga ang gastusin.

TITA ANDING: (*Maglalabas ng alcohol at magbubuhos sa kamay*) Wrong priorities na naman ang Kuya Gildo.

ESTRELLA: (*Ibahin ang usapan*) Kumusta ang mga biyahe? Amoy-imported ka a!

TITA ANDING: (*Iaabot kay Estrella ang alcohol pero hindi tatanggapin ni Estrella*) Taiwan-based ako ngayon. Pero nagbibiyahe ako pabalik-balik sa Hong Kong, Singapore at Manila.

ESTRELLA: Bakit hindi mo na lang iupa ang pag-a-asikaso ng negosyo mo? Nakakapagod yang biyahe.

TITA ANDING: (*Tatakpan ang ilong*) Ayoko namang magkaproblema ang papeles ng mga OFW ko. (Aalisin ang panyo) Baka ma-swindle ako katulad mo!

ESTRELLA: (*Titingin sa paligid*) Ito namang si Anding, binanggit pa.

TITA ANDING: (*Matatawa kay Estrella*) But it's true, tama ba ako?

LUISA: (*Ililihis ang usapan*) Marami pa rin ho bang nag-a-abroad?

TITA ANDING: (*Ibabalik ang panyo*) Hindi nababawasan, nadaragdagan pa! Sa hirap ba naman ng buhay dito e. May isang batch ng teachers aalis bukas pa-Singapore. (*Aalisin ang panyo*) Ikaw Luisa, baka gusto mong magtrabaho sa Singapore o kaya sa Hong Kong? (*Hindi kikibo si Luisa*)

TITA ANDING: (*Hihilig papalapit kay Luisa*) In demand ang mga teachers. Private tutors, actually. Kahit ano kasi puedeng gawin—mula domestic hanggang pagtuturo ng Ingles sa mga bata at pag-turo sa assignment. Busy kasi ang mga magulang dun. Naku, gusting-gusto nila ang mga Pinoy kasi magagaling daw at may malasakit... (*Bubulong*) at mura pang maningil. (*Hindi iimik si Luisa. Ngingiti lang*)

ESTRELLA: (*Kikipkipin ang bag lalo sa ilalim ng braso*) Matagal ko nang inuudyukan yan e. Ewan ko ba diyan.

TITA ANDING: (*Muling tatakpan ang ilong*) Think about it, sweetie. Lalo na yan o. (*Ituturo si Gildo*) Me anak ka pa. (*Hindi iimik si Luisa*)

TITA ANDING: (*Tatangalin ang panyo*) Alam mo, maikukuha kita ng trabaho sa Hong Kong o Singapore. Libre tirahan at pagkain tapos kikita ka ng \$1,500 per month bukod pa sa mga extra tutorials na mapagkakakitaan mo pag day-off mo. Magkano yun? Doble siguro sa suweldo mo dito.

LUIZA: (*Sasandal sa upuan*) Pag-iisipan ko po.

TITA ANDING: (*Tatakpan muli ang ilong*) Saka lisensiyado ako. Huwag kang mag-alala.

LUIZA: (*Magkakamot ng ilong*) Hayaan niyo.

ESTRELLA: (*Itutulak si Luisa*) Wala nga siyang trabaho ngayon.

TITA ANDING: (*Aalisin ang takip sa ilong*) O ayun naman pala! Let me help you.

ESTRELLA: (*Ingunguso si Luisa*) Nag-a-apply pa nga lang ulit.

TITA ANDING: (*Maglalabas ng cologne at magse-spray sa paligid*) Para makabawi naman ang nanay mo sa nawala sa kanya. At nang makabayad si Gildo ng kulang niya sa akin.

LUIZA: (*Babaling sa kabila*) Tapos na po yun, Tita Anding. Kalimutan na po natin yun.

TITA ANDING: (*Mag-aalis ng takip sa ilong, kukuha ng abaniko sa nag at magpapaypay*) Naku, hindi ko malilimutan yun. Isang milyon 'yon, hija!

LUIZA: (*Haharapin ang ina*) Nay, may ganun nga ba?

ESTRELLA: (*Gulat at nahihiya*) Matagal na yun, nung kinailangan naming mag-placement fee sa ahente.

LUIZA: (*Mahinahon ang boses*) Nay, hindi niyo nabanggit sa akin.

ESTRELLA: (*Maluluha sa hiya*) Ang sabi ng tatay mo e nagbayad na siya.

TITA ANDING: (*Magpapaypay*) In fairness to Kuya Gildo, naghuhulog naman talaga. Pero interes lang ang nabayaran niya. Ang prinsipal, hindi pa. (*Hindi makakakibo si Estrella*)

TITA ANDING: (*Magbubuhos ulit ng alcohol*) Hindi naman sa naniningil ako 'ano? Napakasama ko naman e nasa ospital pa naman kayo. Sinasabi ko lang ang totoo, ano? Ha? Alam mo naman ako, prangka ako.

LUISA: (*Hahawakan ang balikat ng ina, haharapin si Tita Anding*) Hayaan niyo at ako na po ang sasagot sa inyo.

TITA ANDING: (*Paglalaruan ang pamaypay niya*) Sabi mo yan, ha? Kinabahan na nga ba ako't baka kung anong mangyari dito kay Kuya Gildo e hindi niyo alam ang nangyari.

(*Tatawa ng malakas. Hindi tatawa si Luisa. libahin ni Estrella ang usapan.*)

ESTRELLA: (*Hahawakan sa braso si Tita Anding*) Pasensiya ka na, Anding. Buong akala ko e nakabayad na kami sa iyo. (*kay Luisa*) Pasensiya na.

TITA ANDING: (*Haharapin si Estrella*) Oh that's alright. Parang tulong ko na lang sa inyo yun.

(*Dudukot ng pera sa bag pero papalisin ni Estrella*)

ESTRELLA: Halika, dumaan tayo kay Gildo.

(*Lalayo si Luisa, pupunta sa isang bahagi ng ospital. Naiiyak sa galit si Luisa. Susubukang kalmahin ang sarili sa panonood ng mga dumadaan sa ospital. Nakamasid nang hindi nakatingin sa mga taong dumadaan. Huhugutin sa bag ang isang sulat. Babasahin ang sulat.* *Lalapitan ni Germinal*)

GERMINAL: (*Aakbayan ang ina*) Umalis na po si Tita Anding

LUISA: Buti naman! (*Matitigilan sandali*) Ang Lola mo?

GERMINAL: (*Uupo*) Hinatid si Tita Anding.

LUISA: (*Titingnan ang anak*) Sana sinamahan mo.

GERMINAL (*Maiintidihan ang init ng ulo ng ina pero kailangan pa ring magsalita*) Binigyan po ako ng pera ni Tita Anding.

LUISA: Ano? (*Mainit ang ulo*)

GERMINAL: (*Ilaladlad ang pera*) One thousand pesos. Tulong daw kay Yolo.

LUISA: Abuloy! Buhay na buhay pa ang Itay! Nakuuuuu!

(*Galit na galit si Luisa*)

Buti't nakaalis na. Baka kung ano pang nasabi ko. Anong klaseng tao yang naniningil kung kailan alam naman niyang gipit ang tao?

Hindi baleng hindi tayo mayaman, basta marunong tayong makibagay. Tandaan mo yan. Matuto tayong makiramdam at makibagay. Matuto tayong humanap ng tamang tiempo. Tao ang importante, yang mga relasyon natin sa tao, yan ang bubuhay sa atin. Hindi pera. Hindi rin mataas na puwesto.

(Aakbayan ni Germinal si Luisa at tahimik lang na pahuhupain ang galit ni Luisa)

LUISA: *(Kalmado ang boses)* May kumukuha sa akin sa trabaho.

GERMINAL: *(Mapapatayo sa tuwa)* Sabi ko na makakahanap kayo agad e!

LUISA: *(Kalmado ang boses)* Research and Training officer ng isang NGO.

GERMINAL: *(Uupo katabi ng ina)* Yes! Tamang-tama sa 'yo yan, Nans.

(Tatahimik si Germinal. Huhupa ang excitement. Kukunin ni Luisa ang sulat mula sa bag at babasahin ni Germinal ang sulat)

\$4,000 a month, plus free board and lodging , one round-trip ticket. Exclusive of research mobilization fund. Effective upon signing of contract.

LUISA: *(Haharapin ang anak, nakaabang sa reaction)* Sa Amerika.

GERMINAL: *(Matitigilan)*Amerika. *(Mapapasandal sa upuan)* Bakit sa Amerika?.

(Titingnan ang ina)

LUISA: *(Nakaabang sa reaction ni Germinal)* Hindi pa naman ako pumipirma.

GERMINAL: Ang sabi ni Yola?

LUISA: *(Nakatingin pa rin sa anak, pilit na nagpapakalma)* Wala pa. Dumating si Tita Anding e.

(Iiling, mag-iisip nang matagal si Germinal, makikinig nang mabuti)

Ang boss ng project, thesis adviser ko sa Stanford. Tutulungan daw nila akong maka-tapos ng thesis ko. GERMINAL: *(Nakikinig nang mabuti sa ina)* Gaanong katagal yun, Nans?

LUISA: *(Hahawakan ang bag, pipiliting maging kalmado)* Mga 4-6 months, one year max.

GERMINAL: (*Tutuwid ng upo*) Ang hirap nun, Nans...

(*Aakbayan ang anak, tatango. Hindi na mapipigilan ni Luisa ang pag-iyak.*)

LUISA: (*Yayakapin ang bag*) Pinag-iisipan ko pa.

GERMINAL: Nans, puwede naman akong hindi mag-enrol muna. Hanggang di ka pa nakakahanap ng trabaho dito.

LUISA: Baka tamarin ka nang mag-aral. Sayang naman ang scholarship mo.

GERMINAL: Marami ka nang racket dito, di ba, Nans? Kaya ko naman mag-tutor. Dagdag din yun sa panggastos natin. Matipid naman tayo....

LUISA: (*pagmamasdan ang reaction ng anak*) Makakatapos din ako ng M.A. ko, kung sakali.

(*Tatahimik si Germinal*)

LUISA: (*Lilingunin ang direksyon ng kuwarto ni Gildo saka titingin kay Germinal*) Kaya kaya natin?

GERMINAL: (Hahawak sa braso ng ina, hihilig sa balikat.) Ang hirap, Nans.

LUISA: (*Iipitin ng ulo ang ang nakahilig na ulo ni Germinal*) Mahirap talaga.

GERMINAL: Iiwan mo 'ng trabaho ninyo ni Tatay?

(*Iiling si Luisa*)

GERMINAL: (*Aakbayan ang ina*) Mag-webcam na lang kayo. Saka magpapakabit tayo ng maayos na internet sa bahay. Puwedeng sa internet na lang kayo mag-uusap. (*Yayakapin ang ina*) Dito na lang tayo, Nans.

(*Iiling si Luisa. Titingnan nang mabuti ang anak*)

GERMINAL: (*Ngingiti si Germinal*) Nans-o, hindi ka puwedeng umalis ngayon. May pangako ka kay tatay na itutuloy mo ang mga gawain dito.

(*Yayakapin ng mahigpit si Germinal, lalayo si Luisa. Papasok si Estrella*)

ESTRELLA: Apo, umuwi ka muna at magpahinga. Nasaan ang nanay mo?

GERMINAL: Hindi niyo po ba siya nakasalubong? May aayusin lang po. Sisilip lang po ako sa rehearsal.

(Aalis si Germinal. Maiiwan si Estrella sa waiting area. Aaliwin ang sarili sa pagbabasa ng diyaryo na parang kausap si Gildo. Makikita ni Luisa ang kunwa'y pagbabasa ng diyaryo kay Gildo)

ESTRELLA: *(Ituturo ang diyaryo)*

Ano nga bang balita? Oy, pinatitigil daw muna ang pagpapadala ng mga trabahador sa Middle East. Sobrang delikado e. Nakakatakot nga namang magtrabaho dun. Buti nga ikaw e hindi ka nangarap na magtrabaho sa dun. Naku, hindi rin ako papayag!

(Titingnan kunwa si Gildo)

ESTRELLA: Aba, ano e iuuwi ka ditong nakasakay na sa kahon ! Hoy, ayoko pang mabalo!

Walang iwanan Gildo, ha? Siguro, kaya hindi ako natuloy sa sa Amerika, ang sabi ng Diyos, mahirap tayong magkawalay. Masyado kong hahanapin ang luto mo'ng masarap na pansit canton at leche plan. Ma-mi-miss ko ang mga pagtatalo natin. Masyadong mawawalay ang anak ko sa akin.

(Parang nagsasabi ng kumpisal)

Alam mo ba kung bakit gusto kong magtrabaho sa Amerika? *(Matatawa)* Gusto ko kasing makita nang personal si Julie Andrews. Pangarap ko iyon—yung maging governess din tulad niya sa “Sound of Mu-sic.” Titser din siya, di ba? Gusto ko rin sanag kumita ng mas malaki , pero di na bale lang. *(Itutupi ang dyaryo at tila pagmamasdan si Gildo)* Tama ka naman. Tama na itong magkaksama tayo. Iba pa rin ang nasa sariling bayan. *(Parang kausap si Gildo.)*

Gildo, magpagaling ka agad ha? Marami pa tayong gagawin. Wala akong kasamang tumaya sa lotto. Pag nanalo tayo, bibili tayo ng bagong bahay para sa atin nina Luisa at Germinal. Yung may malaking garden. Magtatanim tayo ng gulay at mga punung-kahoy. Tapos mag-a-around the world tayo. Makakasakay na tayo sa eroplano! *(Titingnan kunwari si Gildo)* Pangarap natin ‘yun di ba, Gildo? Magpagaling ka agad, Gildo. Magpagaling ka.

AWIT 9 TANGING DAHILAN

ESTRELLA

Kinukurot ang puso ko, nasaktan ng labis
Laging naguguluhan at nagdadalawang isip
Di ko maunawaan, itong ating sinapit
Alin ba ang mali, alin ang matuwid.

‘Wag mo sanang ikagalit, kung bakit inaasam
Pangarap na ginhawa’y magkaroon ng katuparan
Di na kailangang pahirapin at lubos na pag-isipan
Labis ko kayong minamahal, yan ang tanging dahilan.

(Maaaring saliwang din ni Luisa at Germinal ang awit ni Estrella, upang ipakita ang ibang tindi ng paglilimi na nagaganap sa kanila.

Mag-iisip si Luisa. Masyadong tatamaan ng nasaksihan sa mga magulang . Lalayo siya at pupunta sa gitna, sa puwesto kung saan nagsimula ang dula. Maririnig ang overture ng mga awiting mula sa Theresa Almazan hanggang sa Tanging Dahilan. Makikitang nasa gitna ng thrust stage si Luisa at naghahanda para sa pag-alis.)

LUISA

Sanga ang daang, tinatanaw at tatahakin
Kung alin ang matuwid, tila di ko kayang isipin
Ayaw kong maligaw at di na muling makabalik
Sa gawain at pinagmulang ngayoy inililihis ng gipit.

AWIT 10 PAALAM, AKING MAG-AARAL

LUISA

Paalam sa ‘king mga mag-aaral,

Ako’y pansamantalang lilisan

Ako’y mangingibang bayan,

Mahirap man ay kailangan

Ngunit babaunin ko, inyong pangarap at larawan.

Paalam sa ‘king mga mag-aaral, ako’y pansamantalang lilisan

Mananabik sa mga naiwan

Tawa ninyo't halakhakan

Na aking musikang laging pinakikinggan.

KORO

Paalam sa inyo'y paalam,

Kung di man ninyo maunawaan

Patawad sa aking kapasyahan

Katotohana'y saglit na takasan.

(Ulitin mula sa umpisa)

*(Tututok ang ilaw kay Luisa at Germinal sa magkabilang bahagi ng entablado.
Makikitang ihahatid si Luisa ng tingin ni Inang Bayan. Magdidilim ang ilaw.)*

TAGPO 2

TAGSIBOL NG PAGKAKATAON

(Ipakita ang pagdating ni Luisa sa Amerika—mula sa airport hanggang sa opisina ng bagong trabaho. Magiging katulad ng simula ng dula ang kanyang asta, ngunit may kakaibang ritmo at texture ang pagkilos.

Markado ang entablado ng Amerika ng dalawang US officers na puti at itim sa magkabilang bahagi ng entablado. Sila ang marka ng teritoryong Amerikano. Maaari silang umikot para ipakitang nasa airport o lumitaw para ipakitang nasa kalye o anumang lugar na nagmamamnan. Makikita lang ang pagbabago ng mga lugar sa paglalagay ng mga upuan o bangko o sofa)

CUSTOMS OFFICER: *(Ipapasok ang bangko na magsisilbing prop ng customs counter, habang tinitingnan ang passport at mga papeles)* So you're a teacher, ey? What do you teach?

LUIZA: *(Nakatitig sa customs officer)* I teach Philippine language literature and drama.

CUSTOMS OFFICER: *(Ine-eksamen si Luisa at ang mga papeles)* Oh yeah! So you do have literature and drama. A researcher... Long credentials. Can you name me one famous writer in your country?

LUIZA: *(Nakatitig pa rin sa customs officer)* Oh, you must know Jose Rizal. He's our national hero and a well-renowned writer.

CUSTOMS OFFICER: *(Nakatingin kay Luisa, nanghahamak)* Uh hoo. I don't know 'em. Can you name me some more?

LUIZA: *(Malakas ang loob)* Francisco Baltazar, Andres Bonifacio, Emilio Jacinto, Aurelio Tolentino, Epifanio de Los Santos.

CUSTOMS OFFICER: *(Nang-aasar)* Nah! Don't know any of them.

LUIZA: *(Naghahamon)* I think you should read more.

CUSTOMS OFFICER: *(Ngingisi nang nakakaasar)* Here's your passport and your ticket. Hope America makes good use of you.

LUIZA: *(Tinatabla ang pang-aasar, pero nakangiti)* You bet! *(Sisilipin ang itinatak ng customs officer)* Isang taon ang binigay sa akin!

(Astag kukunin ang bagahe mula sa baggage carousel. Tatayo sa gitna at makikitang papasok si Prof. Carlson. Tatawagin ang propesor)

Prof. Carlson!

Si Prof. Carlson, dating Gatbuhay. Pinay na nag-migrate sa Amerika

(Sasalubungin si Luisa at titindig sa harapan ni Luisa para maging magkaharap sila. Sa kilos nila, para silang magkasama pero hindi aalis si Luisa sa kanyang puwesto)

PROF. CARLSON: Kumusta ka na, Lou? Can I call you Lou? I am so glad you could come.

LUIA: I need the job, Ma'am.

PROF. CARLSON: Yes and thank you! I really need someone of your caliber to help me. Sorry ha, I'll have to speak in English. I have practically spent more than 30 years here. But mind you, I'm still pusong Pinoy.

(Tahimik lang si Luisa, nakikinig)

Since the twenties, when, the legendary “manongs” of Ilocos came to the US as farm help in the fields of Hawaii and California, Pinoy migration to the US has never stopped.

(Sa likod, dadaan ang mga Pinoy na naka-maleta sa harapan nina Luisa at Prof. Carlson, nagmamadaili ang iba ay nagtatago)

There are almost a million here, the Pinoys, I mean. Maybe because the American system of education has been really effective-English language teaching aims to train service workers and create hand-to-mouth consumers for whatever has that “made in USA” mark. America is still the number one target of migrant workers. And my God! Most of them are teachers!

(Ituturo ang isang bahagi ng entablado)

See those big schools there? They host one of the biggest programs for children with special needs.

(Lalabas, mula sa bahaging itinuturo, ang isang Pinay teacher na nagtuturo sa batang may special needs)

A lot of them are undocumented—

(Lalabas ang isa pang lalaking Pinoy, naka-maong at mahiyain)

I just got over a Pinoy cartoonist-teacher who just passed away last year. He came in the 90's with just \$50 in his pocket and he stayed on till his last breath, homeless and waiting for somebody to marry him so he can earn his green card.

(Lalabas ang isang babaeng Pinay, conservative ang dating)

There's this 40 year old teacher, who came here via that mail-order bride thing. She was made into a lab rat to test if middle-aged women can still have children.

(Lalabas ang isa pang babaeng Pinay, middle-aged, masayahin at baliw manamit)

Another teacher was robbed of her passport by a friend who took her to America as a companion. She fled. An old couple took her in as a housekeeper and when they died, they left her with a sum of money which the couple's children refused to give. She's now working as a housekeeper, taking on odd jobs as companion for old folks. Their common denominator—they're all teachers.

And the stories are endless! Like the soap operas. But here, they're for real.

You will help me document these stories so that we can submit these to the government to ask for support. We want to know what's keeping them from going back to the Philippines. You may need to do role-playing for some cases. Dual purpose—you work for the center for research and your work is also your thesis since your adviser is one and the same person. That's me!

(Ngingitian si Luisa) Good luck!

(Magbabago ang ilaw. Iaabot ang ilang folders kay Luisa)

Your first documentation case will entail some role play. You'll have to work as a DH. We want to know what moves a middle-aged Pinoy to give up everything to do service work here. Good luck!

(Mag-iiba ang ilaw at papasok ang isang batang lalaki, 9 years old at naka-titig na sa computer games at TV)

LUIA: Isang pamilyang Fil-Am, may isang anak na 9 years old. Web page designer ang lalaki at yung babae naman ay accountant sa isang bangko. Araw-araw hinahatid ko siya sa school. Saka ako gagawa ng regular domestic chores—laba, plantsa, linis ng bahay, luto tapos susunduin ko ang bata, pakakainin at tutulungan sa assignment niya.

(Magbabago ang ilaw. Ihahanda ang pagkain sa mesa)

LUISA: Come let's eat. Adobo you like?
(*Nanonood ng TV ang bata*)

BATA: I don't care.

(*Lalapitan ang bata*)

LUISA: It's your lola's favorite.

BATA: I don't care.

LUISA: How about spaghetti—and fries?

BATA: I like spaghetti!

LUISA: Do you like pansit?

BATA: What's pansit?

LUISA: Aha that's my son's favorite (*Kunwari'y ilalabas ang plato ng pansit*) Pansit na malupit! Can you say that? (*Sasabihin in a rhythm*)

BATA: Peyn-sit neh me-lupit....

(*Gagawa ng rhythm si Luisa ayon sa mga paboritong pagkain*)

LUISA: Ikaw, what's your favorite food?

BATA: Hmmm.. Chocolate sundae!

LUISA: (*Sasabihin sa isang rhythm*) Chocolate sundae....

(*Magja-jamming ang dalawa ng mga paborito nilang pagkain at mapapakain ang bata*)

Maaaring tumugtog ang Meme Na sa pagpapakita ng jamming at kasabay nadrawing session kasama ang batang nangungulila sa magulang. Sa pagtatapos ng drawing, makikitang tulog ang bata at darating ang mga magulang. Maaaring bumalik ang video ng Meme Na Mahay)

LUISA: Mayroon din namang dalawang teachers na nagsusuntukan, human trafficking ang classification nila.

Nagbayad ng isang milyong placement fee sa Pilipinas at pagdating dito ay teacher ng special children.

Umuupa sa maliit na kwarto at may kahati pa sa kama sa taong hindi pa kilala.

(Mag-iiba ang ilaw para ipakita ang field work session ni Luisa. Papasok sa bahagi ng entablado ni Luisa ang dalawang lalaki, kasunod ng isang police officer na hawak ang dalawang Pinoy sa kuwelyo. Itsurang nag-aaway ang dalawa)

(Itutulak sa gitna ang dalawang nag-aaway na teacher—isang bata at isang matandang teacher)

BATANG PINOY TEACHER: Sir ! He is trespassing!

MATANDANG PINOY TEACHER: Nakatulog ako ang tao e!

BATANG PINOY TEACHER: Bakit ka natutulog sa kama e akin yun pag 6:00 pm to 6:00 am! Mamaya pa kasi ang oras ng tulog mo—6:00 am to 6:00 pm ka! Hati tayo sa upa di ba! One pipti-one-pipti!

MATANDANG PINOY TEACHER: Konting paggalang naman sa matanda. Retired senior shuuperintendent ito, hoy!

BATANG PINOY TEACHER: Senior shuuuperintendent ka na pala e bakit andito ka? Pare-pareho lang tayong teacher dito—naglilinis ng dumi ng mga batang ayaw alagaan ng mga Kano!

POLICE OFFICER: Your passports please!

BATANG LALAKI: Sir, please! Let's talk about this.

(Hihilahin sila papalabas ng pulis ang dalawang teacher. Magliliwanag mula sa kabilang side ng entablado. Tatawag si Luisa sa pamilya sa Pilipinas)

BERSO NI LUISA

Inuulan ng tanong yaring aking isip
Nalulunod ang puso, damdami'y nagsisikip
Bakit?, bakit?, bakit? Sa dayong baya'y nagtitiis
Bakit dito'y ibinubuhos dunong, dugo at pawis?

(Mag-iiba ng ilaw. Sa magkabilang bahagi ng entablado makikitang nakapuwesto si Luisa sa isang side Naka-set up ang usapan sa internet. Walang video. Sound lang muna sa Yahoo messenger at speakers mula sa isang maliit na computer ni Germinal. Iaayos ni Germinal ang computer para sa lolo pero di kakausapin ang nanay)

GERMINAL: Yolo, si Nanay!

(Tinutulungan lang ni Germinal na makausap ng matatanda si Luisa pero hindi siya interesadong makipag-usap)

GILDO: *(Haharap sa computer)* Hello, Isang! *(Nakaharap pa rin sa computer)* Maigi ka ba diyan?

Kelan ba'ng uwi mo?

LUISA: Malapit na po, 'Tay. Mga apat na buwan.

GILDO: Ang sabi ni Germinal 4 na buwan, 20 araw, 3 oras at 30 minuto. O! Marunong na akong magbilang!

(Aagawin ni Estrella ang telepono at mag-uusap sila ni Luisa. Mag-uusap nang hiwalay ang mag-lolo)

GILDO: *(Kay Germinal)* Tanggalaan nang tanggalaan sa trabaho a, kaya pulos loko na ang mga tao. 'Ala nang laman ang mga sikmura at ulo.

ESTRELLA: Talaga may sale? *(Titingnan ang diyaryo, haharapin si Gildo)* Umm, Gildo, alalahanin mo, daang libo ang bayad sa ospital. Baka maulit tayo.

(Babalik sa pakikipag-usap kay Luisa)

GILDO: *(Ibababa ang diyaryo)* Sus! Bawal magkasakit! Bawal umimik! Bawal lahat! Lakasan mo na lang ang radyo . Dun sa mga kundiman na estasyon.

(Lalakasan ni Germinal ang radyo)

ESTRELLA: *(Magtatakip ng tainga)* Ibili mo na lang akong pabango pag may sale.

(Lumalakas ang boses , nakatakip pa rin ang tainga) Oo. Alam mo naman ang gusto ko.

LUISA: *(Ipapakita ang balikbayan box na puno ng mga pasalubong)* Nay, binili ko kayo ng pabango o!

ESTRELLA: Naku salamat! Wag mo nang ipapaalam sa Tatay mo~

LUISA: *(Ipapakita ang isang pabango mula sa kahon)* Baka masyado kayong napapagod sa pagbebenta niyo ng Avon, Nay.

ESTRELLA: *(Nakatakip pa rin ang tainga)* Naku hindi! Ang gawa ko, yung mga kaklase ko sa aerobics ang binebentahan ko.

LUISA: (*Maglalabas ng pabango at pang-aerobics mula sa kahon*) Binili ko rin kayo ng rubber shoes, pang-aerobics!

ESTRELLA: (*Makikita ang damit na itinatapat ni Luisa*) Ano kulay? Pink ba?

LUISA: Pink at violet!

(*Magkakagulo ang mag-ina sa mga usapang shopping. Lalakasan ni Gildo ang radyo*)

ESTRELLA: Naku! Nakakabingi! Hinaan nga yang radyo! Wag masyadong malakas! Patayin mo nga yan!

(*Hihinaan ni Germinal ang radyo*)

GILDO: (*Tatapikin ang noo*) Pati radyo bawal? Sus, na buhay ito, oo!

(*Sisingit si Tina nang pagkausap kay Luisa*)

TINA: (*Kakaway*) Luisa! Andito kami !

PENG: (*Sisingit kay Tina*) Rehearsal sa concert. Parangal kay Julio.

TINA; Fund raising siyempre para teacher training sa mga community.

LUISA: (*Magiging interesado sa ginagawa nina Tina*) Tuloy ba ang concert sa October?

TINA: (*Excited*) Tuloy na tuloy! Heto nga't pudpod na ang sapatos ko sa ka-so-solicit ng pondo.

LUISA: (*Maiinggit*) Ang sarap! Marami ka yatang na-solicit Tina! May pa-party ka!

ESTRELLA : (*Ipagyayabang sa ina*) Ako ang may blow-out! Nakapa-perfect si Gekoy sa Biology!

GILDO: (*Nangungumbinse*) Uwi ka na! Magaling na ako! Kailangan ka na dito.

LUISA: (*Mangangatwiran*) Tay, Alam niyo, grabe ang pagsaludo sa akin ng Pinoy community dito. Pati mga foreign expats na nanood ng concert namin kagabi. Sabi nung charge d' affaires ng France, "I really appreciate Filipino culture now."

PENG: (*Sisingit*) Kailangan mo ng assistant diyan?

TINA: (*Hihilahin si Peng*) Ayan na nga ba ang sinasabi ko e!

GILDO: (*Atubili*) Parang masaya ka na diyan a.

(*Maririnig ang boses ni Germinal*)

GERMINAL: (*Maririnig lamang pero hindi kakausapin si Luisa*) Tara na, Tiyo Peng, 'Te Tina! Ayusin na natin ang script natin.

(*Ililigpit na ang computer. Pipigilan ni Estrella*)

LUISA: (*Excited*) Geckoy! Isang taon pa!

ESTRELLA: Kausapin mong nanay mo!

(*Nakikipag-usap si Luisa pero di na pinapansin ni Germinal*)

LUISA: Isang taon pa! I-e-extend nila ang kontrata ko! Isang taon pa!

(*Hindi papansinin ni Germinal. Patuloy lang siya sa pagliligpit ng computer. Sasaluhin ni Estrella*)

ESTRELLA: Gege!

(*Sa sarili, pero maririnig ni Geckoy. Di na maririnig ni Luisa ang usapan*)

Ang kikitid ng mga ito. Mabuti nga't nagsasakripisyo para maitaguyod ang pamilya!

GERMINAL: Sino po bang hindi nasasakripisyo, Lola? Aral ako, tutor sa tanghali, luto, laba, grocery, punta sa doktor, bili ng mga gamot ninyo. Iniintrega ko sa inyo ang stipend ko, pati kita ko sa tutorials. Ginagawa ko lahat nang yan dahil yun ang pangako ko kay Nanay. Tinuruan niya akong pahalagahan kayo at lahat ng mga nakakasama natin sa buhay. Sa turo niya, nakilala ko ang "Magbahagi ng kaalaman para sa kapwa." Kaya ako magdodoktor. Gagamutin natin ang sakit ng lipunan.

Kay Nanay ko natutunan yan. "Di baleng hiras, di baleng gipit. Ang importante, nagkakaintindihan tayo at magkakasama. "Nasa'n siya? Naiintindihan ko naman—kailangang ipagamot si Yolo. Kailangan nating mangutang. Kailangan nating magtrabaho. Pero bakit kailangan pa natin isangla ang galing natin sa dayo?

Malaki nga ang suweldo. Pero ang interes ng pagkakawalay? Mahirap kuwentahin. Mahirap bawiin. Wala kasi yun dito (*Ituturo ang utak*). Nakatanim yun dito. (*Ituturo ang puso*)

ESTRELLA: (*Ipagtatangol si Luisa*) Tatapusin lang daw niya ang kontrata niya.

GERMINAL: Isang taon? Magaling na si Yolo.

Sa kalibre niya, kayang-kaya niyang kumita dito sa atin. Choice niya yun. Baka masaya talaga ang laya sa ibang bayan. Walang nakakakilala sa iyo. Walang kailangang aalagaan pag-uwi ng bahay.

Gugustuhin pa ba niyang umuwi dito? Stanford graduate, sikat! tinitingala ng mga tao, walang kokontra sa gagawin mo.

Siguro, iba rin ang epekto ng palakpak ng tao at paghanga, lalo na pag imported. Yung dating malawak na isip, kumikitid. Yung mga pangaral sa iba, di na nga magawa sa sarili, nadya-justify pa pag nasita.

Maiintindihan ko yun, kung sa ibang tao. Pero sa Nanay ko, di ko matanggap. Hindi ganun ang Nanay ko. Nahihiya ako sa alaala ng tatay ko.

ESTRELLA: Huwag ganyan, Gege ko....

(*Mapapaiyak si Estrella. Makikita ni Estrella si Gildo, nakikinig sa sinasabi ni Germinal*)

GILDO: Gekoy....

(*Hahagulhol si Germinal*)

GERMINAL: Miss ko na si Nans-o ko. Miss na miss ko na ang kaibigan ko.

(*Hahawakan ni Gildo sa balikat si Germinal, sisikaping aluin. Yayakap sa lolo si Germinal*)

GILDO: Hindi ganun si Isang. Tiwala akong hindi.

(*Magpapalit ng tutok ilaw kasabay ng tunog ng boses at pagkatok ni Bal sa opisina ni Luisa. Makikitang nakatayo si Bal sa may harapan ni Luisa. Isang domestic helper si Bal, dating guro na naging TNT*)

BAL: (*Nagmamadali at nagtataray*) Tapos na ba?

(*Matitigilan sa init ng ulo ni Bal*)

LUISA: (*Sisikaping pahupain ang init ng ulo ni Bal*) Upo muna tayo, Ma'am!

BAL: (*Masungit*) Anong Ma'am? Kanina pa ako naka-upo tapos pauupuin mo na naman ako.

LUISA: (*Kalmado*) Upo po tayo Ma'am.

BAL: (*Masungit*) Naku naman! Ilang beses na akong pabalik-balik dito .

LUISA: (*Inuunawa si Bal*) Merienda po tayo Ma'am. (*Aabutan ng cake at bottled juice*)

BAL: (*Masungit, nakatayo pa rin*) Nililibang ninyo 'ko e. Asan ba yung in charge dito? Ilang araw na akong naghihintay sa passport ko. Sabi niya kahapon, bumalik ako ngayon. Yun din ang sabi niya nung isang hapon.

LUISA: (*Magalang pa rin*) Passport po ba?

BAL: (*Masungit pa rin*) Siyempre! Bakit ba ako pupunta dito sa center niyo kung di ko kailangan ng passport. Lintek naman kasing gobyerno dito. Kung anu-anong papeles ang hinihingi sa akin e sinabi nang wala nga akong papeles. Wala! Wala! Wala akong papeles!

LUISA: (*Inoobserbahan si Bal*) Travel documents po?

BAL: (*Sisigaw*) Wala nga ako kahit na ano! Sinabi na ! Wala akong dala! Kahit damit, wala. Iniwan ko lahat sa employer ko. Ayaw nila ibigay sa akin ang passport ko. (*Ilalabas ang bulsa*) Ito lang ang dala ko o! (*Ipapakita ang panyo, papel at maliit na pitaka na may susi*)

LUISA: (*Titingnan ang mga pinapakita ni Bal*) Upo po muna tayo kape? Cupcake?

LUISA: Kain po muna tayo Ma'am! (*Iaabot ang isang piraso ng cake at bottled juice*)

BAL: (*Hahablutin ang cake at juice at uupo*) Salamat! (*Bubuksan ang cake nang bilis-bilis at isusubo ang malaking bahagi nito, halos isubo ang lahat sa bibig. Unti-unting hihikbi si Bal na patungo sa isang mahinay at masakit na iyak.*)

LUISA: (*Akmang hahagurin ang likod ni Bal*) Sige, ilabas mo yan. Makakagaan ng kalooban yan.

BAL: (*Mahinahon*) Sorry po, Ma'am.

LUISA: (*Uupo kaharap ni Bal*) Taga-saan po ba kayo?

BAL: (*Mag-aatubili sa hiya*) Sa Pampanga. (*Mahina ang boses*) Ma'am. Na-lahar po kami noong nag-Pinatubo. Kaya ako napilitang mag-resign sa school at pumunta rito.

(*Mahinay ang boses, tapat*) Prinsipal ako sa elementary school sa barrio namin. Nung naririnig ko kayong tawagin ako ng Ma'am, halo ang damdamin ko. Oo nga naman. Kahusay-husay ng trabaho ko e bakit nga ba ako napunta dito?

LUIA: (*Magalang ang paghikayat, kukuha ng notebook*) Sandali po, Ma'am...

BAL: (*Mahinay ang boses*) Bal po. Valeria Ocampo po.

LUIA: (*Magalang*) Wala po kayong papeles?

BAL: (*Nahihiya, magpapahid ng bibig gamit ang manggas*) Meron po. Ayaw nga po akong paalisin ng amo ko. Naka-kontrata daw ako.

LUIA: (*Aabutan ng napkin mula sa mesa*) Bakit po kayo uuwi?

BAL: (*Ilalabas ang maliit na papel*) Sulat ng anak ko. Na-demolish daw po ang bahay na pinupundar namin. Pag-aari pala yung lupa ng isang kumpanyang magtatayo ng mall sa lugar namin.

(*Di bibitiwan ng tingin ang papel*) Yung panganay ko po ay first year college, yung pangalawa po ay grade 6.

LUIA: (*Babasahin ang sulat*) Ang tatay po nila?

BAL: (*Nakatitig pa rin sa sulat*) May iba na pong pamilya. (*Magpapahid ng mukha at bibig gamit ang palad*) Kaya nga po ako uuwi. Nakikitira lang po ang mga bata sa teacher nung bunso ko. Wala daw pong natira sa mga gamit namin. Nasa iskul po sila nung nag-demolish.

LUIA: (*Isasauli ang sulat kay Bal*) Wala po bang ibang kamag-anak na puwedeng umalalay sa mga bata...

BAL: (*Itatago ang sulat sa dibdib*) Nasa Dubai na po ang asawa ko. Ang isang kapatid ko po, nasa Taiwan at yung bunso po namin ay nasa barko, sa Spain.

LUIA: (*Aaluin si Bal*) Maipapaliwanag naman po yan sa embassy.

BAL: (*Tutupi-tupin ang hawak na napkin*) Napakahirap pong ipaliwanag. Wala po kasing namatay at walang may sakit. Wala din po akong passport.

LUIA: (*Uupo*) Wala ba kayong kahit anong identification papers?

BAL: (*Ilalahad ang laman ng wallet—mga resibo, 20 dollar bill at mga larawan ng anak*) Ito lang pong ang nadala ko.

LUISA: (*Pinanonood si Bal*) Wala ba tayong mapakisuyuan na makapaghanap ng papeles ninyo?

BAL: (*Tuloy pa rin ang pagtupi ng napkin*) Wasak na po ang bahay namin. (*Nakatungo habang sumasagot*) Nagsilipatan na ang mga kilala ko dahil sa lahar.

LUISA: (*Pinapanood ang pagtutupi ni Bal*) NSO kaya, kaibigan, numero ng telepono o kaya ay address ng mga anak o kamag-anak?

BAL: Ito lang. (*ipapakita ang sulat ng anak na may nakalagay na address ng teacher na kumukupkop sa kanila*)

LUISA: (*Kokopyahin ni Luisa ang address na nasa sulat*) Ma'am, susubukan ko lang po? Magpapatulong po ako sa mga kaibigan kong teacher sa Maynila. Ipapahanap po natin sila.

BAL: (*Tatango*) Ma'am, kunin na po ninyo ito. (*Iaabot ang 20 dollar bill*)

LUISA: (*Isasauli ang pera*) Huwag na po. Itabi niyo na po yan para may magamit kayo.

BAL: (*Tatayo*) Salamat po. Pasensiya na po. (*Pagmamasdan si Luisa. Uupo muli*) Housekeeper din ba kayo?

LUISA: (*Hindi makakasagot agad*) Ah.... opo.

BAL: (*Pagmamasdan si Luisa*) Puede ka namang umamin sa akin. Teacher ka rin 'ano?

LUISA: (*Sisikaping hindi magpahalata*) Bago lang po ako dito.

BAL: (*Pinapanood si Luisa*) Halata nga. Kailan mo huling nakausap ang pamilya mo?

LUISA: (*Mangingiti*) Nito lang po..

BAL: Samantalahin mo kung sasagot pa sila sa iyo. (*Titingnan ang hawak na dolyar*)

LUISA: (*Isusulat ang mga gagawin sa field notebook niya*) Lagi po silang andiyan.

BAL: (*Tatango, titingnan ang dolyar*) Sana nga.

(Ilalahad ang dolyar, pagmamasadan ito at patutunugin sa pitik)

Itong papel na ito, isip natin, ito na ang mundo. *(Pipitikin ang dolyar)* Ang sarap ng tunog ng malutong na dolyar. Nagpapakamatay tayo, makuha lang ito. Yang pasaporte at papeles na yan, kaya pa ring habulin, basta may pera. Pero kung wala kang pera, wala kang mukha, parang wala ka rin dito. Sa bayan ng dayuhan, ang papel na ito ang pasaporte mo. Andito ang tahanan mo, ito ang mukha mo.

(Tatayo, tatapatan nang pahilis si Luisa)

Kapag nawala ang pera, gagawa tayo ng paraan maibalik lang ito. Kaya yun. Paano kaya ang panahong nawala, kasama ang pamilya't kaibigan? Kaya bang ibalik yun?

(Ilalahad laban sa ilaw ang pera)

Ipinagkatiwala ko ang pamilya at tahanan ko sa papel na ito. Pag nawala ito *(Ihahagis ang dolyar at panonoring lumipad sa hangin at maglaho)*

may mauuwian pa rin kaya ako?

(Lalabas si Bal. Lalakad si Luisa sa kinatatayuan ni Bal at saka haharap sa audience. Daraan si Inang Bayan at titingnan si Luisa. Sisikapin niyang tumawag muli sa Pilipinas ngunit hindi makakatawag)

BERSO NI LUISA

May kilabot na hatid ang maikling sambit
Gumuguhit sa ulirat, puno ng galit
Naglalalay sa kamalayan, hitik sa sakit
Ano't karaniwan dito ang ganitong sinapit?

Ang palasak na tulak ng pagpapaubaya
Sa kinagisnang gawi at kabuhayang gala
Ngayo'y nakukulapulan ng hangad na rangya
Kamalayang sinususo sa dibdib ng pagka-alila.

Madaling ibunton ang ugat at sisi
Sa kasaysayan at ugnayan sa dayuhang nanlansi
Sa laksang dantaong pagpapakadalubhasa't pagsasarili
Kapos pa rin ba sa paglilimi sa matuwid at mabuti?

Ang dugong ibinubo ng mga bayani'y sa'n naglandas
Kabuhayan ba ng marami'y pinagyamang wagas
O bulsa ng kapangyarihang nagtatakda ng batas?

Natuto ba tayo o nagpadupilas
Sa tawag ng pandarayuhan at pakitang-gilas?
Nanatiling dungo't walang pangahas
Na likhain ang bayan sa sariling lakas?

(Sa kabilang bahagi ng entablado ay ipapakita ang paghahanda ng mga gurong tinuturuan ni Luisa ng sabayang bigkas para sa paghaharap ng findings sa kanyang research at masteral thesis)

LUIZA: Tahanan ang bayang bukal ng kabuhayan
Mayamang batis ng dunong at ugnayan
Dangal at tanggulan ang hatid nitong kaligtasan
Kalikasan at kaalaman ang laman ng sangkalikhaan.

Ngunit kung alinlangan ang unan sa paghimlay
Kung kawalan at sindak ang sanhi ng paglalakbay
Ipagasapalaran ang tahanan kapalit ng bagong-buhay
Pag-ahon ma'y di tiyak, itataya ang tagumpay.

SABAYANG PAGBIGKAS

Unang grupo:

Kawalan ng trabaho, kakarampot na sweldo
kaya hanggang ngayo'y nagpapaalipin sa dayo
Sa pamilya'y tinitis mawalay
Kapalit man nito'y sariling buhay.

Ikalawang grupo:

Libong buhay pa ang malalagas
Dahil ang digmaang ito'y isa lamang palabas
Ng mga negosyante ng baril at armas
Ang digmaang ito'y hindi magwawakas

Lahat:

Ang kahirapan at digmaan ay di mahihinto
Hangga't may in hustisa sa pitong libong pulo

LUIZA: Pangunahing tagaganap sa pangyayari'ng ito ang mga guro
Silang manlilikha ng dunong, kaalaman, at pagkukuro
Silang mga alipin ng pangangailangan at ginhawang pangako
Sila ba'ng huwaran ng pagtataguyod sa bayang pinipintuho?

Palaisapang totoo ang ganitong pangyayari
Ang manlilikha ng dunong at diwa, alila ng pera't papuri
Sa halip na minimina, lokal na yaman ng kaalaman
Nauubos ang lakas, oras at alam sa upahang paninilbihan.

Kung manlilikha ng kaalaman sa isang bayan ay maglaho
Di malayong pati tao ay maging paupahang produkto
Dalawang dekadang sa paaralang lokal hahasain sa mga kurso
Pagkatapos ng pag-aaral, ilalako ang seserbisyo sa dayo.

Sino ang lilingang ng lokal na produkto?
Sinong hahalaw ang kaalamang organiko?
Baka mangyaring baya'y maubusan ng tao
Magiging daanan na lamang, transit point ng OFW.

Kapag nagkagayun, sariling bayan ay maglalaho
Serbisyong upahan ang marka ng pagkatao
Dignidad ng paglikha hahalinhan ng upahang serbisyo
Pagkilalang Pilipino, tuluyan nang guguhin.

Bawiin ang bukas ng lahing Pilipino!
Unang hakbang sa pagbawi sa kamalayang dungo
Itanyag ang kaalamang lokal, diskurso ng wikang Filipino
Ayawan man ng gobyernong haling sa global na mundo
Nariyan pa rin ang taliba ng wika at kultura,
ang mga guro ng Filipino.

(Magbabago ang ilaw at ang pagkakataong nilalarawan sa entablado. Ipapakitang pinapalakpakan at nagtatapos si Luisa sa kanyang presentasyon kasunod ng pagtatapos niya ng kanyang kursong masteral. Maaaring gumamit ng mga video clips para dito na nagsasaad ng pamagat ng kanyang thesis at larawan ni Luisang naka-toga at nagtatapos.

Habang nakatutok sa video clips tungkol sa pagtatapos ni Luisa, naghahanda naman sina Tina, Peng at Germinal para sa konsiyerto para sa mga guro. Magbabago ang set up ng entablado at magbabago ang ilaw upang ipakita ang pagpapalit ng lugar ng tanghalan mula sa presentasyon ni Luisa tungo sa konsiyerto sa Pilipinas.

Sa pagsisimula ng konsiyerto, naka-set-up ang banda ng mga musikero. Bahagi nito sina Germinal at Peng. May larawan na nakaflash sa likod na nagpapakita ng pamagat ng konsiyerto)

AWIT 12 ARAL NG KASAYSAYAN

GERMINAL

Tila kay tagal mo ng nahimbing
Sa kalinga ng mga taong dinakila
Tamis ng salita nila't lambing
Tiwala mo'y pinaubaya at pinaangkin.

Ikaw ba'y walang pakiramdam
Hindi mo ba nadarama ang kahirapan
Iisa lamang ang tanging dahilan
Sila'ng mapagsamantala sa lipunan

(Darating si Luisa at sasali sa konsiyerto)

LUIZA

Sa haba ng panahong nagdaan
Mga pagbabago'y patuloy mong inaasam
Ito'y wala sa pamumuno ng iilan
Ito sana'y maging aral ng kasaysayan.

Ngayon na ang panahon, kaibigan
Wag ng magpatali sayong nakaraan
Pagkilos mo'y dapat pag-ibayuhin
Tawag ng panaho'y bigyan mo ng pansin.

(Ulitin ang koro 2x)

(Makikita si Luisang nasa isang bahagi ng entablado)

BERSO NI LUIZA

Hindi kailanman maikakahon ang busilak na layon
Laging magpupumiglas sa lahat ng pagkakataon
Baluktot ay itutuwid, papawiin ang dungis
Katotohana'y ilalantad, buhay ma'y ibubuwis.

Ang guro ay hindi lang ako, ikaw o sila
Saan mang dako at panig ay tiyak makikita
Sino mang pumapanday, lumilinang ng lipunan
Sila'y tunay na guro, mga titser ng bayan!

AWIT 13 KORO TITSER NG BAYAN

Kulang ang bulaklak upang ika'y alayan
Kulang ang papuri upang ika'y parangalan
Kulang ang kayamanan ng sakit mo'y mapantayan
Ibibigay mo ang lahat di dahil sa kabayaran.

Aral na iniwan kailan ma'y di iwawaglit
Sa puso at isipan nakamarka't nakaukit
Iminulat mong mga matang nakapikit
Ang tunay na mundo di mo pinagkait.

KORO:

Titser ng bayan guro ng kasaysayan
Titser ng bayan salamin ng katotohanan
Titser ng bayan tinig ng katarungan
Titser ng bayan paglayang inaasam.

(AD LIB pagkatapos ng Unang Koro)
(Ulitin ang KORO ng 3 beses)

Titser ng bayan, paglayang inaasam
Titser ng bayan.

(Sa pagtatapos ng awit, maaaring pumasok ang iba't ibang tauhan ng dula upang maipakita ang pakikibahagi ng mga ito sa pagiging titser ng bayan)

Nirebisang bersyon
Nobyembre 11, 2019
GCA

Ang Nobya ni Luna

Will P. Ortiz

“Makapangyarihan ang mga kuwento.” Lagi ko itong naririnig kay Potenciana, ang aking lola sa tuwing siya’y magkukuwento. Ayon sa kaniya, pinagtatagpo ng panahon ang mga dapat na magsalubong ng landas. Naniniwala ako na itinadhana ang lahat ng mga bagay sa mundo, nagsimula man ang istorya sa panahong hindi pa inaangkin at pinapangalanan ang lahat ng mga bagay. Hindi pang-araw-araw na kuwento ang pagkakabunyag ng pinagmulan ng isang tao—kanina ko lamang nalaman na ang kuwento ni Dolores, ang abuela ng aking Lola Potenciana, ang siyang tanging makapagsasalba sa akin, o sa amin ngayon. Si Dolores ay isang babaeng takas, ladron, at mamamatay-tao.

Ngunit kailangan kong magsimula sa simula. Narito ako ngayon, naghahanap ng mga ibinaon ng kasaysayan, isang magnanakaw, isang kriminal—tulad ng pagiging kriminal ni Dolores noong 1896 sa Vigan, Ilocos Sur.

MAHABA ang itim na itim na buhok ni Dolores, nag-iisang babae sa labindalawang magkakapatid, matangkad para sa kaniyang edad na labing-anim na taon. Kasabay niyang isinilang ang balon na malapit sa simbahan. Palaisip at di palakibo ito na iniuugnay ng kaniyang ina sa pagkakasilang sa kabilugan ng buwan. May galing si Dolores na kakaiba—nalalaman niya ang pagdating ng unos sa kabila ng sinasabi ng marami na walang unos na darating, at alam niya ang oras ng pagdating ng lindol na kinatatakutan ng marami. Higit ang kaniyang galing kung ang buwan ay kabilugan. Kung nakilala man siya sa kaniyang ganda, ito’y hindi na inalintana pa ng marami sapagkat aanhin mo ang ganda kung ang kaharap mo’y isang makapangyarihang nilalang na makapagsasabi ng oras ng panganib, makapagliligtas ng iyong mahal sa buhay, o makapagbubunyag ng nagnakaw ng iyong kalabaw? Sinusuklian ng marami ang galing na ito sa pagbibigay ng buslo-buslong gulay, prutas, manok, at iba pang alagang hayop. Ngunit hindi ito naging dahilan upang itigil ng kaniyang mga magulang ang pagtatanim ng palay na siya nilang ikinabubuhay.

TULAD ni Dolores, nabuhay sa pagtatanim ang aking mga magulang. Isinilang rin ako ng kabilugan ng buwan noong a-disesais ng Nobyembre, 1979 ngunit hindi sa loob ng bahay o sa loob ng ospital, kundi sa gitna ng tubuhan. Kagampan ang aking ina nang humilab ang kaniyang tiyan, lumabas ito ng bahay upang sunduin ang aking ama na inutusan ng kaniyang amo sa hacienda. Sa pagmamadali patungo sa mansiyon ng amo, pinili niyang taluntunin ang tubuhan na kay tagal nang humihiwa sa kaniyang mga binti at braso, at dito na nga siya dinatnan ng panganganak.

Dahil mahusay na raw akong reklamador nang isilang, narinig ng ilang kapitbahay ang aking pag-iyak na siyang naging dahilan upang saklolohan ang aking ina. Sa murang edad, nakilala ko ang talim ng mga dahon ng tubo. Naramdaman ko rin ang mapagpala at nakaluluna sa sinag ng buwan. Si Lola Potenciana ang siyang nagpangalan sa akin, sapagkat sa aming pamilya ang mga babae ang may karapatang magpangalan sa kanilang mga anak. Bukod doon, kamukha ko raw si Lola Poten, mais na matingkad ang kulay ng buhok at kulay-kape ang mga mata kapag nasinagan ng araw o buwan. Ngunit ang higit na nakababahaya, nagiging itim daw ang kulay ng aking mata kapag galit na siyang nangyari nang ako'y isilang. Itinadhana na raw ng buwan ang aking kapanganakan. Nananalayatay sa aking dugo, ayon kay lola, ang dalawang katangian ng buwan: tagapagbadya ng dilim at tagapag-ani ng kapayapaan.

Singtala raw ng talim ng talahib ang aking isip, malamang na nakuha ko sa sinag ng buwan, ayon sa matatanda. Sa pagpasok ko sa paaralan ng Paniqui, natutuhan ko rin kung paanong kalkulahan ang pinakamaikling oras ng pagputol ng higit na maraming tubo. Ako ang nagsabi, sa edad siyam, na dapat magpahinga sa pagtatrabaho ang mga nagtatapas ng tubo mula katanghaliang tapat hanggang alas tres ng hapon kung kailan napakatindi ng sikat ng araw. Bukod doon, nararapat na magpagawa ang kapatid ng matibay na mga hagdan na ginagamit sa mga trak na humahakot ng tubo. Marami nang buto ang nabali kasabay ng pagbagsak ng mahinang hagdan. Karamiha'y sa mga batang humahakot ng salansan ng tubo. Hindi nagustuhan ni Mr. Gervacio, ang tagapangasiwa ng hacienda, ang sinabi ko at pinagsabihan ang aking inang si Antonia na turuan daw ako ng mabuting asal. "Kung may dapat mag-aral ng kagandahang-asal ay sigurado akong hindi iyon isa sa aking mga anak," sagot ng aking ina. Nakita ko ang tapang at talino ng aking ina nang hapong iyon.

Ang tinutukoy niyang mga anak ay ang dalawang nakatatandang kapatid kong lalaki na siyang tumutulong sa aking mga magulang sa pagtatrabaho sa asukarera. Sila ang kalaro ko sa suntukan at habulan. Nang minsang manghiram ang tatay ko ng *boxing gloves* at pinag-spar kami ni Eman na tatlong taon ang tanda sa akin, napatumba ko siya sa lakas ng aking suntok. Nagulat ang tatay ko at ipinahubad sa akin ang *gloves* at matapos itong inspeksiyunin, wala siyang nakitang nakatagong bato na inakala niyang inilagay ko. Humalakhak ang tatay ko.

Sila ang mga naging guro ko sa tubuhan at maging sa pakikitalad. Dahil para raw akong lalaki sa liki sa lakas, sa paghawak ng kampak o ng kuret, pinalayawan nila akong Toni mula sa aking pangalang Ma. Luna Antoinette. Mabilis ko itong ikinagalit, na ayon sa matatanda'y "*minana na idiyay bulan*," minana ko raw mula sa buwan, kaya't ibinuho ko sa pagputol ng tubo ang galit sa aking mga kapatid na lalaki, ngunit sa hindi malamang dahilan, umigkas ang talim ng kuret na hawak ko na siyang tumusok sa likod ng aking kapatid na si Eman. Mabilis siyang itinakbo sa klinika ng hacienda subalit walang tao. Itinakbo siya sa ospital ng Tarlac at doon pa lamang nalunasan matapos mawalan ng maraming dugo. Nagpasya ang

aking ama na hindi na ako pagtrabahuin sa tubuhan mula noon. Ipinaunawa niya na aksidente ang nangyari at hindi ko ito kasalanan. Iba ang sinabi ng aking ina, sa edad na labing-isa ko unang narinig sa kanya ang mga salitang “Lunukin mo ang galit mo.”

HINDI naman magagalitin si Dolores noon. Masunurin siya sa kaniyang mga magulang lalo sa kaniyang inang laging naglilinis ng simbahan. Nang minsang isama siya ng kaniyang ina sa simbahan ng Santa Catalina de Alejandria, namataan siya ng prayle habang naglilinis ng altar. Siyang-siya si Dolores sa paglilinis ng dalawang kambal na krusipiho na nasa altar na may mga palamuting nagkikislapang bato na galing pa raw sa Roma. Binulungan naman ng prayle ang kaniyang ina. Higit raw na makabubuting maglingkod araw-araw sa kanilang simbahan si Dolores upang maging malapit sa Diyos. Hindi naman kailangang kumbinsihin si Dolores sapagkat nabighani na siya ng kambal na krusipiho na ang laki ay magkapantay na labindalawang pulgada sa pataas at pahalang na bahagi. May kinalaman ang pagkabighaning ito sa lihim ng krusipiho. *Alam* ni Dolores ang lihim at alam niya na magiging kanya ang krusipihong ito.

Araw-araw na naglinis ng simbahan si Dolores, hanggang sinabihan siya ng prayle na maghapunan na kasama siya. Napansin ni Dolores na dadalawa lamang sila nang gabing iyon ng hapunan, wala ang sakristan, maging ang tagapagluto. Naging mailap ang kaniyang mga mata. Mabilis ang naging pagkilos ng prayle nang makitang balisa siya, dinaluhong siya nito na kinahintakutan ni Dolores. Tumakbo siya papunta sa pintuan ngunit napagtanto niyang nakasara ito mula sa labas. Ang tanging bukas ay ang pintuang patungo sa simbahan. Pinasok niya ang simbahan. Nakarating siya sa altar, naghahanap ng bagay na makapagsasalba sa kaniya. Ngunit inabutan siya ng prayle at muling dinaluhong. Natumba siya, dinaganan ng prayle, subalit patuloy siyang nanlaban. Ilang beses siyang sinampal ng prayle at sinuntok sa sikmura at ang huli niyang nakita ay ang mukha ni Kristo na nakapako sa krus, tila nakatingin sa kaniya at naaninag niya ang mga nagniningning na mga krusipiho.

Nagising si Dolores na hubad sa altar at nasa kaniyang tabi ang prayle na nakahubad at tulog. Hindi na nakuha pang umiyak ni Dolores at tinitigan niya panandali ang bilog na buwan na nakasilip mula sa salaming kristal na may hugis na rosas. Bumangon ito at kinuha ang isa sa mga krusipiho sa altar.

Umuwi si Dolores nang gabing iyon na ang tanging tanglaw ay ang bilog na buwan. Sinalubong siya ng kaniyang mga magulang at mga kapatid. Nakatitig sila sa kanilang mutya na nakatitig sa kawalan. Napansin nila ang dugo sa mga kamay ni Dolores. Napansin ang pagkatuklap ng kuko sa ilang mga daliri. Napansin ang putik-putik ang katawan ni Dolores. Napagtanto nila ang mga pangyayari.

Nang gabing iyon, nagpasya ang kanilang pamilya na lilisanin nila ang Vigan at babaguhin ang kanilang mga apelyido. Kailangan nilang maghiwa-hiwalay upang

hindi matunton ng mga *guardia civil*. Nagpalit ng apelyido ang labindalawang magkakapatid at nagpasyang maging hawig ito sa dati. Kailangan nilang isalaysay ang nangyari sa kanilang mga magiging anak at anak ng kanilang magiging anak. Mula sa Paraiso, napalitan ng Paras, Paraso, Parazo, Parago, Parayo, Paray, Palas, Parao, Paraw, Parayno, Palasio at Parado ang kanilang mga apelyido. Ang dating si Dolores Paraiso ay magiging si Dolores Paras.

“TONI Paras?!” sigaw sa akin ng guro noong nasa ikaanim akong baitang. “Ikaw ba ang sumulat nitong *assignment* mo o ipinasulat mo sa iba?” “Ako po ang sumulat niyan.” Hindi siya naniwala na kayang magsulat ng lokal na kasaysayan ng Paniqui ang isang labindalawang taong gulang na tulad ko. “At bakit ibang apelyido ang ginagamit mo?!” “Gusto ko po.” Nang hapong iyon, sinubukan kong lulunin ang aking galit habang nakaluhod ako sa asin sa gitna ng silid-aralan dahil daw sa aking pagsisinungaling. Sumakit ang tuhod ng guro kong nagsabi sa akin na ako’y sinungaling at hindi siya nakalakad ng isang buong buwan.

KAILANGANG magsinungaling ni Dolores nang makarating sila ng kaniyang ina at ama sa Paniqui, Tarlac noong Marso, 1896. Nang tanungin siya ng “*Naggapuan yu ading?*” sinabi niyang nagmula sila sa Nueva Viscaya na ipinagtaka ng ilan dahil na sa malambot ang kanilang dila sa pagsasalita ng Iloko. Kailangan nilang magsinungaling nang mapansin ng ilang kapitbahay ang paglaki ng tiyan ni Dolores. Sinabi nilang ibinaon na nila sa limot ang ama ng bata—ngunit hindi nila sinabing ang pagbabaang ginawa ay sa likod ng simbahan.

Nang panahong iyon, hinog na ang galit ng mga tao laban sa mga Kastila, pumasok sa Katipunan ang mga magulang niya. Habang ipinagbubuntis ni Dolores si Celestina, ang nanay ng aking Lola Potenciana, ginamit niya ang kaniyang galing sa pangagamot ng mga tao. Pati ang pagpapanaak ay ipinaaako na rin sa kaniya na nagampanan naman niya nang buong tapang at katumpakan! Walang sanggol na tinulungan niya ang ina sa pagsisilang ang namatay o naging masasakitin. Ipinagpatuloy naman ng kaniyang mga magulang ang pagtatanim ng palay sa maliit nilang lupaing nabili nila habang lihim na kumikilos sa Katipunan. Marami ang tumutuloy noon sa kanilang bahay upang kunwa’y magpapagamot subalit lihim na nag-iiwan ng mensahe para sa Katipunan.

Dito nakilala ni Dolores si Victor na siya niyang magiging katipan at kaisandibdib. Nang sumiklab ang Rebolusyong 1896, nagsipaghawak ng armas ang maraming magsasakang kasapi ng Katipunan. Pinakasalan ni Victor si Dolores sa panahong ito sa pag-aakalang mamamatay siya nang hindi nabibigyan ng pangalan ang magiging anak ni Dolores. Nagkamali siya sapagkat hindi siya ang mamamatay sa pakikidigma kundi ang mga magulang ni Dolores. Subalit ang pagluluksa ay panandalian lamang sa panahon ng digma.

Nang kagampan na si Dolores, tumulong pa rin siya sa pangangalap ng pondo upang maipambili ng mga armas. Isinilang niya ang anak sa kanilang taguan

noong Nobyembre, 1896. Pinangalanan ang batang anak ng prayle ng Celestina, dahil sa mala-langit na pagkabughaw ng kaniyang mga mata na ipinagtataka ng kaniyang ina sapagkat tandang-tanda niya na kulay-kape ang mga mata ng prayle. Patuloy pa rin ang rebolusyon. Ipinagtaka rin ni Dolores na hindi pa man lubusang naitataboy ang kaaway, itinatag na ang Kongreso ng Malolos noong 1898. May tuwa man sa kaniyang puso dahil sa tagumpay laban sa mga Kastila hindi pa rin maalis ang kaniyang pangamba. At ang pangambang ito ay dahil na rin sa mga naririnig nila na darating na bagong kaaway—ang mga Amerikano. Magdadalawang taon na si Celestina nang ipakilala sa kaniya ng kaniyang asawang si Victor ang matapang na heneral na si Antonio.

KATAPANGAN din ang naging kakambal kong anino sa pagpasok sa Kalayaan High noong hayskul. Duwag akong mahiwalay sa mga magulang. Isang araw lang akong makitulgog sa ibang lugar ay nangungulila na ako at dinadalaw ng kung anu-anong anino na hindi ko mahawakan. Marahil, mas mabuting nagtrabaho na lamang ako sa Jollibee na itinayo sa harap ng hacienda. Nang tanungin ni Miguel, ang panganay kong kapatid, kung paano akong magtatrabaho roon nang wala man lamang diploma sa hayskul, tinakasan ako ng tinig. Hindi nakatapos ng kolehiyo si Miguel dahil sa sobrang bigat ng trabaho sa hacienda. Sa kaniya naiatang ang tungkulin ni tatay. Si Eman ay higit na mahilig sa pag-aaral ng kung paano maisasalba ang buhay ng mga magsasaka na sumisinghap sa gitna ng tubuhan.

Labintatlong gulang ako nang maipadala sa Maynila. *Full scholarship* ang nakuha ko sa paaralan bukod pa sa libreng tirahan at kaunting *allowance* kada buwan. Naiiba ako sa marami. Ang lahat ng aking mga *roommate* ay inihatid ng kanilang mga magulang sa kanilang kotse. Ako'y inihatid ni Nanay, sakay ng bus at dyip, patungo sa dormitoryo. Natawa at umismid ang aking mga kasama sa kuwarto sa suot kong pinaglumaang maong ni Eman at t-shirt. Nang makita ng aking ina ang buwan sa aking mga mata, sa ikalawang pagkakataon, sinabihan niya ako ng “Lunukin mo ang galit mo.”

Sa tuwing *semestral break*, natutuhan ko kung paanong kaibiganin ang pag-iisa. Pabigat lamang ako kina nanay, isang bibig na kailangan pang pakainin mula sa katas ng pait ng tubuhan. Natutuhan ko sa hayskul kung paanong kumuha ng oportunidad sa aking paligid. Sa tuwing dinadapuan ng sakit sa katamaran ang mga kamag-aral ko, ako ang gumagawa ng kanilang mga *assignment* at *project* kapalit ng pagbibigay ng mga bagong librong nakikita ko sa *mall* na hindi ko kayang bilhin. Natutuhan ko kung paanong maging kaibigan ang libro, at hindi ang tao. Sa panahong iyon, dahil hindi ako ipinanganak nang may nakaabang na katulong at yaya, natutuhan ko kung paanong makisalamuha sa mga batang kalye at karaniwang tao sa labas ng eskuwelahan. Sa loob ng apat na taon, tatlong bagay ang natutuhan ko: una, kailangang kaibiganin ang pangungulila; ikalawa, kayang sipsipin ng aking utak ang karunungan mula sa libro at karunungan inihahandog ng bukas na lansangan; at ikatlo, kapangyarihan ang maaaring ibunga ng ikalawa.

Nang tanungin ako ng isang guro kung masaya ako dahil magtatapos ako ng pinakamataas na karangalan sa hayskul noong 1994, sinagot ko ito ng isang mahinang “hindi.” Natanggap ako sa UP nang may pribadong scholarship. Walang sinuman sa tatlo kong kasama sa kuwarta ang nakagradweyt sa hayskul bunga ng sakit at aksidente. Hindi ko natutuhang lunukin ang galit.

NAGTAPOS ng *Farmacia* sa Barcelona ang matapang na heneral na si Antonio at nagkamit ng *sobresaliente* sa kaniyang mga grado, ayon kay Lola Poten. Taglay niya ang husay ng isang salamangkero sa bilis ng kamay sa pagsusulat sa Espanyol, pagbagting ng gitara, maging sa sining ng paghawak ng baril at espada. Nag-aral siya sa Belgium at nagpakadalubhasa sa agham ng pakikidigma bago bumalik ng Pilipinas. Tulad ng maraming nagbabasa ng kondisyon ng lipunan, inasahan niya ang pagdating ng mga bagong kaaway ng kalayaan. Huhugasan ng kasaysayan ang “kataksilan” ni Antonio dahil sa hindi niya pagsapi sa unang yugto ng rebolusyong 1896. Sa pagdating ng mga Amerikano, naghanda si Antonio sa paglaban sa mga paparating na kaaway. Bilang punong komandante ng Gitnang Luzon, ipinanukala niya ang paghuhukay ng mga trinsera mula Caloocan hanggang Novaliches bago pa man sila dumating ngunit inilipad ng hangin ang panukalang ito. Ikinalungkot niya ang hindi pagsang-ayon ni Aguinaldo sapagkat kung ginawa sana ito, maitatatag ang moog na pipigil sa mga bagong kaaway. Ang agham ng pakikipaglaban ay mahalaga ayon sa kaniya habang nakikipaghuntahan kay Dolores. Napag-alaman din ni Dolores na ang pamilya nito’y taga-Badoc, Ilocos Norte, kapwa niya Ilocano, subalit lumipat sa Binondo nang mag-asawa ang ama. Pinagbigkis sila ng lugar na pinagmulan.

Nakuha ni Antonio ang simpatiya ni Dolores, at napakiusapan siyang maging tagapangalaga ni Ysidra Cohuangco, na buntis noong 1899. Sinang-ayunan ni Victor ang pasiya ni Dolores na maging tagapangalaga ni Ysidra at lumipat siya kasama ng anak sa bahay ng mga Cohuangco upang tulungan si Ysidra. Bilugan ang mukha ng babaeng ito na siya nitong pang-akit, singkit ang mga mata na lalong nawawala sa tuwing ngumingiti. Ang kaniyang pagkaputi ay banayad at namumula ang rurok ng pisngi kapag nasinagan ng araw. Pinid ang bibig ni Dolores ukol sa relasyon nina Ysidra at Antonio, bagay na ikinasiya ni Antonio. Sa mga panahong iyon, regular na lagakan ang bahay ng mga Cohuangco sa Paniqui, Tarlac ng bulto-bultong ginto at pilak, mga salaping nagmula sa mga ingat-yaman ng mga bayan sa Gitnang Luzon, maging mga kayamananang sinamsam sa mga simbahan ng Bacolor, San Fernando, Guagua, at Vigan. Singtalas ng ningning ng buwan ang mata ni Dolores sa bahay nina Ysidra dahil kailangang bantayan ang salapi at kayamanan ng rebolusyon. Iniwanan siya ng baril ng kaniyang asawang si Victor na ipinagbilin ni Antonio.

BINANTAYAN din ng matatalas na mata ang aking ama at humantong sa trahedya ang pagbabantay na ito—binaril siya ng hindi nakikilalang lalaki bago ako nagtapos ng hayskul. Dinukot matapos barilin ang aking ama na siyang lider ng unyon ng asukarera. Walang bangkay na bumalik sa amin. Ang dalas ng aking

pag-uwi ay bunga ng dahas at talas ng nakasusugat na tubuhan. Nang dumalaw si Mr. Gervacio sa amin, sinabi niyang kung may kailangan daw kami lalo na kung tungkol sa aking pag-aaral, huwag mag-atubiling lumapit sa kanya. Nang umalis siya, pumutok ang dalawang gulong sa unahan ng kaniyang sasakyan. Muling umitim ang aking diwa.

NOONG Hunyo 5, 1899, maitim ang langit sa Tarlac nang maghanda ang pangkat nina Antonio na magpunta sa Cabanatuan. May telegramang dumating mula kay Emilio Aguinaldo na lalagda ng kamatayan ni Antonio. Bago pa makita ni Antonio ang kaniyang anak kay Ysidra, mamamatay si Antonio na saksi ang бага ng araw at init ng kataksilan sa Cabanatuan. Pinatay si Antonio ng apatnapung taga ng bolo at hindi mabilang na bala sa kaniyang katawan. Isa sa mga tauhan ng Presidente na sinampal ni Antonio ang pumaslang sa kanya dahil sa hindi pagsunod sa utos niya bilang komandante. Taglay ni Antonio ang bangis ng buwan sa bilis ng pag-igkas ng kamay at kamao. Isang komandanteng may temperamenteng tulad ng merkuryo. Ambisyoso si Antonio ayon sa dila ng mga kaaway at nagbabalak na palitan ang Presidente na walang katotohanan ayon sa marami. Sila marahil ang mga nasa isip ni Antonio nang sumigaw siya ng “Cobarde! Mga Kriminal!” bago nalagutan ng hininga sa gitna ng plasa. Nang araw na iyon, ipagluluksa ng maraming Pilipino ang pagkamatay ng isang magiting na bayani, ang magiting na heneral na si Antonio Luna.

BAYANI rin ang turing ng mga kasamang manggawang-bukid sa tubuhan, tulad ng aking ama, nang mamatay si Miguel sa edad na 29, isang taon matapos mawala ang aking ama. Nasa unang taon ako ng *Journalism* sa kolehiyo nang tawagin ako upang pauwiin mula sa Diliman. Ang apat na oras na biyahe patungo sa Tarlac ay pinalipas ko sa pagtingin ng mga tanawin sa labas ng bintana ng bus at naramdaman ko ang talim ng hangin sa aking puso nang makita ko ang mga nagsasayawang luntiang dahon ng tubuhan. Parati akong sinusugatan ng aking inuuwiang tahanan sa gitna ng luntiang tubuhan.

Si Miguel—ang tumayong tatay ko, kapatid, kaibigan—ang siyang tinitigan ko sa kabaong nang marating ko ang hacienda. Wala nang iluha ang aking ina. Binaril si Miguel ng apatnapu’t pitong beses sa iba’t ibang bahagi ng katawan at limang bala ang itinanim sa dibdib ng abogado ng unyon. Ginanap ang pagbaril sa gitna ng maraming tao sa tapat ng palengke ng Tarlac. Sunog ang mga bahagi ng kanilang damit na magpapatunay na malapitan ang ginawang pagbaril. Malumanay na kinuha ng bumaril ang mga papeles na dala nila, pinulsuhan ang mga pinaslang at banayad na pinatakbo ang kaniyang motorsiklo papalayo sa lugar na iyon.

Yakap-yakap ako ni Eman na siyang humahagulgol nang mga sandaling nakatitig ako sa bangkay ng aming kapatid. Nang magprusisyon upang ilibing si Miguel, nadaanan namin ang Burger King, McDonalds, Chowking, Jollibee at Starbucks na itinayo sa Luisita Mall. Sandaling naputol ang punebre sapagkat kailangang dumaan ng mga Morgan, mga kabayong puro ang lahi na inangkat pa sa Amerika

para sa isa sa mga may-ari ng asyenda. Bulong ng mga maydala ng mga umaayuda sa sasakyang de-aircon ng mga kabayo, “Buti nga’t may bangkay pang ililibing.”

DUMATING ang kabayo ni Antonio sa Paniqui nang walang sakay. Kinilabutan si Dolores. Isang oras lamang ang nagdaan nang dumating ang kabayo ni Victor na sakay ang walang malay at sugatang amo nito. Nang magkamalay ito, isinalaysay niya ang nasaksihan niyang pagpatay kay Antonio mula sa kaniyang pinagtataguan. Iilan lamang sa kanila ang pinasama ni Antonio sa kumbento kung saan kikitain ang Presidente. Subalit nang mainip sa paghihintay, sinundan nila ang heneral. Dito nila nasaksihan ang pagpaslang sa gitna ng plasa. Sa kaigtingan ng nakapapasong init ng araw, sila naman ang tinugis ng nagbabagang galit ng mga tauhan ni Aguinaldo.

Pinanawan ng dugo sa mukha si Ysidra nang malaman ang nangyari kay Antonio. Ilang oras lamang at ipinaalam ng anak ni Antonio ang galit nito—humilab na ang tiyan ni Ysidra. Sa pagkamatay ng isang Antonio, isinilang ang isang sanggol na malaki ang hawig sa namatay na ama, at nakita ni Dolores sa kamay ng sanggol na iba ang tatahakin nitong landas. Lilisanin na sana ni Dolores ang bahay ng mga ito ngunit naramdaman niya na hindi pa ito ibinubulong ng panahon, ilag man sa kaniya ang mga tao sa bahay ni Ysidra.

Dalawang linggo matapos ang paglilibing nang may ganap na parangal panghukbo sa isang pinuno ng rebolusyon, ngunit walang imbestigasyon sa ginawang pagpaslang sa heneral, inutos ni Aguinaldo ang pagkuha ng mga kayamanang nakuha sa Gitnang Luzon. Ang kapatid ni Antonio ang siyang nag-imbestiga sa bahay ng mga Cohuangco. Walang ibinalik na kayamanan si Ysidra. Walang ibinalik na kayamanan ng bayan.

Dinala ang sanggol sa bahay ni Melecio, ang kapatid ni Ysidra, na malapit lamang sa bahay ni Ysidra. Sumunod din si Dolores nang hindi inaanyayahan. Hindi siya pinaalis dahil kailangan ng sanggol ng tagapangalaga. Tinawag ni Ysidra na Antonio ang bata. Singtalas ng mata ni Dolores ang liwanag ng buwan sa pagmamanman sa pamilya.

Nang Oktubre ng taong iyon, pinuntahan ni Celestina ang kaniyang ina isang gabi at nagsabing maraming mga lalaki ang nasa ibaba na “kakulay ng mata niya ang mga mata.” Kaagad na nanalaytay sa ugat ni Dolores ang poot. Sinilip niya ang mga bagong dating, nakita niyang nakikipag-usap sa mga sundalong Amerikano si Melecio Cohuangco. Tinawag nitong Gen. Arthur McArthur ang pinuno ng batalyon. Napag-alaman pagkaraan ni Dolores na nasa Paniqui ang mga ito habang hinahabol ang pangkat ni Aguinaldo na nasa Palanan, Isabela. Pinatuloy nila ang kaaway sa kanilang pamamahay. Kailangan niyang tumakas upang bigyang babala sina Victor.

Binuksan niya ang mga kuwarto sa itaas sa paghahanap ng lagusan at napatda

siya sa nakitang nakasabit sa dingding. Nagawa pa niya itong kunin. Lumabas sila ni Celestina sa bintana, naglakad sa bubong, at hiniling sa malapit na puno ng kaimito na patnubayan sila sa pagbaba sa katawan nito. Tanging ang sinag ng buwan ang kanilang ilaw. Tumakbo sila patungo sa talahiban upang magtago. Saka nila narinig ang sigaw ng isang lalaki. Hindi sila huminto sa pagtakbo. Itinago ni Dolores si Celestina sa pinakamasukal na bahagi ng talahiban.

“Huwag kang kikibo at huwag kang gagalaw,” mariing bulong ni Dolores sa anak. Tumakbo siya sa ibang direksiyon subalit dinamba na siya ng humahabol. Nang masinagan ng buwan ang mukha nito, at nakita niya ang tila mapusyaw na mais na buhok, tila naulit ang tagpo sa altar. Nagpupumiglas siya, pinipilit kunin ang bagay na naibulsa mula sa dumagan.

“Hey, what have we got here? You’re a thief and a spy. Where are you...?”

Bago pa natapos ng lalaki ang pangungusap, nakadakma na si Dolores ng mabuhanging lupa at ikinuskos sa mata ng lalaki. Namilipit sa sakit ang lalaki. Sa isip niya, ito ang lalaking gumahasa sa kaniya. Nakakuha siya ng bato at ipinukpok nang ilang beses sa ulo nito. Nadukot niya sa bulsa ang krusipiho na kinuha niya sa dingding, hindi siya maaaring magkamali, ito ang kakambal ng krusipiho sa simbahan ng Vigan! Kinuha niya ito at tinanggal ang kaluban na nababalutan ng mamahaling bato at inilabas ang patalim sa loob. Ilang ulit ang pagtaas at pagbaba ng patalim sa sundalo. Sa isip niya, pinapatay niya ng ilang ulit ang kadugo ng prayle na umagaw ng kaniyang kalayaan. Sa isip niya, pinapaslang niya ang taong papatay sa kaniyang anak.

Kinaladkad niya ang bangkay nito sa gitna ng talahiban. Pumutol siya ang matatalim na talahib na siyang ipinantakip sa bangkay ng kaaway. Sugatan ang kaniyang mga kamay at braso bunga ng dahas at talas ng talahiban. Binalikan, pinangko, at itinakbo niya si Celestina habang humihiwa ang mga talahib sa kaniyang binti, lumilikha ng mga krus na sugat. Naalala niya ang panahong kailangan niyang takbuhin ang talahiban nang habulin siya ng sakristan at magtawag ito ng guardia civil. Nang sunugin ang talahiban, tumalon siya sa loob ng balon na matagal nang hindi ginagamit. Ginamit niya ang kaniyang mga kamay at ang patalim na nadiskubre niyang itinatago ng krusipiho upang makalabas sa balon. Ang dugong nagmula sa talim ng krusipiho ay dugo ng prayle na naiwan sa bawat bahagi ng balong natatarakan ng patalim.

“**PARANG** talahib pa rin kung sumugat ang mga dahon ng tubo,” sabi ko kay Eman. “Iba ka na kasi, di na sanay,” sabi nito na may talim ng karet ang tinig. *Iba.* Hindi ako nakakibo. Gusto kong sabihin sa kaniya na nagtatrabaho na rin ako, nagsusulat ng talumpati ng mga pulitiko, pero hindi pa tama ang panahon at hindi niya mauunawaan. Akala ko noo’y hindi pagtalikod sa aking pinagmulan ang pagsusulat nang walang pangalan.

Nang bumalik ako sa campus, isinubsob ko ang ulo sa pag-aaral bilang paraan ng pagtanggap sa mga talahib sa aking puso, hanggang sumapit ang huling taon sa kolehiyo. Dito ko nakilala si Carl nang magpunta ako sa Kongreso, pamangkin at *chief-of-staff* ni Congressman Lagdameo Huang, nang may isulat akong artikulo ukol sa *bill* na ipinanyakula niya ukol sa *child labor*. Dalawampu't walong taong gulang si Carlos Romero III nang panahong iyon at nagmula sa Moncada, Tarlac, may tikas ng isang taong bubuo ng sariling pakpak at magpapakilala sa madla ng kapangyarihan ng kaniyang pananalita. Lumukob sa aking pagkatao ang gayuma ng kapangyarihan ng taong ito. Ilang pagkikita pa na *sinadya* ko at inalok niya akong magtrabaho bilang staff niya. Hindi ko na tinapos ang aking pag-aaral. Hindi ko alintana na kamag-anak siya ng kaaway ng aking angkan. Isang hakbang papalayo sa siit at siil ng tubo.

Sa panahon ng aking pagiging staff, pinaniwala ko ang aking sarili na totoo ang lahat ng panukalang batas ng aking amo. Pinaniwala ko ang aking sarili na nasa batas ang paraan sa pagbabago ng lipunan. Hindi ito makukuha sa karet at pagpipiket. Walang ibubunga ang mga ito kundi karahasan. Iba na ang kumpas ng panahon. Hindi ko lamang maamin na si Carl ang isa sa kumukumpas. Pinaniwala ko ang sarili na ang lahat ng talumpating isinusulat ko ay tunay na para sa sambayanan. Wala akong suliranin kahit na ipaliwanag ko man nang napakatagal kay Kongresman ang kalagayan ng batang manggagawa o kung ano ang kahulugan ng *food security*, *asphyxia* o *emaciated*. Nakatanga ang amo ko sa akin at nakanganga.

“Mahusay ka Toni,” sabi sa akin ni Carl Romero, sa isang tinig na nangangako ng tiwala at paghanga. Sa palagay ko sa panahong iyon, tunay ang paghanga ko kay Carl, binalani ng ningning na hindi nagmumula sa mga bituin ngunit sarili niyang likha. Inakala kong pagmamahal ang paghangang iyon na nagtanggap ng mga talahib na masukal sa aking mga ugat. Inalok niya akong tumira sa isa sa kaniyang mga condo, matapos ang isang taon. Pumayag ako at tinanggal sa isip ang tanong kung paano siya nakabili ng condo sa kaniyang suweldo bilang *chief-of-staff*. Sa panahong iyon, pinagbibigkis kami ng hangaring makalipad. Ngunit wala akong pakpak upang magpakita sa aking ina, bukod sa perang ipinadadala ko, tinangka kong kalimutan ang Paniqui.

SA Paniqui nanatili sina Victor at Dolores. Nang gabing patayin ni Dolores ang sundalo, binalikan nila ang bangkay at inilibing sa likod ng isang kapilya. Patuloy nilang minanmanan ang mga Cohuangco. Duguan ang mukha ng buwan nang makipagkasundo si Melecio sa kaaway ng bayan kapalit ng paggamit nila ng tren nang libre bilang “pasasalamat” ni Hen. Arthur McArthur. Kumita nang malaki ang mga Cohuangco dahil nagkakahalaga ng P2.50 ang bawat sako ng palay na isasakay sa tren patungong Maynila. Habang itinataya ng mga rebolusyonaryo ang kanilang buhay at pinagtiwalaan sila ni Antonio ng kayamanan ng rebolusyon, kumita sila sa pagiging mabuting kaibigan sa kaaway.

HUMIHIMLAY rin akong katabi ng kaaway. Nang makita ko si Carl na humugot ng baril mula sa kaniyang unan, isang gabing kumahol ang kaniyang Doberman, walang duda sa akin na marami siyang ilegal na gawain. Tumatakas ang aking anino. Minamahal ko ang kasalungat ng aking dugo at ugat. Mula sa bintana, tinitingnan ako noon ng hila sa mukha ng buwan na nagbabadya ng pagdidilim ng aking katauhan.

“KATARUNGAN para kina Ka Roman!” Madilim ang mukha ni Eman na ang nangunguna sa harap ng Kongreso, kasama ng mga magsasaka ng Central Azucarera Workers’ Union. Pumapailangilang ang tinig niya na naghahanap ng katarungan sa nangyaring pagtatanggal sa trabaho ng mga manggawang-bukid. Pumasok sa aking utak ang kaniyang tinig at kumanti sa aking ugat. Dinadaganan ng mabigat na bakal ang dibdib ko nang makita si Eman.

MABIGAT ang bakal sa dibdib ni Dolores nang ibenta nila ang krusipihong nakuha sa mga Cohuangco upang maipantustos sa mga rebolusyonaryo. Ngunit anumang mangyari, mananatili sa kaniya ang kakambal nito na nagsalba ng kaniyang buhay. Marami pa rin ang namatay sa sakit, sa kawalan ng makain, at impeksiyon ng sugat. Himalang nakaligtas sina Dolores. Lima pa ang naging anak nila ni Victor kahit ininda nito ang sakit ng digma at balang naiwan sa kaniyang balikat. Ngunit pananatilihin ni Dolores ang apelyidong Paras ni Celestina. Lumayo sila sa Paniqui nang mapagtantong walang gagawin ang mga Amerikano sa pinag-uusapang pera ng rebolusyon na napunta sa mga Cohuangco. Ikinagulat nila na hindi man lamang inulit ni Aguinaldo ang pagsasaliksik sa nawawalang kayamananang inilagag kay Ysidra. Maraming mga lihim ang ibabaon at hindi mahuhukay sa mahabang panahon.

Sa panahon ng supresyon, marami pa ring mga tinaguriang “kolorum” ang kumilos para sa kalayaan. Isa sa mga ito ang naging asawa ni Celestina noong 1916. Tatlong asawa ang ililibing ni Celestina, bago siya namatay. Ang huling asawa ang magbibigay sa kaniya ng anak na pangangalanang Potenciana. Pananatilihin din ni Celestina ang apelyidong Paras sa kaniyang mga anak. Nais niyang buklurin ang mga batang may iba’t ibang ama upang tahiin sila ng iisang dugo at kasaysayan. Sila ang isa sa napakaraming mga pamilyang maiilit ang munting lupang isinanla sa mga Cohuangco. Halos isang milyong dolyar ang halaga ng mga naisanlang lupa ng napakaraming magsasaka kay Ysidra at sa kaniyang ama. At dahil hindi makabayad ang mga magsasaka, mananatili sa kanila ang halos 12,000 ektaryang lupa. Si Ysidra na ang mamamahala nito nang mamatay ang ama. Siya ang pinakamakapangyarihang babae ng Gitnang Luzon.

SA kabila ng saganang palay, patuloy na naging hungkag ang tiyan ng Gitnang Luzon. Napadpad sa San Miguel, Tarlac ang pamilya ni Lola Potenciana. Naging magsasaka sila sa Tobacos de Filipinas (Tabacalera) na lalong kilala sa tawag na Hacienda Luisita na pag-aari ni Don Antonio Lopez. Ipinangalan ito sa kaniyang asawang si Luisa. Dito magkakakilala ang aking amang si Sol at inang si Antonia.

Noong 1958, sa kabila ng paghihirap at pagbili ng mga Cohuangco ng Hacienda Luisita, higit na malakas ang tawag ng pag-ibig sa aking mga magulang na nagtulak sa kanila upang magpakasal pagkatapos ng dalawang taon. Noon pang unang makita ni Lola Poten si Sol nabasa na niya sa mukha ng aking ama ang liwanag ng kaluluwa nito. Ngunit noon pa ma'y hindi na pinaniniwalaan ng aking ama ang mga bagay na hindi naipaliliwanag sa siyentipikong paraan tulad ng kaluluwa.

Noong 1968, binasa ni Lola Poten ang anyo ng buwan sa pamamagitan ng paliligo sa liwanag nito dalawang araw bago sumapit ang kabilugan nito. Sa ikatlong araw, isisiwalat ng buwan ang mga lihim nito na mababanaag sa kaniyang mukha. Mapagtatanto niya ang pagdurugo ng lupa apat na taon pagkatapos ng milenyo. Makasaysayan aniya ang ika-labing-anim ng Nobyembre sa aming pamilya—nagsasaad ng liwanag at dilim.

Sa aking ina ko nalaman ang pangyayari noong Nobyembre 16, 2004. Kumulimlim ang paligid alas dos pa lamang ng hapon nang araw na iyon sa piketlayn. Dumagundong ang dibdib niya nang makitang tila dambuhalang mga uwang ang tatlong armored personnel carrier. Ang mga mata ng 69th at 703rd Infantry Battalion na sakay nito ay tila mga matang pinaghugpong-hugpong na sensitibo sa bawat galaw ng tao. Tila yelo ang lamig ng mata at mala-makinang galaw ng mga sundalong ito. Mabagal naman ang pagkilos ng dalawang trak ng bumbero at sampung trak ng militar na tila mga hayop na maninila ng sinumang mahina. Tila sila mga mangangaso laban sa mga sisiw na nasa harap ng pabrika. Dumilim ang paligid pagdating ng alas tres ng hapon. Ang sinkronisadong galaw ng pagdaluhong ng mga maninila ang nagpaiyak sa paligid. Lumaganap ang makapal na usok, sumisingasing ang mga putok ng baril, nawala ang apo na hawak lamang niya kani-kanina lamang. Naramdaman niya ang init ng dugo na umagos sa kaniyang likod. Hindi sila mga sisiw kundi mga insektong kailangang puksain. Siyam ang titimbuwang na insekto. Labing-isa ang mawawala. Babalong ang pinaghalong amoy ng asupre, lupang tinigib ng dugo, at nakasusulasok na tamis ng tubo.

Wala pang nakaaalam ngunit isang dekada matapos ang kalagimang makikilala bilang Hacienda Luisita Masaker, lalaganap ang awit-lansangan ng mga bata sa Tarlac na may ganitong taludtod:

“Masa..masa..Luisita
Ma..sa..ker ng magsasaka
Papa.. papa..papait ang tubo
Baba..baba..babaha ang dugo.”

Tila apoy sa talahib ang bilis ng pagsasalin nito sa iba't ibang wika at pook sa Pilipinas at aawitin ng mga bata bago magsimula ang kanilang larong taguan lalu't kabilugan ng buwan. Maraming paraan ang buwan ng pagtatala ng kasaysayan ng karahasan.

ITATAGO ang batang si Antonio at tataglayin niya ang apelyido ng kaniyang ina. Ipakikilala siya sa lipunan bilang anak ni Melecio Cohuango at ng asawa nito. Buburahin ang lahat ng mga rekord ng anak ni Luna. Buburahin sa kasaysayan ang lahat ng bagay na mag-uugnay sa batang si Antonio at ng magiting na komandanteng si Luna. Buburahin sa kasaysayan ang lahat ng bagay na maiuugnay sa kayamanang ninakaw sa bayan.

SUMUOT sa aking utak ang amoy ng asupre na siyang nagpabilis sa aking puntahan ang Hacienda Luisita. Itinuro ako ng isang galit na sundalo sa Criminal Investigation and Detection Group. Sa CIDG, itinuro ako sa Camp Makabulos at sa kampo, itinuro nila ako sa ospital. May pakpak man ang aking paa, sumusuot pa rin ang amoy ng saganang dugo sa aking utak, ngunit hindi ko maintindihan ang anumang nangyayari sa aking paligid. Nang makita ko ang aking ina, nawala ang punyal sa aking dibdib, mahina ngunit buhay. Buhay! Nanghina ako sa kabila ng kapangyarihang ipinagkaloob ng buwan.

Ipinakilala niya sa akin ang asawa ni Eman na si Leila na noon ko lamang nakita. Dalawang babaeng nagpapakatatag sa gitna ng kawalan ng asawa at anak. Dinala ko sila sa St. Luke's upang higit na maalagaan ang aking ina. Isinulat ng aking kamay ang pangalan ng aking ina bilang Antonia Paras at hindi ang apelyido naming Felipe. Hindi matapos-tapos ang dahas sa aming ugat. Naitala na noon pa man ang ikalabing-anim ng Nobyembre bilang araw ng lagim at liwanag. May kahulugan ang pagtatagpo ng karahasan at ng araw ng aking kapanganakan.

Sa kabila ng pagtutol ng aking utak at kalamnan, pinuntahan ko si Carl sa opisina ng alas-sais ng gabi upang humingi ng legal na payo. Nagbabakasakaling bahagi ako ng kaniyang paglipad. Walang mga kawani. Pinuntahan ko ang kaniyang mesa upang tingnan kung nasaan siya ngunit iba ang namataan ko. Nasa ibabaw ng mesa ang isang makapal na folder. Binuklat ko ito, at sumiksik ang mga siit sa aking kalamnan nang makita ko ang laman. Nasa loob nito ang *dossier* ni Eman, ang asawa, ang anak, maging ng aking ama, ina at kapatid na si Miguel, at maging ako. Kumpleto ito sa mga larawan, maging ang anak ni Eman. Ang aking larawan ay kuha mula sa kamera ni Carl, ang natatanging larawang may kulay. Sa ilalim ng dossier, may makapal na manila *envelope* na naglalaman ng mga salaping papel. Lilibuhin.

Mabilis ang paglabas ko ng opisina, at sinakmal ako ng matatalim na kuko ng poot at takot nang makita kong papabalik na si Carl kasama ang mga taong hindi ko kilala. Tumigil ako sa paghakbang habang nananatili ang paggapang ng hanging kakila-kilabot. Namatay ang mga ilaw sa buong pasilyo. Simbilis ng kabog sa aking dibdib ang aking pagtakbo palabas. Kumuha ako ng taxi ngunit nagluko ang makina kaya't ibinaba ako ng drayber sa Manggahan. Napansin kong nagpipiket pa rin ang mga tao rito na matagal nang pinaaalis ng gobyerno. Sinasaksak ako ng konsensiya sapagkat nasa ilalim sila ng distrito ng aking amo. Iniwasan ko ang nagpipiket.

Kabisado ko ang pasikot-sikot sa Manggahan kahit sa gabi. Kabisado ko ang bawat lubak at *manhole* na hindi naipagawa ni Kongresman. Kayat hindi ko matiyak kung paanong dumulas ang kanan kong paa at tuluyang bumulusok sa loob ng bukás na imburnal. Tinangka kong lumabas at nagkagulatan kami ng isang lasing na iihì sana sa bukas na *manhole*. Mabilis na isinara nito ang kaniyang *zipper* at umalis. Pinagpapawisan ako habang nakababad sa malamig na tubig-imburnal ang aking mga paa. Ilang ulit kong pinapalis sa braso ang kay lalaking mga ipis na nagpipilit pumasok sa aking damit. Kinuha ko mula sa aking bag ang maliit na *flashlight*. Nakita ko ang pagkarami-raming uod na tila sumasayaw sa gilid ng aking binti, ang dingding na punong-puno ng lumot, grasa, at pinagsama-samang dumi na hindi malaman ang pinagmulan. Tinangka kong lumabas mula sa imburnal ngunit pinunit ng nakausling bakal ang aking balat sa braso. Nabitawan ko ang folder. At nilunod ng maitim na likido ang larawan ng aking kasaysayan.

Tumingala ako at nakita ko ang nakausling kalawanging bakal na humahambalang sa nakatitig sa aking buwan. Kitang-kita pa rin na hila ang kaniyang mukha sa dugo at luha habang wala na akong lakas upang takasan ang kailaliman.

Anim na kamay ang biglang umabot sa akin upang makaahon mula sa imburnal. Mabilis ang pasiya kong halukayin mula sa itim na tubig ang folder. Dalawa sa mga kamay na iyon ang sa lasing na nagtangkang umihi.

“Ano’ng ginagawa mo diyan?” tanong ng isa.

“Aksidente ho,” sagot ko nang hindi tumitingin.

“Oo nga, marami na ngang bata ang nalunod diyan dahil di naipapagawa,” sagot ng isa.

Bumalik ang mga talahib sa aking dibdib. Napansin ko na nangingilag sila sa akin at alam kong nababahuan sila. Tatlong lasing na kumikibot ang ilong ang nagdala sa akin sa poso. Nakita kong umagos mula sa tubig na pinagbanlawan ko ang mga uod na kay liliit. Inagos silang pumipitlag kasama ng maitim na likido. Pinahiram ako ng damit ni Sheena, ang anak ni Mang Ernesto, ang mamang lasing. Hindi na nila ako pinayagang umalis pa nang malamang di ako tiyak kung saan papunta.

Kinabukasan, nakakuha ako ng mga banta sa aking cellpone. Alam ni Carl na ako ang kumuha ng pera at dossier. Pinatay ko ang telepono. Napansin kong maraming tao sa bahay ng aking tinuluyan. Mga nagpapagupit ng buhok kay Sheena sa kanilang maliit na parlor sa sala. “Magaling manggupit ang anak kong iyan,” ayon kay Mang Ernesto. Magaling nga si Sheena na ang tunay na pangalan ayon sa kaniyang ina ay Ernesto, Jr. Ipinagupit ko ang aking mahabang buhok bago ako umalis. Nang bumagsak ito sa puting *linoleum*, nakita kong tila itim ang kulay ng buhok kong mais na kinitil mula sa pinagmulan. Pinakulayan ko ng itim ang aking napakaikling buhok.

Umahon ako sa imburnal, sa tulong ng mga taong hindi ko kilala.

TANGING ang buwan at ang krusipihong may patalim ang naging kaibigan ni Dolores sa kaniyang pag-ahon sa balon. Hindi rin niya alam kung gaano katagal ang pananatili sa loob ng balon upang matakasan ang sakristan. Duguan ang mga daliri niya nang makaahon mula sa lumang balon. Puro gasgas ang katawan, at napilay ang kaniyang kamay na tumama sa mga batong nakausli sa ilalim ng balon. Ikinuwento ni Lola Poten nang buong-buo ang nangyari sa aming pamilya at kung paano, pinagtatagpo ng tadhana ang mga dapat magtagpo.

Matagal nang nakabaon ang lihim ng Nobya ni Luna. Isang angkang yumaman sa pagtataksil sa bayan. Naisip ko kung paano rin ako naging taksil at ayon sa aking abuela, kailangan kong makipagngiig sa buwan kung gagawin ko ang itinadhana.

Ayon sa aking lola, may talambuhay si Dolores na maaring naitago ng ilang kaanak. Ngunit ang paghahanap nito ay tinik sa gitna ng madawag na tubuhan. Tulad ng krusipihong nagpasalin-salin na sa iba't ibang kamay. Walang nakaaalam. Sinimulang itala ni Lola ang labindalawang apelyido na dapat kong tuntunin, mga kaanak na pinaghiwalay ng karahasan. Ilan sa kanila ang nakarinig ng kuwento ng dating si Dolores Paraiso?

Nais ko sanang tapusin ang kuwento ng aking angkan na magtatapos sa katarungan. Ngunit iba ang naging daloy ng aking kasaysayan, isang buwan matapos kong hiwalayan si Carl, nalaman ko na ako'y nagdadalandatao—dinadala ko sa aking sinapupunan ang dugo ng kaaway ng aming angkan. Muli akong nahulog sa dilim. Naulit ang kasaysayan.

Hiningi ko ang tulong ng buwan. Lumambong sa mukha nito ang mukha ng aking amang si Sol, ng aking kapatid na si Miguel. Ngunit hindi pa ipinakikita ng buwan ang mukha ni Eman at ng kaniyang anak, nagbabadya na marami pang lihim ang ilalahad ng tadhana. Ipinakita rin ng mukha nito ang muli naming pagkikita ni Carl.

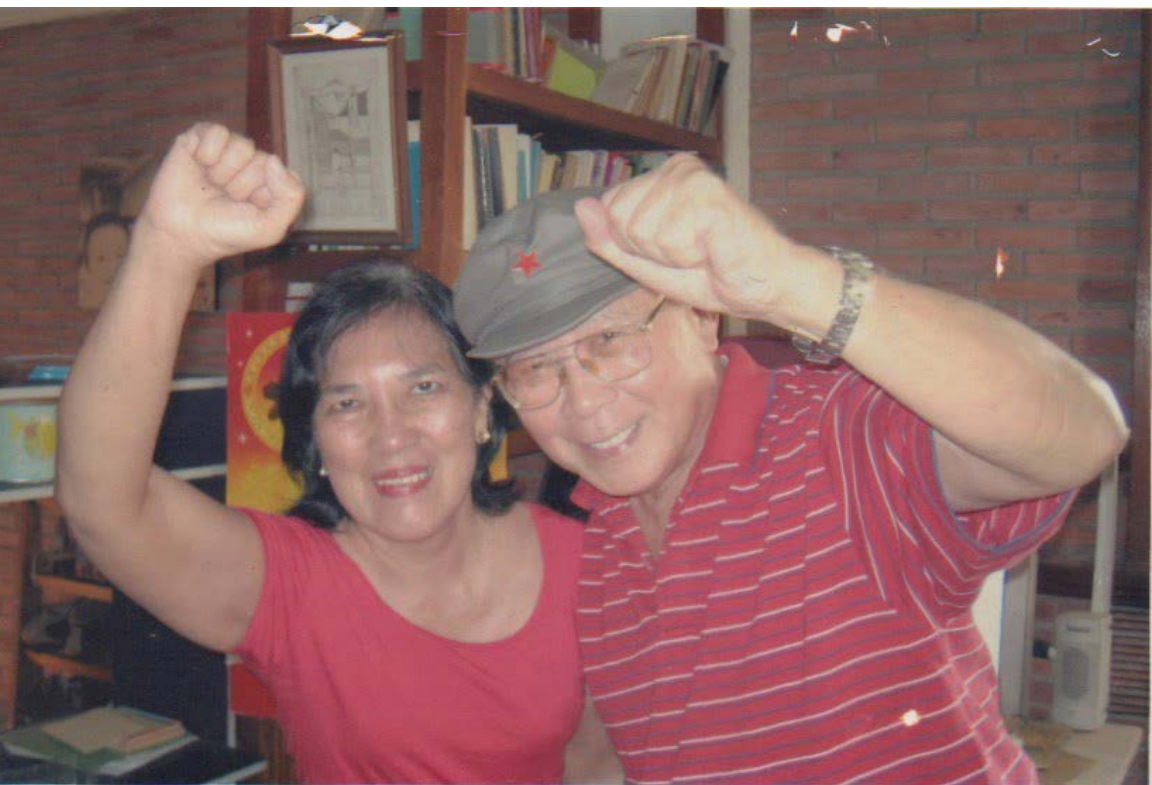
May pangil pa rin ang aking poot. Nakatanghod ako sa buwan at humihingi ng kasagutan. Naramdaman ko ang dantay ng palad ng aking ina sa aking balikat.

“Ibaon mo ang iyong poot, unti-unti ka nang inuupos ng galit. Kailangan mong maging buhay habang hinahanap ang katarungan. Lumikha ka ng sariling kuwento. Madugo man ang ating nakaraan, huwag mong kalimutang tagapaghilom rin ng sugat si Dolores,” sinambit ito ng aking ina habang nakatingin sa mukha ng buwan.

Hindi ako nakatulog nang gabing iyon. Ang tumapon bang dugo ay dapat bayaran ng dugo? Kung gayon, kailan ang katapusan? Katarungan ba ng hukuman ang magbabalik sa akin mula sa kamatayan? Magiging tagapag-ingat ba ng aking poot at takot ang aking anak? Isinisigaw ng aking loob na nais kong magkaroon ng

sariling pakpak ang aking anak. Nais kong maraming anak ang lumaki sa ginhawa at pangarap at hindi sa talim ng talahib ng hinaharap.

Sa pagbunot ko ng talim ng karet at talahib sa aking dibdib, iisa ang nalalaman kong katotohanan. Hindi pa tapos ang kuwento ng aking angkan. Nakasalalay sa pasya ng taumbayan ang pagsambulat ng makapangyarihang kuwento ng bayang maalamat, isang gabing bilog ang buwan.Ω

ANG BABAE SA CELLPHONE SA CUBICLE NG NARITA AIRPORT

Rommel B. Rodriguez

PAUWI NA AKO NUN NG MAYNILA matapos kong bisitahin ang anak kong nagtatrabaho bilang English teacher sa Tokyo, Japan. Sa pre-departure area ng Narita airport ako kailangang maghintay ng halos dalawang oras bago tuluyang sumakay ng eroplano. Pagpasok ko sa isang c.r. para umihi, nakakita ako ang isang cellphone sa sahig ng isang cubicle. Agad ko itong pinulot at lumabas ng cubicle para hanapin ang posibleng may-ari ng cellphone. Pero mag-isa lang ako sa loob ng c.r. Walang katao-tao.

Naalala ko ang bilin ng aking anak na tawagan ko siya kapag nasa airport na ako. Hindi niya ako nakuhang ihatid sa pag-uwi ng Pilipinas dahil kailangan niyang matulog para sa maagang pasok kinabukasan. Ako naman, sadyang hindi dinadapuan ng antok. Parang mailap itong paruparo. Ang totoo, gusto pa akong ihatid ni Jenny sa airport. Ang sabi ko naman, huwag na dahil kailangang niyang magpahinga. Saka sa tanda kong ito, hindi na ako maliligaw. Si Jenny naman, walang ginawa kundi ang kumayod sa Japan dahil marami siyang pangarap sa aming pamilya. Gusto niya daw magkaroon kami ng sasaksyan, bagong bahay na may asotea at garden. At kapag nakapag-ipon pa siya, palalagyan pa daw niya ng swimming pool. Sabi ko naman, hindi natin kailangan ng ganyan Jenny. Ang isipin mo, kapag sa tingin mo e sapat na ang kita at naipon mo, umuwi ka na ng Pilipinas. Marami ngang nabibili ang pera, pero hindang-hindi nito nabibili ang tunay na kaligayahan. Naisip ko rin na okay lang na mag-isa ako sa pagpunta sa airport, dahil tiyak na may kapwa Pilipino akong makakasabay o makakasalubong sa airport. Sa dami ba naman ng Pinoy sa iba't ibang bansa, kahit saan ka pa magpunta, tiyak na may makakatagpo kang kababayan. Alas tres ng madaling araw ang biyahe ng eroplano. Dapat nasa airport na ako ng bandang mga alas dose ng hatinggabi. Halos apat na oras ang biyahe mula Tokyo airport tungong Maynila.

BENTE KUWATRO ORAS NA GISING ANG AIRPORT. Walang konsepto ng pahinga rito. Ninanakaw ang tulog sa mga lugar kung saan pwedeng magpahinga. Pinapatay ang oras ng paghihintay sa mga bakante at malalamig na upuan. Inaaliw ng mga pasahero ang sarili para malibang at manatiling gising upang hindi maiwan ng kani-kaniyang flight. Pakiramdam ko tuloy, parang mga zombie itong mga nakakasabay ko airport ng Narita. Ang kakaiba, minsan ang dami-daming tao, tapos bigla silang mawawala lahat. Tulad ngayon, nag-iisa lang ako, pero pakiramdam ko parang laging may nakamatyang sa akin.

“Hello, Jenny anak, nandito na ako sa airport. Alam mo ba, may napulot akong cellphone sa c.r.,” sabi ko kay Jenny.

“Naku nay, huwag ninyong dalhin yang napulot ninyong cellphone sa pagsakay ng eroplano. Hindi n’yo alam kung kanino yan at kung ano ang laman niyan, baka maharang pa kayo ng immigration. Baka sabihin pang ninakaw n’yo iyan.”

“Aba, napulot ko lang, ito hindi ko ninakaw!”

“Kaya nga po nay. Huwag ninyo isama ‘yang cellphone sa pagsakay ng eroplano. Saka dito sa Japan, hindi basta-basta kinukuha ang mga naiwan na gamit. Hinahayaan lang dahil binabalikan naman ng may-ari. Wala pa kayo sa Pilipinas nay, nasa Japan pa kayo,” paliwanag ni Jenny sa akin.

“Ganun ba?”

“Nay, istrikto dyan sa Narita airport. Number one rule na hindi dapat kayo nagdadala ng bagahe o anumang bagay na hindi sa inyo. Basta nay ipangako n’yo na pagkatapos ng usapan natin, iwan nyo na lang diyan ulit yung cellphone,” paalala sa akin ni Jenny.

“San ko naman iiwan?”

“Kung saan ninyo napulot.”

“Naku sayang naman.”

“Huwag makulit nay, makinig kayo sa akin.”

“Oo sige na, hindi ko dadalhin.”

Maingat kong inilapag sa sahig ang cellphone. Paalis na ako nang bigla itong tumunog.

Parang palakang napatalon ang puso ko sa gulat. Tuloy-tuloy ang pagring ng cellphone. Muli ko

itong dinampot. Unknown number ang tumatawag. Naglakas-loob akong sagutin ang telepono.

“Hello?”

Parang may umiiyak sa kabilang linya. Babae, babae ang umiiyak, sa isip ko. Hindi ko

masyadong maintindihan ang kanyang sinasabi. Pero parang nagmamakaawa.

Biglang may kumatok sa pinto ng cubicle. Agad na naputol ang linya.

“Ay putang ina...may tao po,” nakalimutan kong nasa Japan pala ako.

“Pasensya na po,” Pilipino din pala ang kumatok.

“Walang anuman kababayan,” sagot ko naman.

AWTOMATIKONG BUMUKAS ANG WALLPAPER ng cellphone at lumabas ang mukha ng dalawang babae; ang isa’y matanda na halos kasing edad ko, at ang isa nama’y mas bata na halos kasing edad naman ni Jenny. Hindi maipagkakaila na mag-ina sila dahil hindi nalalayo ang kanilang itsura. Kapwa nakangiti ang dalawang mukha at parang nag-aanyaya sa akin na buksan ko ang cellphone upang makita ko ang iba nilang larawan at upang higit silang makilala.

Sa pagpasada ko sa mga larawan, lumitaw ang mga piktyur ng handaan, kantahan, mga mukhang nakangiti, yakapan, iyanan, at group selfie ng iba’t ibang tao. Tulad ng karaniwang cellphone, ginawa itong imbakan ng mga alaala ng may-ari kahit walang sariling isip. Hanggang sa mapunta ako sa larawan ng nakababatang babae na nakadisplay sa wall paper ng cellphone. Sa tantya ko hindi nalalayo ang edad nila ni Jenny. Maamo ang mukha nito subalit pinatapang ang mukha ng pinakapal na kilay at pulang lipstick ang labi. May ilang mga personal na mensahe sa inbox at outbox ng cellphone, pero hindi ko na ito binasa, dahil parang naguguilt ako.

Nakita ko ang kanyang mga kuhang larawan habang nasa airport, habang sakay ng eroplano, sakay ng bus, sa harap ng matataas na gusali at iba pang mga personal na larawang kuha ng may-ari ng cellphone. Kaunti ko pang pagbusisi sa cellphone, binuksan ko ang mga file sa video recording. Isinaksak ko ang aking earphone para walang ibang makarinig ng panonoorin kong mga video.

Wala naman sigurong masama sa gagawin ko, sabi ko sa sarili. Ibinaba ko ang toilet seat cover ng inidoro bago umupo. Pinindot ko ang play. Tumambad sa unang video ang mukha ng babae. Titig na titig ang mga mata nito sa camera. Mag-isa ang babae na nakaharap sa camera.

Paminsan-minsang niyang inaayos ang kanyang buhok at pinupunasan ang mukha bago tuluyang magsalita.

Hello.. hello... nay...mahirap po itong kalagayan ko ngayon... hindi na ako pinapayagang lumabas ng bahay ng mga amo ko...pati yung cellphone ko kinuha... tuwing Linggo ko lang ito pwedeng gamitin...sabi ko naman, okay lang po, mam at ser, sanay naman akong walang cellphone...tapos nung isang araw, hindi ko na rin makita pati ang passport ko...nung tinanong ko yung amo kong babae kung nakita niya...sabi niya pati passport ko siya na daw muna ang magtatago... wala naman akong magawa kundi ang sumang-ayon sa gusto niya...mahirap kalabanin itong mga amo ko...lalo na kung idinidikdik nila sa akin na sila ang nagpapasahod at nagpapakain sa akin sa dito...kung anuman ang mangyari sa akin nay...

Biglang natapos ang video. Sunod kong binuksan ang pangalawang video. Pinindot ko ang play. Pakaliwa at pakanan na gumalaw ang camera, saglit kong nasilip ang silid na kinalalagyan ng may hawak nito. Tumigil ito sa mukha ulit ng babae sa unang video.

May iniinda na ako simula nang pumasok akong katulong...nung lumapag ang eroplano dito sa Kuwait, pinagpawisan ako agad nang malamig...para akong lalagnatin...sa totoo lang, nung dumating ako dito, gusto ko nang umuwi kaagad...kaso naisip ko na nandito na ako, wala nang urungan...sayang rin ang ginastos ko para lang makaalis agad ng Pilipinas. Sayang ang lahat-lahat ng pagod ko...sayang ang binayad ko sa pag-aayos ng mga papeles... sayang ang placement fee...sayang ang pamasaha...ang bayad sa pagkain, ang bayad sa fixer nag-asikaso ng passport ko...sayang ang downpayment sa recruiter...sayang ang lahat ng ito... sabi ko sa sarili ko kapag hindi ako nagtiis, parang itinaapon ko lang sa inidoro ang lahat ng pagod at sakripisyo ko... para akong nagwalis ng suwerte palabas ng bahay.

Maalinsangan po dito sa Kuwait... malayong-malayo po sa panahon dyan sa Pilipinas...makapal at masakit sa ilong ang alikabok dito...lagi akong napupuwing...matindi rin ang init ng araw dito, nakakapaso sa balat...para akong iniihaw...kaya karamihan ng tao rito... palaging nasa loob ng bahay o opisina lang...hindi katulad diyan sa atin na kahit mainit, sariwa naman ang hangin at presko sa pakiramdam...lahat ng bahay dito may aircon...lagi tuloy akong inuubo at makati ang lalamunan...e, ang mahal pa naman ng luya rito kaya hindi ako makapagluto ng salabat...dyan sa atin, sa likod-bahay lang nakatanim ang luya...pwedeng kumuha kahit anong oras... dito bawat galaw may bayad...kulang na lang pati sariwang hangin kailangang bilhin.

May kung anong narinig ang babae kaya agad niyang pinatay ang telepono. Lalo akong nanabik na malaman ang kanyang kuwento. Binuksan ko ang sumunod na video sa pagbabakasali na itutuloy ng babae ang kanyang salaysay tungkol sa buhay niya sa Kuwait. Hindi ako nabigo. Sa pagpindot ko ng play, muling bumungad ang mukha ng babae.

Akala ko nay dumating ang amo ko kayo pinatay ko kaagad ang telepono...nasaan na nga ba ako? Ah...tungkol dito sa Kuwait...may mga panahon dito nay na tinatalo ang init ng sobrang lamig...parang ngayon, para akong nasa mundo ng yelo nay...ewan ka ba...lalo kung gabi...paiba-iba ang panahon dito, yung parang nakakaloko na...pakiramdam ko tuloy pinagkakaisahan ako ng sitwasyon...saka sa taas ng mga bilding dito, hindi mo na makita ang langit...bihira akong makakita ng mga bituin sa gabi...hindi tulad diyan sa atin, hapon pa lang, sumisilip at nangungumusta na ang nakangiting buwan at paisa-isang lumalabas ang mga bituin. Alam mo nay, kapag nalulungkot ako, bumubulong ako sa hangin...pinakikiusapan ko itong dalhin sa inyo ang aking mga yakap at halik... ang totoo nay, nami-miss ko yung paghaplos ng amihan sa pisngi ko...yung banayad at mapanghalina nitong dampi. Ibang-iba dito nay...sa atin, madali mong malalaman kung parating na ang tag-ulan... sa

pagsapit ng takipsilim...dinig na ang pagkokak ng mga palaka sa palayan... o kaya alam mong tatagal pa ang tag-ulan kapag hindi maubos-ubos ang mga nahuhulog na salagubang sa niyuyugyog na puno ng mangga. Dito ang lalaki ng mga ipis at langaw...para na silang mga halimaw...ganun pa rin ang trabaho ko rito nay, gigising ako ng alas kuwarte ng madaling araw...dapat nakapagluto na ako ng almusal at nalinis ang banyo... dapat nakapag-init na ako ng tubig dahil hindi makaligo ang mga amo ko gamit lang ang malamig na tubig... may heater naman ang shower, kaso gusto raw nila yung bagong kulo ang ihahalo sa tubig-pampaligo... ayaw nila ng malamig na tubig kahit kasing kapal naman ng balat ang kalabaw ang mga balat nila...nung nagsaboy ata ng kaarteahan ang Diyos, sila ang sumalo sa lahat. Ayaw na ayaw ng mga amo ko na nakakikita ng ga-hibla ng buhok sa sahig ng banyo...parang diring-diri sila sa sariling buhok at balahibong nalalagas sa kanilang katawan...lagi kong kinukuskos nang maigi ang inodoro para matiyak ko raw na mamatay ang mikrobyo at matanggal ang amoy ng tae...ayaw daw nila ng mabaho...e natural tae yun e di mabaho..haha! Mga putang ina! E di huwag silang tumae! Kapag ako napuno, pupunuin ko ng tae ang bibig nila...lintik lang ang walang ganti! Ayaw nilang gumamit ng air freshener dahil may hika ang amo kong lalaki. Ang laki-laking tao, hikain!

Napatingin ang babae sa kanyang relo at muling humarap sa camera ng telepono.

Teka nay, kailangan ko na pala magluto. Balikan kita mamaya.

Muli kong pinindot ang play ng sumunod na video.

Gabi ngayon dito nay...tulog na ang mga amo ko...naalala mo nay nung minsang nag-video chat tayo, napansin n'yo yung pasa sa magkabilaan kong pisngi? Sabi ko nun, epekto lang iyon ng matinding init dito sa Kuwait... pero ang totoo nay, sinampal ako ng amo kong babae.

Saglit na napatigil ang babae sa pagsasalita. Parang iiyak, pero pinigil ang sarili.

Bakit daw ako naglalagay ng pabango...para daw ba iyon mister niya...ang landi-landi ko raw...puta daw ako, katulad ng iba pang mga Pinay dito nay...puta daw kaming lahat!

Putang ina niya, bulong ko sa sarili.

Pinagmumura ako nay...gustong-gusto kong gumanti... gusto kong murahin din siya nang sunod-sunod...ang ingudngod ang mukha niya sa sahig para mabura ang peke niyang kilay. Pero wala akong nagawa nay kundi ang umiyak at tahimik na saluhin ng aking mga pisngi ang kanyang mga sampal... hindi ko yun sinabi sa inyo nay para hindi kayo mag-alala. Pero ngayon, gusto kong magsumbong... wala akong kakampi dito nay, kayo lang...sana nandito kayo ngayon para ipagtanggol ako... namamanhid na itong pisngi at mukha ko dahil sa lamig na gumagapang sa buo

kong katawan nay... naninigas na ang panga ko nay...nay, ano bang nangyayari sa akin? Nay naririnig n'yo ba ako?...

Pinindot ko ang pause at huminga nang malalim. Naku, kung ako lang ang nanay mo, sumugod na ako dyan sa Kuwait. Naginginig ako sa galit. Napansin ko na lang na naiyak na rin pala ako sa panonood. Pumilas ako ng tissue paper na parang nakalaylay na dila sa lalagyanang nakadikit sa pader ng cubicle. Pinunas ko ito sa luhaan kong mga mata. Walang hiyang mga amo 'yan. Hija, dapat lumaban ka, huwag kang magpapaapi, sabi ko na parang kinakausap na rin ang naka-pause na mukha ng babae sa screen ng cellphone. Tiningnan ko ang oras sa aking relo. May oras pa ako para mapanood ang natitirang mga video. Muli kong pinindot ang play ng pinanood na video. Biglang nabuhay ang babae sa screen na parang yelong pinatigas sa freezer.

Wala akong kalaban-laban dito nay... naalala ko ang sabi ninyo sa akin na kung sinasaktan na ako ng mga amo ko, dapat akong matutong lumaban...pinanghawakan ko yun nay. Kaso dalawa sila... mag-isa lang ako...ginawa ko ang lahat nay para hindi nila ako makuhang saktan. Sinunod ko ang lahat ng gusto nila...tiniyak kong malinis na malinis ang bahay, huwag lang silang makakita ng maipupukol na puna sa akin...kinikiskis ko nang mabuti ang sahig para matanggal ang anumang kumapit na dumi...walang alikabok ang dapat makita sa mga sulok at singit ng buong bahay... makintab dapat ang lahat ng muwebles. Akala ko noon pagdating dito, maiiwan ko ang lahat-lahat ng problema natin diyan...pero nandito pala ang problema nay...para akong nasa impiyerno ngayon nay... kung kailan ako umalis ng Pilipinas, saka ako lalong naghirap. Parang mantsa ang problema na hindi maalisis kahit anong pagkuskos ang gawin ko nay...kung minsan, nakakatulugan ko na ang pag-iyak...magigising na lang akong basang-basa ng luha ang unan... dito, ang kasabay ko lang para masaksihan ang pagsapit ng bagong umaga ay ang kulay gintong orasan na inadornohan ng makikintab pero pekeng diyamante... nakasabit ito sa dingding ng aking silid...parang malaking matang laging nakamatyang sa akin.

Ipinakita ng babae ang orasan sa kanyang silid at ibinalik ang camera sa kanyang mukha.

Kapag hindi naman ako dinadapuan ng antok, nakikipaglaro ako sa aking anino... tulad ng ginagawa natin noon kapag wala tayong kuryente. Gumagawa ako ng anino ng aso, ng ibon, ng paruparo gamit ang aking mga kamay...minsan natakot ako kasi ang nagawa kong anino ay parang halimaw...akala ko nababaliw na ako...yun din ang sabi sa akin ng amo ko nang makita niya akong mag-isang nakangiti at palihim na natatawa...bigla niya akong hinagisan ng tubig sa mukha. Walang bintana sa silid ko nay... para akong nasa kahon na hindi mabuksan-buksan..hindi dito makapasok ang hangin at liwanag. Aaminin ko sa inyo nay, pagod na rin ako... para akong robot na mabilis na naubusan ng baterya. Sa gabi, bago umuwi ang mga amo ko, dapat nakapagluto na ako ng hapunan. Kahit nagtitinda sila ng karne, ayaw nila itong ulam. Gusto nila ay isda...e ang siste, yung amo kong babae ang arte-arte...ayaw niya daw ng malansang isda...meron bang ganun? Gumawa daw ako ng

paraan na hindi maging malansa ang isda...buti na lang, naalala ko yung itinuro sa amin sa tesda na para mawala ang lansa sa isda, ibabad namin ito sa pinaghugasan ng bigas... dapat maayos ang pagkakasalansan ng mga gamit sa kusina... huwag na huwag daw akong magkakamali na makabasag ng pinggan. Wala dapat matitirang malansang amoy sa mga kutsara, baso at kutsilyo. Sa kuwarto naman, kapag iyon ang nililinis ko, nakabantay lagi sa akin ang amo kong babae...para siyang pulis na nakamatyag sa akin habang naglilinis ako...kahit hindi niya sabihin, alam ko na nagdududa siya sa akin na baka meron akong nakawing alahas. Aaminin ko nay, noon lang ako nakakita ng naparaming alahas, ang kikinang at ang bibigat, lahat gawa sa ginto at tatad ng diyamante...isa pa iyon sa kanilang negosyo... yung pagtitinda ng karne, pandagdag lang sa kita nila...nakita ko minsan na hawak ng babae kong amo yung kahon ng mga alahas...tapos biglang nahulog yung lalagyanan ng alahas at natapon ang laman nito. Siyempre agad akong tumulong...nung damputin ko na yung ilang alahas, bigla akong binatang at sinampal ng babae kong amo...huwag na huwag ko raw hahawakan o titingnan ang kanyang mga alahas. Simula nun, parang lalong uminit ang dugo sa akin ng babae kong amo...nadagdagan pa ito nung nakita niyang tinulungan ako ng kanyang asawa na bitbitin sa kusina ang pinamili nilang grocery. Para akong lalamunin ng amo kong babae nay... takot na takot ako nun...masyadong selosa ang mga babae dito...kuwento nga ng iba pang mga katulong na Pilipino dito nay, huwag daw akong mag-aayos, huwag maglalagay ng make-up, lalong huwag magpapabango...dapat wala daw akong amoy dahil kahit iyon pwedeng pagmulan ng selos ng babaeng amo.

Ipinakita ng babae ang kanyang mga kamay. Pilit itong pinatanda ng panahon.

Kung nakakapagsalita lang ang mga kamay ko, siguro matagal na itong nagreklamo sa akin...pinutakti na ng kalyo...patay na ang halos lahat ng kuko ko...kung minsan namamanhid ito... hindi ko na lang pinapansin.

Ibinalik ng babae ang camera sa kanyang mukha.

Nay, nanginginig ang katawan ko ngayon...lamig na lamig ako nay...hindi ko maramdaman ang sarili kong hininga... hindi ko alam kung tumitibok pa ang puso ko...yakapin nyo naman ako nay kahit sa panaginip lang. Anong oras na ba?... hindi ko alam...ang bilis ng takbo ng oras dito... hindi ko mahabol-habol...gusto ko mang angkinin, napakailap...hindi lang cellphone at passport ko ang hawak ng mga amo kundi, pati ang aking oras...sila ang nagsasabi kung anong oras ako matutulog, kung anong oras ako kakain, kung anong oras ako maglalaba, mamalantsa... sila ang nagtatakda ng oras sa bawat galaw at kilos ko habang nasa pamamahay nila...diyan sa atin nay, lagi akong malaya...malaya akong maglakad, tumatakbo, umakyat ng puno, maligo sa ilog...

Tuluyang humagulgol ang babae. Pati ako nadala sa kanyang hinagpis. Matapos mahimasmasan, pinunasan ng babae ang kanyang mukha. Inayos ang mahaba niyang buhok. Uminom ng tubig. Ngumiti na parang walang nangyari.

Siya nga pala nay, nakuha ba ng itay ang ipinadala kong relo...pakisabi na ingatan niya iyon...matagal-tagal ko rin iyong hinulug-hulugan bago ko matapos bayaran...palitan na lang kamo ng baterya kapag hindi na gumagana ang braso at kung parang nanigas na...baka nalamigan lang ang mga turnilyo kaya hindi gumagana. Huwag niya kamo isasanla, liban na lang kung kailangan n'ya talaga ng pera. Kaunting tiis muna nay, makakaraos din tayo...gustong-gusto ko na rin talagang umuwi...alam mo nay, noong una, magaang lang ang trabaho ko rito sa bahay ng mga amo ko...hindi naman kasi kalakihan ang bahay, kaya sa isip-isip ko, ang dali-daling linisin...kayang-kaya. Buti at wala silang anak kaya menos sa trabaho ko...baog yata ang babae...maliliit lang naman ang mga silid dito sa condo na tinutuluyan namin. Ang alam ko, may iba pang mga Pilipino dito sa bilding nay...kaso bihira kaming magkita-kita...depende sa amo kung mabait o hindi. Suwerte yung mga napunta sa mababait na amo, kasi may day-off sila at pwedeng lumabas-labas ng bahay. Noong nakaraang linggo, bali-balita dito na isang Pinay ang tumakas sa amo niya...hindi daw kasi siya pinapakain... ang hindi niya alam, delikado din sa labas...natagpuan na lang daw na patay sa gitna ng disyerto... ginahasa pa raw bago patayin. Nabalitaan nyo ba iyon nay diyan sa atin? Ako, nung nabalitaan ko yun nay, nag-isip-isip din ako na kung sakaling sa akin mangyari ang ganun, ipapasa-diyos ko na lang ang lahat...kung delikado sa loob ng bahay ng mga amo namin, mas delikado sa labas...kaya wala kaming kawala nay. Ako nay, mukhang minalas din yata...sa mga unang buwan lang nagpakita ng kabutihan ang mga amo ko...pinapayagan nila akong lumabas ng bahay, may day-off pa...pero nung nabalitaan nila na may mga Pinay na tumatakas, nagsimula silang maging istrikto...hindi nagtagal, unit-unti na ring lumabas ang kanilang sungay at totoong ugali nay. Para silang nagbago ng anyo at naging halimaw. Pinabigat lalo ang trabaho ko...ayaw nilang makita na wala kong ginagawa, sayang daw ang bayad nila sa akin...buti na lang, nakatulong sa akin na sa murang edad, banat na ako sa trabaho...mula sa pag-igib ng tubig sa nag-iisang balon sa atin hanggang sa pagwalis ng mga nalalaglag na tuyo at di maubos-ubos na dahon ng punong santol sa harap ng bahay natin...nakatulong 'yun sa akin para tumagal-tagal dito nay...pero aaminin ko, kahit magtatatlong taon pa lang ako rito, gusto ko na talagang umuwi. Gusto kong tumakas...pero hindi ko alam kung saan ako pupunta...para akong nahulog sa isang patibong na wala akong kamalaya-malay. Kapag nakakaramdam ako ng takot, naninigas ang mga binti at paa ko...hindi ako makahakbang nay. Hindi ako makagalaw...nay, takot na takot ako ngayon...parang mga aspileng nanunusok ang lamig sa buo kong katawan.

Biglang namatay ang video kasabay ng pagpatay ng ilaw sa loob ng c.r. Sandali lang at muli ito bumukas. Nakaramdam ako ng lamig sa buong paligid. Mukhang lumakas ang airconditioning ng airport. Napahalukipkip ako. Nanatili akong mag-isa sa c.r. at naramdaman ko na may kung anong lamig na humaplos sa aking batok. Kinilabutan ako't tinayuan ng balahibo. Tahimik na tahimik ang buong c.r. Sinakop ito ng lamig na para akong nasa-freezer. Agad kong pinindot ang natitirang recording ng babae sa cellphone. Dama ko ang bigat na kanyang pasan-pasan. Naroon ang awa na sana'y ligtas siyang makauwi ng Pilipinas.

Alam mo nay ang malala, hindi nila ako pinagagamit dito ng banyo...sa kuwarto ko ako umiilhi at dumudumi gamit ang binili nilang arinola para sa akin...sabi ko sa sarili ko nay, sanayan lang ito...haha! Para akong aso na pinapatae lang sa tabi-tabi nay.. Biruin mo yun nay! Matatanggap mo ba iyon nay?...haha! Putang ina talagang buhay ito nay!! Nay...nay...nay... Pero nung una ko iyong gawin, wala akong ginawa kundi buong araw na umiyak...bakit nila ginawa iyon?...baka raw mahawa ko sila ng sakit...sabi ko naman, wala po akong sakit mam, ser dahil bago kami tinanggap ng agency, kung anu-ano ang pinaggagawang inspeksyon sa aming katawan para lang matiyak na malusog kami, malinis at walang dalang nakahahawang sakit bago lumipad palabas ng bansa. Naaalala ko, pinatuwad kami at sinilip ang aming puwet ng doktor ng agency...para daw malaman kung may bulate ako...binuklat-buklat ang aking puwerta para daw malaman kung wala akong itinatagong sa katikati sa katawan...kahit nga yung ngipin ko na kinakitaan lang ng kaunting bulok at pwede pang ipa-pasta, e binunot agad kahit hindi pa naman sira at umuuga...sabi nila, baka daw pagmulan ng mabahong hininga. Huwag na huwag ko daw akong uubo at babahing sa harap ng mga amo ko...kabastusan daw iyon ng mga kasambahay na ayaw na ayaw ng mga dayuhang amo...binigyan pa kami ng manwal nay na naglalaman ng mga dapat at hindi naman dapat gawin...laging maging magalang, at mabait...kahit hindi daw namin kasalanan aminin na lang sa halip na lumala pa ang problema. Huwag daw kaming sasagot na pabalang...huwag kaming titingin na diretso sa mata ng mga amo...mahinahon dapat ang aming pananalita kapag kinakausap sila... bawal magsuot ng kahit anong abubot sa katawan...mas maraming ipinagbabawal sa mga pwedeng gawin...kulang na lang na sabihin ng manwal na huwag kaming huminga. Awang-awa ako sa sarili ko nay, awang-awa, para akong basahon paulit-ulit na inapakan at niyurakan ang dangal. Nay...nay... nasaan na kasi kayo?! ‘ Yung pinakahuling litrato na pinadala ko sa inyo sa pm sa facebook, napansin ninyo pala ‘yung pasa ko sa braso...e, sa katangahan ko habang naglalampaso ng sahig, nabangga ako sa kanto ng malaking freezer ng mga amo ko dito sa bahay... noong una, hindi ba ang sabi sa atin ng recruiter, negosyante ng baboy ang magiging mga amo ko...totoo naman iyon...pero laking gulat ko na dito pala nila itinatago yung mga binebenta nilang mga karne...kung hindi pa sila inireklamo ng mga kapitbahay namin, e hindi pa sila bibili ng malaking freezer... hindi kasi nagkakasya lahat ng ibinebentang nilang karne sa ref kaya yung iba na hindi mailagay sa ref ay mabilis na nabubulok hanggang sa magkaroon na ng uod... mabilis kasing mamaho ang karne dito, lalo na yung karne ng mga tupa. Iyon pa naman ang gustong-gustong kainin ng mga taga-rito...alam nyo naman na may pagkabarar ang mga amo ko...kung hindi ko pa ipapaalala sa kanina na dapat na akong mag-suweldo, hindi nila ako babayaran...lagi daw nilang nakakalimutan... sus, pero ang totoo, gusto nila akong isahan...ako minsan lang nakatikim ng karne ng tupa...kapag naaalala ko kasi ang maamo nilang mukha, hindi ko makuhang nguyain at lunukin ang kanilang karne...masarap lagi ang ulam namin dito nay. Iyon naman ang maipagmamalaki ko...aba, tayo ata ang angkan diyan sa atin na kilala sa pagiging mahusay sa kusina...tamang alat, tamang tamis, tamang mga sangkap at rekado...kaya habang nagluluto, tinitiyak kong mabango at masarap

ang pagkain namin. Pero nay, sa atin-atin na lang muna ha...nung matikman ng amo kong lalaki ang luto ko, parang lagi na niya akong nginingitian...ako naman, siyempre parang walang nakita...sa halip na matuwa at kiniligin ako, mas lalo akong nakaramdam ng takot.

Pinindot ko ang play ng sumunod na video. Lumabas ang mukha ng babae subalit nakabalot ng tela ang kanyang buhok.

Nay, gusto kong magsumbong sa inyo...nung isang araw, galit na galit sa akin ang babae kong amo...ipinakita niya ang kuto na nakuha niya sa kanyang buhok... nahawaan ko daw siya. Sabi ko, mam, wala po akong kuto...kahit kalbuhin ninyo ako, wala kayong makikita. Tapos bigla niyang kinuha yung gunting sa drawer... para itong naging mabangis na halimaw na nginatngat ang mahaba at makapal kong buhok... wag po mam, wag po! ...iniilag ko ang aking ulo...sinasalag ko ng braso ang talim at tulis ng gunting..aray! ...tama na po mam...paulit-ulit kong pagmamakaawa sa kanya. Pero parang sinapiyan ng masamang espiritu ang amo ko...galit na galit ito sa mahaba at makapal kong buhok...parang inggit na inggit kumpara sa kanyang manipis na nga ay unti-unti pang nalalagas na buhok...kung hindi dumating ang lalaki kong amo, tuluyan na akong nakalbo.

Inalis na babae ang telang nakabalot sa kanyang ulo. Nang makita ko ang kalagayan ng kanyang buhok, wala akong nagawa kundi ang maiyak. Para itong isang palayan na nanunuyo at naging bitak-bitak ang lupa sanhi nang matinding sikat ng araw.

Galit na umalis ang babae habang pinagmumura ako...winalis ko sa sahig ang sarili kong buhok na biglang nagpaalam sa aking katawan...wala akong nagawa kung mangiyak-ngiyak na inilagay sa basurahan ang bahagi ng aking pagkatao... sabi ko sa sarili ko, di bale, tutubo naman ito ulit...di ba nay?...hindi pa dun natapos ang kalbaryo ko nay. Ikinulong nila ako sa bodega ng halos isang buwan para daw matuto ako...hindi pinakain nang maayos...puro tubig at kaning baboy na inuuod na ibinibigay nila sa akin...sa gutom, tiniis kong lunukin iyon nay... tiniis ko hanggang sa magmaakaawa akong palabasin na nila...kung hindi pa ako nagkasakit, hindi nila akong pakakawalan para ipatingin sa doktor.

Natapos ang video. Nabuo sa damdamin ko ang galit at hinagpis na kahit hindi ko kilala ang babae sa cellphone, alam ko naman na kababayan ko siya. Ilan pa kaya sa ating mga kababayan ang nakararanas ng ganito? naitanong ko sa sarili. Masakit man sa loob, pinindot ko ang play ng ikalawa sa huling video. Nagkatitig muli ang mukha ng babae sa kamera, labis ang ibinagsak ng kanyang mukha. Humpak ang kanyang pisngi, malalim at maitim ang paligid ng kanyang mga mata. Para siyang ilog na nanuyo at hindi na dinadaluyan ng tubig. Bagaman hirap sa pagsasalita, muling nagsalaysay ang babae sa cellphone.

Isang gabi nay, may halimaw na pumasok sa kuwarto ko...nakapatay ang ilaw...

pero alam ko ang halimaw na iyong kung sino siya...sir, no, stop it sir, sabi ko, diyos ko, huwag po, parang awa niyo na...hindi ako nakapanlaban nay...ang higpit ng kapit niya sa aking braso habang may nakaturok na patalim sa aking leeg...huwag daw akong gagalaw at sisigaw kundi papatayin nya ako. Pinasok ng ari ng halimaw ang puwerta ko, hindi nakuntento, pati puwet ko nay...ang sakit, ang hapdi...umabot sa aking kaluluwa ang pambubusabos niya sa aking katawan. Nay, putang ina, bakit nila tayo ginaganito?! Nay...tulungan ninyo ako...nagawa niya ang gusto niyang mangyari...wala akong ibang naisip kundi ang tumakas kinabukasan...nay, ito na siguro ang huling video ko nay...alam kong may dahilan ang diyos kung bakit ito nangyari sa akin...paalam nay... mahal na mahal ko kayo.

Natapos ang video na nakatutok lang sa kisame habang tuloy-tuloy sa pag-ikot ang isang ginintuang ceiling fan. Tuloy-tuloy na maririnig ang hikbi ng isang babae. Nawala ito hanggang sa dumilim ang buong screen.

Sa huling video, muling nagpakita ang babae. Nakatitig lang ito sa camera. Bigla siyang hinampas ng martilyo sa ulo. Mabilis na nawalan ng malay ang babae. Kita sa video ang paghatak ng kanyang duguang katawan sa sahig. May apat na paang paroo't parito habang nakatitig sa camera ng cellphone ang babae. Tulong-tulong na binuhat ng apat na kamay ang duguang katawan ng babae at ipinasok sa freezer. Nang natapos ito, may kamay na lumapit sa kamera ng cellphone at agad itong pinatay.

Agad natapos ang video. Hindi ako makapaniwala sa aking napanood. Hindi iyon pekeng dugo. Hindi iyon gawa-gawang krimen. Gusto ko sanang magsumbong. Pero kanino ako hihingi ng tulong? Nanginginig ang buo kong katawan nang iniwan ko ang cellphone sa loob ng cubicle bago ako lumabas. Dumiretso ako sa salamin at agad na naghilamos. Muling nagpatay-sindi ang ilaw sa loob ng c.r. Sa pagtingin ko sa salamin, nakita ko ang isang babaeng bigla na lamang sumulpot sa aking tabi. Hindi ko gaanong maaninag ang kanyang mukha. Tahimik itong tumabi sa akin at naghugas ng kanyang kamay bago tuluyang nagsalita.

“Pilipino po kayo?”

“Oo, pauwi na rin ng bayan natin sa wakas. Ikaw anak, saan ka galing?” tanong ko.

“Sa Kuwait po nay, kalalapag lang ng eroplano namin. Connecting flight dito sa Narita airport.”

Nginitian ako ng babae. Ngumiti ako pabalik.

“Sige po nay, ingat kayo.”

“Ikaw rin, anak.”

Mula sa salamin, nakita kong pumasok ang babae sa pinanggalingan kong cubicle. Sa pagsara niya ng pinto, nasilip ko sa siwang sa ibaba nito ang pagpulot niya sa

iniwanan kong cellphone sa sahig ng cubicle. Ilang sandali akong nakiramdam. Dahan-dahan akong lumapit sa cubicle at inilapat ang aking tainga sa pinto nito. Parang hinalikan nang malamig na labi ang aking pisngi.

Ilang saglit lang, biglang nagdagsaan sa pagpasok ng c.r. ang mga babaeng pasahero ng kalalapag lang na eroplano. Nabulabog ang katahimikang bumalot sa paligid. Para akong nagising mula sa isang masamang bangungot. Isang Pilipinang pasahero ang nagtanong sa akin kung gagamitin ko ang cubicle na kinatatayuan ko. Sabi ko hindi dahil may tao sa loob nito. Binuksan ng babae ang cubicle.

“Si nanay o, ulyanin na. Wala naman pong tao e,” biro sa akin ng babaeng bagong dating.

Sa hindi ko maipaliwanag ang pangyayari, biglang naglaho ang babae na nakita kong pumasok sa cubicle. Wala na rin ang cellphone. Hindi ako nakapagsalita, parang naputol ang aking dila. Mabilis akong lumabas ng c.r. at naglakad palayo. Sinakmal ng lamig ang buo kong nakatawan. Napahalukipkip ako. May kung anong sumanib sa aking katawan na hindi ko maintindihan.

Nakasabay ko ang iba pang mga pasaherong pasakay ng eroplanong pauwi ng Pilipinas. Kinakausap ako nila na parang kilalang-kilala nila. Tinatawag nila ako sa ibang pangalan. Gusto kong sabihin na hindi ako ang babaeng tinutukoy nila. Subalit kung ano ang nais kong sabihin, ibang salita ang lumalabas sa aking bibig.

“Sa wakas Joanna! Makakauwi na tayo, miss na miss ko na ang Pilipinas,” sabi sa akin ng babaeng kasunod ko sa pila.

Joanna? Sinong Joanna? Gusto kong sabihin na hindi ako si Joanna. Gusto kong sabihin na hindi ako ang babaeng tinutukoy ng aking katabi sa pila pasakay ng eroplano. Subalit walang lumabas na pagtangga sa aking bibig. May kung anong mas malakas na pwersang nagdidikta kung ano ang aking sasabihin, kung ano ang aking magiging sagot.

“Ako rin Rebecca, gustong-gusto ko nang makita ang nanay para mayakap siya, para makita na ulit ang aking pamilya,” sagot ng kung sinong nagdidikta sa nais kong sabihin.

Hatak-hatak namin ang kani-kaniyang mga maleta at mga bagaheng de gulong. Ipinakita namin ang aming ticket at pasaporte bago tuluyang makapasok ng eroplano. Mababasa sa aming mga mukha ang pananabik na muling makalapag sa lupa ang aming mga paa sa sariling bayan at upang makitang muli sa wakas ang nilisang bansa. Habang pasakay ng eroplano, hindi mawala sa aking pandinig ang tinig ng babae sa cellphone. Patuloy ang kanyang paghikbi at pahingi ng tulong. Parang minumulto pa rin ako ng kanyang pag-iyak at pahingi ng saklolo.

Sumakay ako ng eroplano at dumiretso sa upuang nakatalaga sa akin. Maingay ang paligid dahil sa tuloy-tuloy na pag-uusap ng mga Pilipinong kasabay ko sa biyahe pauwi. May iba pa ngang nagpapalakpakan at sumisigaw ng “Mabuhay Pilipinas, heto na kami!” Nakipalakpak rin ako. Basta ang naramdaman ko parang kilalang-kilala nila ako at kilalang-kilala ko sila. Nakatabi ko sa upuan ang babaeng kausap ko sa pila, ang nagpakilalang si Rebecca. Panay ang kuwento niya sa akin na parang bang matagal na kaming magkakilala. Patuloy siya sa pagtawag sa akin ng Joanna. At tulad ng dati, may kung anong puwersa hindi ko matanggihan at mistulang nagpapaubaya ang aking katawan at isip na sundin ito sa idinidikta sa aking kamalayan. Sa hindi ko maunawaan na dahilan, naramdaman ko ang muling pagyakap sa akin ng lamig.

Napahalukipkip ako at mas bumilis ang tibok ng puso. May mga eksenang pumapasok sa aking isip. Mga eksena na hindi ko matandaan kung saan at kailan nangyari. Naroon ang pagdumi sa arinola sa sariling silid, ang nakamatyang sa akin na relong nakasabit sa dingding, ang paggupit sa makapal at mahabang kong buhok, ang mga pananakit at pananampal, ang pambubusabos sa aking katawan ng isang halimaw, ang pagpukpok sa aking ulo ng martilyo, ang malansa at pulang-pulang dugong dumaloy sa aking mukha, ang paglagay sa aking katawan sa loob ng freezer.

“Uy, Joanna, ano ka ba?! Kanina ka pa nakatulala diyan. Hindi ka ba natutuwa at sa wakas makakabalik na tayo ng Pilipinas?”

“Siyempre natutuwa, pero may halong lungkot din,” sagot ko.

“Baliw! Bakit ka naman malulungkot, aber?”

“Uuwi akong naiwan ang katawan sa Kuwait,” sabi ko.

“Hay naku, Joanna, hindi kita maintindihan. Anong naiwan ang katawan, ang sinasabi mo riyon?” tanong sa akin ni Rebecca.

Gusto kong sabihing ako ito, hindi si Joanna. Subalit malakas ang kapit sa akin ng kaluluwang naging lunan ang aking katawan. Hindi nagtagal, sa halip na labanan ang pagsapi, nagpaubaya ako sapagkat naiintindihan ko ang panaghoy ng kaluluwang nagnais bumalik sa bayang sinilangan upang muling makapiling ang pamilyang nilisan. Sino ba naman ako para tumanggi? Noon ko naisip na kailangan ni Joanna ng katawan upang magkuwento ng mapait na nangyari sa kanya sa Kuwait. Sa ganitong paraan man lamang matulungan ko ang aking kababayan na biktima ng pagkakataong hindi niya kailanman ninais.

Sa pagsanib ng kaluluwa sa akin ni Joanna, higit kong naunawaan ang trahedyang kanyang kinasadlakan. Naramdaman ko ang hinagpis na bitbit ng kanyang lagalag na kaluluwa. Nadama ko ang hapdi at kirot ng mga pananakit sa kanyang katawan.

Napaluha ako sa pambubusabaos sa kanyang pagkatao.

“Tingnan mo itong babaeng ito, pauwi na nga tayo ng Pilipinas, ngayon ka pa nagdadrarna dyan,” sabi sa akin ni Rebecca.

“Masaya lang ako Rebecca,” sabi ni Joanna gamit ang aking bibig at tinig.

Sa pag-iyak ni Joanna gamit ang aking luha, gamit ang aking mga mata, mas naging malinaw sa akin ang lahat-lahat. Sa tindi ng nasa niyang muling makapiling ang pamilyang iniwan sa Pilipinas, nilampasan niya ang kamatayan. Kinailangan ng kanyang kaluluwa na maglakbay at gawing lunan ang katawan ng kanyang kababayan. Mas nanaig ang kapangyarihan ng pag-ibig laban sa tinamong dahas ng kanyang katawan. Nawala man ang kanyang hininga, hindi maglalaho ang kanyang alaala.

Gamit ang aking kamay, binuksan ni Joanna ang bintana ng eroplano. Parang itong dumilat na higanteng talukap upang muling masulyapan namin ni Joanna ang kaulapan at kalupaan na sabay naming binibagtas gamit ang aking katawan, na kabasay naming nilalakay kasama ang ibang mga lagalag na katawan at kaluluwang lunan ng eroplanong pabalik ng Pilipinas. Papasikat na noon ang araw. Sabay-sabay naming nasaksihan bukanliwayway na bumati sa mga kaluluwang lunan ng eroplano. Payapa na noon ang aming paglalakbay. Saglit lang at agad sinakop ng dilim ang kalangitan. Sunod-sunod na kulog at kidlat ang sumalubong sa aming sinasakayang eroplano. Niyuyugyog ang aming sinasakyan nang malakas na hangin. Nasigawan at nataranta ang mga pasahero. Kanya-kanyang tawag ng kilalang santo. Wala akong nakagawa kundi ang mapasigaw na rin.

TULOY-TULOY NA PAGKATOK SA PINTO ng cubicle ang gumising sa akin mula sa pagkakaidlip. Hindi ko namalayang nakatulog ako sa loob ng cubicle. Mabilis kong inayos ang aking sarili at binuksan ang pinto. Bumungad sa akin ang isang babae, na sa hinuha ko’y hindi nalalayo sa babaeng napanood ko sa napulot na cellphone. May hawig ito kay Joanna. Muling nagpatay-sindi ang ilaw. Para akong na malikmata.

“Pasensiya na po nay. Itatanong ko lang kung may nakita kayong cellphone dito?” tanong sa akin ng babae.

“Oo, ito,” mabilis kong ibinigay ang cellphone sa babae.

Sa pag-abot ko ng cellphone, hinawakan ng babae ang aking kamay. Parang umurong ang aking dila. Sagad sa buto ang angking lamig ng kamay ng babae. Mabilis akong lumabas ng cubicle. Inihatid ako ng titig ng babae palabas ng c.r. Nawala ang anumang takot na aking naramdam dahil sa ipinabaon niyang ngiti bago ako tuluyang lumabas ng c.r.

Nakasabay ko sa paglakad ang iba pang mga pasaherong Pilipino na pauwi ng Pilipinas. Sa gitna ng mga nagmamadaling paa, wala akong ibang ginawa kundi ang tahimik na umusal ng dasal para sa babaeng nasa cellphone sa loob ng cubicle ng Narita airport.

Kumpisal ng Isang Anak Para kay Bien Lumbera

Joi Barrios-Leblanc

Labindalawa ako nang yumao si Itay.
Kaya't kapi-kapiraso ang mga alaala:
Pulang kotseng laging nakikipagkarera,
tsokolate't sorbetes pagkatapos ng klase,
at ang lumang Cubao: Kobe chicken,
Ma Mon Luk siopao,
mga libro sa Vasquez,
COD display tuwing Pasko.

Dalawampu't dalawang taon nang nakalibing si Itay.
Kaytagal ko ring kapiling ang mga pananda
ng kanyang pagkawala:
mga tulang laging nakaluksa,
pusong palipat-lipat ng pagsuyo,
labing-apat na guhit sa kaliwang pulso.

Madumi't maingay na ang Cubao.
Natakpan na ng malaking gusali
ang paaralan ng aking kabataan.
Siksik ang trapiko't
sa paligid ay pawis at alikabok.

Tatlumpu't apat na ako.
Sa pagitan ng Prozac at Lithium,
sa pagitan ng psychiatrist at psychic,
sa di-mabilang na pagpoproseso't pagsusuri,
ika'y dumating,
ama na aking inangkin,
ama ng aking panulat,
ama sa eskuwela,
ama ng paniniwala't paninindigan.

Nag-iipon ako ng mga alaala:
iyong pagtula sa rali sa harap ng Senado;
mga kasiyahan at parangal,
mahabang martsa papunta ng Bataan.
Pinili kong tahakin ang daan na iyong hinawan,
pinasya kong ikaw ang ituring na magulang.
Mula sa masisikip na kalye ng Cubao,
ama ka na kaakbay ko habang binabagtas,
ang kayraming landas ng pakikibaka't pangarap.

This Child's Confession For Bien Lumbera

I was twelve when Father passed.
So my memories are few:
A red car always racing,
chocolate and ice cream after class,
and old Cubao: Kobe Chicken,
Ma Mon Luk Siopao,
Vasquez Books,
the COD display at Christmastime.

Twenty two years since Father's burial.
How strange still the effects
of his absence in my life:
these ash and black cloth poems,
this rascal heart so fickle,
fourteen lines on my left wrist.
Cubao is dirty and all too loud now.
An ugly skyscraper all but hides
my high school.
Choked and congested
dust meeting sweat.

I am thirty-four.
Between Prozac and Lithium,
between psychiatrist and psychic,
in countless dreams and analyses
you appear,
father of all I adopt,
father of all that I write,
father of my studies,
father of belief and commitment.

I am archiving choicer moments:
your poems read at the rally in front of the senator;
felicitations and honors conferred,
the long march toward Bataan.
I chose to venture onto the path you took,
I chose you as my father.
From the crowded streets of Cubao,
you are father also of my comrades,
beside us on every path that meets with struggle
and with hope.

1996

Kung Halaman si Bienvenido

Vim Nadera

Kung halaman si Bienvenido
Lumbera, púno siya siguro.
Kamagong na ang balat ng troso
Ay gamot gaya ng kritisismo.

Nilanggas niya ang puso't utak
Ng api at nang-aaping antas --
Gamit ang pabigkas at pasulat
Na akda niyang dayap sa sugat.

Nilulunasan niya ang kati
Ng imperyalismong dumarami
Sa dilaw, pula, at kayumangging
Ikinahihiya ang sarili.

O di kaya siya ay mulawing
Nabubuhay sa tuyong lupain?
Tulad nang siya ay ikinarsel
Nang walang pagkain at inumin?

Tibay niya ay napatunayan
Ng barko at iba pang sasakyang
Saksi sa tatag ng kaloobang
Punô ng pagmamahal sa bayan?

Maaari ring siya ay nara
Ginto mula ulo hanggang paa:
Panghugas-buhok ay nasa sanga
Samantalang may pulòt sa bunga.

Kapuwa sila dinadakila
Pagkat may ugat sila sa lupang
Di nila winawalang-bahala --
Kaya pareho silang pambansa.

Berso mula sa *Takipsilim*

Aristotle Pollisco (Gloc 9)

Lalangoy sa dagat, maliligo sa ulan,
Maghahanap ako ng makahiya sa damuhan.
Habang lumalakad nang nakapaa sa putikan,
Ang oras ay ngayon walang tanong na kailan.
Asintahin mga bituwin pagmamasdan ng mabuti,
Magbebenta ng mura 'di bale na kung malugi.

'Wag kang mag-alangan bawasan ang muni-muni,
Dapat 'di ka natatakot, bahala na kung mahuli.
Aking sasabihin ang lahat ng gusto kong sabihin,
Lulusungin ang lahat ng gusto kong sisirin.

Mailap na kasaguta'y aking hahanapin,
Ang mga mahal sa buhay ko ay aking yayakapin.
Lumuhod sa Ama tumingala,
Nang ang maling nagawa mabalewala.

Ang paalam ay isang malungkot na salita,
Lalo na kung marami ka pang hindi nagawa.
Kaya sabihin mong mahal mo s'ya bago mahuli ang lahat,
Kalagan mo ang dilang kagat.

Tapos bumalik sa umpisa para lang humina lahat,
At marinig mo ang tama't tapat.

Dahil ang buhay natin ay hiram
'Di alam kung kailan,
O kung gaano kaiksi ang
Panahong nakalaan.

Buhay natin ay hiram
'Yan ay dapat mong alam,
Dahil ang kahapo'y 'di na natin
Puwedeng balikan.

IKA-26 NG DISYEMBRE

Allan Popa

Hindi na natin malalaman kung ano ang isinulat ni Hesus sa buhangin. Hindi na ito mahalaga. Sabi ng isang pantas, higit na makapangyarihan ito dahil lingid sa ating paningin. Sapat nang napahinto niya ang panahon upang ipatunghay ang pagyukod niya at ang pagtahak ng kanyang daliri sa mga salita sa gitna ng ligalig. Habang nakasakay sa jeep kanina may nasulyapan akong dalawang kabataan na madaliang ipininta sa haligi ng riles ng tren ang pulang-pulang mga titik: RE-BOLUSYON ANG SAGOT SA KAHIRAPAN! Mabilis silang naglaho sa pagi-pagitan ng mga sasakyang hindi makausad. Ang natatandaan ko, natatakpan ng panyo ang kanilang mga mukha. Maliban sa mga mata. Hindi makakayang takpan ang kanilang mga mata.

BORADOR NG MGA LINYANG TUMATAKBO SA ISIP KO

Mesándel Virtusio Arguelles

Sa bundok ang anak
inilahabilin. Kalingain
siyang kabataan ng kalikasan.
Pababa sa Makiling,
madaraan sa gitna ng kalsada
ang mga aso. Tatamaan sila ng liwanag
ng ilaw ng sasakyan
ngunit hindi agad matitinag, mga bantay-
gubat. Kikislap ang pula
sa kanilang mga mata
bago marahang gigilid
upang magbigay-daan. Lilingunin ngunit naglaho na
sa dilim. Huwag mangamba, huwag
mangamba, naroon lamang sila.

ALGORITMO

Niles Jordan Breis

Makalulukso nang kusa
ang mga tabagwang
kahit wala sa kabaong
ang bangkay.
Alingahit ang isang maidadahilan
bago pa ang alimpahog ng ulan.
Anumang kaayusan
ay masusukat sa pagdadangkal,
maisasantabi pati ang lahat
ng diyalekto ng pagkaligaw.
Laging pandiwa ang hangaring huminto
at maaaring magpatuloy--
dito kayo mahuhulog
sa mga bilugang portal at dito rin kayo
lalagos, dobleng layo halos o higit pa.
Sa wika ng pagtataya,
ang Isa ay maaaring binubuo
ng pinagsanib na dalawa at isa
at marahil nga, tatawaging hangganan.
Palibhasa,
hindi kasama sa ating pagtatalo
kung saan nakahimpil dapat
ang totoong kaliwa o kanan.

Tungo sa Pangkalahatang Teorya ng mga Bagay sa Pagitan ng Kamatayan at Panitikan

Amado Anthony G. Mendoza III

(1)

Maliban sa ilang eksepsyong wala sa ating sakmal, walang anumang bagay o nilalang ang mas mabilis kaysa sa liwanag. Iiwan nito sa alikabok maging ang salagimsim ng kamatayan na minsang dumalaw sa mga manunulat. Sa alikabok. Oo, alikabok. Ito lang naman ang kayang dakutin at hubugin ng manunulat upang magtayo ng mga lungsod na magdudulot ng soberanya sa kanyang pag-iisa. Sa kanyang pag-iisang minsang ipinagyabang sa mga kapanalig tulad ng pilat na natamo mula sa kalawanging punyal. Sa kanyang pag-iisang noo'y gabi-gabing niyayakap sa pagtulog. Sa kanyang pag-iisang sumisingaw at naiiwan sa salamin pagkatapos niyang manalamin. Sa kanyang pag-iisang lumagda sa lahat ng unang pahina ng kanyang obra at nanalumpati sa mga lunsad-aklat na dinaluhan at hindi. Sa kanyang pag-iisang ngayo'y ikinahihiya, isinisilid sa pagitan ng mga buntong-hininga at labusaw na taludtod. Tulad ng lahat ng kabiguang hindi na iniinda. Ipinaaalala sa kanya—paris ng mga naunang sumubok at pagdaka'y nabuwal sa dilim—na agad naiiwan ang mga papatakbo pa lamang sa hudyat ng liwanag.

(2)

Kung tatanggapin at isasaalang-alang na ang daigdig ay may radius na 6,400 km (pasintabi sa mga naniniwalang patag ang daigdig) at ang laruang globo, iyong mabibili sa mga tindahan ng school supplies, ay may radius na 0.001 km, at kung isasaalang-alang din ang kumplikadong likot at galaw ng mga karagatan sa daigdig, mapaghuhulong hindi kailanman malilibot ng laruang globo ang buong mundo (at kung gayo'y hindi na makabalik sa pinanggalingan nito) sakaling isang araw, sa isang araw na ibinalato ng pagkakataon sa mga sugarol ng buhay, ibulong at isilid dito ng isang mapangarap na nilalang ang lahat-lahat ng kanyang mga kahilingan bago ito ipalaot sa karagatan. Bagaman nangangahulugan din itong habang-panahong mananatili ang laruang globo sa pagkilos. Tulad ng mga pangarap na tinutugis ng mahahapding panghihinayang. Bagaman nangangahulugan din itong posibleng nagpatuloy sa paghihintay ang mapangarap na nilalang. Tulad ng orasyong sinasambit upang minsan pang makausap ang pinangungulilaan. Patag ang daigdig na pinamumugaran ng mga nagmumultong isang araw.

(3)

Tanggapin natin ang isang likas na katotohanan: ilang pulgada lang ang namamagitan kamatayan at panitikan. Subalit sa puwang na iyon umuusbong, nananahan, at pumapanaw ang isang mundong tigib ng digresyon. Laging nangangako ang tula. At lagi namang binabali ng makata ang pangako ng tula. Laging nagwawala ang nobela. At lagi namang nawawala ang manunulat. Sariling deliryo lamang ang pinapaslang ng panitikan. Sariling patolohiya lamang ang sugat

na nilalanggas ng manunulat. Sariling bagot lamang ang paulit-ulit binubuhay ng kamatayan. Namamatay ang manunulat upang maisilang ang akda. Sinasalaula ang akda upang mabuhay ang mambabasa. Nililinlang ang mambabasa upang maitayo ang Industriya at Institusyon. Muli namang binubuhay ang manunulat upang magsilbi sa Industriya at Institusyon. Binubuwag ng manunulat at mambabasa ang Industriya at Institusyon upang muling mabuhay ang panitikan.

Muli, tanggapin natin ang isang likas na katotohanan: maliban sa huling pangungusap, ang lahat ng tinuran ay bahagi ng mga elemental na batas ng panitikan.

(4)

Kung natutuklasan ng tao na siya'y isang Diyos sa sandali ng kanyang pinakamalaking pagkakamali, maaari rin maitanong: ano naman kaya ang natutuklasan ng manunulat mula sa sandaling iyon ng musmos na katiyakan?

(5)

Nagsindi ka ng palito. Ngunit wala namang madilim na yungib kung saan maaari mong maunawaan kung bakit sinasabi ng marami na pumupusikit ang liwanag. Tanging kawalan. Nagsindi ka pa ng isa. At isa pa. Tumungo ang usok sa direksyon ng mga bagay na pumupuslit sa pagitan ng iyong mga daliri. Nagsindi ka nang nagsindi, umaasang isisiwalat sa iyo ng bubot na liwanag at nangingiliting init ng sumasayaw na apoy ang pangako ng bukas. Hanggang sa isang palito na lang ang matira. Habang inilalangitngit na lamang ng mga naupos ang kanilang nalalabing pagnanasang magliab. Hinalughog ng iyong mata ang bawat sulok ng bahay-posporo, iniisip na natagpuan din sa wakas ang matagal nang hinahanap na madilim na yungib. Sinindihan mo ang huling palito. Tumambad sa iyo ang mababaw mong puntod.

(6)

Kung tatanggapin ang lapastangang deklarasyon ni Abadilla na siya, tayo, ikaw, at ako—samakatuwid ang makata—ang daigdig ng tula at kung isasaalang-alang ang katotohanang laging kapos ang tula, na hindi nito kayang maglayag sa marahas na karagatan upang libutin ang mundo, at kung isasaalang-alang din ang sinabi ni Tariman na mismong ang tula ang lumilikha sa makata, mapaghuulong tulad ng mga fermion ay hindi maaaring sabay na umiral sa iisang estadong quantum ang tula at ang makata. Sa ganitong pagbibistay ng mga elemental na batas ng kalikasan, maitatanong tuloy: kaninong daigdig ang dapat maglaho sa ngalan ng isa na ninanais isilang?

FC3012
(Kay Sir Bien)
Galileo S. Zafra

Kinupkop ako
sa kaniyang tanggapan
nang ako'y bagong guro pa lamang.

Sa isang silid
na puno ng mga tomo ng libro
sa panitikan, wika, kultura, kasaysayan.
Ang dingding
halos patong-patong ang hilera
ng mga poster ng pelikula.
May malaking mesa
at katernong upuang narra.

Ngunit sa papag na rattan
siya laging nakaupo.
Laging may puwang ang kaniyang silid
gaano man ito kasikip
para sa kapuwa pantas at mag-aaral.

Minsan sa kawalang-ingat
nasagi ko ang wari'y antigong palayok
na sisidlan niya ng tsaa
Pagkaraang puluting isa-isa
ang nagkapira-pirasong luwad
tiningnan ako at winika:
“Nasaktan ka ba?”

Mula sa munting silyang may sulatan
na kaniyang inilaan
nais kong iakda
ang kuwento ng isang paham.

Tracts from AZUCARERA

Translator's Note: Sipat and Kritika
Arbeen Acuña

Gelacio Guillermo's *AZUCARERA: Mga Tula sa Pilipino at Ingles* (AZUCARERA: Poems in Filipino and English) (1994), which was published by Publikasyong Sipat, collects 49 poems archiving personal, political, national and global issues in a bittersweet flux of exquisite verses and acrid realities. About a decade hence, UP Press released Guillermo's book of selected poetry and translations, *Mga Tula* (2013), entailing a continuing interest in the poet-revolutionary's work that continues to support the plight of the peasants struggling for agrarian reform. Most poems in "Utter Only the Name of Night," one of the four sections in *Azucarera*, were reissued in *Mga Tula*; translations accompany two of the reprinted poems from *Azucarera*'s "Utter..." section: "Metamorphosis" in Dutch and "Pan De Sal" in Dutch and in Filipino. Impelled by the momentum of *Mga Tula*, this translation project covers all entries in the section, "Utter..." This translator's undertaking shall function as *sipat*, roughly "insight," and *kritika*, roughly "criticism;" as a verb, *sipat* may be approximated as "to look" and "to aim," and *kritika* as "to critique"—operations that necessitate the act of translating.

All actions—including the act of translating—plan to achieve a goal, powered by purposes or intentions; Hans Vermeer¹ termed this goal or aim: *skopos*, its definition: *commission*, and its target text: *translatum*. "Translation[s]," for Vermeer, need not "reproduce every detail (...) [as] different solutions are equally possible and attainable because each conforms to a different *skopos*. (...) [thus] (...) one does not translate a source text in a void, as it were, but always according to a given *skopos* or commission." The initial purpose of my project was to read Guillermo and express my reading—one of the many possible readings—through translation, "the most direct form of commentary" according to Eugene Nida.² I took Nida's idea one step further, hence the footnotes in my translations. The prequel to the translation proper is the process of selecting works from Guillermo's oeuvre that "lends itself to" and "calls for" translation. Poems as such are marked by an essential quality Walter Benjamin³ identified as "translatability." Beyond facilitating information, I aim at meaning-making—an endeavor that may result into excesses, a plethora of meanings in overlapping circles of venn diagrams. Concurring with Nida's claim that linguistic and cultural distance affect the difficulty and complexity of the translation process, where equivalence, exactness, sense, syntax, spirit, style, fidelity and freedom, among many other factors need consideration, I opted to translate Philippine poetry in English into Filipino. From this objective, three (out of six) partial translation theories, in reference to

James Holmes,⁴ may be gleaned: area-, text- and time-restricted theories that are integrated throughout the translation process.

Among the sections in *Azucarera*, “Utter...” distinguishes itself from the rest. Besides being entirely written in English, the section “Utter...” *seems* the least politically-charged, compared with “Azucarera,” “The Presidential Proclamation” and “Sa Panahon Ng Pakikibaka” (approx., “In the Season of Struggle”); but note that all is not what it seems and that the tranquil woods, such as the poems herein, may harbor guerilla sentries patrolling their respective areas. Note, too, that poems in “Utter...” indicate no publication year, thus one may assume *ab initio* that most included works could have been written between 1961 and 1964 when Guillermo was an AB English student—yet the criticality and class consciousness already manifest in however subtle a way. Had this assumption been accurate to some extent, poems in “Utter...” foreshadows “Kris Montanez,” Guillermo’s underground alias—the guerilla praxis of the poet. Though *Mga Tula* proves wrong the assumed publication year of some poems selected for translation, Guillermo’s youthful iskolar-ng-bayan rigor and stamina persist in a laborious and profound journey to understand the material conditions and the operations, relations, and modes affecting the spectre we call existence—not as an individual but as a collective of interconnected consciousness shaping what we call the world, one torn by—and shaped by—class contradictions. Supplying the publication year of poems transcribed herein is *Mga Tula*; however, revisions in *Mga Tula*, which were usually no more than differences in placing that comma or this article here or there, were disregarded. Themes in *Azucarera*’s “Utter...” show varying dualities and conflicts: nights and days, pushes and pulls, humans and beasts, fathers and sons, and recurring images of heavens (sun and moon) and earth (water and land). The persona of the villanelle “He Goes with Each Descending Root,” the only structured verse in the section, repetitively keeps his feet on the ground of mortality while inquiring of the celestial and searching for a higher, universal, truth. However, the repetition of the villanelle’s couplet intensifies inward, toward the personal seeking the utopian, a deep-seated impulse imagining, projecting, and working toward a tomorrow that shall never come. Such is the poem, and such is translation, a utopian task that will never be completed, according to Jose Ortega Y Gasset.⁵ Thus, the translations I present will perpetually remain a draft.

An episode in this draft is the “descending root” that I translated then as “simulaing lumulusong”—the point of origin or birth place (simulain/root) literally submerges deep under (lusong/to descend). I decided to use “nagsasangang ugat” instead, upon realizing that “simulaing lumulusong” sounds gibberish and learning that the banyan tree (balete) takes root by “branching out,” creating new trunks in its vicinity to fortify its committed attachment to its “lupang tinubuan,” the soil that nourished its existence. In the process of expanding, birthing, and interconnecting with the next generation, banyan trees literally and figuratively deepen their communion and bond with the land that sustains their species. This translation project is guided and inspired by the persona of the villanelle, as my

reading recognizes the mutualism between mother tongues and foreign languages, as regards translation. Understanding the source text and the *translatum* side by side enriches the reading experience. The interdependence of target and source language collaborate with, negotiate with, compromise with, and complement the other: as what one silences, said Ortega, the other articulates: in the English original, “descending root” hushed the “branches” (*sanga*) and “branching out” (*nagsasanga*), while in the Filipino *translatum*, “*nagsasangang ugat*” hushed the direction—downward—where *balete* lasts as long as its roots, the youth, “branch out.”

Perhaps roots are trunks seen in another light or angle as translations are texts themselves in some circumstances, especially if the original is no longer in sight; shifting from worm’s eyevue to the bird’s, *moreso* macro and micro, may provide the most insight, and consequently the broadest perspective, and deepest analysis. As Ortega puts it, “in [translation] one tries to say in a language precisely what that language tends to silence,” thus making this endeavor a utopian task—never-ending, almost always flawed, doomed to fail but worth the efforts, as the process is what matters. Ortega distinguishes the two types of utopians—the “bad” utopian that believes the desirability of translation makes it possible, if not easy; while the “good” one believes that only the approximation of translation is possible and that translation, like “everything worthwhile, everything truly human” is “very difficult (...) that it is impossible.” Such impossibility for Ortega is progress, since there exists infinite “possibilit[ies] of bettering, refining, perfecting” one’s approximate rendering of a translation, thus this project, like most studies in/of translation, is indeed a constant work-in-progress exploring nuanced meanings and values to and fro the original and its *translatum*.

As the translator drifts amid two familiar texts—the target and the source, he operates as creative writer, literary historian and critic, according to Rosario Cruz-Lucero.⁶ The translator’s shifting personal preferences, political inclinations, and ideological leanings orient the selection of text, style, and the overall motif that shall then determine initial word choices, and, accordingly, the essential process of substitution and decision-making to substantiate the text in its totality. Translations enrich the reading of the source text, because by reflecting via different mirrors, the meaning emerge—meanings that are often similar, but not quite. In her translation work, Lucero⁷ showed that regional experiences may share aspects of national experiences—though there exist, needless to say, universalities and particularities, thus shared experiences are mere approximations. Bienvenido Lumbera’s⁸ Filipino approximations of “translate” are “*salin*,” roughly “to transfer something from one container to another,” and “*hulog*,” roughly “to release something so it falls in its proper place.” “*Salin*” and “*hulog*” correspond with “translate,” but neither language can capture the other’s essence in full, no one to one correspondence with the exact value is possible.

To the adage “Traduttore, traditori” (popularly translated as “Translator, traitor”) that Lumera translated in Filipino as “Tagasalin, taong taksil,” thus “Pagsasalin, pagtataksil” (roughly, “Translation, treason”), he proposed an addendum: “Pagsasalin, pagkakawil,” roughly “Translation, connection,” though “kawil,” rootword of “pagkakawil,” may mean “link” or “hook.” Lumera, quoting Cassius, advises to fault not the translator but our languages that bear respective baggage. After the tower of Babel, translation tries to recover severed connections: Lucero’s translation work links the regional with the national and vice versa, perhaps English to Filipino translations work in the same way. Translation aspires for dynamic, even dialectical, relationship by connecting—moreso uniting—the margins to their respective centers, not in the neoliberal sense that eyes monopoly capital as primary motivation, but in the utopian sense of international solidarity. Itamar Even-Zohar’s “literary polysystem” operates as a power relation hub between the new or “young literature” and the old or “established” ones—the former’s repertoire “deficit” or “lack” may partially or fully be compensated by translated literature. In this project, “established literature” is Philippine writing in English, as published by Publikasyong Sipat, while the “younger” one is Philippine writing in Filipino, as institutionalized herein, a festschrift for Bienvenido Lumera, with entries in both English and Filipino. The translation project on the “Utter...” section of *Azucarera* serves as the link (kawil) as the original speaks in the language of the established, the institution, while it tags along the translation, thus the “new.” Committing the paradox Even-Zohar identified, the new’s apparatus, i.e. my translation “Hinahatid Niya ang Bawat Nagsasangang Ugat,” sustains the old, the original text; this original, however, is emergent and progressive—far from the canon of “traditional taste” (read: outdated and antique) problematized by Even-Zohar.

Inevitably, this translation moderates what Andre Lefevere¹⁰ called *refractions* “through a certain spectrum”—(mis)understandings and (mis)conceptions of writers and their work, which influence the reception of the target readers as intended by the translator. Representing compromise of varying degrees, refractions seemingly invalidate the myth of the genius and the timelessness of original work, as the refraction is the original to most people who are not conversant with literature. This project tries employing what Lefevere calls systems approach to literature, a critical refraction that is never aimed to spoon-, or worse, force-feed the audience with the translator’s reading of the text; instead, it seeks to provide the reader with as complete a set of materials and tools as possible, so the informed reader may incisively evaluate the translatum, and eventually contribute to its progression (or regression).

The translational apparatus extends and provides, as mentioned earlier, an afterlife, and in this case, a hereafter to the revolutionary literary tradition, made accessible through *this* anthology, especially because *Azucarera* is out of print. It shall be noted however that with or without this renewed presence in a new platform, the works of Guillermo (himself a farm worker in his youth) will be as perpetually relevant as land reform—even agricultural revolution—in a country of tillers. Letters in

these intangible pages will not do much to alleviate the Filipino people from the destitution, a philanthropic gift distributed worldwide by imperialism;” the least this translation can do is to occupy *this* space, plant seeds of criticality, hopefully foster thought linked with action, and reap the resulting refracted society.

What remains of this project is a report of the process, in line with the first of two branches of translation according to Holmes: descriptive translation studies (DTS) or translation description (TD) that aims “to describe the phenomena of translating and translation(s) as they manifest themselves in the world of our experience,” the other being translation theory (TTh) that aims “to establish general principles by means of which these phenomena can be explained and predicted.” DTS “may be distinguished by their focus as product-oriented, function-oriented, and process-oriented.” My project is inclined to DTS’s orientation toward function and process, as I tried defining my *skopos*, in studying the context (and later the text), with annotations exposing my thinking process in cogs and wheels held in a “little black box.” I maximized search-engine machine-aid and gathered as much potential translations of the words as possible—every single word. I transcribed all the possibilities on the page. This gathering of choices wounded the pages with many slashes (“/,” symbol for “or”) between the options or prospects I collected, after which came the fire. Between the slashes are possibilities—collectively they may constitute a system of permutations.

Thus, for the work to be polished and cleared of errors for the time being, I have to slash-and-burn: *kaingin*, while trying to keep a motif in mind: that the translation shall be in as active a voice as possible because Guillermo translates Shakespeare’s “To be or not to be, that is the question” to “Kumilos, o manahimik, yan ang tanong.”¹¹ “Being” for Guillermo is “*pagkilos*,” a term connoting motion, one that is neither aimless nor neutral, but within the class struggle, an involvement in a movement that is progressive, *moreso*, revolutionary. Guillermo is lenient, in translating his work—depending on the work. For instance, in translating “The Presidential Proclamation” to “*Proklamasyong Presidensyal*,” he disregarded the line cuts of the English original to create another set of enjambments for the translation; and, in the last portion, pronouns “he” and “she” were translated as “*Malakas*” and “*Maganda*”—literally “The Strong” and “The Beautiful,” but mytho-historically ridiculing and referencing Ferdinand and Imelda Marcos who fashion themselves as father and mother of the Philippines during the Marcos regime.

As I translate, I keep Guillermo’s creativity and criticality in mind, but each poem has its own particularities and circumstances, thus each has its own possibilities. The selected section in *Azucarera* is somewhat the most romantic, less specific therefore seemingly universal and most open to different interpretations; this prompts negotiations internal to the translator’s “little black box,” explicated in my annotations. Pardon the obsession of this translator with details that might result to unintelligible thought balloons transcribed as footnotes with which I meant not to confuse, but to convey what (and how) I try to mean while providing as

much material as possible so my translation may discerningly be scrutinized by interested parties vis a vis the original text.

More than a mere re-production, my translation hopes to gear toward critical refraction. Prioritizing “correspondence in meaning (...) over correspondence in style” in accordance with Nida, this translation, as discussed in this essay, is a work-in-progress of refracted “re-creation.”

Sambitin Lang ang Tawag¹² sa Gabi

Utter Only the Name of Night, 1966

Sambitin lang ang tawag sa gabi at araw
Na namumukadkad kapiling ng masisiglang mga bulaklak
Handang malanta samantalang luray-luray ang mga pangarap
At mga pagsintang humihyaw ng “Buhay!” at lumulupig sa puso
Ng mga minumultong tinititigan nila hanggang tuluyang lumiyab,
Kinayod ang namuong dugo sa matitingkad nilang mga mata
At balisang mga daliri. Sumambulat ang mga kakatwang tinig
Sa tuktok ng mga bulubunduking wagas sa gabi,
Sa gitna ng bukiring mapanganib na minsang pinatahimik ng dating
Ng dilag, lumilikha ang mga nakasilong na propeta
Ng kakatwang padron, pinarangya ng kahanga-hangang
Mga nakamit ng mga kargadong¹³ binatang aristokrata.
Gabi kung magsara ang mga lagusan
At nagiging mabatong dingding ang mga ito, at hindi makatakas
Ang mga minumulto sa haplos ng mga ibon at mga dilag
At hindi maipagkakamaling kanya ang mga lumalakas na tinig
Na sa katunaya’y mula sa hangin, at hindi makakaligtaan
Ang mga butanding¹⁴ na sa kanya’y dagling sumagip
Laban sa mga alon ng pihadong kamatayan, at sa mga nakaputong
Na koronang laurel sa mga hinirang, pahintulot¹⁵
Ang bawat bulawang dahon sa pambihirang lupaing hindi marating.
Sino ang magkakaila sa pagpatay na ginawa
Sa kalagitnaan ng sigwa ng liwanag?
Sa oras ng paghimbing nagigising ang lahat
At inaamin ng kriminal ang kanyang krimen
At naaalala ang namamanaag na mga bungo
At maaliwalas na mga ilog sa mata nilang pirmi nang buhay.
Ang nalanta noon ang siyang namumukadkad ngayon,¹⁶
At kung anumang matutubos sa gabi
Sinisintang kaigtingan, kalawakan, bulaklak,
Umaawit ang taong mabubuhay muli at kanyang itataas
Ang anumang buong-lugod niyang alay sa araw.

Pambihirang Sulat¹⁷

Letera Rarissima, 1968

Dumagundong ang kautusan at lumubog ang Atlantis¹⁸
Nalipol, ang mga naglalakbay na mga trireme
Mga caravelang naiwan sa Dagat Sargasso
Kumikilos sa lahat ng dako ang kaaway
Pirming naglalayag ang mga flotillang sinasakmal ng alon

Ang nakini-kinitang mga flamenco at ang pinaka-asul na mga tubig
Lango sa takipsilim, ang kakahuyang canibal
Mga punyal sa mga dibdib at mga dugong tumilamsik
Ang mga bangkay sa looban ng Casa de la Moneda
Dinadaig ng mga hiyaw nila ang bangungot ng kamusmusan

Bandido, kung gayon, at ingat-yaman ng kanyang kaluluwa
(May isang pagkakamaling magliligtas sa kanya sa kawalang-pag-asa)
Karahasan at kahambugan, guni-guni at katahimikan
Dilat na dilat ang mga mata niya nang maglayag sa deliryo
Sa dagat na lasing sa dugo, isang conquistador ang lumulutang¹⁹

Hinahatid Niya ang Bawat Nagsasangang²⁰ Ugat

He Goes with Each Descending Root, 1965

Hinahatid niya ang bawat nagsasangang ugat
Upang ang sagisag ng araw ay matamo:
Tagahubog ng kariktan, tagahayag ng tiyak.

Sa dilim na sinlalim ng gabi, walang satsat
Ang apoy-hiyas na atat sa haplos na nakapapaso!
Hinahatid niya ang bawat nagsasangang ugat.

Itinatala niya sa plauta ang himig ng pag-iyak
Sa bawat kislap ng liwanag na naglalaho.
Tagahubog ng kariktan, tagahayag ng tiyak

Ang himala ng rosas at ang bungang di-hayag²¹
Marapat mag-alab sa kadakilaan ng pagbabalik nito.
Hinahatid niya ang bawat nagsasangang ugat.

Lahat ng paggawang pinuksa at pagsintang hinayaang²² mawasak,
Dapat muling mabuo sa mga tanggulan ng dumadaloy na dugo.
Tagahubog ng kariktan, tagahayag ng tiyak.

Balikan ang binawing²³ yamang sa baul nakaimbak,
Pinakaiingatan kung saan ganap ang kaluluwa niyang pagano.
Hinahatid niya ang bawat nagsasangang ugat.
Tagahubog ng karikitan, tagahayag ng tiyak.

Ang Pagkatuto Kung Paano Makisama sa mga Dragon²⁴

To Learn How to Deal with Dragons, unknown publication year

Ang pagkatuto kung paano makisama sa mga dragon,
Iyon ba'y sining na walang silbi?

Totoo ang mga dragon, kahit hindi sila dumarating
Sa gayong inaasahan mong anyo.

Kaya binabalaan kita,
Mag-ingat sa paglalakad sa lupaing madilim.

Maaaring bunganga itong kadiliman,
Ginintuang-liyab sa loob, isang minahan.

Harapin ang panganib at pangamba,
At kaligtasan lamang ang tanging hangarin.²⁵

Samahan mo kami kung makalalabas
Nang panatag at buo, matapos ang sagupaan,

At kung hindi madugtungan ang iyong buhay,
At hindi mapalitan ang kasuotang mahibla,

Matagal kang mabubuhay pagkat masinsin manalita,²⁶
Hindi kailanman matabil.

Kalembang ng mga kampana sa liwayway, hamog sa umaga,
Kumikilos ang mga pantig mong mala-serpyente, kumikislap,

Tumpak ang pagkakalapat tulad ng kaliskis ng dragon,
Sa piling ng dugong apoy nilang daantaong pinagtibay.

Ang Tinatawag Nating Maganda

That Which We Name the Beautiful, 1965

Tahimik na dumarating ang tinatawag nating maganda,
Itong maringal na liwanag na ihinahandog ng Araw²⁷ bilang kanyang balat

Na dumadaloy mula sa katawang araw²⁸ na pawang mga matang gising,²⁹
Dinidiktahan ng mga sulyap nilang walang imik ang mga pulong mahiwaga

Upang sumama sa pagkupas ng buwan, o, anumang
Katwiran natin sa paghanga sa buwan, upang muling sumikat³⁰

Kapiling ng mga dibdib ng mga bulaklak at mga mukha
Ng mga magkasintahang napukaw, ang puso nilang dalisay na tumatanggap

Ng lahat ng yaring-kamay ng liwanag ngayong Araw:
Ang bango ng kahinugang nasa mga bunga,

Ang alikabok na gintong nasa mga guhit³¹ ng mga dahon.
Sakaling dumilat ang mga matang matagal nang nakapinid

At di-nananaginip, hindi nawa magtaka ang puso
Sa kung paanong, kahit walang tugtog o kumpas ng mga pulutong,

Natangay sa pampang si Venus?
Humihinga ng kagandahan ang daigdig, makapigil-hiningang tanawin.³²

Mula Rito sa Itaas

From This Height, 1968

Mula rito sa itaas,
Hindi ko na mamukhaan ang aking ama.
Nagngangalit pa ring humahampas
Ang malalakas na pakpak ng hangin sa kanyang hudyat.
Naririnig ko ang nababawasang pantig ng aking pangalang
Itinatangis sa huling pagkakataong
Nagpapaalala sa aking mula ako sa lupa,
Ngunit patuloy ang aking pag-imbulong.

Nakagisnan ko nang maging masunurin
Sa mga inilalatag na batas ng aking ama.
Magkasama kaming sumasanguni
Sa mga pabula at mga alamat ng aming bayan.
Namamangha ako sa kanyang husay:
Hinulma³³ niya ang mga pakpak na ito para sa aking
Hindi naman ipinanganak na ibon.

Kay lapit marahil nitong luwalhati
Sa magiting na anak ng bathalang iyon,
Noong sinaunang panahon.

Umalimpuyo ang sansinukob.

Aking mga pakpak!

Nagliliyab na landas ba ang nakita ng kanyang ama
May antigong³⁴ dunong, mula sa kanyang kinatatayuan?

Dinidibdib Nitong Gabi ang Kanyang Gawain³⁵

So True to Its Duty, This Night, unknown publication year

Dinidibdib nitong gabing puyat ang kanyang gawain.
Anong hudyat ng paglusob ang nababasa nito sa langit?
Armado ang mahiwagang kamisetang suot, handa sa pwesto at nakaabang
Sa nagmamartsang mga sulo at mga panawagang kagyat.

Nakadapa ka sa iyong duyan, nag-hihintay kung may atas upang umatras
O, kung nakahawan na ang mga kaaway ng ibang landas palayo,
Upang muli kang makatulog at madalaw sa panaginip ng mga nabuwal
Sa ibang bayan, hindi kabilang sa inyong hanay, o hindi ikaw.

Mas mainam nang maging maingat: ikawing nang maigi ang pintuan.
Patayin ang mga ilaw, huwag lilikha ng ingay kahit pa alingawngaw.
Sakaling may kumatok, at hindi matukoy kung kasama o kaaway,
Huwag kumilos sa iyong duyan, pigilin ang hininga, magpanggap

Na walang mahahalagang gamit na madarambong doon: mga litrato
Ng sarili, mga burador ng tala o ulat, mga liham na wala pang tugon.
Ligtas, kung gayon, ang iyong pangangarap. Pero riyan kung saan
Lubos mong kailangan ang gabi, nangangarap ka nang walang taliba, mag-isa.

Nililinalang nitong gabing puyat ang kanyang gawain.

Banyuhay

Metamorphosis, 1968

Kung ipagpalagay nating mag-aanyong-puno, siya ba'y sisibol³⁶
O mabubuwal sa ugat ng mga bagay upang malaman
ang hindi niya pa nalalaman bago siya tamaan ng takot,
nauupos ang buhok sa pagka-talulot, ang mailap, maselang mga paang
pirming nakabaon ang ugat sa huling lupaing kanyang mararating?

Doon, sa harding malupit, tanging siya ang nagdadalang
-bunga³⁷ ng alaalang mortal. Umaaligid sa
pagkamangha ang mga halimaw na dadaluhong sana
at tuluyang papatay sa kanya sa nauna niyang buhay, at inaaral

ng mga ito ang pagpapatubo ng maluluhong mga bahagi, kulay o birtud na hindi mapipinsala ng nagbabagong panahon o ng mga mambibitag.

Kung mga dahon lang ang kanyang maibubunga, at yaon lamang nakalalason o nakalulunas, alam niyang mula itong kaayusang nakatakdang tumunggali sa ligalig ng dakilang mga hangin sa mismong kasukalang ipinipilit niya sa kanyang loob. Kahit maubos nito ang tagas ng dugo niyang nananatili pang pantao.

Ang Yugto

The Act, 1967

Ika'y hambog kung makalakad at yamot sa panahong nasa entablado Bilang asawa ni Macbeth o Hecuba o Marthang nagdadalamhati. Husto nilang mga diwa ang bihis mo, ikaw, na nilinang doon sa sining. Ng ikalawang buhay, inaangkin mo ang dakilang talumpati ng nasirang reyna, Ng tagpo ng pagpatay o pagnanasa ng babaeng iyon bilang, sa ngayon, Iyo. Sa bawat tagpo matapos ang isa pa, lilipas din ang gayong

Lumbay at pangungulila na umaksaya sana sa iyong buhay, Nalantad ang puso mo sa mga kalagayang nakapaloob sa telon At katanyagan. Dito mo yaya kapin ang kapareha mo. Doon, Matapos magampanan ng iba ang papel nila, hindi na uulit sa pagtatanghal, Pinatitigil ng kagalingan mo ang ibang nilikha: isang babaeng napinsala, Hinahayag ang oras ng pagkasira ng bait, na kanyang sinasarili.

Ano ang kahahantungan mo kapag sinamsam na ang lahat ng ari-arian, Naging musmos na ulit ang mga artista, at mahaba pa rin ang gabi? Kumukulumpon ang gabi, nang walang alok na patutunguhan, Kasama ang mga saligang magaspang na hindi mapakinis ng iyong mga linya O maging ng galaw ng mga bisig mong sumusuhay sa tagpo ng buhay – Pagpaslang, pag-ibig, pagnanasa – na, sa ngayon, iyo.

Paghuukay

Diggings, unknown publication year

“Ito ang hugis ng katawan nito, ito naman ang sa bisig.” Muling binubuo ng linyang iginuhit ang mga bahaging nawawala sa mga bahagi, Ang mga bisagra at mga kurbadang nagbabalangkas sa takbo Ng katawan nito, ang sukat ng taas nito kung nakatayo sana Sa pasamano ng bintana o sa mesang nasa kantong nilusaw ng kasaysayan.

Itinapat niya sa liwanag Ang kaputol ng luwad, nagbibigay ng hiwatig hinggil sa maaaring Anyo nito dati – pinggan, paso, mangkok, o tapayang manunggul.³⁸ Ipalagay kaya

Nating taglay niya ang sa-taong butong hinukay sa panahon niya, at dito ibabatay
Ang pagpapanumbalik ng mga matang maga, mga bibig na lumalamon ng wala,
Mga kamay na marahas at madugo? Pero rito, sa loob nitong silid,
Maaliwalas ang sinag ng ilaw, pinupunan ng tugtog ang mga lusutan sa hangin,
Hinahadlangan ng mga aklat na nakasandig sa dingding ang lahat ng sakuna.
Dala ng luwad ang inukit na mga pag-uulit na tutukoy sa mga hindi usapin ng tao.

Pulubing May Gitarang Lisa ang Bagting

Beggar with a One-String Guitar, 1968

Iyon ang sarili niyang kalooban, na dapat siyang gumawa
Mula sa musika ng anumang para sa tainga, tainga niyang taimtim
Upang tanging siya ang makahuli ng tagong mga tunog na pumipintig
Sa bagting niyang pinihit hanggang makalas mula sa lehitimong gitara.

Kinalabit ng mabutong mga daliri ang bagting nang tahimik, naghahanap
Ng linyang pakikinggan at tutuunan nang mapanatili roon nang mas matagal.
Napapikit siya, ikiniling ang ulo kung saan nagmumula ang musika
At kung saan ito nawala, sa mahahaba at marurupok na mga ugat niyang kumikirot.

Hindi siya pipili ng mga awiting maindak na pinatutugtog sa kalye.
Maaaring mapigtal ang bagting, pero siya, kasabay ng kanyang katahimikang
Umaagos sa daigdig na santalampakan lang ang layo sa kanya, ay bibigkis
Ng mga pira-pirasong bahaging bubuin muli bilang isang kantang sugatan.

Pandesal³⁹

Pan De Sal, 1971

Tinapay ito ng umaga. Anong hikbi ng gutom
Ang bumubuo rito? Kung isasawsaw sa kapeng lasang kadiliman
Natutunaw ito upang maging pagkain at pinakakain nito ang araw
Ng hanapbuhay nito, nang walang ingay, nang walang sumpa.⁴⁰

At hindi malalaman ng araw kung paano magalak nang mag-isa
Sa pagsalimbay nito sa mga kalyeng hindi nababawasan ng kanilang himutok.
Amoy ang mga ito ng luha, kinukula ang mga katawan
Sa mga kulay ng mga damit nila, mga basahan ng araw na walang anyo.

Walang ibang pakay ang mga palapag ng tahanan kundi ang kadiliman,
Inilalatag ng katahimikan ng mga banig ang disenyo nila sa di-maunawaang
Mga kutob. Pabigat ng pang-aapi ang mga malalalim
Na paghithit, kapayapaan ng idlip itong pamimilipit.

Buwan

Moon, unknown publication year

Nag-uumapaw ang buwan sa masamang balak.
Huwag maging kampante dahil sa layo⁴¹ nito.
May diskarte sa pamiminsala maging ang kawalan.
Lansagin ang mapanira nitong pustura.

Nandaraya ang mga panaginip at hinihintay ng mga hangin
Sa labas ang pambubuyo hanggang matulak silang magwala.
Ang mga kapatid mong halang ang kaluluwa, ang putang
Umuupo sa tubig, ang buhok niyang sumusuklay sa...

Mukha mo, ang sarili mong mukha sa salamin!
Napiit sa loob ng iyong imahe, pero ang isang ito, iba⁴²
Tumititig, hinahalina ang iyong mga mata,
Basagin ang salamin! Mag-armas laban sa buwang nag-uumapaw!

Sumpa

Curse, 1966

Kahit nasa tuktok ng palasyo ang kanilang mga silid,
Namumutla pa rin sa takot ang mga babaeng makuwarta⁴³.
Sa mga silid na walang hanging umiihip, sila'y nasasakal
At nagniningas na tila apoy ang mga abubot nila sa katawan.

Naroroon pa rin ang araw kahit sa kalagitnaan ng gabi,
Natutunaw sa inukitang mga bato ng kanilang isinumpang lungsod,
Nagkakalat ng mga bangungot ng kamatayan sa sangkatauhan
Sa umaga ng pagbangon⁴⁴ nilang hindi mangyayari.

Umaasa sa pagsibol ng mga bunga at bulaklak ang babaeng baog,
Hinihintay ng matatandang lalaki ang kanilang anihan ng palay
Ngunit walang mailuluwal ang mga punong hubo't hubad
At mabubulok ang mga butil na hindi mahihinog.

Sa loob ng mga iglesia ng mga panginoon at sa pag-akyat
Sa sumisikat na tore, pinapaalingawngaw ng mga deboto
Ang kanilang panalanging sumasama⁴⁵ sa mga usok ng insenso
Habang nasa labas ang nagliliyab na araw kapiling

Ang kabataan ng lungsod na umaawit ng himno habang ikinakaway
Ng mga kamay nilang nanlalata ang mapanglaw na mga sanga ng oliba.
Buhat sa mga tahananang nasa lilim at daanang maalinsangan
Kanilang naririnig ang himig ng mga katawang nabubuwal

At ang nakabibinging mga hagulhol ng mga ina.

Pag-aaral⁴⁶ ng Wika

Learning the Language, unknown publication year

Iyon ang tagumpay niya, ang dalawang taon niyang pag-aaral
Ng mga salita sa karampatan nating gulang, hindi lang ang pag-alam
Ng mga natatanging pag-imik, o ng pagtahimik, bagkus marapat niyang
Maihayag sa mga salita ang kahulugan ng kanyang katayuan.

Anong kababawan ang malalaman niya, gamit ang mga salita,
Mula sa atin, sa pakunwang paglilibang o sa labis na pagdibdib?
Anong punto ng dangal, o ng hikbi ng paghihingalo?
Dapat niyang matutunan nang mag-isa ang ating mga buhay,

Salita sa salita, pagdama sa tono ng pagbigkas,
Ang tugon sa pagsinta at galit, ang halik
Na nagpaparaya sa lahat, ang mga salita niyang nagpapanday⁴⁷
Sa ating mga pangarap, pinatutunayan ng pabalang niyang sagot

Ang katayuan ng tao. Wika ang kanyang sandata.
At kung mabigo siya ng pagsinta natin, himala ng kanyang talumpati
Ang gugulantang sa ating pagkakahimbing, ang aangkin
Sa mga pagbati o pansing magpapasaya sa kanya. Sa panahong
Handa na siya, kanyang igigiit sa buhay ang tahasang paniningil.⁴⁸

“Publication note: This essay was accepted for publication circa 2015 but the journal supposed to publish this work suddenly stopped responding to my follow-up emails; yet in ‘Apat na Tulak: Tala sa pagsasalin’ (2016; hal journal) a work I co-authored with Janine Go Dimaranan, the absence of the 2015 essay once had online presence, as it was referenced in a separate project. In this 2020 version, only minor edits were made, in the spirit of documenting the process and in keeping the 2015 version’s assertion that translations are perpetual drafts.”

Footnotes

¹Vermeer, Hans J. “Skopos and Commission in Translational Action,” trans. Andrew Chesterman. *The Translation Studies Reader*. Edited by Lawrence Venuti. Routledge: New York, 2000.

²Nida, Eugene. “Principles of Correspondence.” Ibid.

³Benjamin, Walter. “The Task of the Translator,” trans. Harry Zohn. Ibid.

⁴Holmes, James S. “The Name and Nature of Translation Studies.” Ibid.

⁵Ortega y Gasset, Jose. “The Misery and the Splendor of Translation,” trans. Elizabeth Gamble Miller. Ibid.

⁶Lucero, Rosario Cruz-. “Ang Pitong Buhay ni Anabella: Ang Tagasalin Bilang Malikhaing Manunulat, Kritiko at Literary Historian.” *Salin-suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral ng Pagsasalin sa Filipinas*. Edited by Galileo S. Zafra. SWF/SANGFIL/NCCA: Quezon City, 2009

⁷Lucero. “Ang Pagsasalin ng Panitikang Rehiyonal Tungo sa Pambansang Panitikan.” Ibid.

⁸Lumbera, Bienvenido. “Si Bitoy Camacho at si Julius Caesar, at si Nick at si Will: Ang Kultura sa Likod ng mga Salita ng Pagsasa-Filipino para sa Entablado.” Ibid.

⁹Even-Zohar. “The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem.” *The Translation Studies Reader* (2000)

¹⁰Lefevere, Andre. “Mother Courage’s Cucumbers: Text, System and Refraction in a Theory of Literature.” Ibid.

¹¹Guillermo, Gelacio. “Limang Salin mula Kay Shakespeare.” *Tomas 2:3*. UST CCWLS: Manila, 2013.

¹²I translated “name” initially to “palayaw,” a formal-sounding term for “sobriquet,” then to the simple “pangalan,” general term for “name,” and eventually settled for “tawag.” Taken as a noun “tawag” is a shorter, more informal term than “palayaw,” while as a verb, “tawag” means “to call,” adding affixes to it modifies it to “panawagan” or “call to action.”

¹³Translated “girded” to “kargado,” an adjective suggesting how the “prince” (that I translated and, in the process, transformed into a young aristocrat) is armed, despite the naïve and youthful and harmless appearance. The “sentence” containing “kargado” is divided into lines; in between this “sentence”—that starts with “Sumambulat” (verb) and ends with “aristokrata” (noun)—lie transfers or transpositions breaking away from the order of the original. Such is the case of

most translations herein. Had a compromise been necessary, the formal units—units of the form—survive the *kaingin* (slashes and burns), especially since most poems I translated are in free verse, except the villanelle discussed in the translation essay. The structure of conversational Filipino sentences here and now, as far as I know, seldom uses “ay” (a linking verb that almost functions like “is”); this difference alone makes word for word translation impossible. Notice that the sentence or unit discussed in this footnote begins with the adjective “Strange” (adjective) in the original.

¹⁴Deviating from the original’s “dolphin,” “butanding” or “whale shark” is an intervention from my end that suggests not just another animal, but also another taxonomic class and geographical location. Moreover, the butanding is an endangered specie, thus making the anticipated “rescue” a rare, extraordinary chance or opportunity—or sheer luck.

¹⁵Opted for “pahintulot” instead of “pasport” or “pasaporte” that sounds off or too foreign. “Pahintulot” seems sound enough and makes more sense as the nuances of the word allow the interpretation that these “passes” may be informal or formal, a verbal permission to pass through the “impassable realm” or a legal document issued by the territory’s sentinels.

¹⁶On consistency: Since I translated “bloom” and “wither[ing]” to “namumukadkad” and “[nala]lanta” in the first appearances of the words, I used the same root words to translate the “bloom” and “wither” in the conclusive portion of the poem. More often than not, this is how I decide which words to use—in consideration of consistency; upon discerning a change in the meaning or intensity of the meaning of the same, exact English word or phrase, I search for stronger words to convey and re-create in the Filipino target text the gravity of the words or group of words from the English source text.

¹⁷Decided against translating “letter” to “liham,” as “liham” suggests “mail” or “snail mail” or any envelope-enclosed message; “sulat” encompasses these suggestions while sounding like “writing” or “account.” As a verb, “sulat” means “to write.” The translation “Pambihirang Sulat” is a tribute, a metacommentary on the poem itself: the poem is a writing that is “pambihira”—roughly “noteworthy,” “remarkable,” “splendid.” Most foreign words and concepts and subjects are retained—“Atlantis” remains “Atlantis” and so on—save for the title that is somewhat owned by (due to its translation to) the Filipino language.

¹⁸Most proper nouns are retained, as this is what I assume to be the need of the translation. For instance, “Atlantis,” being a mythical Greek island, implies universal values because it is “the island of Atlas,” i.e. the world. Replacing “Atlantis” and the rest of the ancient locations would disrupt the flow of the poem. Common nouns that have no approximation in Filipino were translated to Castilian, as Filipinos experience Western colonialism first in the hands of the Spaniards. Also note how

this poem has no period, thus there are no “sentences” as phrases in each line seem to list what the chronicler sees; thus, an “account.”

¹⁹The trouble in translating “dream” is its dual meaning in Filipino: it may pertain to unconscious visions we see as we sleep: “panaginip;” or it may refer to the deliberate aspirations we want to consciously achieve or reach: “pangarap.” This reminds us of Lumbera’s essay where he translated “translate” to “salin” and/or “hulog” in Filipino. Later, I settled with “lumulutang,” its root word “lutang” means “to float.” Thus the ambiguity of the conquistador adrift—he may be afloat unconsciously in his thoughts, lost in his dream (panaginip); he may also be afloat consciously at sea, looking forward to his dream (pangarap).

²⁰This is in reference to the balete whose descending roots become new trunks, as discussed in the translation note/essay. This translation is perhaps among the most difficult as form and content, sound and sense, were considered most of the time.

²¹Instead of “Hinahatid niya ang bawat nagsasangang ugat / Tagahubog ng karikitan, tagahayag ng tiyak,” my first translation of the couplet was the lengthy “Ang bawat simulaing lumulusong ay kanyang sinasamahan / Tagahubog ng kagandahan, tagahayag ng katotohanan.” The shift to the current couplet discharged a full-force domino effect in the entire villanelle, thus the difficulty of finding appropriate words to keep or retain the structure. In my first draft, I placed the “miracle of the rose” at the end of this line and translated the phrase as “rosas ng kababalaghan” so it rhymes with “sinasamahan.” Upon shifting to its current version, I had to find something that rhymes with “ugat,” something I thought I cannot do with the words given in the source text, thus, the “secret fruit” that ends this line becomes “bunga[ng]” (fruit) + “di-hayag” (not in sight).

²²Same problem, as discussed up the previous footnote. I cannot think of a Filipino term to approximate “forlorn,” an act of abandonment. This is why I added something that was not in the original. I already interpreted “forlorn” as I translate it to “hinayaang mawasak,” going beyond forsaking something, as it means deserting that something so it disintegrates.

²³The “loot” here was changed from being “stolen” or “plundered” to being reclaimed, as “bawi” means “to retrieve.”

²⁴I considered changing the first draft’s “pagkatuto” to “pagtuklas” but opted to retain “pagkatuto” because “pagtuklas” seems more adjacent to “discovery” than “learning.” Another option was proceeding with “matuto” that sounds matter-of-factly instructive or imperative. I was later resolved with “pagkatuto” to suggest “the process of learning” and not learning per se.

²⁵I decided to change the nouns to verbs in this stanza. Instead of “paghaharap” or “sagupaan” or other approximations for “confrontation,” I chose “harapin” (root

word “harap” means “to face”) to craft the first line of this stanza into an active call to advance. To be consistent with the preceding decision and to sustain the momentum of the stanza, I placed “purpose” (often used as a noun) elsewhere and ended the line with “hangarin,” stressing on the last syllable makes it an imperative verb that means “to aspire,” stressing on the middle makes it a noun that may be approximated as “intention,” “ambition” “desire,” and of course “purpose”—the thing that enhances one’s courage when facing or confronting or engaging danger and terror.

²⁶A self-reflexive line, as the first draft version of this line is longer this current alliterating verse.

²⁷As far as I know, the Filipino language pertains to “sun” and “day” as “araw.” I tried to convince my self to use “maghapon” for “day,” but “maghapon” includes only the afternoon of the day. To re-establish how the Filipino language treats “sun” and “day” as one, I opted to capitalize the first letter of the word referring to “day” (Araw) to distinguish it from “sun” (araw). Furthermore, the gender-specificity of English cannot be translated into Filipino. “Day” is female in the original, a “she,” while “Araw” in the translation is a s/he, “siya.” This gender-specificity of the source language shall also be dealt with in other poems.

²⁸Contracted “sun’s body” (body of the sun) to “katawang araw” (sun-body) instead of “katawan ng araw” (body of the sun) to establish the connection between *Araw*—the being, the conscious, and *araw*—the corporeal, somatic, concrete vessel of Araw.

²⁹Thought of going with “puyat” or “dilat” to translate “wakeful,” but, I think, doing so might imply fatigue, exhaustion, even hunger, as the cause of hyper-aware eyes linked to a dead brain. With “gising,” a sort of vigilance and alertness is implied.

³⁰Rather than using “magningning” or “magliwanag,” I used “sumikat” for shine. Root word “sikat,” as a verb meaning “to rise,” is often used to describe the action of the sun’s rise. As a noun, “sikat” refers to the sun’s rays. Using it as an act of the moon incurs an irony meant to play with reversed meaning that in effect connects with the images of flowers, to evoke a certain “blurring,” i.e. “melt[ing]” according to the original, of the assumed boundaries of night and day—so the image dissolves into one collage. Taken as an adjective, “sikat” means “famous,” thus meriting “paghanga,” roughly “praise” or “admiration.”

³¹Translated “vein” to “ugat” in the first draft, but later opted to go for the more general term “guhit” that meant “lines.” Since “ugat” may refer to many things, including: roots, nerves, veins, origin, among many others.

³²Like “hangarin” in footnote 26, “tanawin” may be read as a noun pertaining to “scenery,” or as a verb, “to view.”

³³I considered translating “shaped” to “pinanday” that refers to the hammering of metal; root word “panday” means “to forge.” But the persona of this poem ponders as Icarus, with yet-to-be-burnt wings of feathers and wax—and not of alloy.

³⁴Resorted to “antigo” for “old,” instead of “matanda” or “makaluma” that suggests the wisdom is outdated. In an effort to suggest otherwise, moreso, the value in the obsolete, I used “antigo” or “antique” that may be sold for a fortune when appraised as valuable by an expert; no matter how foolish, “old wisdom” develop the “modern” one enjoys here and now.

³⁵The term “gawain” is used by most radicals or revolutionaries to refer to tasks they committed to; so, instead of “tungkulin” that seems like a responsibility or an obligation, I chose the somewhat ideologically- or politically- or organizationally-charged “gawain” to refer to the “duty” being revealed in this poem—a duty that is situated in guerrilla zones, where the enemies are the armed state forces. Thus, the motif of the translation: using terms that are often found in the vocabulary of the activist or the “tibat” was used whenever deemed necessary, such as “kagyat” in the first stanza. I understand the poem as an account of the personified night in his “taliba,” referring to his turn to be the sentry of his guerrilla unit; this is why he “lie[s]” awaiting the retreat signal in an uncomfortable position, “nakadapa,” its root word “dapa” means “to lie facing down;” thus, not simply “higa,” or “to lie,” as the night is alert, in case an encounter ensues. I think this translation has the clearest motif in this project.

³⁶Considered inserting “babae” (female) somewhere to giveaway or to spoon-feed the withheld information due to the gender-specific pronouns in English (he and she) that is foreign to Filipino (siya). The character’s “bear[ing] the fruits of mortal memories” already implied her function as a female, so there is no need to explicitly state that she is a she.

³⁷The enjambment in this paragraph had a domino effect in the whole translation. In Filipino, the pregnant is described as “nagdadalang-tao,” where “dala” means “to bear” and “tao” means “human.” In this translation, I modified “nagdadalang-tao” to “nagdadalang-bunga,” where “bunga” means “fruit”—the character is pregnant with the fruits of mortal memories. Guillermo usually capitalizes the first letters at the beginning of his verses, but in this poem, I opted to use the sentence as a unit I cut into lines, without capitalizing first letters in each next line, to accommodate the enjambment “nagdadalang/-bunga.”

³⁸Translated “burial jar” to “tapayang manunggul” to make the general term culture-specific.

³⁹Guillermo himself translated this poem to Filipino in *Mga Tula* (2013). There are a number of differences that may further be explored in another paper or venue. Some of the words he used are “new” to me, like “tubog” for “dip” that I translated as “sawsaw.” The second line of the last stanza of my translation is almost similar

with Guillermo's, my translation deviated in the enjambment as I kept fidelity with the original English text's cut to the next line that starts with "prefigurings."

⁴⁰The term "sumpa" vacillates in Filipino as it is a noun/verb that may mean "[to] promise" or "[to] curse."

⁴¹Opted to choose "layo" as translation for "distance," instead of "distansya," because "layo" implies remoteness.

⁴²The comma in this line, before "iba" or "another" reproduces the anguish or stuttering implied in the original, thus this somewhat trivial deviation from the English original sacrifices equivalence for the sake of essence.

⁴³Rather than using "sagana" and other terms for "rich," I resorted to "makuwarta" to evoke the interpretation that the wealth of these women are in cash. "Sagana" may pertain to a number of possibilities of excesses, including that of virtue. To limit the interpretation to wealth measured by money, I used "makuwarta," its root word "kuwarta" means "money."

⁴⁴Though the original didn't explicitly say "rising up," I chose to use "pagbangon" that suggests "fighting back" or "resistance."

⁴⁵This "sama," meaning "to go with," adds to the imagery absent in the original: intermingling of prayer with smoke. Prayers (panalangin) join forces with smokes (usok) in my translation. In the original, the prayer is on the foreground, the smoke at the background; while in my translation, they are on equal footing, engaging in a spiral of grumbling audio and suffocating aroma.

⁴⁶Rather than "pagkatuto," I opted to use "pag-aaral" for "learning" to imply "formal education"—education of the form.

⁴⁷I tried capturing the two meanings of the source text's "coining" here to achieve a more aggressive effect of "panday," roughly "to forge in fire—heating and hammering—metal to a desired shape or form." Thus, "coining" here goes beyond "shaping" or "inventing" or "developing" words as the process of "pagpapanday" involved force, friction and fire.

⁴⁸Concluding this project is a tandem of poem and translation that renders my "little black box" transparent while showing an example of how it is done. As the reader is made aware of the nuances of English and Filipino, languages that are burdened with "baggages," the reader is, at this moment, right here right now, learning the language and nag-aaral ng wika—which is what translation is about: an unending re-reading and re-writing of works-in-progress in its utopian journey to be final drafts.

Dr. Caritas
Salin ng *The Love Doctor* ni Moliere
Vlad Gonzales

Prologo

Halakhak, Tugtog, Indayog

HALAKLAK

Hayo't itigil ang ating walang kuwentang pagtatalo! Huwag na nating pag-awayin ang talento ng bawat isa. At para sa mas maluwalhating luwalhati'y ikarangal ang ating mga sarili ngayon. Kumatha tayong tatlo nang may rubdob na walang kapantay. Upang paligayahin ang pinakamahusay na panginoon sa buong mundo.

ANG TATLO, SABAY-SABAY

Magsanib tayong tatlo nang may rubdob na walang kapantay. Upang paligayahin ang pinakamahusay na panginoon sa buong mundo.

HALAKHAK

Mula sa kanyang mga gawaing mas malawak sa kayang arukin. Minsan siya'y nakikihalubilo sa atin.

May mas maluwalhati pa bang kaluwalhatian?

May mas tatamis pa bang kaligayahan?

ANG TATLO, SABAY-SABAY

Magsanib tayong tatlo nang may rubdob na walang kapantay. Upang paligayahin ang pinakamahusay na panginoon sa buong mundo.

UNANG YUGTO

EDUARDO

Ay—kakatwang nilalang talaga ang buhay at kayang-kaya ko nang sabihing tulad ng isang matandang paham na ang sinumang may pera ay may mga problema, at ang isang kamalasan ay hindi dumarating nang walang kasunod! Iisa lang ang naging asawa ko—namatay pa.

MR. PANGILINAN

At ilan ba ang gusto mong asawahin?

EDUARDO

Namatay siya, 'panyero. Masakit ang kawalang iyon para sa akin, at hindi ko ito

mabalikan nang hindi naiiyak. Hindi ako masyadong masaya sa kanyang ugali—at at madalas nga kaming makipagtalo sa bawat isa, pero kahit ganoon, ibinabalik ng kamatayan sa tama ang lahat. Patay na siya; lumuluha ako para sa kanya. Kung nabubuhay pa siya, mag-aaway kami. Sa lahat ng anak na ibinigay ng langit sa akin, itinira lang nito sa akin ang isang anak na babae, at ang anak na babaeng ito ang tangi kong pinoproblema pagkat nasilayan ko siya sa pinakakalunos-lunos na pighati sa buong mundo, sa isang karima-rimarim na kalungkutang ni hindi ko alam ang sanhi at tila walang paraan upang hiklatin siya mula rito. Ako naman, nawawalan na ng katinuan at kailangan ko ng mainam na payo sa usaping ito.

(Kay Ayala) Ikaw na pamangkin ko.

(Kay Villegas) Ikaw na kapitbahay ko.

(Kay Mr. Pangilinan at Mr. Sy) At kayo, mga katoto, mga kaibigan—nagmamakaawa akong payuhan ako sa lahat ng dapat kong gawin.

MR. SY

Sa akin, ang tindig ko'y alahas at magagarang abubot ang mga bagay na nagpapakilig sa kababaihan—at kung ako ikaw, ibibili ko nito ang anak mo, ngayon mismo isang palamuting diyamante, o ruby o esmeralda.

MR. PANGILINAN

At ako, kung ako ang nasa posisyon mo, bibili ako ng isang napakagarang traje na gawa sa abaca, o painting ng inyong mga taniman na isasabit sa kanyang kuwarto para manumbalik ang liwanag ng puso at ningning sa mga mata!

VILLEGAS

Para sa akin, hindi na ako pupunta sa ganoon—ipapakasal ko na siya agad-agad sa pinakamabilis na paraang kaya ko—kasama ang taong nakilala niya dati, ang binatang anak ng kalaro mo sa sabong, baka ito na ang oras.

AYALA

Ako naman, ang tindig ko'y hindi nababagay ipakasal ang anak mo. Maputla siya't nangangayayat at magiging puwersado kung ipadala siya sa kabilang mundo sa pagpapakilala sa kanyang may ganoong kalagayan—sa pagkakaroon ng mga anak. Hindi para sa kanya ang mundong iyon—at ipinapayo kong ilagay siya sa isang monasteryo—kung saan makakahanap siya ng mga gawaing nababagay sa likaw ng kanyang bituka.

EDUARDO

Lahat ng mungkahing ito'y siguradong kahanga-hanga ngunit sa tingin ko'y may malisya na ito't sa tingin ko'y pinapayuhan lang ninyo ako para sa ikabubuti ninyo. Ikaw ay may negosyo, G. Sy, at napaghahalataang ang payo mo'y payo ng isang taong gustong mabawasan ang kanyang mga paninda.

Nagbebenta ka ng mga tela't likhang-sining, G. Pangilinan, at taglay ng itsura mo

ang pagkakaroon ng pasaning gusto mong ilipat sa iba. Ang taong iniibig mo, mahal kong pinsan, ay siya namang nababalitang may pagtatangi sa aking anak, kaya mas nanaisin mong makasal ang anak ko sa iba. At ikaw naman, aking pamangkin, hindi ko plano ang ikasal ang anak ko sa kung kanino lang—at may mga pansarili akong dahilan para doon—ngunit ang mungkahing ibinigay mo na gawing pari ang anak ko ay dalamhati ng isang babaeng buong loob na dumadalang maging tangi kong tagapagmana. Kaya naman, mga ginoo’t binibini, kahit pa ang payo ninyo ang pinakamainam sa buong mundo—maunawaan ninyo sana, kung inyong pahintulutan, kung bakit hindi ko ito susundin.

(Aalis ang lahat maliban kay Eduardo.)

EDUARDO

At nag-alisan ang aking mga dakilang tagapayo.

(Papasok si Kristiana.)

EDUARDO

A, hayun ang aking anak na nagpapahangin—hindi niya ako napansin. Siya’y nagbubuntung-hininga—ang mga mata niya’y iniaangat sa kalangitan.

(Kay Kristiana) Alagaan ka nawa ng Diyos! Buenas, mahal kong anak. Kamusta? Ano’ng atin? Ayos ka lang ba? Ay, palagi ka na lang nalulugkot at namimighating katulad nito—at ayaw mong sabihin kung ano ang dahilan--? Sige na—ibukas mo ang munti mong puso sa akin. Ayan, aking munting sinta, halika. Ayan, aking munting sinta sabihin mo, sabihin ang lahat ng mga munting kumukutkot sa isip—sa iyong abang ama—mutya. Lakasan mo ang loob! Kailangan pa bang amuhin kita? Sige na naman!

(Sa sarili) Namumuhi akong makita siyang ganito.

(Kay Kristiana) Sige na, kausapin mo na ako—gusto mo bang mamatay ako sa pagkasuklam—hindi ko ba pwedeng malaman kung saan nagmumula itong matinding pananahimik? Sabihin mo dahil ipinapangako kong gagawin ko ang lahat para sa iyo—oo pangako, kailangan mo lang sabihin ang sanhi ng iyong lumbay; sinisiguro ko sa iyo dito mismo, at ipinapangako ko sa iyo, na wala akong hindi gagawin para lang mapanatag ka—basta sabihin mo lang—nageselos ka ba sa mga amiga mong sa tingin mo’y mas maporma kesa sa iyo? May bagong materyal ba ng telang gusto mong pagtahian ng bagong kasuotan? Hindi. Hindi pa ba sapat ang karangyaan ng silid mo at nais mong magdagdag ng aparador na mula sa ating suki sa Paris? Hindi rin siguro—may gusto ka bang araling instrumento, gusto mo bang hanapan kita ng maestrang magtuturo kung paano patugtugin ang biyulin? Hindi rin. May napupusuan ka ba at nais mong magpakasal?

(Tatango si Kristiana, papasok si Delilah.)

DELILAH

Ayan po, ginoo—nagkausap na kayo ng inyong anak—nahulaan na ba ninyo ang sanhi ng kanyang pighati?

EDUARDO

Ay hindi! Isa lamang siyang puta na nagpapagigil sa akin!

DELILAH

Sige po, ginoo—ako na lang po—susuyuin ko na lang siya nang kaunti.

EDUARDO

Hindi na kailangan—at dahil gusto pa niyang suyu-suyuina siya, sa palagay ko’y dapat lang siyang maiwanan diyan—

DELILAH

Ako na po ang susubok, sige na po. Baka mas malaya siyang magbukas sa akin kesa sa inyo. Naku, senyora—ayaw ninyong sabihin kung ano’ng problema ninyo—gusto ba ninyong madamay kaming lahat sa lungkot ninyo? Sa akin po ay hindi naman basta-basta gumaganyan ang isang tao—at kung nag-aalinlangan kayong magpaliwanag sa ama ninyo, siguro naman ay wala kayong kahit anong alinlangang magbukas ng damdamin sa akin. Sige na po—may gusto ba kayong makuha sa kanya? Maraming beses na niyang sinabing gagawin niya ang lahat para mapaligaya kayo. Hindi ba niya naibibigay ang kalayaang gusto ninyo? At ang lahat ng regalo’t palamuti sa inyong mga dingding—hindi ba nila nahuhuli ang ligaya ng inyong kaluluwa? Ano po ba? Nakatanggap ba kayo ng insulto kung kanino man? Kailan po? Hindi po ba may lihim kayong itinatangi at nais ninyong ipakasal kayo doon ng tatay ninyo? Ay, naiintindihan ko na kayo, iyon na nga! Iyon lang naman pala! Bakit napakarami pang paliguy-ligoy? Senyor, nalutas na po ang palaisipan at—

EDUARDO

Anak kong walang utang na loob—ayaw na kitang kausapin kahit kailan at iiwanan kita kasama ng mga paghihimutok mo—

KRISTIANA

Papa, dahil gusto mo talagang sabihin ko itong nais—

EDUARDO

Oo nga, wala na talaga ang pakikitungong dating mayroon ako para sa iyo.

DELILAH

Senyor, ang kanyang kalungkutan—

EDUARDO

Isa siyang putang nais lang akong mamatay—

KRISTIANA

Papa, ang gusto ko lang naman talaga—

EDUARDO

Ito pa ang pabuyang makukuha ko sa pagpapalaki sa iyo sa paraang ginawa ko—

DELILAH

Pero senyor—

EDUARDO

Hindi—ayoko na sa kanya't nanggigigil na ako!

KRISTIANA

Pero Papa—

EDUARDO

Wala na akong anumang amor para sa iyo

DELILAH

Pero—

EDUARDO

Isa siyang haliparot

KRISTIANA

Pero—

EDUARDO

Ingrata—

DELILAH

Ngunit—

EDUARDO

Isang putang ayaw magsabi sa akin kung ano ang problema niya.

DELILAH

Gusto niyang magkaasawa.

EDUARDO

(Nagkukunwaring hindi naunawaan) Sinusukuan ko na siya—

DELILAH

Isang asawa.

EDUARDO
Nasusuklam ako sa kanya—

DELILAH
Asawa.

EDUARDO
At itinatakwil ko na siya bilang anak ko.

DELILAH
Asawa.

EDUARDO
Ni huwag mo na siyang mabanggit-banggit sa akin. (Aalis.)

DELILAH
Asawa, asawa, asawa.

DELILAH
Ang sabi nila, wala nang mas bibingi pa sa kanilang ayaw makinig.

KRISTIANA
Ay, Delilah—Nagkamali ako sa pagtago ng aking kalungkutan—at kinailangan ko lang sabihin sa ama ko kung ano ang gusto ko. Nakita mo naman.

DELILAH
Isinusumpa ko—isa siyang kasuklam-suklam na tao—at inaamin kong lubos akong matutuwa kung mapaglalaruan ko siya—pero bakit ngayon lang lumabas, senyora, itong sakit na itinago mo sa akin?

KRISTIANA
Ay! Ano pa ba ang silbi kung nalaman mo ito nang mas maaga? At hindi ba naging mas mainam kung itinago ko ito habambuhay? Iniisip mo bang hindi ko natanaw itong nakikita mo ngayon, na hindi ko nasid ang lahat ng niloloob ng ama ko—at ang pagtanggap ibinigay doon sa kaibigang nagtanong para sa akin ay hindi lumunod sa lahat ng pag-asang nasa puso ko?

DELILAH
Aba! Siya ang estrangherong naghahanap sa iyo.

KRISTIANA
Siguro’y hindi nga tama sa isang babae ang ipaliwanag ang sarili niya nang ganito kabukas, pero ikinukumpisal ko pa rin sa iyo na kung pahihintulutan akong magnasa sa kung anuman—ito ang aking ninanais. Wala pa kaming pag-uusap

na magkasama—at hindi pa namutawi sa kanyang bibig ang rubdob na taglay niya para sa akin—ngunit sa lahat ng lugar na maaari niya akong makita—sa taniman, habang namamasyal sa hacienda, o sa pamilihan kapag tumatakas ako sa tanaw ni Papang abala sa paniningil ng renta—ang kanyang tingin at kilos ay laging nangungusap nang may kabutihan at ang halina niya sa akin ay tila nagmumula sa isang tapat na lalaki kaya di mapigilan ng puso kong unawain ang kanyang pagsinta—at anong tigas ng aking ama’t pinawi ang lahat ng kabutihang ito.

DELILAH

Hayaan mo—ako na ang kikilos. Anumang hinanakit mayroon ako tungkol sa paglilihim mo sa akin. Hindi ko nais ipagpaliban ang pagtulong sa iyong kuwento ng pag-ibig—at dahil na rin sa lakas ng iyong loob—

KRISTIANA

Pero ano nga ba ang inaasahan mong gagawin ko laban sa dikta ng naghahari? At kung kahit mga dasal ko’y di siya mabali?

DELILAH

Hayaan mo—hindi naman kailangang magpatangay sa isang hunghang basta hindi makakanti ang dangal—maaaring mapalaya ang sarili mula sa paniniil ng isang ama. Ano ba kasi ang iniisip niyang ginagawa mo? Hindi ba nasa edad ka na para mag-asawa? At iniisip ba niyang yari ka sa marmol? Sige na, at isa pa—nais kong tulungan ka sa iyong dinidibdib—simula ngayon, Aakuin ko ang pagbabantay sa kanyang mga plano at makikita mong may mga surpresa din akong itinatago—pero natatanaw ko na ang iyong ama—pumunta tayo sa likuran at hayaan mo akong magtanghal.

(Aalis ang mga babae.)

EDUARDO

Minsan ay mainam ding magkunwaring di naririnig ang mga bagay na naririnig nang mainam—at mainam akong nakaligtas sa paghahayag ng damdaming hindi ko pa handang paligayahin. May mas hihigit pa bang pasismo bukod sa kaugaliang nais ipataw sa mga ama, walang mas walang saysay at katawa-tawa ang mapagod sa pagkamal ng dambuhalang kayamanan at ang magpalaki ng dalaga nang buong pag-aalaga at malasakit at kapwa lamang aangkinin sa akin ng mga kamay ng binatang walang anumang ibinabayad sa amin? A hindi, hindi—hinahamak ko ang kaugaliang iyan at plano kong manatiling akin ang aking anak at ang aking kayamanan.

DELILAH

(Tumatakbo at nagkukunwaring hindi nakikita si Eduardo) Ay kay malas! Ay anong kahihiyan! Ay, kaawa-awang Senyor Eduardo—saan ko kayo masisilayan?

EDUARDO

(Sa sarili) Ano'ng sinasabi niya?

DELILAH

(Tumatakbo pa rin) Ay! Amang magdadalamhati! Ano ang gagawin mo pag narinig itong balita?

EDUARDO

(Sa sarili) Ano kaya iyon?

DELILAH

Ang kaawa-awa kong senyorita!

EDUARDO

(Sa sarili) Nadudurog ako.

DELILAH

Ay!

EDUARDO

(Hinahabol si Delilah) Delilah.

DELILAH

Anong kamalasan!

EDUARDO

Delilah.

DELILAH

Isang malubhang sakuna.

EDUARDO

Delilah.

DELILAH

Ang napipintong kamatayan!

EDUARDO

Delilah.

DELILAH

(Titigil.) Ay, senyor!

EDUARDO

Ano iyon?

DELILAH
Senyor!

EDUARDO
Ano'ng problema—

DELILAH
Ang inyong dalaga—

EDUARDO
Ay! Ay!

DELILAH
Senyor, huwag naman kayong humagulgol nang ganyan, pagkat mapapatawa ninyo ako.

EDUARDO
Magsalita ka lang agad kung ganoon.

DELILAH
Ang inyong anak—lubusang nadala ng mga salitang binitawan ninyo sa kanya at ng nakasisindak na galit at nag-uumapaw na hinagpis na nakita niya mula sa inyo't patungo sa kanya—binuksan niya ang bintanang nakatanaw sa may ilog—

EDUARDO
Pagkatapos?

DELILAH
Pagkatapos, habang nakaangat ang kanyang mga mata sa alapaap—“Hindi,” sabi niya, imposible pang mabuhay kapiling ang ngitngit ng aking ama—at dahil itinatakwil naman niya ako bilang anak niya—nais ko nang pumanaw.”

EDUARDO
At tumalon siya't bumulusok?

DELILAH
Hindi senyor, marahan niyang isinara ang bintana, at tumungo't ihiniga ang sarili sa kanyang kama. Doon siya umiyak nang buong pait, at bigla na lang ang mukha niya'y namutla, tumirik ang mga mata, bumigay ang kanyang puso at nanatili siyang ganoon sa aking mga bisig!

EDUARDO
Ay—ang aking anak!

DELILAH

Sa pamamagitan ng pagkurot sa singit at pagsampal sa pisngi, nagawa kong mabalik siya sa katinuan, pero ang karamdamang ito’y hinahatak siya pabalik sa bawat saglit, at sa tingin ko’y hindi na siya makakatagal nang isang araw.

EDUARDO

Fabian! Fabian! Fabian! Dali, maghanap ka ng mga doktor, maraming doktor! Wala namang sobra sa ganitong sitwasyon. Ay, anak ko, ang aking kaisa-isang dalaga—

Unang Pagitan

Magsasayaw si Fabian, ang utusan ni Eduardo, papunta sa pintuan ng apat na doktor. Magsasayaw ang apat na doktor at magiliw na pupunta sa bahay ni Eduardo.

IKALAWANG YUGTO

DELILAH

Senyor, ano ang plano ninyo sa apat na doktor? Hindi ba sapat na ang isa para pumatay ng isang tao?

EDUARDO

Magtigil ka. Mas mainam ang apat na opinyon kesa sa isa.

DELILAH

Hindi ba kaya namang mamatay ng inyong dalaga nang walang tulong sa mga butihing ginoong ito?

EDUARDO

Mga doktor ba ang sanhi ng kamatayan?

DELILAH

Walang duda at may kakilala akong isang lalaki na mapapatunayan ito nang buong katwiran—para hindi mo na kakailanganing magsabi ng—itong si ano at kuwan ay namatay sa lagnat at sa pagbabago ng dibdib, na magiging “namatay siya dahil sa apat na doktor at dalawang parmasyutiko.”

EDUARDO

Tumahimik ka! Huwag mong bastusin ang mga senyores.

DELILAH

Mamatay man ako, senyor, may pusa kaming nakaligtas sa pagtalon mula bubong pababa sa kalsada, at nakaraos siya nang tatlong araw nang hindi kumakain o maigalaw ang kanyang mga paa—pero suwerte na rin na walang doktor sa mga

pusa, kundi natapos na agad ang kanyang kuwento—pagkat rin sila mapipigil na magpurga at maghiwa sa kanya.

EDUARDO

Tumahimik ka na nga! Sinabihan na kita. Nakakabastos ka na! Hetong sa sila.

DELILAH

Mag-ingat kayo, talagang marami kayong matututunan. Sasabihin nila sa inyo sa wikang Latin o anumang wikang hindi natin batid na ang anak ninyo ay may sakit.

(Papasok sina Dr. Enrile, Dr. Honasan, Dr. Aguinaldo, Dr. Lim.)

EDUARDO

Bueno, senyores?

DR. ENRILE

Nasuri na namin nang sapat ang pasyente at walang duda, siya'y tadtad ng mga dumi.

Ibig kong sabihin, maraming dumi sa kanyang katawan—mangilan-ngilang mga nabulok na likido.

EDUARDO

A, nauunawaan kita.

DR. ENRILE

Pero, kokonsultahin pa namin ang bawat isa.

EDUARDO

Dali—ikuha mo sila ng mauupuan—

DELILAH

(Kay Dr. Enrile) Ay, senyor, kasali pala kayo dito!

EDUARDO

(Kay Delilah) Paano mo nakilala ang ginoong ito?

DELILAH

Nakita ko siya kasi noong nakaraang araw sa pagbisita sa malapit na kaibigan ng inyong pamangkin.

DR. ENRILE

Kamusta pala ang tsuper niya?

DELILAH

Mabuti naman. Patay na po.

DR. ENRILE

Patay na?

DELILAH

Opo.

DR. ENRILE

Hindi pwede iyon.

DELILAH

Hindi ko alam kung hindi iyon pwede—pero alam na alam kong patay na siya.

DR. ENRILE

Hindi siya pwedeng mamatay, sinasabi ko sa iyo.

DELILAH

Ang sa akin, sinasabi ko sa inyong patay na siya't nakalibing.

DR. ENRILE

Nagkakamali ka.

DELILAH

Nakita ko po ang lamay.

DR. ENRILE

Imposible yan. Ayon sa mga libro ni Hippocrates ang ganoong sakit ay hindi nakamamatay hanggang sa hindi bababa sa katorse o lalampas sa bente unong araw—at nagkasakit siya nitong nakaraang anim na araw lamang.

DELILAH

Hayaan nating sabihin ni Hippocrates ang kanyang nais—pero patay na ang kanilang tsuper.

EDUARDO

Siya, siya, tama na! Huwag nang mag-away! Halina, lumabas na tayo rito. Senyores, nakikiusap akong komunsulta kayo nang maayos sa bawat isa. Kahit hindi nakaugaliang magbayad agad—minsan, para hindi rin malimutan—at para tapos na rin—heto—(Mag-aabot sa bawat isa ng pera at makakatanggap ng magkakaibang muwestra bilang tugon)
(Uupo ang mga doktor at mag-uubuhan.)

DR. HONASAN

Kakatwa rin pala ang laki ng Tarlac at kailangan din ng mahabaang biyahe kapag tinawag ng trabaho.

DR. ENRILE

Ako naman ay may sasakyan para sa ganyan, at hindi ninyo mapapaniwalaan ang layo na napupuntahan namin kada araw.

DR. HONASAN

May bagong sasakyan din ako at isa siyang walang kapagurang makina.

DR. ENRILE

Alam mo ba ang dinaanan namin ng kotse ko ngayong araw? Una, pumunta kami sa Aurora—mula Aurora papuntang gitna ng Nueva Ecija hanggang sa dulo ng Angeles—mula dulo ng Angeles patungong Olongapo—mula Olongapo papuntang Zambales, mula Zambales pa-Bulacan, mula Bulacan papunta rito. At mula rito, kailangan kong pumunta naman sa Bataan.

DR. HONASAN

Nagawa rin iyan ng kotse ko—at bukod doon ay pupunta pa ako sa Caloocan para tingnan ang isang pasyente.

DR. ENRILE

Pero maiba ako—saan ka nga ba pumapanig doon sa away nung dalawang doktor, si Dr. Kwak Kwak at Dr. Kaufman? Isa siyang insidenteng humahati sa ating asosasyon.

DR. HONASAN

Sa akin, kampi ako kay Dr. Kaufman.

DR. ENRILE

Ako man. Hindi naman na ang opinyon niya, na nakita naman, ang pumatay sa pasyente—at hindi rin naman nakalalamang si Dr. Kwak Kwak—sigurado iyon—pero kahit na, mali siya sa kaligiran ng mga pangyayari—at hindi rin siya dapat magkaopinyon na iba sa kanyang mga nakatatanda—ano sa tingin mo?

DR. HONASAN

Walang duda. Dapat laging pinapanatili ang mga pormalidad anuman ang mangyari.

DR. ENRILE

Sa akin naman, malademonyo ang pagkastro ko, o kung anuman, basta sa pagitan ng mga kaibigan—at pinagsama-sama nila tayo ngayong araw—tayong tatlo—kasama ang doktor na tagaibang lugar—para sa konsultasyon. Pero itinigil ko ang buong proseso at hindi ko matiis ang kahit sinong nagbibigay ng opinyon

kung wala naman sa lugar ang mga bagay-bagay—ginawa ng mga nakatira sa bahay ang kaya nila—at nagpatuloy pa rin ang sakit—pero ayokong sumuko—at matapang na pumanaw ang pasyente sa gitna ng argumentong iyon.

DR. HONASAN

Mainam naman talaga ang magturo sa mga tao na mabuhay at ipamalas kung gaano sila katanga.

DR. ENRILE

Ang taong namatay ay patay na tao lamang na walang anumang ibubunga—pero ang nakaligtaang pormalidad ay nagdadala ng kapansin-pansing kapahamakan sa mismong praktika ng medisina.

EDUARDO

(Papasok.) Senyores, lumalala ang paghihirap ng aking dalaga—nakikiusap akong sabihin agad kung ano ang napagtanto ninyo.

DR. ENRILE

Mauna ka, senyor.

DR. HONASAN

Hindi, senyor, magsalita ka kung nais mo.

DR. ENRILE

Nang-aasar ka.

DR. HONASAN

Hindi ako ang unang magsasalita.

DR. ENRILE

Senyor.

DR. HONASAN

Senyor.

EDUARDO

Paumanhin—mga butihing ginoo, lubayan na natin itong mga seremonyas at tingin ko'y napakaselan ng sitwasyon.

(Magsasalita ang apat.)

DR. ENRILE

Ang sakit ng inyong dalaga—

DR. HONASAN

Ang sama-samang opinyon ng mga senyores.

DR. AGUINALDO

Pagkatapos ng mabusising konsultasyon—

DR. LIM

Ang rason—

EDUARDO

Pakiusap, senyores, huwag magsalita nang sabay-sabay, pakiusap—

DR. ENRILE

Senyor, nasuri na namin ang sakit ng anak ninyo, at sa opinyon ko'y nagmumula ito sa matinding init sa kanyang dugo—samakatwid, hinihikayat kong gripuhan siya sa lalong madaling panahon.

DR. HONASAN

Sa akin naman, ang sakit niya ay pinaghalong mga likidong dala ng sobrang daming pagkain, kaya hinihikayat kong painumin siya ng pampasuka.

DR. ENRILE

Ilalaban ko na ikamamatay niya ang pagpapaduwal.

DR. HONASAN

At ikamamatay niya ang pagpapadugo.

DR. ENRILE

Talaga lang ha, para lang pagmukhain mong matalino ka.

DR. HONASAN

Oo, iyan ang opinyon ko at handa akong tulungan ka kung kinakapos ka sa kaalaman.

DR. ENRILE

Natatandaan mo ba ang lalaking napatay mo ilang araw ang nakaraan?

DR. HONASAN

Natatandaan mo ba ang ginang na pinadala mo sa kabilang buhay tatlong araw na ang nakalipas?

DR. ENRILE

(Kay Eduardo) Nabahagi ko na ang aking opinyon.

DR. HONASAN

(Kay Eduardo) Nabahagi ko na ang aking mga ideya.

DR. ENRILE

Pag hindi natin hiniwa ang anak mo agad-agad, mamamatay siya. (Aalis.)

DR. HONASAN

Kung hiwain mo nga siya, hindi siya aabot kahit labinglimang minuto. (Aalis.)

EDUARDO

Sino sa dalawa ang paniniwalaan? At anong desisyon ang kukunin mula sa magkalabang mga opinyon? Senyores, tinatawagan ko kayo para magdesisyon sa akin at sabihin nang walang pagkiling kung ano sa tingin ninyo ang pinakamainam na paraan ng paggamot sa aking anak.

DR. AGUINALDO

Senyor—sa ganitong mga usapin, kailangang magpatuloy sa, ay hindi—para makaiwas, walang gawin, sabi nga nila—makiramdam na lang—ang pinakagrabeng kasalanan ay ang maging sanhi ng mapanganib na bunga, sabi nga ng mastrong si Hippocrates.

DR. LIM

Totoong dapat laging mag-ingat sa lahat ng gawain—dahil hindi ito laro-laro—at pag hindi nagtagumpay, hindi madaling kumpunihin ang sira at itaguyod muli ang nadurog na, maingat na mag-eksperimento—iyon nga, isa itong kaso ng katwiran higit sa anupaman—sa maingat na pagtitimbang ng mga bagay-bagay—sa pagtataya sa timpla ng utak ng mga tao—sa pagsusuri sa mga sanhi ng sakit at sa pagsipat ng mga lunas na madadala rito.

EDUARDO

(Sa sarili) ang isa'y sa pagpapahirap, at ang isa'y sa pagkilos.

DR. AGUINALDO

Kaya naman, senyor, ang punto, nakikita kong ang anak ninyo'y may matagalang karamdaman at mapapahamak siya kung hindi siya matutulungan—bukod dito, ang sintomas na pinapakita niya ay bakas ng madumi at nakasisirang hangin, na siyang tumutusok sa mga sulok ng utak niya. Itong hanging ito, sa Griyego'y tinatawag nating atmos, ay dulot ng nabubulok na likidong-pangkatawan na makapit at malapot at nagmumula sa bandang tumbong.

DR. LIM

At habang ang mga likidong ito'y naipon sa loob ng mahabang panahon muli't muli nilang pinag-init ang sarili at naluwal itong kabangisang umuusok papunta sa mga rehiyon ng utak.

DR. AGUINALDO

Kaya naman, sigurado, para mailabas sila, mahiwalay, mapalayas, maiadya, maiwanan, itong mga nasabing likido—kailangan ng matinding pagpurga—pero bago tayo magpatuloy, tingin ko’y makatutulong ang paggamit ng mga gamot sa mga tabing-kalye, tulad ng mga maliit na labatiba o paglilinis sa pamamagitan ng tonic o pampaginhawang syrup na maaaring ihalo sa kanyang tsaa.

DR. LIM

Pagkatapos, dadako tayo sa pagpurga—at sa pagpapadugo, na uulitin natin kung kinakailangan.

DR. AGUINALDO

Hindi naman dahil sa lahat ng ito’y hindi na maaaring mamatay ang inyong dalaga—pero kung anuman ay may nagawa kayo at may pampalubag-loob na malalamang mamamatay siya nang maayos.

DR. LIM

Mas mainam namang mamatay alinsunod sa mga tuntunin kesa makaligtas nang walang pagtatangi sa reglas.

DR. AGUINALDO

Nasabi na namin nang matapat ang aming naiisip.

DR. LIM

At kinausap naming kayo tulad ng pakikipag-usap sa aming sariling kapatid.

EDUARDO

(Kay Aguinardo, pinapahaba ang mga sinasabi.) Nakikita ko ang inyong pagpapakumbaba. Salamat. (Kay Lim, nabubulol.) At habambuhay kong mapapahalagahan ang lahat ng abalang isinagawa ninyo.

(Aalis ang dalawang doktor.)

Narito ako ngayon at bahagyang mas nalito kesa noon. Ay Lucifer! Isang pantasya ang dumapo sa akin. Kailangan kong bumili ng langis-ahas at ipapainom ito sa anak ko—maraming tao ang may pagtatangi sa lunas na dala ng langis-ahas. Sige!

(Sa isang kalsada)

Hola! Senyor—pakiusap, bigyan ninyo ako ng langis-ahas na agad kong babayaran.

TINDERO

(Umaawit.) Sapat ba ang lahat ng ginto sa lahat ng kabundukang kumukulong sa karagatan para bayaran itong lihim na ubod nang kahalagahan? Itong aking lunas

ay nagwawakas sa sakit gamit ang pambihirang gilas—ang sakit na umalis, kung mabilang ay lampas-lampas sa kayang bilangin ng iyong oras.

Ang kati
Ang langib, sugat sa gilagid
Lagnat
Peste't salot
Tulo, sakit ng tuhod
Tigdas
Lumuluhod sa kakaibang lakas ng langis-ahas.

EDUARDO

Senyor, naniniwala man akong walang ginong katumbas ang inyong lunas—narito ang perang ibibigay na bayad, kung kayo'y papayag.

TINDERO

(Kumakanta.) Sambahin ang langis-ahas at ang kakarampot mong mabubuhat—itong kayamanang ibibigay sa iyo mula sa aking palad—kakayanin mong humarap sa lahat ng karamdamang dulot ng dahas ng kalangitan sa ating lahat.

Ang kati
Ang langib, sugat sa gilagid
Lagnat
Peste't salot
Tulo, sakit ng tuhod
Tigdas
Lumuluhod sa kakaibang lakas ng langis-ahas.

IKALAWANG INTERMISYON

Maraming manlalakbay at mga payaso/pusong, kasama ang mga utusan ng tindero, ang nagdiriwang sa pamamagitan ng sayaw.

IKATLONG YUGTO

DR. RAMOS

Hindi ba kayo nahihiya, senyores, sa pagpapakita ng napakaliit na malasakit sa mga companero ninyo at kayo'y nag-aaway pa na parang mga munting hangal? Hindi ba ninyo nakikita ang kasamaang nagagawa sa atin ng ganitong mga pagtatalo sa mundo? At hindi pa ba sapat na ang mga siyentipiko ay malay sa mga tunggalian at paglihis na umiiral sa ating mga awtoridad at mga sinaunang maestro, nang hindi binubuko sa madla sa ating mga pagtatalo at pag-aaway ang karangalan ng ating sining. Sa akin naman, hindi ko lubusang maunawaan itong dakilang pandarambong ng ilan sa ating mga katoto at mahalaga ring amining

ang mga argumentong ito ay dumehado sa atin sa isang kakatwang paraan at kung hindi tayo naging maingat ay wawasakin natin ang ating mga sarili.

Hindi ako nagsasalita para sa sarili kong interes, dahil Dios mio, sobrang yaman ko—umulan man, bumagyo, magsihulog man ang yelo mula sa langit. Silang mga yumao ay yumao na at ako naman kahit paano’y may magagastos pa para sa mga buhay—pero sa huli lahat ng alitang ito ay hindi nakakabuti sa medisina.

Dahil biniyayaan tayo ng langit sa loob ng maraming dantaon, nananatiling nahuhumaling sa atin ang madla—wag nating *wag* abusuhin ang mga tao sa ating mga marangyang barkadahan at pagkakitaan natin ang kanilang katangahan sa pinakabanayad na paraang kaya natin.

Hindi lang naman tayo ang sumusubok mangibabaw sa kahinaan ng tao. Kalakhan ng daigdig ang nakapagtanto niyan at bawat isa ay puwersadong hulihin ang mga tao sa kanilang mga kahinaan upang makahatak ng kung anong kita. Silang mga sipsip, halimbawa, humahanap ng kita mula sa pag-ibig ng tao na idolohin, sa pamamagitan ng pagbibigay sa lahat ng banidosong papuring nais ng iba at ang lahat ng ito’y isang pagtatanghal—na magbubunga naman sa kanilang nahahakot na yaman. Ang mga alchemist ay sumusubok kumita mula sa pagnanasa sa karangyaan sa pamamagitan ng pagsumpa ng bundok-bundok na ginto sa kung sinong makikinig sa kanila. At ang mga tagabasa ng horoscope, sa kanilang mapanglokong panghuhula, ay kumikita mula sa mga layaw at ambisyon ng mga uto-utong kaluluwa. Ngunit ang pinakadakilang kahinaan ng tao ay ang pag-ibig na mayroon sila para sa pananatiling buhay at kumikita tayo mula roon, sa tulong ng ating mapagmataas at mabulaklak na mga dila at kaalaman kung paano gamitin ang benerasyong binibigay sa ating propesyon ng takot sa kamatayan. Panatilihin natin ang antas ng dangal na niluluklok ng kanilang kahinaan at umarte nang ayon sa mga nakapaligid na pasyente upang maikabit sa ating mga sarili ang masayang kalalabasan ng sakit at para ihagis sa kalikasan ang mga kapalpakan ng ating sining. Huwag tayong, at ididiin ko ito sa inyo, huwag tayong magpakatanga’t wasakin ang positibong pagkiling sa isang pagkakamaling magbibigay-dunong sa maraming tao.

DR. ENRILE

Tama kayo sa lahat ng inyong sinabi—pero may mga kulo ng dugong minsan ay hindi sarili ang nangingibabaw.

DR. RAMOS

Kung gayon ay halina, senyores, isantabi ang mga hinanakit at magkasundo na tayo dito.

DR. HONASAN

Sang-ayon ako. Hayaan lang ninyo akong ibigay ang pampasuka sa pasyenteng

nangangailangan nito at hayaan ko naman siyang gawin ang gusto niya sa unang pasyenteng mahahawakan niya.

DR. RAMOS

Wala nang pahayag na mas patas at iyan nga ang paraan para ayusin ang mga bagay-bagay.

DR. HONASAN

Ayos na.

DR. RAMOS

Sige, hanggang sa muli—paalam. Sa susunod, dagdagan ang bait.

(Aalis si Ramos.)

DELILAH

(Papasok.) Ayan! Andyan naman pala kayo, senyores, at hindi ninyo inaasikaso kung paano aayusin ang pagkakamaling nagawa sa medisina!

DR. ENRILE

Ano'ng ibig mong sabihin? Ano'ng nangyari?

DELILAH

Isang hangal na makapal ang mukha ang nanghimasok sa inyong propesyon at kahit hindi ninyo inutusan ay nakapatay ng isang lalaki sa pamamagitan ng pagsaksak sa kanya ng espada!

DR. ENRILE

Ikaw, nagtatanghal ka ngayon bilang tagahamak pero babagsak ka rin sa aming mga kamay balang araw—

DELILAH

Papahintulutan ko kayong patayin ako kung sakaling kayo na lang ang aking matatakbuhan.

(Aalis ang mga doktor.)

JUAN

(Papasok na nakabihis na parang doktor) Bueno, Delilah—gusto mo ba ang ayos kong ito?

DELILAH

Ang pinakamaayos sa buong mundo at kanina pa kita inaabangan, at ayun nga, hinubog ako ng kalikasan na maging pinakamakataong tao sa mundo at hindi ko matitiis na makitang ang dalawang mangingibig ay hagilapin ang bawat isa nang

hindi nahuhulog sa isang mapagkalingang debosyon at kasama ng matinding pagnanasang ibsan ang pinagdaraanang nilang pagdurusa. Anuman ang kapalit, balak kong paalpasin si Kristiana sa pasismong kumukulang sa kanya't ilagay siya sa iyong kapangyarihan—isa kang karaniwang mamamayang gaya ko, at pinasaya mo na ako sa una pa lang. May mga nakilala na ako at tiyak kong walang ibang mas mainam na desisyon ang aking senyora maliban sa iyo.

Isinusugal ng pag-ibig ang mga pambihirang bagay at nagkasundo kami sa isang anyo ng plano na maaaring maging tagumpay para sa ating lahat. Nagawa na naming ang lahat ng hakbang. Ang lalaking kalaban natin ay hindi isa sa mga pinakamatalinong tao sa daigdig—at kung pumalya itong pakikipagsapalaran, hahanap tayo ng libu-libong ibang paraan—para makarating sa paroroonan. Maghintay ka sa akin doon, mag-isa lang ha, at babalik ako para sunduin ka.

(Magtatago si Juan sa likod ng entablado.)

DELILAH

Senyor! Hallelujah! Hallelujah!

EDUARDO

Ano iyon?

DELILAH

Magdiwang!

EDUARDO

Para saan?

DELILAH

Magdiwang, sinasabi ko sa inyo!

EDUARDO

Sabihin mo kung ano iyon at marahil magdiriwang ako.

DELILAH

Hindi, nais kong magdiwang kayo ngayon na—kaya umawit kayo at sumayaw.

EDUARDO

Para saan?

DELILAH

Para sa aking mga salita!

EDUARDO

Hay sige na nga.

(Magsasayaw at kakanta.) La, la, la, ay Lucifer!

DELILAH

Senyor, magaling na ang anak ninyo!

EDUARDO

Magaling na ang anak ko!

DELILAH

Opo, ipapakilala ko sa inyo ang isang doktor, pero isang doktor na ubod ng halaga, siyang nakagawa ng mga pambihirang lunas at hinahamak ang ibang mga doktor.

EDUARDO

Nasaan siya?

DELILAH

Papapasukin ko siya.

EDUARDO

Kailangan nating makita kung itong doktor na ito'y mas mainam sa iba.

DELILAH

(Babalik kasama si Juan) Narito na po siya.

EDUARDO

Isa siyang doktor na may masigabong balbas.

DELILAH

Hindi naman nasusukat ang agham ng kapal ng balbas—at hindi naman sa baba ang batayan ng kanyang kakayahan.

EDUARDO

Senyor, sinasabi nilang may mga pambihira kang gamot upang palayain ang mga sama ng loob.

JUAN

Senyor, ang aking mga gamot ay lumilihis sa ginagamit ng iba. Mayroon silang mga pampasuka, pampadugo, pildoras at mga labatiba, ako naman, nangagamot ako gamit ang mga salita, mga tunog, mga titik—mga talisman at singsing na nasa impluwensya ng mga konstelasyon.

DELILAH

Hindi ba kakaiba?

EDUARDO

Isa siyang pambihirang nilalang.

DELILAH

Senyor, nakabihis na po ang dalaga ninyo sa may upuan, yayakagin ko siyang pumunta dito.

EDUARDO

Sige, gawin mo iyon.

JUAN

(Habang pinupulsohan si EDUARDO) May malubhang sakit ang inyong dalaga.

EDUARDO

Nalaman mo iyan dahil lang dito?

JUAN

Opo, mula sa simpatyang taglay ng ama para sa anak niya.

DELILAH

(Dala-dala si Kristiana)

(Kay Juan) Halika, Senyor, may upuan sa tabi niya.

(kay Eduardo) Halina, iwanan muna natin sila.

EDUARDO

Bakit, gusto kong manatili dito.

DELILAH

Magmamasid kayo? Kailangan nating humiwalay. Ang doktor ay may sandaang tanong na dapat tanungin pero hindi dapat marinig ng ibang tao. (Lalayo sina Eduardo at Delilah.)

JUAN

(Kay Kristiana) Ay, senyora, anong kaluwahatian itong nadarama sa aking sarili. At kung anong liit ng nababatid ko sa kung paano magsimulang makipag-usap sa iyo. Ako, isang hamak na magbubukid. Bago ang ating sandali, kinakausap lamang kita ng aking mga titig—dala-dala ko, o parang ganoon dati, may sandaang mga bagay na nais sabihin—at ngayong may kalayaan akong kausapin ka sa paraang gusto ko—Nananatili akong timang at ang sinasakal ng matinding ligayang nadarama ang aking mga salita.

KRISTIANA

Ganoon din ang kaya kong sabihin sa iyo at nararamdaman ko, tulad mo, ang mga kabog ng ligayang pumipigil sa aking makapagsalita.

JUAN

O senyora, lubos akong liligaya kung tunay ngang nararamdaman mo ang nararamdaman ko—at napahintulutan akong tasahin ang iyong kaluluwa katabi ng sa akin! Ngunit senyora, maaari bang isipin ko man lang na sa iyo ko utang itong pag-iisip ng masayang planong nagdulot sa akin ng kaligayahan sa iyong piling?

KRISTIANA

Kung di mo man utang sa akin itong ideya, nagkautang ka man lang sa akin dahil sa pagtugon sa panawagan nang buong saya.

EDUARDO

(Kay Delilah) Sa akin lang naman, parang masyado siyang malapit kung makipag-usap sa kanya.

DELILAH

(Kay Eduardo) Para naman maobserbahan niya ang mga hubog at lahat ng katangian ng kanyang mukha.

JUAN

(Kay Kristiana) Magiging tuluy-tuloy ka kaya, senyora, sa lahat ng kabutihang ipinapamalas mo sa akin?

KRISTIANA

At ikaw—magiging matatag ka ba sa mga desisyong pinanigan mo?

JUAN

Ay, senyora, hanggang kamatayan. Wala akong ibang nais maliban sa makasama ka—at ipapakita ko ito sa kung ano ang makikita mong gagawin ko.

EDUARDO

(Kay Juan) Bueno—ang pasyente? Mukhang umaaliwalas siya nang bahagya.

JUAN

Dahil iyan sa iginawad ko na sa kanya ang una sa mga lunas na ipinapamalas ng aking sining. Pagkat ang isip ay may dakilang imperyo sa buong katawan—sa pagkadakila’y may mga sakit na ibunubunga ito—ang aking gawain ay gamutin muna ang isip bago tumungo sa katawan—naobserbahan ko na ang kanyang itsura, ang mga marka sa kanyang mukha at mga guhit sa palad at sa pamamagitan ng siyensyang handog ng kalangitan sa akin, Napagtanto kong ang isip nga ang nagdulot ng kanyang sakit, at na ang lahat ng sakit niya ay nagmumula lamang sa isang wala sa ayos na imahinasyon, mula sa pinagkait na pagnanasang maipakasal. Sa akin naman, wala rin akong nakikitang mas magastos at mas kahamak-hamak bukod dito sa kahilingang ipakasal.

EDUARDO

(Sa sarili) Isa siyang matalinong nilalang.

JUAN

At ako man ay may taglay—at tataglayin, sa buong buhay ko—ang isang nakaririmarim na pandidiri para rito.

EDUARDO

(Sa sarili) Isa siyang mahusay na doktor.

JUAN

Pero bilang isang may pangangailangang sundin ang layaw ng kanyang mga pasyente, at sa nakita ko sa kanyang pagkawala ng katinuan, at kahit pa wala namang kapahamakan sa pagbibigay sa kanya ng agarang lunas—Napasok ko siya sa kanyang mga kahinaan at sinabi kong dumating ako para hilinging maikasal sa kanya. Bigla na lang nagbago ang kanyang mukha—lumiwanag ang kanyang balat—nabuhay ang kanyang mga mata at kung nais nga ninyo, kahit ilang araw upang makumpirma sa kanya itong kahinaan, makikita ninyong mahuhugot siya nito mula sa kung nasaan siya ngayon.

EDUARDO

Oo—iyon naman ang totoong gusto ko.

JUAN

Mamaya, gagamit tayo ng ibang panggamot para magbigay-lunas nang lubusan sa kanyang pantasya.

EDUARDO

Oo, iyo ang pinakamainam na bagay sa buong mundo. Bueno! Aking anak, narito na ang ginoong nagnanais kang pakasalan at sinabi ko namang gustong-gusto ko rin iyon.

KRISTIANA

Aba—posible nga kaya?

EDUARDO

Oo.

KRISTIANA

At walang anumang sama ng loob?

EDUARDO

Oo naman,

KRISTIANA

(Kay Juan) Ano—sa tantiya mo ba’y gusto mong maging asawa ko?

JUAN

Opo, senyora.

KRISTIANA

At pumapayag ang ama ko dito?

EDUARDO

Oo, aking anak.

KRISTIANA

Ay, lubos kong ikasasaya kung naging totoo yan.

JUAN

Wag kang magduda, senyora. Hindi ngayon lang nagsimula ang pag-ibig ko at ako’y kilig na kilig nang makita ang sarili ko bilang asawa mo. Iyon lamang ang ipinunta ko—at kung gusto mong sabihin ko sa iyo ang tunay na lagay ng mga bagay-bagay, ako’y isang hamak na magsasaka at ang kasuotang ito’y isang inimbentong bihis lamang. Nagkunwari lang ako bilang doktor para malapit sa iyo at makuha ang aking hinihiling.

KRISTIANA

Ito nga ang nagbibigay ng mabuting patunay ng pag-ibig at nadarama ko ito sa lahat ng aking kayang maramdaman.

EDUARDO

(Sa sarili) Hay—baliw na dalaga—baliw na dalaga—baliw na dalaga.

KRISTIANA

Ama, talaga bang intensyon mong ibigay ako sa ginoong ito bilang asawa niya?

EDUARDO

Aba’y oo, sige halika—ibigay mo ang kamay mo. Amina’t nang makita mo.

JUAN

Pero senyor.

EDUARDO

(Matatawa) Naku hindi, para ito—para pakalmahin ang isip niya, makipagkamay! Hayan, tapos na.

JUAN

Tanggapin bilang patunay ng aking katapatan itong singsing, na ibinibigay ko sa inyo (Yuyuko kay Eduardo). Isa itong espesyal na singsing na nanggagamot sa mga

naliligaw na utak.

KRISTIANA

Pumirma na tayo ng kontrata para wala nang kulang.

JUAN

Oo, hiling ko rin iyan, senyora. (Yuyuko kay Eduardo). Dadalhin ko ang lalaking nagsusulat ng aking mga preskripsyon at kukumbinsihin ko siyang notaryo iyon.

EDUARDO

Napakainam.

JUAN

Perdon—pakitawag ang notaryong kasama ko.

KRISTIANA

Ano? May isinama kang notaryo?

JUAN

Oo, senyora.

KRISTIANA

Ako'y nasa rurok ng ligaya!

EDUARDO

Hay—sira ulo—sira ulo!

(Papasok ang notaryo.)

(Bubulong si Juan sa notaryo.)

EDUARDO

(Sa notaryo) Sige senyor, mahalagang makabuo ng kontrata para sa dalawang mangingibig dito. Sige. Sulat! (Magsusulat ang notaryo.) Heto—gawin mo ang kontrata. Bibigyan ko siya ng dalawampung libong piso para sa kasal. Isulat mo 'yan.

JUAN

Dalawampung libo at ang mga lupang sinasaka, ibigay sa mga magsasaka.

EDUARDO

Ibigay sa magsasaka?

JUAN

Ang kasal ay hindi pagkulong, kundi kalayaan, kalayaan para sa lahat ng nasasakupan! (Kay Eduardo) Ito naman ay kunwa-kunwarian lang.

EDUARDO

(Kay Juan) Tama, kunwa-kunwarian. (Sa notaryo) Tama, pera at lupa, ibigay sa mga nasasakupan. Ang mga alipin at utusan, palalayain at bigyan ng perang madadala nila sa kanilang paglisan! (Kikindat kay Juan)

KRISTIANA

Malaki ang utang na loob ko sa iyo, ama.

NOTARYO

Hayan—tapos na—kailangan na lang ninyong lumagda.

JUAN

Mabuti naman.

EDUARDO

Ay hindi, sa akin ang kabutihan sinasabi ko sa iyo.

(Sa notaryo) Bigyan mo ako ng panulat para makapirma.

(Kay Kristiana) Halika—pirma, pirma, pirma—halika, pipirma ako pagkatapos mo.

KRISTIANA

Hindi, ayoko—gusto kong mauna kayo bago isakamay ang dokumento.

EDUARDO

Bueno, heto! (Pagkatapos pumirma) Masaya na kayo?

DELILAH

Higit pa sa naiisip ninyo.

JUAN

Kung anuman, hindi lamang ako naghanda at nagdala ng notaryo—nagsama rin ako ng mga mang-aawit at instrumento para ipagdiwang ang kasal at ipagbunyi kami—papasukin sila—sila ang mga katotong isinama ko para patahimikin ang mga problemadong isip sa tulong ng kanilang pagsasanib-tinig.

(Papasok sina Halakhak, Indayog at Tugtog.)

ANG TATLO

Kung kami ang mayamot, sakit sa tao ang idudulot—pagkat kami—kami ang mga tunay na manggagamot.

HALAKHAK

Kung nais iadya sa banayad na paraan

Mga hangin sa tumbong at sakit ng katawan

Si Hippocrates ay kalimutan

At kami ang inyong puntahan!

ANG TATLO

Kung kami ang mayamot, sakit sa tao ang idudulot—pagkat kami—kami ang mga tunay na manggagamot.

(Habang tumutugtog, magsasayaw si Halakhak at ang iba pa niyang kasama.)

EDUARDO

Isang napakainam na paglunas sa karamdaman! Teka, ang dalaga ko at ang doktor, nasaan?

DELILAH

Sa kanilang pulot-gata, La Luna Del Miel—ano pa ba ang pupuntahan pagkatapos ng kasal?

EDUARDO

Ano ang sinasabi mo, anong kasal?

DELILAH

Ang sinasabi ko, senyor—na niluto ka sa sarili mong mantika at isang katotohanan ang inakala mong haka-haka.

EDUARDO

Hay Lucifer! (Hahabulin niya sina Juan at Kristiana pero mapipigilan sya ng mga mananayaw.) Pakawalan ninyo ako, pakawalan ninyo ako, sinasabi ko sa inyo! (Pipigilan siya ng mga mananayaw.) Ano ba? (Pipilitin nilang magsayaw si Eduardo.) A, pesteng madla!

WAKAS

Tala mula sa Tagasalin:

Ang dulang *L'Amour Médecin* ("The Love Doctor," "Dr. Love") ay piyesang nasa tradisyon ng *commedia dell'arte* na isang anyo ng dulang mapang-uyam at gumagamit ng mga nakamaskarang tauhan, improbisasyon, awit at sayaw. Madalas na umiikot sa mga paksa ng pag-ibig at sex, pagseselos at katandaan ang ganitong tipo ng dula. Sa orihinal nitong konteksto, ang *L'Amour Médecin* ay kinomisyon ng akda para sa pagtampok sa hari sa kaniyang palasyo. Sa proyektong salin na isinagawa, alinsunod sa karanasan ko bilang ng tagasalin sa pagsusulat at pagtatanghal ng mga dula sa UP Dulaang Laboratoryo (ang lunsaran ng mga tesis at espesyal na proyekto sa ilalim ng Dulaang Unibersidad ng Pilipinas), nais kong makalikha ng isang bersyon ng dula ni Moliere na magpapakilala sa kanyang poetika ng kontra-kultura. Matapang ang mga akda ni Moliere sa dahilang ang mga patrong nagpopondo dito ang mismong kinakatay ng mga akda. Nais ko ring maitawid sa pagsasalin ang parehong talas sa pagpuna at pagpapatawa. Kasabay nito, naka-target ang piyesa sa mga mag-aaral ng sining panteatro at sa mga potensyal na manonood ng kanilang mga palabas. Gaya ng mga nakaraan kong proyektong salin, nakapakete ang proyekto bilang proseso ng pagpapakilala sa poetika ng orihinal at poetika din ng nagsasalin.

Pangkalahatang layunin ng pagsasalin ang maging daluyan ng kaalaman hindi lamang mula sa orihinal na teksto kundi sa pagproseso ng tagasalin sa mga mahalagang ideolohikal na tunggalian sa lipunang Pilipino. Ang paghahati ng mga uri, pagbabalik-tanaw sa kasaysayan ng bansa, pagtukoy sa mga opresibong mekanismo ng naghaharing uri na nagiging sanhi ng magkakaibang dahas, ilan lamang ito sa mga nais itawid sa mga kokonsumo ng proyektong ito. Nais ng pagsasalin na magtanim ng kamalayan ang dulang maisasalin kaugnay sa mga nasasagilid na sektor sa lipunan. Ipakilala at magbigay ng pag-asa na maaaring mabago ang mahabang kasaysayan ng pang-aapi at paniniil. Isang tiyak na layuning naitakda noon pa ay ang pagtampok sa tunggalian ng magsasaka at sa panginoong maylupa. Dahil dito, makikita sa salin na iniba ang mga pangalan at may mga dagdag na linya upang ang dating kuwento ng pag-ibig ay naging kuwento rin ng uri (bukod sa paglibak sa mga doctor, na sa mas maraming pagkakataon ay tinatrato bilang isang propesyong "mataas" at "kagalang-galang").

Sa pagpapangalan ng mga tauhan, may sundot sa mga kilalang pulitiko, kamag-anak ng pulitiko, mga asendero, mga may-ari ng iba't ibang negosyo, at iba pang mga personalidad na nababanggit sa mga balitang may kaugnayan sa pulitika at ekonomiya ng bansa sa nakaraang isa hanggang dalawang dekada sa Pilipinas.

ANG MANDIRIGMA

Cristina Pantoja Hidalgo
Salin ni Chuckberry J. Pascual

Nasa bingit na ng kamatayan si Esteban Villafuerte. Ang karamdaman na laksang taon din niyang sinagupang mag-isa—ang walang habas na pagtaga sa mga nanununggab, nananakal nitong galamay—ay nalalapit nang magtagumpay.

Pinagbubulungan lamang nila ito sa lumang bahay. Malapit na ang wakas. Nagpatawag ng pari si Isabel, ang asawa ni Esteban.

Iniisip nila kung gaano katagal ang ipaghihintay niya, si Isabel. Susuwayin ba niya ang agaw-buhay na lalaki? Sapagkat alam ng lahat na hindi nananampalataya si Esteban, na matagal na siyang hindi nananampalataya, sapol pa noong kabataan. Batid ng lahat na ayaw niyang magpatawag ng pari para sa kanyang kapakanan. Ngunit narito na ang pari. Ang pari na kaibigan ni Esteban Villafuerte sa loob ng maraming taon.

Yumuko si Serafina, ang pinakamatanda sa mga kasambahay, saka nagmamadaling nag-antanda. Ayaw niyang makita ng pari na hindi siya natutuwa sa kasuotan nito. Hindi talaga siya masanay sa mga paring nakasuot ng maong at kamiseta. Dapat lang namang asahan sa kanila ang paggalang sa mga namamatay.

Siya ang nanguna sa madilim na pasilyo, patungo sa malapad na hagdanan, hindi umiiwas sa mga anino, halos dumikit sa mga dingding, sinisigurong hindi mabulabog ang iba pang presensiyang naglisaw sa bawat sulok ng lumang bahay.

Mahiyain ang kanyang katok sa pinto ng kuwarto. “*Señora*, narito na po siya...”

Nakaupo si Isabel Villafuerte sa harap ng kanyang mesa, isang ugaling buong buhay nang inalagaan, kahit hindi naman siya nagsusulat o nagbabasa, at hindi man lang siya nag-abalang buksan ang kanyang lampara. Tumayo siya at naglakad patungo sa pintuan. Nadaanan niya ang asul na unan sa divan, ang kristal na plorera, at wala sa sariling inayos ang mga ito.

Lumapit ang pari para bumati, hinawakan nang dalawang kamay ang inialok na kamay ni Isabel. Nanatili itong nakatayo nang walang kibo, ngunit nakatitig sa babae nang tigib ng kabaitan, kung kaya naramdaman na lamang ni Isabel ang pagsampa ng luha sa kanyang mga mata.

Huwag, mariin niyang usal sa sarili, huwag mong gawin yan. Bumulong siya, “Padre Noel.”

“Halika, Isabel, maupo tayo,” sabi ng pari. Ginabayan siya nito patungo sa divan, at binigyan siya ng panahong makabawi. “Kumusta ka na?”

Pinalis niya ang tanong sa isang kumpas ng kamay. “Hindi siya ang nagpatawag sa inyo,” sabi niya. “Hindi ko alam kung papayag siyang makita kayo.”

“Ganoon na ba kalala?” malumanay na tanong ng pari.

“Oo. Talagang malala na,” sagot ni Isabel. Mabilis niyang iniangat ang kamay sa mga mata, tila umiiwas matanaw ang pagdurusa ng bana.

Sinundan ng tingin ng pari ang kamay ni Isabel, at napansing hindi pa rin nawawala ang taglay nitong kapayatan at karikitan.

“Naalala mo ba,” sabi ni Isabel, “kung paanong lagi niyang sinasabi noon na kapag dumating na ang kamatayan, na sana, maging mabilis ang pagdating nito, at agad-agad din ang pag-alis—atake sa puso, stroke, kahit pa matinding aksidente? Pero hindi ganoon ang nangyari. Gumugol na ito ng... napakatagal na panahon. Malakas pa ang kanyang katawan nang dumapo ang karamdaman. At ang kanyang isip... singtala pa rin ng dati. Kaya nababatid kong mas mahirap ang lahat ng ito para sa kanya. Labis na ang kanyang... pagdurusa.”

Napansin ng pari ang mga puwang, at siya na ang nagpuno sa mga ito. Nagdilim nang bahagya ang kanyang mga mata. “Oo... labis ang kanyang pagdurusa,” marahan niyang pag-ulit.

“Naaalala mo pa ba iyong antropologo, iyong nabasa niya noon pa, iyong lalaking nakipamuhay sa mga Yaqui Indian? Madalas siyang banggitin ni Esteban noon, at iyong kodigong itinuro ng mga Native American Indian sa kanya—ang landas ng mandirigma.”

“Ah, oo, naalala ko,” sabi ni Padre Noel.

“Ang apat na kalabang kailangang talunin ng mandirigma...”

“Kaba, kasiguruhan, kapangyarihan...”

“Nang malaman niyang walang gamot sa kanyang sakit, sinabi ni Esteban sa akin, ‘Ah, ang huling kalaban...’”

“Kamatayan.”

“Oo. Ang kalabang hindi magagapi ninuman.”

“Bueno, wala naman akong dudang haharapin siya nang buong tapang ng ating mandirigma.”

“Ngunit ayokong gawin niya ito nang mag-isa, Padre.”

“Alam ko, hija. Narito ako.”

“Oo. Pero, sa kabilang banda, ayoko namang... Nangako ako, noon pa...”
“Alam ko rin iyan.”

“Ang sabi niya sa akin, ‘Kailangan kong magtiwala na hindi mo gagawin sa akin kapag mahina na ako, iyong hindi mo gagawin sa akin habang ako ay malakas pa.’ Matagal na rin iyon, noong mga bata pa kami at kaakit-akit, at aninong hindi mawari sa kalayuan ang kamatayan. Nangako ako sa kanya, at ibinigay ko sa kanya ang lahat ng hiningi niya noong panahong iyon.”
Tahimik lamang ang pari.

Makalipas ang ilang sandali, nagwika si Isabel, “Payuhan mo ako, Padre Noel.” Inaasahan na ito ng pari, ngunit wala siyang nakahandang sagot. Dahan-dahan, tumayo siya mula sa divan, at nagpunta sa bintana. Tumanaw si Isabel lampas sa pari, at nakita niya si Nando, winawalis ang mga nalaglag na dahon patungo sa maliliit na tumpok sa ilalim ng matandang acacia.

“Sa palagay ko, hindi naman tatanggi si Esteban na makaharap ako,” sabi ni Padre Noel, pagkit din ang tingin sa puno. “Nasa bahay ba ang mga bata?”
“Oo, narito silang lahat.”

“Ipatawag mo ang isa sa kanila... si Danilo... si Danilo ang hayaan mong magsabi sa kanyang ama na narito ako bilang kaibigan—hindi bilang pari—na nais magpaalam.”

Mukhang nabunutan ng tinik ang binatang si Danilo. Siya ang pinakanatutulad sa kanyang ina sa lahat ng mga batang Villafuerte.

Habang naghihintay sa pagbalik ng binata sa kuwarto, nanatiling nakaupo at tahimik sina Padre Noel at Isabel. Saka inabot ng pari ang kamay ng babae at hinawakan nang mahigpit. “Huwag kang mag-alala, Isabel,” sabi niya. “Sa tingin ko, nalampasan na ng kabigan ko ang galit.”

“Hindi ang galit niya ang kinatatakutan ko,” sabi ni Isabel. “Kundi ang sarili kong konsensiya. Nangako ako sa kanya.”

Lumitaw si Danilo sa pintuan. Pumayag ang kanyang ama na makita si Padre Noel, bungad niya, tuwang-tuwa. Ni hindi siya mukhang nagulat, sabi ni Danilo. Sinamahan ni Isabel ang pari sa kuwarto ng maysakit. Ang “maysakit”—napangiw siya sa mga salita, napangiw sa pag-iisip sa sinapit ng asawa... *Esteban, pinakamamahal ko, kaytagal kitang hinintay, aking bayani, ang matikas na diyos ng aking mga pangarap... ang Maysakit. Nangako ako sa kanya...*

Tumigil siya sa harapan ng nakasarang pinto, at tumabi, para makadaan si Padre Noel.

“Huwag kang mag-alala, Isabel,” sabi niyang muli, hawak ang seradura. “Ipagdasal mo muna siya.”

Walang gana, tigmak ng lungkot, naisip ni Isabel: para namang hindi ko ginugol ang buong buhay nang naninikluhod—kung minsan, literal na nakaluhod—para kay Esteban. Napansin niya ang mga linyang nakapalibot sa bibig at mata ng pari, at napagtantong hindi rin ito pinatawad ng Panahon, kahit pa naging mas mabait ang Panahon sa pari kaysa sa kanya, o kay Esteban.

Pumasok si Padre Noel sa madilim na kuwarto. At bago pa muling sumara ang pinto, narinig ni Isabel ang boses ni Esteban mula sa kama, mas malakas nang karaniwan sa paos na bulong, “Ah, Noel!”

Mabagal siyang naglakad pabalik sa kabilang kuwarto, nasa isip pa rin ang mukha ng pari, at nag-iisip: may nakita siya sa mukha ng pari na wala noon sa mukha nito... Pagdududa? Kawalan ng pag-asa? Isang babae?

Noong una nila itong nakilala—siya at si Esteban—tulad lang nila si Padre Noel, walang inaaalala, walang kinatatakutan. Payuyukuin din kaya siya ng karamdaman at kamatayan balang araw? Bumalik ang isip niya kay Esteban.

Nakilala niya ito bago pa siya mag-dalawampung taong gulang. Isang taon lang ang tanda ni Esteban sa kanya. Tulad ng pagpapalaki sa mga babaeng kauri, tradisyonal ang naging pagpapalaki kay Isabel: nag-aral sa kumbento para sa kababaihan, nagkaroon ng mga kaibigan mula sa mayayaman ding angkan, nag-estima ng mga manliligaw habang maiging binabantayan ng tsaperon. Ibang klaseng nilalang si Esteban—arogante, walang pakundangan, mapanghamon, determinado. Kahit pareho rin ang kanyang pinanggalingan, pumalag na siya sa mga limitasyon kahit noong simula pa, at nang magkrus ang kanilang mga landas, tuluyang nakalaya. Para sa kanya, si Esteban ang klasikong rebelde, may sariling isip, mapusok na kabataan, maruming bayani. Kabilang ang kuwento nila sa mga dakilang simbuyo ng damdamin na ipinagbubunyi sa mga kuwentong bayan at epiko. Wala sa kanilang nag-abalang itago o itakwil ito. Pero nagkaroon din ng panahon na nilabanan niya ito, dulot ng takot sa puwersa, ng takot kay Esteban, ng takot sa kanyang sarili kapag kasama ang lalaki.

Hindi siya makapangako ng pamamalagi, sabi ni Esteban, ngunit pinangakuan niya si Isabel ng mabuting intensiyon. Nagulat si Isabel, at nagprotesta. Ang wika ni Esteban: “Hindi naipapangako ang pamamalagi, Isabel, dahil wala namang makababatid ng hinaharap. Nagsisinungaling ang mga nangangako ng gayon, marahil dahil hindi nila alam kung ano ang gagawin. Ayokong magsinungaling.” Bilang agnostiko, hindi rin siya nangako ng pagbabalik-loob, ngunit nangako siya na maging matiisin. Natakot si Isabel, at nagprotesta. Ang wika ni Esteban: “Hindi naipipilit ang pagbabalik-loob. Bunga ito ng pananampalataya, na isang regalo, isang biyaya. Wala na ako no’n.”

Hindi alam ng mga magulang ni Isabel ang mga pananaw ni Esteban, bagaman nadama ng mga ito ang panganib, at pinayuhan ang anak na kalimutan ang lalaki. Nakini-kinita na nila ang pighati at alitan. Ngunit nagulat sila sa katigasan ng ulo at katatagan ni Isabel. Wala namang inasahang iba si Esteban sa kanyang napiling katuwang.

At sinundan niya si Esteban sa mga hindi pamilyar na landas, kahit sa kanyang haraya, mga daang madilim at kakatwa, kakatwa at kamangha-mangha. Walang kinikilalang sagabal ang isip ni Esteban. Laksang mundo ang narating ng kanilang pagsasama. Ngayong binabalikan niya ang lahat ng ito, habang nakaupo muli sa harap ng kanyang mesa, at wala pa ring sindi ang lampara, napagtanto ni Isabel na ang naaalala niya sa lahat ay ang kanilang tawanan.

Sa simula ng kanilang pagkakaibigan, sinabi sa kanya ni Esteban na ang isa sa mga pinakanagustuhan nito kay Isabel ay ang pagiging masayahin. Samantalang si Esteban ay likas na seryoso. “Alam ko kung paano tumatakbo ang orasan,” sabi niya. “Nakakapagpahinahon ang tanawing iyon.” Ngunit, sabi nito, ang *kanyang* mukha ay pirming nakaharap sa sinag ng araw at awit ng mga ibon.

Ang pakiramdam niya, nagmamalabis lamang si Esteban—marami siyang bagay na pinapapalaki lamang—sa paglalarawan ng pagiging seryoso niya at ng pagiging masayahin ni Isabel. Sa lahat ng mga larawan ng kanilang kasal, kapwa sila humahalakhak kundi man nakangiti nang ubod laki, mukha na silang isang pares ng mga hangal.

“Hindi magiging madali sa tuwina ang buhay kasama ako, pero lagi itong magiging kapana-panabik,” sabi ni Esteban sa kanya. Nakaupo sila noon sa peacock chairs, sa terasa ng isang hotel sa timog, malapit sa dagat, at ipinagdiriwang ang kanilang bagong pagsasama sa pag-inom ng malamig na serbesa.

Tinupad ni Esteban ang pangakong ito.

Tinupad ni Esteban ang karamihan sa kanyang mga pangako. Alam na niya ito ngayon. Pero sa paglipas ng mga taon, samu’t saring bahay ang halos sumira sa kanila... mga pagkukulang, pagtangga, pagkabigo... mga ibang tao, ibang mga pangarap... Malalim ang mga sugat na ibinigay nila sa isa’t isa, panandaliang naghimalay, natuklasang mas kailangan nila ang isa’t isa kaysa maging malaya, napagtantong nalimot nila ang landas ng mandirigma, nagpasiyang magtiwala, at ipagpatuloy ang paglalakbay sa landas ng puso, na lupigin ang takot at kasiguruhan at kapangyarihan...

Nakasalubong nila si Padre Noel sa isa sa kanilang mga pakikipagsapalaran. May sarili rin itong isip, tulad ni Esteban. Ngunit lubos na tapat sa kanyang layunin, ang magtayo ng simbahang mas makatao. Agad silang nagkasundo ni Esteban, kinilalang kapantay ang isa’t isa, napagtantong sa ibang buhay, marahil, nagkapalit

sila ng sitwasyon. Maraming oras ang inubos nila sa masiglang debate—masigasig na kalahok si Isabel kung minsan, tagapanood na nalilibang sa ibang pagkakataon—tungkol sa lahat ng bagay, mula ping pong hanggang kay Pablo Picasso, mula sa mga mabuting katangian ng lambanog tungo sa kawalang saysay ng sibilisasyon, at hindi sila nagkakasundo, maliban sa pinakamahahalagang saligan. Kapwa sila naliligaw, nagtatagpong muli, at sa mga hindi inaasahang pagkakataon, itinutuloy ang kanilang masiglang kuwentuhan.

“Itaga mo sa bato, Esteban,” sabi minsan ni Padre Noel, “Ako ang may huling halakhak.”

At, habang tumatawa, sumagot si Esteban, “Kung, tulad ng pinaniniwalaan mo, na mayroon ngang buhay pagkatapos ng kamatayan.”

Isang gabi, pagkagaling sa isang masayang hapunan kasama ang mga mabuting kaibigan, napagtanto nina Esteban at Isabel—nang may pagkamangha—na hindi lamang sila sabay lumaki, kundi magkasabay na ring tumatanda. Tuwang-tuwa sila sa isiping iyon.

Saka dumating ang huling kalaban.

Tumingala si Isabel, nagulat na may estrangherong nakatayo sa harapan ng kanyang mesa. Dahil naging abala sa kanyang pagbabalik-tanaw, hindi niya napansing may pumasok pala sa kuwarto. Inabot niya ang lampara sa ibabaw ng mesa, binuksan ito, at napaurong si Padre Noel sa pagkasilaw.

“Padre... kumusta siya...?”

“Mabuti siya, Isabel.”

“Ano ang nangyari?”

Kumuha si Padre Noel ng upuan, at tumabi sa kanya. “Nagkuwentuhan kami tulad ng dati.”

Napangiti nang bahagya si Isabel. “Tungkol sa pag-iral ng Diyos o tungkol sa kahina-hinalang Pag-unlad?”

“Puwede mo na sigurong sabihin na tungkol sa lahat ng paksang napagdiskusyonan namin.”

“At nagkasundo na ba kayo sa wakas?”

“Sa palagay ko, marahil ay nagkasundo na nga kami.”

Nangalumbaba si Isabel, naghihintay. Nakilala ni Padre Noel ang kilos na iyon dahil maraming beses na niya itong nakita, at nakadama ang pari ng daluyong ng malasakit para sa babaeng ito, ang asawa ng kanyang mahal na kaibigan.

“Ang sabi niya sa akin: ‘Napagpasyahan kong bigyan ka ng huling pagkakataon para sagipin ang kaluluwa ko, kaibigan. Alam na naman natin, dati pa, na darating ang oras na ito. Kung susubukan mo ngayon, higit kailanman, mas malaki ang tsansa mong manalo.’”

“Sabi ko: ‘Manalo para maibigay ang kaluluwa mo sa Diyos?’”

“At sabi niya: ‘Kahit ano. Basta, ito lang ang sasabihin ko. Kung tama ka—at bukas naman talaga ako sa posibilidad na gayon nga—kung umiiral nga ang Diyos mo, at kung ako Siya, wala akong pakialam sa pagwawaging ito.’”

Tumigil si Padre Noel at umiling. Tiningnan ni Isabel ang kanyang mga mata, at hindi niya matukoy kung kalungkutan o paghanga ba ang nakaguhit doon.

“Isabel, dumapo rin sa kanya ang pinakamahusay na argumento sa wakas,” patuloy ng pari. “O baka alam na niya ito, kahit noon pa, at sadyang inihanda para sa araw na ito, dahil alam niyang darating ako. Hindi ko na malalaman pa.

“Sabi ko: ‘Bakit, Esteban?’”

“At ang sabi niya: ‘Ano pa ang silbi sa Akin ng palahaw ng pagmamakaawa na mula sa isang taong lubos na ang pagkatalo? May mahihita pa ba akong lugod sa pagsuko niya sa Akin kung kailan mahinang-mahina na siya at nilalamon ng takot? Hindi ba mas dapat ko siyang pahalagahan kung buong buhay siyang nanatiling totoo sa kanyang sarili, lalo na at naging tapat naman siya sa abot ng kanyang makakaya? Dahil kung gayon, hindi ba’t kumikilos lamang siya—hindi dahil sa bulag na pagsunod sa isang hindi mawawaang misteryo o dahil lamang nakasanayan na o dulot ng takot na maparusahan—kundi bunga ng mapanglaw na katapatan sa kanyang sariling kodigo, sa kanyang pinaghirapang kamtin na pag-unawa sa mabuti at masama? Ikatutuwa ko ba na makitang buong kababaang-loob na gumagapang siya sa aking paanan? O mas gugustuhin ko bang makitang nakatindig siya sa mga sariling paa, sa kabila ng lahat ng mga takot at pagdududa, isang mandirigma hanggang sa katapusan? Hindi ba mas binibigyang karangalan niya Ako nang gayon bilang kanyang Manlilikha? Hindi ba’t ginawa ko siya sa sarili Kong imahen, at itinanghal sa kanya bilang edukasyon ang sarili Kong pagdurusa at pagkamatay sa krus, sa kamay ng maliliit at mga mangmang na tao?’”

Matagal na sandaling tumahimik si Isabel, tumungo at tumingin sa mga kamay sa sariling kandungan. Pagkatapos, nag-angat siya ng tingin, at nagtanong: “Ano ang sinabi mo sa kanya, Padre Noel?”

At sumagot ang pari, “Niyakap ko siya, at saka lumisan.”

Tala ng Tagasalin:

Ang kathang ito ay mula sa *Where Only the Moon Rages* ni Cristina Pantoja Hidalgo. *Tales* ang tawag niya sa mga akdang kabilang sa koleksiyon. Ang salin ko sa *tale* ay “kuwentong bayan.” Pinili ko ito para bigyang-diin ang ugat ng pagkukuwento ni Hidalgo sa bayan, sa kulturang *Filipino*, kahit pa nakasulat ito sa Ingles. Ang tangkang ito ay naimpluwensiyahan ng pagteteorisa ni Gemino Abad tungkol sa panitikan sa Ingles. Para sa mas detalyadong talakay sa aking pagsasalin sa mga akda ni Hidalgo, maaaring tingnan ang “Ang Manunulat Bilang Tagapag-ingat ng Alaala: Si Cristina Pantoja Hidalgo bilang Kuwentista” na nasa kanyang *Collected Stories and Tales*.

Pinili ko ang “Ang Mandirigma” para sa Festschrift para kay Dr. Bienvenido Lumbera dahil sa subersibong potensiyal ng akda, partikular sa subersiyon nito sa romansa bilang genre. Sa *Origins and Rise of the Filipino Novel*, tinukoy ni Resil Mojares ang pagkakautang ng naratibong tradisyon natin sa mga corrido, sa mga metriko romanse. Aniya, ito raw ang udyok (*impulse*) na nakikipagtambisan sa realistikong udyok, na isa sa mga pangunahing katangian ng nobelang Filipino. Sa aking pananaw, sumusuot ang “Ang Mandirigma” sa kahon ng romansa—may elemento ng pag-ibig sa kuwento, may suhestiyon pa nga ng triyanggulo sa pamamagitan ng figura ng pari, may preokupasyon sa moralidad, at ang lahat ng ito ay naganap sa loob ng isang “lumang bahay,” isang popular na trope ng romansang gothiko—pero binabaligtad ang lahat ng ito. Wasak na agad ang romantikong relasyon sa simula pa lamang, dahil nasa bingit ng kamatayan ang lalaki; ang ikatlong figura sa triyanggulo ay hindi maaaring magkaroon ng romantikong relasyon; kinukuwestiyon ng lohika at katwiran ang kumbensiyonal na moralidad. Maaari ngang isipin na ang kuwentong “Ang Mandirigma” ang inilalarawan sa siping ito: “By stressing the individual sensibility, it weakens the absolute claims of dogma. By showing the triumph of love over parental authority, of the individual over social custom, it points the way to the subversion of this order.” (Mojares 1998, 198)

Sanggunian:

Hidalgo, Cristina Pantoja. *Collected Stories and Tales*. Manila: UST Publishing House, 2019.

Mojares, Resil. *Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel since 1940*. Quezon City: UP Press, 1998.

Si Bien, Ang “Dayong” Nagpalaya sa Aming Diskurso at Dunong

Rosario Torres-Yu

Isang di pa permanenteng instraktor ako sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Unibersidad ng Pilipinas, Diliman nang makasama ko si Dr. Bienvenido Lumbera.

Bagitong-bagito pa ako noon sa buhay-akademiko. Unang unang naobserbahan ko ang ugaling teritoryal ng mga guro na kahawig ng gawi ng mga aso. Minamarkahan ng mga alagang aso namin ang kanilang teritoryo sa pamamagitan ng pag-ihi sa paligid ng kanilang lugar at inaaway ang sinumang magagawi dito. Bagaman hindi kasing bagsik, parang kahalintulad nito ang napansin ko nang lumipat si Dr. Lumbera sa UP mula sa Ateneo de Manila University noong 1976. Sumunod sa kanya sina Nicanor G. Tiongson at Virgilio S. Almario. Napansin ko na tila hindi sila kaagad tinanggap. Sa ilang mga usapang narinig ko noon, tinutukoy silang “mga taga-Ateneo” noong umpisa. Parang “dayo” pa silang turingan. Ngunit hindi ganito ang naging pagtingin kay Rogelio Sikat na lumipat mula sa Unibersidad ng Santo Tomas at kay Domingo Landicho na galing sa Manuel Luis Quezon University. Hindi rin itinuring na “dayo” ang mga pumakabilang bakod lang mula sa UP Department of English and Comparative Literature. Sila sina Pete Daroy, Romeo Dizon, at Patricia Melendrez-Cruz. Dulot ang pagdami ng fakulti ng departamento, kasama na kaming mga bagong rekrut na nagtapos noong 1971, ng plano ng administrasyon na palakasin ang departamento. Dalawa lang ang orihinal na regular na fakulti ng departamento sa simula: sina Prop. Tomas Aguirre at Lydia Gonzales; may isang lektyurer din mula sa Kolehiyo ng Edukasyon.

Hindi naman nagtagal ang nakakaasiwang sitwasyong binanggit ko. Saksi ako sa ipinamalas na malasakit nila sa departamento. Si Dr. Lumbera mismo ay naging paboritong guro at adbayer ng mga nasa gradwadong programa ng departamento. Kahit na hindi ko siya naging guro sa anumang kurso dahil hindi ko linya ang panulaan, binasa ko ang kanyang mga libro, lalo na ang klasikal na disertasyon niya sa Panulaang Tagalog na inilathala sa librong *Tagalog Poetry, 1957- 1898: Tradition and Influence in its Development* (1986). At nang ako naman ay nakapagtuturo na sa gradwadong antas ay lagi nang kasama ang mga isinulat niya sa aking mga silabus. Sa panig naman ni Dr. Lumbera, naging panatag

siya, sa pakiramdam ko sa mga naging kasama sa departamento sa kalaunan. Katunayan, ang libro niyang *Writing the Nation/Pag-akda ng Bansa* (UP Press, 2000), ay inialay niya sa departamento sa ganitong mga salita: “*To my colleagues in the Department of Filipino and Philippine Literature, this book is dedicated with their affection and esteem, they have made my years in the department rich and memorable*” (5). Inihandog din niya ito kay N.V.M Gonzales na siya sanang susulat ng introduksyon nito, dangang nga lamang at maaga siyang yumao.

Dito ko na rin sasabihin ang isinulat niya sa kopya ko ng librong ito na mabuti na lamang at naiwi ko sa bahay at hindi napasama sa mga naglaho nang masunog ang Faculty Center noong 2015. Ito ang isinulat niya: “*Kay Rose, bulaklak na nang isilang, tumingkad ang sanghaya ng ating Kulturang bayan,*” may pirmang *Bien Lumbera, Oktubre 2000*.

Naging guro ko si Dr. Lumbera sa di karaniwang ruta. Naging kasapi ako ng Cultural Research of the Philippines (CRP) at dito ko nakasalamuha si Bien at marami pang mga iskolar ng panitikan at kultura mula sa iba’t ibang pamantasan. Kasapi rin nito si Dr. Nicanor Tiongson at Dr. Teresita Maceda (yumao noong Disyembre 2019). Makabayan at progresibo ang oryentasyon ng CRP sa pananaliksik at dito ako nahasa. Bukod sa pag-oorganisa ng mga lektur, naglabas din ito ng dyornal. Dito ko naman natutunan na makipagtulungan sa iba sa pagsulat ng papel na hindi lamang ako ang awtor. Nagkasama rin kami ni Bien sa tinatawag ngayong gawaing pang-ekstensyon. Dito ko naman nasaksihan ang kanyang dedikasyon. Hindi madaling gawain ang pumunta sa iba’t ibang probinsya, tumigil ng isang linggo para magturo anuman ang kondisyon doon ng mga gurong kulang na kulang sa suporta. Magkasama kami sa grupo ng mga nagtuturo ng Filipino at ng Panitikan na lumilibot sa buong Pilipinas para sa mga seminar sa pagpapahusay ng pagtuturo at pagpapalaganap ng makabayang oryentasyon sa edukasyon. Itinaguyod ito ng Association of Major Religious Superiors of the Philippines sa ilalim ng programa nitong Education Forum. Natigil lang kami pagkatapos ng EDSA 1.

Masugid din akong tagasubaybay ng mga proyektong panteatro ni Dr. Lumbera. Hanggang maaari ay hindi ko gustong makaligtaang panoorin ang kanyang mga dulang musikal na itinatanghal dito sa Wilfredo Ma. Guerrero o di kaya, sa Cultural Center of the Philippines. Halos naging sunud-sunod ang mga likha niya matapos ang pagkilalang iginawad sa kanya bilang Pambansang Alagad ng Sining noong 2006. Paborito ko sa lahat ang pagtatanghal ng “Banaag at Sikat” ni Lope K. Santos bilang dulang musikal. May kakaibang atraksiyon sa akin ang mga obrang may kaugnayan sa mga manggagawa, palibhasa’y isang manggagawa at unyunista ang aking ama.

Naging malalim ang pagkilala ko kay Dr. Lumbera bilang iskolar noong proyektuhin ko ang pagtitipon ng kanyang mga sanaysay na orihinal niyang isinulat sa wikang Filipino, ang *Bayan at Lipunan: Ang Kritisismo ni Bienvenido*

L. Lumbera (2005) na nilapatan ko ng ekstended na introduksiyon. Hindi ko siya naging guro sa gradwadong mga kurso kaya sa pagtitipon at pagbuo ng kritika ng mga nalathala niya sa panahong sakop ng proyekto ay sinubaybayan ko at inintindi ang kanyang makabayang diskurso at dunong. Importante rin sa pagdalumat ko sa mga isinulat niya ang nauna kong proyekto tungkol sa mga manunulat sa librong *Sarilaysay: Danas at Dalumat ng Lalaking Manunulat* (UP Press, 2004, kasama si Alwin Aguirre bilang awtor). Dito ko nalaman ang malalim niyang pakikisangkot sa kilusang anti-diktadurya hanggang sa makulong siya. Tuwing maaalala ko ang salaysay niya rito ay nakaguhit sa isip ko ang eksena noong hinahabol siya ng mga sundalo na kahit nalaglag na ang salamin niya ay hindi siya huminto sa pagtakbo dahil tinangka niyang makaalpas nang ma-raid na ng militar ang apartment ni Ricky Lee na regular niyang pinupuntahan. Kaya hindi na ko nagtaka na parang panata na ni Bien ang pagsali sa mga rally kahit pagkaraan ng EDSA 1. Parang hindi siya napapagod. Naalala ko pa nang tumayo siya sa entablado at nagbasa ng kanyang tula sa isang malaking mobilisasyon sa Makati kontra sa pananatili ni Gloria Macapagal sa puwesto matapos ang iskandalong “Hello Garci.” At nitong ipagdiwang ang ika-50 anibersaryo ng First Quarter Storm sa UP, sa isang konsiyertong inorganisa ng UP ay natanaw ko si Dr. Lumbera na dumating kahit umuulan at naroon hanggang matapos ito, kumakanta habang nakataas ang kamao.

Marami pang alaala ngunit tatapusin ko ito sa pagbanggit sa naging pag-uusap nila ni Amado V. Hernandez (Ka Amado). Ito ang naging “turning point” sa pagbabago niya ng paksa para sa kanyang disertasyon at simula naman ng makabayang proyekto niya sa panunuri sa panitikan at kultura. Sa paglulunsad ng libro ni Ka Amado, samantalang pinipirmahan niya ang kopya ni Bien ay naitanong niya, bagay na paraan na rin marahil ni Ka Amado na papag-isipin si Bien, “Bakit hindi paksaing Pilipino?” Umuwi lamang muna noon si Bien mula sa kanyang fellowship sa Indiana University. Napakahalaga ng pagtatagpong ito na humantong na nga sa pagbabago ng isip ni Bien at naging bunga na nga nito ang kanyang mapanghawang pag-aaral sa kasaysayan ng Panulaang Tagalog na naging daan naman sa pagkakabuo ng diskurso ng kritisismo sa Pilipinas. Maraming taon pa ang lilipas, si Dr. Lumbera ay magsusulat tungkol sa panulat ni Amado V. Hernandez at sa natatanging lugar nito sa kasaysayan ng panitikan ng Pilipinas.

Sa aking sariling paraan ng pagpapahalaga sa dalawang haligi ng panitikan ay ibinahagi ko sa internasyunal na kumperensya sa National University of Singapore Museum noong 2011 ang pagsusuri kong “The Persistence of Nationalism in Philippine Postcolonial Discourse: The Case of Amado V. Hernandez and Bienvenido Lumbera.” Isinulat ko ang bersyon nito sa wikang Filipino—“Ang Pagtataman ng Nasyunalismo sa Panulat ni Amado V. Hernandez at Bienvenido L. Lumbera at ang Diskursong Postkolonyal” (*Humanities Diliman Journal*, Vo.9, No.1, January-June 2012.)

Nang ibigay ko ang panayam na bahagi ng kahingian sa pagkakaloob ng Concepcion Dadufalza Distinguished Achievement Award noong 2014, taon ng pagreretiro ko ay naroon si Dr. Lumbera at nakinig hanggang matapos ang seremonya. Nakita niya at ng lahat ng nasa loob ng Faculty Center Conference Hall ang hindi inaasahang pag-iyak ko nang patapos na ang pag-awit ng “UP Naming Mahal.” Hindi ko napigil ang paghagulgol at hindi ko rin maintindihan kung bakit nangyari ito samantalang kalmanteng-kalmante ako sa pagbasa ng aking talumpati. Sa labas, sa koridor ay tila hinintay ako ni Bien at inabot ang kamay ko, sabay sa pagsasabi sa akin ng “Napakaganda ng pagkakabuo mo ng iyong karanasan at kasaysayan.” Hindi na ako naiyak dito. Sa halip ay para na akong lumulutang sa saya pagkadinig sa mga salita ni Dr. Lumbera. Tumatak ito sa isip ko at sakaling mabura na ito sa isip ko kung aabutin ko ang edad mo (70 na ako ngayon), inisip kong isulat na dito para hindi maglaho ang alaala. Maraming salamat, Bien.

Si Bien... Bien na Bien Talaga!

Fanny A. Garcia

Ang aking librong *Surinaysay: Wika-Panitikan-Malikhaing Pagsulat-Feminismo-Midya* (2012) ang librong alay ko sa piling apat na manunulat na mas nakatatanda sa akin—sila na itinuturing kong mas lalo't higit kong pinagkakautangan ng utang na loob at inspirasyon: si Bien, si Aling Bebang (Genoveva Edroza-Matute), at ang mag-asawang Andy (Andres Cristobal Cruz) at Pat (Patricia Melendres Cruz).

Sa umpisa ng sinulat kong 'Alay' ay ito:

Kay Dr. Bienvenido Lumbera, na bago pa naging Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan, bago pa naging Ramon Magsaysay Awardee for Journalism, Literature and Creative Communication Arts, ay naging guro at guru ko, naming kabataan noong dekada 70, noon at hanggang ngayon, sa kung ano ang pagiging bukas na pagkamakabayan sa antas kapwa ng teorya at praktika.

Sa katunayan, Bien lamang ang tawag ko sa kanya. At isa siya sa dalawang taong naging malapit sa akin na pinaglaanan ko ng taguring guro at guru. (Ang isa ay si Ricardo 'Ricky' Lee, isang kabarkada sa University of the Philippines-Diliman noon pang dekada 70. Isang organisasyon sa UP, ang Kapisanang Panitikang Pilipino/KPP, ang naghatid sa akin kay Ricky at sa iba pang miyembrong ang interes ay panitikan at pagsusulat: Romulo 'Mulong' Sandoval, Valerio 'Lerry' Nofuente, atbp.).

Pero ang Kilusan (Movement) ng dekada 70 ang maghahatid kay Bien sa akin, sa aming barkada. Malaki ang agwat ng edad namin sa edad ni Bien, siya na ang pinagpipitaganang Dr. Bienvenido 'Bien' Lumbera na nakabase sa kapitbahay naming Ateneo de Manila University sa Katipunan Avenue. Ang barkada ay nasa bungad pa lamang ng edad 20 nang makilala namin si Bien. Mas slim pa noon si Bien, malapad ang noo, makapal ang buhok, makapal din ang salamin.

Basta Bien ang tawag namin sa kanya. Hindi siya naging guro ng sinuman sa barkada sa andergrad (sa UP kami at sa Ateneo siya nagtuturo). Sa amin, hindi siya ang kapita-pitagang Dr. Bien Lumbera ng akademya—siya si Bien na kasama namin sa Kilusan. Siya si Bien na ordinaryong-ordinaryo lamang na kasa-kasama namin, ito man ay sa pulong o sa ordinaryong kuwentuhan. Kung magsalita siya, lalo na kung may ipinapaliwanag ay parang naglelektur, pero pamilyar din kami sa kanyang malakas at malutong na tawa.

Magkasamang umuupa noon sina Bien at Rio (Virgilio Almario; pareho silang

magiging Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan) sa isang apartment sa Katipunan, malapit sa Ateneo. Pumupunta doon ang barkada (ang barkada sa panahong ito ay kami nina Ricky at Mulong—bahagi kaming tatlo ng isang naunang munting barkada—saka sina Lilia Quindoza, Delfin Tolentino, Edgar Maranan, Aida Santos, Flor Caagusan). Siyempre pa, ‘nanginginain’ kami sa apartment—mga kilalang propesor sa Ateneo ang aming mga pilantropo!

Ang panawagan noon ay gawing mahigpit ang ugnayan sa loob ng iba’t ibang sektor, at mag-alyansa ang mga progresibong sektor kontra rehimeng Marcos. Sa ilalim ng Panulat para sa Kaunlaran ng Sambayanan/PAKSA ay naglayong organisahin ang mga mga manunulat kasama na ang mga nakabase sa iba’t ibang kolehiyo’t unibersidad. Magiging tagapangulo ng PAKSA si Bien, at mga miyembro naman ang aming barkada. Malapit ako, kami kay Bien. Noon ko nakasama nang personal, hindi tulad noong una na nababasa ko lamang sila, ang mga bantog nang lalaking manunulat. Noon ko rin nakilala ang mga kabataang manunulat sa ibang mga kolehiyo’t unibersidad—na magiging mga kaibigan ko mula noon hanggang ngayon (Sol Juvida at Al Mendoza, sa Philippine College of Commerce, magiging Polytechnic University of the Philippines; Jo-An Maglipon sa Maryknoll College, magiging Miriam College).

Si Bien nga ang aming tagapangulo sa PAKSA. Komportable ako kay Bien—gayong sa katunayan, labas sa pagiging tagapangulo ng PAKSA ay hindi ko siya kilala. Hindi ko siya kilala bilang manunulat, wala akong nabasang sinulat niya, hindi tulad ng mga ibang manunulat na pamilyar ako sa kanilang mga akda. Hindi ko naman siya naging guro (magiging propesor ko lamang siya sa panahong ako’y nasa M.A. at Ph.D. na, may anak na ako; taga-UP na siya, hindi na taga-Ateneo). Gawaing pang-PAKSA ang tanging nag-uugnay sa amin. Noon pa man, komportable na ako kay Bien. Komportable ako sa loob ng aking barkada, at mayroon akong ganyang pakiramdam kay Bien. Kung pakiramdam ko’y mga kapatid ko rin ang aking mga kabarkada, may pakiramdam ako na si Bien ay aking kuya o tiyo. (Sa isang special video nitong ika-80 taon niya, may ipinakitang ilang retrato noong kabataang estudyante pa siya, mas slim, medyo maigsi ang gupit, nakasalamina na noon pa. Ay, *crush-able*, patawad, Shayne!) Komportable ako sa kanyang mala-lektur na pagkukuwento o paliwanag, sa kanyang malutong na tawa’t halakhak.

Nagbatas-militar at marami ang nag-underground. Ang mga iba sa barkada ay kumilos sa kanayunan; kasama ako sa mga gumampan ng mga partikular na gawain dito pa rin sa kalunsuran. Naroong kasama ang mga iba sa barkada at ang mga hindi kakilala, naroong hiwa-hiwalay ang barkada, —depende sa pangangailangan ng Kilusan.

Nagkita kami ni Bien sa ‘aboveground’ nang dahil sa PAKSA, at nagkita pa rin sa ‘underground.’ Sa panahong ito, nagtatrabaho na ako sa isang government media agency, ang Bureau of Standards for Mass Media/BSMM. (Si Andres

Cristobal Cruz ang direktor. Kaibigan ng barkada ang mag-asawang Cruz, naging mga propesor ko ang mag-asawa.) Nagpaalam ako sa pagiging fulltime sa underground, kailangan ko nang suportahan ang aking matanda nang ina. Kapag weekends ay may ugnayang underground ako. Ang mga kasunod na detalye rito ay maluwag ko nang nailalahad dahil ilang dekada nang lumaya tayo sa batas-militar ni Marcos, bukod pa sa nabanggit na naman ito nina Bien at Ricky sa ilang sinulat nila, o sa ilang interbyu sa kanila:

Biyernes ng gabi o Sabado ng umaga hanggang Linggo ng hapon ay nagkikita-kita kami (Bien, Ricky, Mulong) sa isang studio-type apartment, doon nakatira si Ricky. Kung anuman ang iba pang underground duties/tasks ng tatlong kasama ko ay hindi ko alam—basta kaugnay ng paggawa ng screenplays (at iba't ibang genre pa!) ang binubuno namin. (Ngayon ay labis akong *amused* sa detalyeng ito—katindihan ng batas-militar, nagko-collective screenplay-writing kami, hahaha!) Kumpara sa mga mas naunang gawain ko sa Kilusan, na kapag nahuli kami ng mga aking mga kasama (sa Kilusan ko lamang sila nakilala, at sa nom de guerre lamang) sa apartment/safehouse ay tiyak na tortyur o salvage ang kapalaran namin nang dahil sa mga ebidensiyang magagamit ng estado kontra sa amin. At ngayon, kung weekends, sa loob ng maliit na apartment na iyon ay komportableng-komportable ako, enjoy na enjoy sa aming collective scriptwriting! Sa loob ng maliit na apartment na iyon ay sama-sama kaming nagluluto, kumakain, nagliligpit ng mga pinagkainan, nagkukuwentuhan at nagtatawanan, nagpapakapuyat sa paggawa ng ganito't ganyang storyline! Sa alaala ko, sa karaniwan, ang get-up ni Bien sa aming 'weekend classes' ay undershirts, shorts, at sinelas. Kaypalad ko, kasa-kasama ko ang tatlong kaybabait na intelektuwal na malapit na malapit sa aking puso (pinaiyak ako ng linyang ito habang sinusulat ko).

Pero maraming nakulong sa Bicutan nang dahil sa munting apartment na iyon. Isang hindi ko kilalang kasama (comrade) ang nasundan ng militar, natunton ang apartment. May sakit noon sa tuhod si Ricky, pipilay-pilay, napipilitan ding gumapang. Dinampot ng militar si Ricky, naglungga sila sa apartment, at dinampot ang lahat ng dumating. Sina Bien at Jo-an. Si Flor kasama ang batang anak na lalaki; nagpunta si Flor para dalhan ng pagkain ang pipilay-pilay na si Ricky. Si Noeh na asawa ni Flor, na pinuntahan kung saan nagpunta ang mag-ina. Pinawalan ng militar ang mag-ama. Nakaligtas kami ni Mulong dahil nabigyang-babala na kami tungkol sa damputan sa apartment. Suwerte ko rin na tuwing weekends lamang ang pagpunta ko, weekdays nang mangyari ang 'sunog,' sa tawag namin noon.

Pagkaraan ng batas militar ni Marcos, kapag nagkikita-kita kami ay paulit-ulit naming ipapakuwento kay Bien (lagi naman niya kaming pinagbibigyan) kung paanong pagkakita niya sa mga sundalong nag-aabang sa loob ng apartment ay kumaripas siya nang takbo, kumaripas nang kumaripas—pero nang malapit na siya sa kanto (Banawe ang tanda ko) ay tumigil na siya, inabutan tuloy ng mga militar. Dahil malayo na nga ang panahong iyon ng batas militar, nagtatawanang

itatanong namin kay Bien, “E nasa kanto ka na nga, Bien, ba’t tumigil ka pa? Sana, sumakay ka na! Hahaha!” At may malutong ding tawa’t halakhak na isasagot ni Bien, “Napagod na kasi ako!” Malayo na nga ang batas militar ni Marcos kaya sa dulo ng paulit-ulit naming tanong at sagot na ito ay ang aming sabay-sabay na malulutong na tawa’t halakhak, laging on cue! Walang sawa rin kami sa pagtawa kapag paulit-ulit naming ipinapakuwento sa kanya kung paanong iba ang pagtrato sa kanya ng mga humuli dahil sa grupo ng mga dinampot ay siya lamang ang may titulong doktor—na inakalang Doctor of Medicine. Tawa rin kami nang tawa kung paano niya napagtagumpayan ang pagkaburyong sa Bicutan: nagpakahusay siya sa paggawa ng macramé, macramé, at macramé! (May isang kuwento si Bien tungkol sa kanyang anak, laging ipinapakuwento sa kanya, paulit-ulit, kung bakit mas maliit ang kanyang isang daliri sa kamay—na aksidenteng naipit. Sa tanda ko, ikinuwento niya ito sa barkada, bagong pamilya pa lamang sila nina Shayne, at kami’y nanginginain sa kanila, umuupa sila noon sa isang apartment sa Katipunan. Ang kuwentong ito ni Bien ay sa saliw ng malutong na tawa’t halakhak—may exhibit A ng naturang daliri!)

Mawawalan ako ng trabaho, gayundin si Jun Cruz Reyes (sa bandang huli ay magiging kasama na siya sa barkada) na kaopisina ko sa BSMM—na-dissolve ang Department of Public Information/DPI, kasama na ang nasa ilalim nitong BSMM at Bureau of National and Foreign Information/BFNI (dito sa huli nag-oopisina si Jo-An).

Pero suwerte namin ni Jun, ipinakontak kami ni Bien. Siya ang magiging immediate boss namin sa Research and Analysis Center/RAC, na ang executive director ay si Yen Macabenta (dating estudyante ni Bien sa Ateneo). Isang research team kami, bawat isa ay may kanya-kanyang *beat* (kultura, midya ang sa akin; kasaysayan at pulitika ang kay Jun; ang mga ibang larangan ay sa mga ibang kasama namin sa team). Maluwag sa oras kung wala pang kailangang isabmit, pero mag-research at mag-sulat at humabol sa dedlayn basta nandiyan na ang trabaho.

Ang unang opisina ng RAC ay sa isang paupahang bungalow sa bandang likod ng Simbahang Aglipay sa Taft Ave., Maynila. Tandang-tanda ko pa ang hapong iyon na mag-isa akong kausap ni Bien tungkol sa ilalabas na magasin (*Sagisag*), sabi niya’y maging regular contributor ako doon, hiwalay ito sa pagiging researcher ko. Ideya niya na mag-interbyu ako ng mga karaniwang tao, nagmungkahi ako na paminsan-minsan ay mag-iinterbyu ako ng mga may pangalan para maiba-iba naman; payag siya. Naging asaynment ko sa *Sagisag* ang seksiyong Taong-Bayan.

Padagdag nang padagdag ang mga utang na loob at inspirasyon ko galing kay Bien. Nag-umpisa sa kanyang progresibo’t makabayang mga kaisipan at gawa (hindi lamang teorya kundi praktika) kasabay ang isang personalidad/karakter na magaan at komportableng kasa-kasama. Ngayo’y daan siya para ako’y makapaghanapbuhay nang matulungan ko ang aking sarili, ang aking ina, mga kapatid at mga pamangkin; daan din para sa mga bagong bukas na oportunidad kaugnay ng aking pagsusulat

at intelektuwal na pag-unlad. Si Bien, bilang immediate boss ng aming research team, ang siyang tagagiya sa aming research work. At kami ni Jun, dahil bukod sa pagiging researchers ay regular contributors din sa *Sagisag* (pagkritika ang kay Jun) ay mas nahamon sa paghahasa ng malikhain/mapanuring panulat. Kalaunan ay lumipat ang RAC sa gusali ng Bustamante Press (kanto ng Quezon Avenue-EDSA), at sa maliit na opisina ng RAC ay kanya-kanyang maliliit na teritoryo kami: research section; *Sagisag*—kasama ni Bien sina Rio at Vet Vitug, saka si Jose ‘Joey’ Papa; at ang Teatro Pilipino—si Rolando Tinio ang puno, may dalawa siyang staff. Tatlong magagaling at sikat na intelektuwal noon pa na napagsama-sama ni Yen sa ilalim ng iisang bubong—na tatanghaling mga Pambansang Alagad ng Sining (mauuna si Tinio, posthumous; susunod si Rio; saka si Bien). Maliban kay Yen na may sariling kuwarte, tabi-tabi at tanawan lamang ang Research Section, *Sagisag*, at Teatro Pilipino. Isang kabataang researcher-writer ako noon, mangyari pang malaking ambag sa aking pag-unlad ang ganitong intellectual *ambiance*!

Madi-dissolve ang RAC. Magkakaroon ng mga nakapagitang taon sa isa’t isa. Mapupunta sa kung saan-saang trabaho; paminsan-minsan ay nagkakasama ring muli. Patuloy ang agos ng buhay—pero bihira mang makita, may espesyal na sulok sa isip at puso para sa mga piling tao.

Isang anekdota tungkol kay Bien, na tungkol din naman sa akin, sa amin ni Rene Villanueva (sumalangit nawa ang kanyang kaluluwa), at ni Ambeth Ocampo. Kaming tatlo ay tinanggihang kunin ng noo’y nakaupong tagapangulo (sa UP-Diliman ito), sapat na raw ang departamento sa mga nagtuturong manunulat, may iba nang pangangailangang kailangang tutukan ang departamento, lalo’t higit ang likas na tagapagsalita ng mga ibang wika sa Pilipinas. Sa pulong, galit na galit daw si Bien, “What do you have against writers?!” (Hindi ko alam kung exactong ganito ang quote, nakaabot lamang naman sa akin ang kuwento-kuwento.) Hindi man kami nagwagi sa nasabing tagapangulo, kay Bien ay panalong-panalo naman kami nina Rene at Ambeth, iyon ang mas importante. (Sa panahong iba na ang tagapangulo, makakapagturo rin naman ako.)

Mas nauna sa pagiging lektiyurer ko na sa UP-Diliman (nasa iisang departamento na kami, hindi man kami magkatagpo ni Bien na isang nang professor emeritus) ay may panahong nagkasama rin kami sa Departamento ng Filipino dito sa La Salle. Ito ang panahong nagbalik-La Salle ako (nagturo ako sa La Salle noong dalaga pa ako), sabi ng aking guro at guru, magturo na ako sa graduate level, may Ph.D. na ako. Sandali lamang kaming nagkasama sa La Salle, nag-70 na siya at kinailangang tumigil na sa pagtuturo.

Matapos ito ay ang bibihira na ang mga pagkakataon para magkita: mga pagtitipon noon sa bahay niya kung kaarawan niya (hindi ito taon-taon; may nagsabi sa akin na sa dami ng mga kaibigan ni Bien, may rotasyon ang ganitong pagtitipon sa kanilang bahay—may para sa ganitong mga grupo, may para sa mga nakasama sa Kilusan, atbp.); book-launchings niya; programang parangal sa kanya sa UP

White House nang siya'y maging Pambansang Alagad ng Sining; pulong naming tatlo nina Nic (Dr. Nicanor Tiongson) para piliin ang grand prize ng UP 2008 Centennial Literary Contest para sa kategoryang creative nonfiction. Sa nasabing kontes ay nagkaisa kami nina Bien at Nic na karapat-dapat sa grand prize ang mala-nobelang dokumentasyon ng paranoia sa loob ng Kilusan na nagbunga ng likwidasyon sa hinatulang mga kasama na mga lihim na kaaway umano. Sa pag-decode sa pen-name, si Lualhati Abreau pala ang awtor; siya na ilang saglit na lamang at nakatakda nang patawan ng parusang kamatayan kasama ng mga iba pa, naligtas lamang sa pagdating ng isang kasamang nagsabing itigil, itigil ang pagpapataw ng kamatayan, kailangang itama ang mga nagawa nang pagkakamali na ikinabuwis ng buhay ng wala namang salang mga dakilang kasama sa Kilusan! Sa kabila ng lahat, buong giting pa ring idedeklara ni Lualhati, walang mali sa Kilusan; ang tanging nagkamali, nagkakamali ay ang mga taong naglalapat, nagpapatupad lamang ng mga prinsipyo ng Kilusan. (Ang deliberasyon ay sa isang masarap na kainan—sagot ng UP—na naging okasyon na rin para saglit na mabalikan namin nina Bien at Nic ang mga alala ng mga iba sa Kilusan: ang iba'y kilala nang personal, ang iba'y nakatagpo pero kilala lamang sa mga *nom de guerre*. At hindi kailangang tumanaw pa kami sa malayo para sa mga halimbawa ng bangis ng batas militar; sa mga personal na kakilala namin mismo ay may mga biktima ng pasismo sa antas-pisikal, mental, emosyonal, sexual; may pinatay, napatay. Sa aming barkada, tanging kami ni Mulong ang nakaligtas—ni hindi man lamang kami nakulong. Pero maagang nawala sa barkada si Mulong, hindi siya pinaligtas ng bangis ng kanser sa lalamunan nang dahil na rin sa sobrang paninigarilyo. Sa kaso ko, ibang ismo naman pala ang haharapin ko, ang autismo ni Erick, ang aking pinakamamahal na kaisa-isang anak, 25 taon na ngayon, isang nonverbal autistic.)

Ang pinakahuling pagkikita namin nang personal ni Bien ay sa UP White House, pagdiriwang ng kanyang ika-80 kaarawan. Sa programa ay maigsi lamang ang sinabi ni Bien, sadyang gayon ang gusto niya. Dahil sa igsi ay hindi ko na nga matandaan kung ano ang sinabi niya, pero tumimo sa aking utak ang linyang “damang-dama ko na sa aking balikat ang lumipas na mga taon...” Maigsi rin ang pananalita ni Shayne (mukhang may sakit siya noon, hindi ang masiglang Shayne sa pagtitipong kaugnay ng Pambansang Alagad ng Sining), aniya'y sadyang hiniling ni Bien ang isang pagtitipon para sa kanyang ika-80 kaarawan, gusto raw nitong makasama ang mga taong malalapit at naging kasa-kasama. Tulad sa naunang pagtitipon sa UP White House kaugnay ng Pambansang Alagad ng Sining, kasama ang iilang iba pa ay medyo nagpaiwan muna kami ng barkada (Ricky, Joan, Flor) para sa mga dagdag pang kuwentuhan. Kumpara sa boss ko sa RAC noong 1980s, matanda na ngang tingnan si Bien, medyo mabagal na rin ang kanyang galaw. Pero kumpara sa kanyang mga kaedad, mas batang tingnan si Bien. Malutong pa rin ang kanyang tawa't halakhak!

Napakaaktibo pa rin niya. Nababasa ko ang tungkol sa kanya sa diyaryo, nakikita ko siya sa tv: hurado sa film festivals (mainstream/indie film/maindie), nasa mga

rali at demonstrasyon (kontra-pagbalahura sa ating sining at kultura, halimbawa, ang kontrobersiyal na mga ‘manok’ ng dating Pangulong Gloria M. Arroyo para maging Pambansang Alagad ng Sining; kontra-pang-aapi, pagpatay sa mga sakada sa Hacienda Luisita), iniinterbyu tungkol sa gayo’t ganitong isyu/konsern.

At hindi tulad noong bago ko lamang siya kakilala, pamilyar na ako sa kanyang mga akda/libro ng mga sanaysay, dula, tula, salin (rekwayrment ko pa nga sa mga klase ko sa antas-andergrad at gradweyt). Naroon ang iba’t ibang tinig: nagpapaliwanag, humihingi at nanghahamon ng pagpanig at paninindigan, nagsasakdal, lumalaban, nangangarap at naghahangad ng isang maayos at makatarungang kaayusan sa lipunang Pilipino, lalo pa nga ba para sa mga karaniwang Pilipino

Ang kanyang protesta’t pagsasakdal ay hindi lamang sa pamamagitan ng panitik, hindi sa loob lamang ng apat na dingding. Nasa gitna siya ng kalsada sa ilalim ng matinding sikat ng araw, anuman ang panahon. Nagmamartsa, pumapailanlang ang boses sa mga makabayang awit, nakataas ang kamao, nakikiisa, sumisigaw, nagpoprotesta, nagsasakdal. (Sa isip ko ay nakikita ko ang matandang si Chino Roces, kapit-bisig na nagmamartsa sa pagsasakdal sa rehimeng Marcos, pero Chino Roces man siya at matanda man siya, walang kinikilala at nirerespeto ang malakas na bomba ng tubig na pampatumba sa kanilang hanay.) Mangyari pa, alalang-alala tuloy ang kanyang kabiya ng dibdib na si Shayne—siya na panahon pa ng batas-militar ay testigo na, at kabalikat din ni Bien, sa teorya at praktika ng makatao, maka-Pilipino, makamasang paninindigan ni Bien. Kuwento nga sa amin ni Shayne (ito ay noong kami-kami na lamang sa UP White House, pagtitipon ito kaugnay ng Pambansang Alagad ng Sining): Nasa rali sila sa Makati, pagod at gutom na sila, at matindi ang sikat ng araw. Nagpasya si Shayne at ilang kasama na kumain muna, pilit nilang inaaya si Bien pero hindi nila ito napilit. Lagi na lamang nag-aalala si Shayne para kay Bien—noon ay dahil sa batas militar; ngayon ay dahil mas matanda na nga si Bien (malaki ang agwat ng kanilang gulang; si Shayne ay dating estudyante ni Bien sa Ateneo). Hindi tuloy makakain si Shayne at mga kasama, alalang-alala sila kay Bien, kailangang balikan sa rali si Bien. Pareklamong nagkukuwento si Shayne at kami naman ay nahahawa sa malutong na pagtawa-tawa ng nakikinig lamang na si Bien. “Ay, si Bien! Bien na Bien talaga, hahaha!”

Sa kanyang ika-80 kaarawan, isinulat ko sa guest book, “Maligayang kaarawan, Bien—ikaw na aking guro, guru!”

Maraming-maraming salamat, Bien! Biyaya’t gabay ng Dakilang Lumikha para sa iyo at sa iyong mga mahal sa buhay!

BIEN

Mykel Andrada

Beny. Bien. Doc Bien. Itay. Tatay. Maraming tawag kay Bienvenido Lumbera. May iba pa nga na ang *term of endearment* sa kaniya ay “Doraemon,” mula sa isang *anime*, dahil sa maamong mukha at masayahing pananaw ni Bien.

Hindi maikakailang malawak at malalim ang naabot ng impluwensiya, paninindigan at pagmamahal ni Bien. Ilang henerasyon na ng mga mag-aaral, guro, iskolar, aktibista, indibidwal at komunidad ang napanday ng mga sulatin at paniniwala ni Bien, na hango sa mahabang karanasan niya sa akademya, at lalo’t higit na hango sa malalim na karanasan niya sa kilusang mapagpalaya.

Paradigm Shift

Produkto si Bien ng programa sa pamamahayag ng Unibersidad ng Santo Tomas na noo’y pinangingibabawan ng maka-Kanluraning tradisyong pampanitikan at pilosopiya. May kasanayan rin si Bien sa wikang Ingles simula noong elementarya, at sa katunaya’y babad sa Kanluraning edukasyon. Kumuha rin siya ng mga klase sa edukasyon sa Far Eastern University. Paglaon ay nag-aral siya ng masterado at doktorado sa komparatibong panitikan sa Indiana University at napasailalim sa Fulbright scholarship. Tulad ng marami nang panahong iyon, nababad si Bien sa linya ng pormalismo – o ang labis at tanging pagturing sa porma bilang pinaka-buod ng kasiningan ng panitikan.

Sa isang punto ng pagbabalik ni Bien sa Estados Unidos upang ipagpatuloy ang kaniyang pag-aaral at pananaliksik, lumakas ang kilusan para sa mga karapatang sibil, partikular ng mga Black American. Sa mga talakayan ay napaisip si Bien tungkol sa papel ng panitikan at edukasyon sa pagbabago ng lipunan.

Sa kaniyang pagbabalik sa Pilipinas at pagsisimula ng pagtuturo sa Ateneo de Manila University noong 1960s, magkakaroon ng bagong sigla at direksyon ang politikal na timpla ng panahong ito. Nasa papatinding krisis ang ekonomiya, nasisiwalat ang korapsyon ng mga Marcos, at ilang taon na lang ay magdedeklara na ng Batas Militar ang diktador.

Nakasalamuha ni Bien ang radikal na mga aktibista’t makatang sina Jose Maria Sison at Maria Lorena Barros ng Unibersidad ng Pilipinas (UP). Sa Ateneo ay regular na bumibisita ang mga radikal na aktibista. Naging panahon ito ng pagbabanyuhay para kay Bien at para sa Ateneo. Katuwang ang isa pang Pambansang Alagad ng Sining na si Rolando Tinio, nagrebisa ng mga teksbuk at palisiya si Bien. Naglangkap sila ng mga babasahin at sulatin mula sa lawak ng mga panitikang

Filipino at hinikayat ang mga mag-aaral na magsulat at gamitin ang sariling wika. Sinimulan ring itaguyod ang kauna-unahang Kagawaran ng Araling Pilipino sa Ateneo, ngunit nilusaw ang nasabing kagawaran dahil sa reorganisasyon sa Ateneo na bunga ng Kanluranin at reaksyonaryong oryentasyon matapos ideklara ni Marcos ang Batas Militar noong 1972.

Ang pagpasok ng mga kaisipan nina Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Ilich Lenin, at Mao Zedong ay magpapanibagong higit sa paniniwala at paninindigan ni Bien.

Mula sa Masa, Tungo sa Masa

Itinaguyod nila Bien ang PAKSA o Panulat para sa Kaunlaran ng Sambayanan noong maagang yugto ng 1970s. Kasudlong ng Sigwa ng Unang Kwarto noong 1970, malinaw ang pambansa demokratikong oryentasyon ng PAKSA at nagsilbing palihan at kilusan para sa panitikang mapagpalaya at mapagpanibago. Humalaw ang PAKSA sa maraming aralin mula sa rebolusyong pangkultura sa Tsina na pinamunuan ni Mao Zedong. Naging bilanggong politikal si Bien sa pagpataw ng Batas Militar.

Matapos ang lahat ng pagkahulma kay Bien ng lipunan at Kilusang Pambansa Demokratiko, naging mas malinaw at mas matalas ang direksyon ng pagsusulong niya sa halaga ng panitikan at ng sining sa kabuuan. Ayon nga kay Bien, “Nag-iba ang pagtingin sa panitikan mula ng lumitaw ang Kilusang Makabayan... panitikan mula sa masa, tungo sa masa. May tatlong katangian na hinahanap ng panitikang pangmasa: na ito ay maging makabayan, maging siyentipiko, at maging pangmasa.”

Magpahanggang ngayon ay matapang na kritiko si Bien laban sa panunumbalik ng Batas Militar, laban sa kahungkagan ng sining-para-sa-sining, laban sa neoliberalismo ng edukasyon at ekonomiya, laban sa politikal na karahasan, at para sa tunay na rebolusyonaryong pagbabagong panlipunan.

Patuloy na nagtuturo at nagsisilbing inspirasyon si Bien sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman. Patuloy na batayang babasahin ang antolohiyang *Philippine Literature: A History and Anthology* na kaniyang pinamatnugutan kasama ang asawang si Cynthia Nograles Lumbea.

Patuloy pa ring naglilingkod sa sambayanan si Bien, nagtataguyod ng radikal na kritisismo at praxis hindi lang sa larangan ng panitikan kundi sa larangan ng pamamahayag, kulturang popular at interdisiplinaryong pag-aaral. Patuloy na ipinatanggol ang wika at bayan. Patuloy siyang dumedepensa para sa karapatan ng mga magsasaka, manggagawa, Lumad, maralita at iba pang aping sektor sa bansa. Ang kanyang mga libreto, tula, dula, sanaysay at pananaliksik ay malalim na balon ng makabayang karanasan para sa kasalukuyan at darating pang henerasyon. #

Si Bien—Kabalikat, Kasanggang Guro, Tagapayo

Ma. Theresa de Villa

Sa lansangan namumutiktik ang larawan
ng dalawang taong sapilitang pinasasalamatan
Dinadakila, sinasamba ng balana.

This country will be great again.

Inuulit sa mga aklat, inuukit sa kaisipan
ng kabataan
Mula lansangan hanggang eskwelahan.
Disiplina ang kailangan.

Guro, mga pangalawang magulang
Modelo at tagahatid ng kaalamang
tama, wasto, kapaki-pakinabang.
Kasanayang tugon sa pangangailangan
At makabuluhan.
Guro, naguguluhan, nagugulumihanan.

Sino nga ba ang dakila? Sino ang dinadakila?
Paano masawata ang mga sanga-sangang dila?
Ano ang tungkulin ng mga pamantasan at paaralan sa pagbibigay-linaw
sa mga isyu at kaganapan sa lipunan?

Mga guro, madre, pari nagtipon, nagtalakayan
Nagkaisa, nagtaguyod ng samahan
Education Forum binigyang buhay ang layon:
tungo sa makabuluhang edukasyon,
pagmumulat sa katotohanan, isulong.

Si Bien Lumbera

Isa sa mga nagtaguyod,
Nagbigay-linaw, nagpadaloy sa mga talakayan
mga mainit na isyu sa bayan
Low-intensity conflict, multinational corporations, colonial and neo-colonial
education, military expansionism, militarisasyon, hamletting . . .

Si Bien—kasama, kaagapay sa paglatag at pagbuo
ng mga palihan sa tag-init, sa mga babasahing mahalaga sa mga guro,
mga talakayan at pulong na puno rin ng tuksuhan at kantahan
tulad ng mga awiting pambasag:

*Dito ka diyan ako
Magkamayan tayo . . .*

* * *

*Kumusta ka halina't magsaya
Ipalakpak ang kamay at iindak ang paa . . .*

* * *

*Magagawa natin ang lahat ng bagay
Ang lahat ng bagay sa mundo . . .
Malulutas natin ang mga problema
Kung lahat tayo'y magkaisa . . .*

Ang giyera ni Juan hindi matapos-tapos . . .

Mga guro sa mababa at mataas na paaralan, sa kolehiyo, publiko at pribado;
Nagsulong ng mga gawaing huhubog sa kamalayang Pilipino.
Salamat, Bien, matibay na kaagapay.

Si Bien, Kabalik at ng UPIS

Tungo sa kapakanan ng mga estudyante;
Laya, Sinag, Tala, at Silay kay palad ninyo.
Kasama si Tatay Bien, at si Nanay Shayne
Sa pagtindig ng mga guro sa karapatang akademiko.
Isang matingkad na halimbawa nito
Paghahain ng kaso
Laban sa pamunuan ng Pamantasan
Na pinasasantabi—readiness test sa Kindergarten
Gawin daw patas ang pagpili—
Mula sa malawak na bahagdan ng lipunan:
Mahirap, may-kaya, may kapansanan o wala.
Ano ang gagamiting instrumento sa pagpili
ng dalawang daan mula sa humigit-kumulang
na dalawang libong aplikante?
Table of Random Numbers
Higit na mas syentipiko at obhetibo raw.
Walang pagsusulit, mga numero ang ipapalit
Sa pagsusulit na dumaan sa masusing pag-aaral.
Bingi sa paliwanag, pamunuan ay nagpumilit.

Sa Korte
Si Tatay Bien
Maghahain ng kaso sa ngalan ng mga magulang
Na nagugulumihanan
Ipaliwanag sa mga anak ay paano:
di natanggap sa UPIS dahil di nabunot ang numero
na nakatoka sa iyo?
Maraming gabi ang ginugol
Sa pulong kasama ang abogado.
Mga tanong at sagot binuo
Ang isusuot napagtanto
Marapat lang na maaliwalas at kaaya-aya sa kamera
Dahil darating ang midya.
Kulay rosas ang naging pasiya.
Pero ano naman ito
At si Tatay Bien sa witness stand di nakaupo
Dahil matapos magtanong ang huwes sa abogado
Ng administrasyon
Inihayag na ang desisyon:
Bigyang-laya ang UPIS na ipatupad ang academic freedom
Sa kanilang patakaran sa admisyon
At ang mga guro ay pinagsabihan
bumalik sa kanilang silid-aralan
At gawin ang tungkuling sinumpaang.
Gayunman ang nangyari, wagi pa rin kami,
At pinatunayan na hindi mangingimi
Na ipaglaban ang karapatan.

Family Day, PTA meeting, konsultasyon
sa mga programang elektibo—bago o rebisyon ng mga ito.
Kasangkot ng ibang magulang
Paghahanda sa J-S Prom, UPCAT,
Graduates' Ball.
Kasama ng ibang magulang nagdiwang, nagsaya
Laya at iba pa sa UP tanggap na!

Si Tatay Bien, tagapagsalita
sa pagsulong ng pagsasa-Filipino ng batayang edukasyon
tugon sa patuloy na pag-usbong ng kiling sa Kanluraning henerasyon.
Dila at diwang Filipino
Itinaguyod sa lahat ng antas, ng asignatura.
Salamat, kasamang Bien, sa pagtitiwala
At paniniwala sa UPIS;
Salamat, Tatay Bien, matatag na kabalikat.

Si Bien, Kasanggang Guro at Tagapayo

Pagsasalin, larangang napili ko
Si Bien tagapayo ang napusuan ko.
Matagal na kasama—sa kalye-serye ng pagsulong
ng makabuluhang edukasyon
tungo sa pagbabago ng lipunang Pilipino.
Ano ang gusto mong paksa? Bakit?
Kasaysayan ng pagsasalin sa bansa
Tuon sa anyong di-panitikan.
Ilimita sa dalawang wikang lubos mong nauunawaan.
Mga aklat at artikulong dapat basahin
ilang mga pangalan kanya ring binanggit.
Payo niya, aking sinunod: nagbasa, nagbasa, nagbasa.
Nag-isip, sumulat, nakipanayam, at sumulat, nagbasa, sumulat.
Si Sir, matiyagang nakinig, banayad magtanong
Nagbigay-laya sa estudyanteng mapagtanto
Paksa at lapit ng disertasyong bubuuin.
Matiyaga, masinop sa pagbabasa,
Sumubaybay, umalalay.

Taos-pusong Inihahandogkina Bien L at Malu D.
kapwa guro, kaibigan at kabalikat
ang disertasyong nalimbag.
Salamat, Bien, kasanggang guro, at tagapayo.

Isang Piraso ng Kuwentong Lumbera

Jimmuel C. Naval

Unang taon ko sa unibersidad nang makita ang pangalang Bienvenido Lumbera Lumbera sa room 3012 sa dating Faculty Center. Hindi ko siya kilala noon hanggang ipinakilala ni Dr. Nic Tiongson sa klase namin sa Filipino 50 ang kalalabas niyang aklat noong 1982 na *Philippine Literature: A History and Anthology*. Noong minsang pumunta ako sa kuwarto ni Dr. Tiongson para kunin ang tiket ng sarsuwelang ipinapanood niya sa amin sa Raja Sulaiman Theater (Pilipinas Circa 1907), unang pagkakataon kong nakita si Dr. Lumbera. Kausap niya noon si Rolando Tinio na napakalakas tumawa. Kilala ko na noon si Tinio dahil sa tula niyang “Sa Poetry.” Pero si Lumbera, unti-unti ko pang dinidiskubre. Nang lumaon, nasabi kong ang tatlong tao sa silid 2012 ay ang “Socrates-Plato-Aristotle” ng ikadalawampung siglo. Mentor ni Lumbera si Tinio samantalang estudyante naman ni Lumbera si Tiongson.

Taong 1983 nang una kong makausap nang personal si Lumbera. Kasapi ako ng University Student Council noon sa ilalim ni Lean Alejandro. Kamamatay lamang noon ni Ninoy Aquino at magsasagawa kami Cultural Night para sa kamatayan ng dating senador sa Engineering Theater. Gusto ni Lean na tumula si Bien sa programa kaya inutusan niya ako na kausapin daw ito dahil taga-Departamento ng Filipino raw ako. Sa loob-loob ko, di ba BA Philippine Studies ang kurso mo (kalilipat lang ni Lean noon mula sa BS Chemistry), bakit hindi ikaw ang kumausap? Pero siyempre di ko iyon nasabi dahil gusto ko ngang makausap nang personal ang gurong batid ko na noong isang detenidong politikal. Wala pang google noon pero daig pa nito ang saliksik na ginawa ko kay Bienvenido Lumbera na tubong Lipa, Batangas bago ko siya kinausap.

Mananaliksik, istoryador, makata, at kritiko ang una kong pagkakilala sa kaniya. Sa katunayan nang maging guro ko siya sa isang kurso sa kritisismo noong 1984, sabay kong nakilala at naintindihan silang dalawa ni Terry Eagleton. Dahil bata pa ako noon, isang araw pagkatapos ng aming klase, pangahas ko siyang tinanong kung nanalo na siya sa Gawad Carlos Palanca. Manibalang pa kasi ang teknolohiya noon kaya mahirap malaman kung sino-sino ang mga nagwawagi sa prestihiyosong paligsahan. Ang natatandaan ko, isang pagkunot ng lumalapad niyang noo ang isinagot niya sa akin sabay tanong kung ano ba raw ang kurso ko at inengganyo akong sumali sa paligsahan kahit ako ay estudyante pa lamang. Sampung taon pagkatapos nang aming tagpong iyon saka ko pa lamang nalaman na nagwagi siya ng Karangalang-banggit sa Palanca sa kategoryang tula noong 1972 sa lahok na “Sunog sa Lipa.” Nasaliksik ko ring sumali rin siya sa Talaang Ginto noong 1965 at 1966 at nagkamit ng Karangalang-banggit. Kapantay niya sa premyong

ito sa magkasunod na taon sina Virgilio S. Almario at Rogelio Mangahas. (Ang Cavitenong ni Vict V. de la Cruz ang Makata ng Taon noong 1965, samantalang si Federico Licsi-Espino naman noong 1966.)

Nakasulat sa maraming aklat at dyornal ang pira-pirasong tala tungkol sa buhay ng makata at kritikong si Bienvenido Lumbera. Lalo na nang hirangin siya bilang isa sa binigyan ng Gawad Ramon Magsaysay noong 1993 at Pambansang Alagad ng Siniing noong 2006. Laging may diin sa bawat talang ito ang naging buhay ni Sir Bien noong huling yugto ng dekada sisenta at matapos ideklara ang Batas Militar. Sa loob ng dalawang taong pagkakabilanggo sa Fort Bonifacio, mas lalo siyang tumatag sa kaniyang pinaniniwalaan at ipinaglalaban. Bagama't hinasa ang kaniyang isipan ng edukasyong katoliko at ng kanluraning panitikan sa Estados Unidos, pinili niya at nanatiling makiling sa pag-aaral ng panitikan at kulturang bayan. Seryoso sa kaniyang mga simulaing ito kaya naman nakaligtaang malaon na palang tumitibok ang kaniyang puso para sa isang babaing kaniyang nililiyag. Sa edad na 43, doon niya pa lamang naiguhit sa palad ang planong lumikha ng pamilya.

Noong magretiro si Dr. Lumbera noong 1997, parang mas lalo pa siyang sumigla sa mga gawain sa akademya. Lahat ng imbitasyon niyang magsalita sa iba't ibang forum, presscon, at booklaunching ay dinadaluhan niya. Lahat ng humihingi ng introduksiyon at pagpapakilala sa kanilang mga aklat, tanggap nang tanggap. Masipag din siyang magkomentaryo sa akda ng mga fellow ng ICW sa tuwing may palihan sa Baguio o sa iba't ibang campus ng unibersidad. Bagaman sabi nga sa bayang sinilangan niya sa Batangas na kalabaw lamang ang tumatanda, mahalaga rin namang kapag sumapit na ang edad sisenta y singko ay dapat lingunin ang iyong pinagdaang bakas. Ilang beses din kasing nalubak sa paglalakad at nahapo sa pagtugon upang magsalita sa mga pulong kahima't sa kalagitnaan ng open forum o sa pagtuturo sa klase ay malimit dalawin ng antok kung di ma'y nakatutulog. Ang lahat ng ito ay para sa bayan at sa bayan lamang. Kung sabagay sa mga magtutubo'y kung talagang matamis, matamis mula puno hanggang dulo. Ibig sabihin, si Bienvenido Lumbera ay isang matang-tubig ng kaalaman sa panitikan, kasaysayan, at kulturang bayan.

Malayong malayo na ang narating ni Itay Bienvenido Lumbera mula nang isilang noong tag-araw ng Abril circa 1932 sa angkan ni Datu Kumintang. Mula nang lisanin niya ang pinagpandayan ng isip na Mabini Academy hanggang sa makarating sa Unibersidad ng Santo Tomas para kumuha ng pamamahayag, tumira sa kalye Cataluna sa harapan ng UST at halos apat na taong natulog sa teheras sa kaniyang boarding house hanggang makapagtapos sa eskuwelang tila Ingles lamang ang alam na wikang sinasalita sa campus. Nang maka-graduate, pansamantalang nagtrabaho bilang editor ng isang maliit na pahayagang Amerikano sa Subic sa Zambales. Dito niya nahagilap ang isang nakapaskil na pabatid tungkol sa isang iskolarsyip sa tulong ng Fulbright na naghatid sa kaniya sa Bloomington, Indiana. Animo'y nagkaroon ng ekstensiyon ang programang 'Pensionado' ng mga

Amerikano pagkatapos ng giyera. Dito niya natapos ang kaniyang masterado at dokrorado noong 1967. Muli ang mga sumunod dito ay ilang ulit nang nasulat sa kasaysayan.

Subalit sa lahat ng naging karanasan ni Sir Bien sa loob ng halos 88 taon niyang pananatili dito sa mundo ay enkuwentro niya sa popular na kultura. Galing siya sa isang ingleserong hay-iskul sa Lipa. At dahil mataas ang marka niya sa English at Literature at dahil din sa pambubuyo ng kaniyang mga guro, pinangatawanan niya na magsulat at magsalita sa Ingles kaya naman sa UST siya pinulot sa kolehiyo. Pero lingid sa kaalaman ng iba, manaka-naka siyang sumisilip sa mga magasing Liwayway, Bulaklak, at Ilang-Ilang na may pabalat na larawan ng mga artista sa pinilakang tabing noong dekada singkuwenta. Pagdating niya sa Maynila, lalo siyang naaliw sa mga magasing ito na nakikila sa kahabaan ng Espanya dahil mga bagong labas ang mga ito di tulad sa Lipa na malapit nang ipambalat ng tinapa. Pero kapag nasa loob siya ng Santo Tomas at tinatanong kung nagbabasa ba siya ng mga magasing Tagalog, halos makabali ng leeg ang kaniyang pag-iling at sinasabing Time Magazine, Atlantic Monthly o Harper's ang binabasa niya.

Nang ikinulong siya sa Ipil Detention Center pagkadeklara ng Martial Law sa loob ng dalawang taon, isang proyekto ang naisip ni Sir Bien para mapasaya ang kapuwa niya detenido. Dahil nagtuturo siya sa Ateneo de Manila University, inimbitahan niya ang ilang bata at sumisibol na mang-aawit sa Ateneo para haranahin ang mga bilango. Kabilang rito sina Basil Valdez at ang Apolinario Mabini Hiking Society na may 15 kasapi pa noon na pinangungunahan nina Jim Paredes, Boboy Garrovillo, Ric Segreto, at Butch Dans. Dalawang beses silang nag-perform sa Ipil. Dahil dito, naging interesado si Sir Bien sa musikang Pinoy maging sa paglikha ng dula bagama't napanood na niya dati ang mga pagtatanghal ng mga dula ni Rolando Tinio. Kaya naman nang imbitahan siya ni Alice Reyes noong 1977 para ilagay sa entablado ang Alamat ng Manuvu ni E. Arsenio Manuel sa anyong musikal, hindi siya nagdalawang-isip na sulatin ang libretto nito. Nasundan pa ito ng proyektong Ramayana noong 1980 kasama ang premyado na noong kompositor na si Ryan Cayabyab. Nang lumao'y naging bahagi rin si Sir Bien ng pagtatatag ng Manunuri ng Pelikulang Pilipino kung saan higit niyang pinagtuunan ng pansin ang kritikal na pagsusuri ng pelikulang Pilipino at malalim na pagdalumat sa kulturang popular.

Tatlumpu't pitong taon ko nang kakilala si Doktor Lumbera pero parang ang binatang Lumbera pa lamang ang nakikilala ko. Kung sabagay kalahati ng kaniyang buhay ay ang kaniyang pagkabinata at kalahati ang buhay may asawa, apat na anak, at limang apo. Tulad ng binanggit ko kanina sa simula, mukhang hindi pa ako nakaaaalis sa layunin ko—ang unti-unting pagdiskubre sa mamang isinilang na kakambal ang Ala eh at alahoy ng Batangan. Dahil hanggang ngayon patuloy pa ring humahabi ng kuwento ang pambansang guro, mananaliksik, artista, kritiko, makata, mandudula, at manggagawang pangkultura ng bayan at para sa bayan.

Bakit Hindi (Kuwento ng Isang Salin ni Tatay Bien)

Noel D. Ferrer

May ongoing project ako na isalin sa Filipino ang mga magagandang Original Pilipino Music (OPM) sa Ingles at ipapakanta ito sa aking mga artists.

Ang natoka kay Tatay Bien ay itong kanta nina Mr C (Ryan Cayabyab) na siyang naglapat ng musika sa orihinal na titik ni Mrs C (Emmy Punzalan-Cayabyab), originally para kay Dessa na hindi na nai-promote dahil nag-maternity leave noong 1994.

Fastforward, 2018 - sa loob ng isang linggo lang. Ibinigay na ni Itay ang salin niya ng kanta, sabay sabing “hindi naging madali ang pagsasalin.”

Ngunit ang magandang napansin namin, naging mas maikli at tiyak ang naging pagsasalin ni Itay. Partida na ang hindi niya pagkapamilyar sa kanta.

Akmang-akma nga ang nangyari—hindi ako makapaniwalang ako ang magre-record nito para sa aking ika-50th birthday at may kanta ako sa Spotify (na likha ng mga National Artists at kasama pa ang orihinal na mang-aawit)—at ang sagot ay nasa titulo ng mga kanta - “Can’t Help Wond’ring Why” at “Bakit Hindi.”

BAKIT HINDI (salin ng CAN’T HELP WOND’RING WHY)

Musika: Ryan Cayabyab

Titik: Emmy Cayabyab

Tagasalin: Pambansang Alagad ng Sining Bienvenido Lumbera

Tagaareglo: Paulo Zarate

Bigla, ako ay ginulat mo
hindi ko inakalang ganon pala
na kapag nagpaalam ka
iiwan akong nag-iisa
mangungulila na.

Refrain:

Magugunita pa ba
ligayang atin lang dalawa
timyas ng halik, damang-dama
yakapan natin sinta

nasa alaala pa.
Lahat ng oras magkasama
dahila'y di makita
ako'y nagtataka
kung bakit lumisan ka.

Ba't balak nating kay ganda
sayang naman kung sadya lang binubura
tamis, lambing ng 'yong pagsinta
sa pag-iwan mo'y ayaw ko pang maniwala

(Ulitin refrain)

CAN'T HELP WOND'RING WHY

Music: Ryan Cayabyab
Lyrics: Emmy Cayabyab
Arrangement by: Paulo Zarate

Now, you have caught me by surprise
never had the chance to think or realize
I never thought 'bout what I'd feel
when you go and leave me alone
as if I wasn't even here.

Remember the times we had
remember the things we once shared
the beautiful kiss, the touch I felt
when we held each other then
now I can't forget.

And though I recall what we've been through
it doesn't seem right now you have come to say goodbye
and I can't help wond'ring why.

I never seem to understand
why we have to leave behind the things we planned
you can't imagine how I'd feel
if you go and leave me alone
I can't believe that this is real.

(Repeat Refrain)

Isang Panayam kay Doc Bien Lumbera

Florentino Iniego

Si Dr. Lumbera ay historyador ng panitikan, makata, mandudula, kritiko sa drama at pelikula, tagapagsalin, guro at dating bilanggong politikal. Sa kasalukuyan, siya ay nagtuturo sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa Kolehiyo ng Arte at Literatura. Siya ang may akda ng *Revaluation: Essays on Philippine Literature, Cinema, and Popular Culture* (1984) at *Tagalog Poetry 1570-1898: Tradition and Influences in its Development* (1986). Kamakailan lang ay pinarangalan siya bilang awardee ng Ramon Magsaysay Award For Journalism, Literature & Creative Communication Arts.

Ano ang naging batayan sa pagkakamit ninyo ng naturang award?

Ayon sa kanilang liham, sinasabing ang gawad para sa akin ay ukol sa naging gawain ko sa pagtatampok ng tradisyong bernakular, particular sa Pilipinas. Samakatwid, ang kanilang piniling parangalan ay ang trabaho ko sa pananaliksik sa panitikang Tagalog, pagtuturo ko ng panitikan ng Pilipinas at pagdedebelop sa mga estudyanteng naging guro din ng panitikan, kritiko at iskolar.

Tinagurian kayo sa isang news item ng Phil. Daily Inquirer na “former communist” totoo ba ito?

Sumulat na ako sa PDI at sinabi ko na noong panahong ikulong kami ni Marcos, hindi naman ako hinarapan ng habla sa korte. Samakatwid, walang kaso sa akin upang ako’y walang tawaging kumunista. Noong ako’y arestuhin at iharap sa Judge Advocate General, sinabi na “we are booking you for subversion.” Siyempre ayokong mabansagang komunista, dahil nanganganib ang iyong buhay kapag tinawag kang ganito, gaya nang nangyari sa mga nakaraang biktima sa loob ng kilusan tulad ni Olalia at Lean. Kaya hindi ko tinatanggap ang bansag na ‘yun. Pero ang mas importante, maaaring may komplikasyon ang ganoong bansag sa pagbabago ng aking paninindigan.

Ano po ba sa inyong palagay ang natatanging ambag n’yo sa ating panitikan?

Nakakaalangan na ako mismo ang magsabi ng naging ambag ko. Sa kabutihang palad, pinili naman ako sa RM Award nang hindi ako nag-apply. Kaya tatanggapin ko ang kanilang pagsasabi na naging instrumento ako para lumitaw ang henerasyon ng mga guro, iskolar at kritiko sa panitikang nagsusulat sa panitikan ng Pilipinas. Ngayon gawin nating particular. Masasabi ko sa aking pagsisimula bilang

historyador ng panitikan, karamihan ng mga teksbuk na nasulat sa panitikan ng Pilipinas ay tungkol sa tinipon na mga akda ng manunulat sa nakaraan. Mayroong maikling paliwanag, kung sino at bakit sinulat. So marahil, binigyan ko ng coherence ang pagsasalaysay ng panitikan. Ibig sabihin, may tinunton akong mga hibla na siyang nag-uugnay-ugnay sa mga datos na nakalap tungkol sa ating panitikan. Ang hiblang ‘yun ang binigyan ko ng ekspresyon sa aking sinulat na pagpapaliwanag sa *Philippine Literature: A History & Anthology*. Nakita ko na ang kasaysayan ng panitikang Pilipino ay kasaysayan ng pagpapaubaya sa impluwensya ng mga mananakop at paggigiit naman ng identidad ng ating kultura.

Ano ang tingin n’yo sa kalagayan ng pambansang panitikan?

Ang tinatawag na pambansang panitikan ay tila binubuo lamang ng akdang naisusulat sa wikang Tagalog. Ingles o Kastila. Ngayon, makikitang hindi ito ang kabuuan ng pambansang panitikan. Kinakailangang kabilang din dito ang mga akda mula sa iba’t ibang panitikang rehiyunal – Ilokano, Hiligaynon, Cebuano, atbp. Kasama rin ang panitikang likha ng mga grupong etniko na nailathala man o hindi (dahil ang maraming likha nila ay nasa tradisyong oral). Sa kasalukuyan, ang panitikang pambansang kinikilala natin ay hindi pa ang kabuuan ng mga panitikang nabanggit. Pero marami nang pagsisikap ngayon na isalin ang mga akdang rehiyunal sa wikang Filipino at sa darating na panahon - upang masabing ito na ang panitikang pambansa.

Paano ito (ang pambansang panitikan) nakikita sa loob ng Unibersidad?

Ang Unibersidad ng Pilipinas ay masasabi nating pangunahing sentro sa pagteteorya tungkol sa panitikang pambansa. Dito nagtapos ang maraming intelektwal na nag-aral ng panitikang pambansa at pangrehiyon. Kaya’t merong pagtatagpo sa loob ng UP ng iba’t ibang iskolar at researcher na may malasakit sa pagbubuo ng panitikang pambansa. Ang mga thesis na sinusulat sa antas ng MA at disertasyon sa Ph.D. ay katibayan na ang UP ay may malaking ambag sa pagkaunawa at pagbubuo ng tinatawag na *canon* ng panitikan.

Ano ang inyong opinion hinggil sa tunguhin ng ‘kritisismo’?

Sa palagay ko ang pangunahing tunguhin ng kritisismo ay ang magbigay ng paglilinaw sa mga nagawa at ginagawa pa ng manunulat. At matapos na tanawin ay alamin kung ano ang dapat pang tunguhin ng kritisismo sa Pilipinas. Sa ganitong abstraktong level ko lang sabihin kung ano ang dapat gawin sa kritisismo. Pero ang malinaw na direksyon ngayon ng panunuri, ay pagsusuri sa akda ayon sa kanilang kontekstong panlipunan. Ang isa pang malinaw na tunguhin ay ang pagtitipon ng mga akda mula sa iba’t ibang panitikang rehiyunal upang pag-ukulan ng pagsusuri. Masasabi natin na bunga ng pagpasok ng bagong teorya, tapos na ang panahon ng pagtatalo na kung ang akda ay para sa sining o para sa lipunan. Wala na ‘yun. Malinaw na bawat akda na nilikha ay laging nakabaon sa lipunan. Tungkulin ng

kritisismo ang paglilinaw sa relasyon ng akda sa kontekstong kinapapalooban.

Ano ang tingin nyo ang sitwasyon ng malikhaing pagsulat sa kampus? Paano kaya ito mapauunlad at mapasisigla?

Unang-una kailangan maglaan ang Unibersidad ng pondo upang mailathala ang akda ng mga estudyanteng nagsusulat sa loob ng kampus. Ang suportang ito para sa publikasyon ay napakahalaga sapagkat nagpapasigla ito sa paglikha ng mga kabataang manunulat. Meron na tayong Sentro ng Malikhaing Pagsulat at meron na ring kursong nakatuon sa pagsasanay ng mga kabataang manunulat. Kaya't mas dapat maging masigla ang paglikha ng panitikan ngayon, assuming na nandito na ang mga kondisyon para lalong sumigla ang malikhaing pagsulat sa kampus.

Tungkol sa mga patimpalak, halimbawa, Palanca, Gawad Amado, Gantimpalang Ani, nakikita kong venue 'yan para sa pagsali ng mga kabataang manunulat. Pero ang unang dapat gawin ay magkaroon talaga ng pondo para sa Literary Apprentice, sa manaka-nakang paglalabas ng literary issue ng Collegian o ng alinmang publikasyong pampanitikan.

Naniniwala ba kayo na “UP has lost its soul?”

Exaggeration ang pagsasabi na “UP has lost its soul,” napaka-melodramatic, parang plot sa isang television drama. Hindi natin matatanggi na meron talagang paghupa ng aktibismo sa kampus. Kung ikukumpara natin ang diwa ng aktibismo sa panahon ng Unang Sigwa at diktadurang Marcos – mababa talaga ang lebel ng activism ngayon. Pero sa tingin ko, ang kaluluwa ng UP ang hindi lamang nakedpende sa aktibismo, kundi nandoon din sa kamalayan ng estudyante at Faculty natin. Ang kalidad na 'yan ay makikita at mababasa natin sa publikasyon na tulad ng Philippine Collegian.

Sa palagay ko mataas pa rin ang kalidad ng kamalayan, problema nga lang, hindi ito lumalaganap sa hanay ng maraming estudyante. Ano ang dahilan nito bukod sa masasabing nagbago na ang class composition ng student body? Naroon din ang panahon sa kasalukuyan, na maging sa labas ng UP, mabagal ang pagsulong ng kilusang makabayan at yun ay may epekto sa lebel ng aktibismo sa loob ng kampus.

Ano ang inyong reaksiyon sa pag-upo ng bagong pangulo ng UP at ang mga kilos protesta ukol dito?

Nang ako'y lapitan tungkol sa protesta laban sa pagkahalal ng bagong Presidente, sinabi ko na hindi ko masakyan nang buo ang isyung ito. Una, sinabi na siya'y kroni ni Marcos. Kung ang tinatawag nating kroni ay yung mga taong naglingkod sa ilalim ng panahon mula 1972 hanggang 1986 – napakaraming tao na naglingkod sa ilalim ni Marcos. Ang importante ay alamin kung ano ang naging papel ng opisyal sa pagpapanatili ng diktadura. Palagay ko, dapat magkaroon din ng paglilinaw. Sa

kasong ni Emil Javier, dating Minister of Science & Technology, hindi ko lubusang makita na siya'y naging kasangkapan ng diktadura para sa pagpapahirap sa bayan.

Ikalawa, sinasabi rin na ang sentro ng isyu, na si Emil Javier ay inihalal nang walang konsultasyon sa mga estudyante at Faculty. Pero alam natin na ganoon talaga ang proseso ng paghahalal – may pangalan na iaakyat at pipili ang Malacañang. Kaya't makikita ang interbensyon ng Malacañang sa pagpili ng President ng UP. Ngayon, sang-ayon ako sa kilos na baguhin ang charter ng UP, ito dapat ang naging tuon ng pagkilos bago magkaroon ng halalan. Pero *fait accompli* – tapos na – nakaupo na siya doon! Nakamit niya ang posisyon sa isang prosesong naaayon sa charter ng UP at naaayon sa tradisyon.

Hindi ako makasakay sa isyung pababain siya sa puwesto dahil ang prosesong naghalal sa kanya doon ay hindi dumaan sa consultation among UP constituents. Hindi ko maintindihan kung bakit doon nakatuon ang protesta.

Ito ang dalawang critical points na pinagbabatayan ng aking attitude. Bukas ako sa bagong Presidente at he should be better than the previous president.

Ano ang inyong pinagkaka-abalahan sa kasalukuyan?

Tinatanaw ko rin ang magsa-sabbatical leave ako sa darating na taon. May plano akong sumulat ng libro tungkol sa kasaysayan ng Pelikulang Pilipino. May plano rin akong ipunin ang koleksyon ko ng mga dula. Next month, ilalabas ng Anvil Publicatin ang koleksyon ng aking mga tula, ang title nito'y *Likhang Dila, Likhang Diwa: Mga Yugto sa Pagtula*.

Nalathala sa *Philippine Collegian*,
07 Setyembre 1993 Tomo 71, Blg. 13, p. 8.

Ang mga Awtor

Arbeen “Tilde” R. Acuña. Ikinararalang kong matuto kay Dr. Bienvenido Lumbera na naging editor ko (*Salita ng Sandata*), guro (Pan Pil 202: Kasaysayang Pampanitikan), panelista (UP National Writers Workshop). Dagdag sa ilang nabanggit na gawaing “seryoso,” binibigyang-halaga ko rin ang natutunan noong Palihang Rogelio Sicat (fellow ako para sa maikling kwento) sa simpleng hirit ni Sir Bien na nagpapakita ng masisteng kababaang-loob: wala na raw siyang sasabihing bago at na national artist siya kaya lamang siya naimbitahan maging panauhing tagapagsalita. Noong 2017, naging kapwa guro ko si Sir Bien sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Sa *Taboan* ng taong iyon, tumibay lalo sa akin ang pagiging huwarang guro at iskolar ni Sir Bien na nagpamalas ng hindi nagmamaliw na talas ng kritika sa kolonyalismo at panitikan.

Michael Francis “Mykel” Andrada. Bago ko naging guro si Sir Bien ay nakilala ko siya bilang miyembro ng Alliance of Concerned Teachers (ACT) at ACT Teachers Partylist. Una akong nakapagpa-picture kasama siya sa UP National Writers Workshop sa Baguio kung saan panelist siya at writing fellow ako para sa maikling kuwento. Nahihya pa ako noon pero masayang-masaya ako kasi iyong hinahangaan kong patnugot ng *Philippine Literature: A History and Anthology* na ginagamit namin noong mag-aaral ako ng BA Malikhaing Pagsulat sa UP Diliman ay nakasama ko sa isang picture. Masaya ako kapag kinukumusta niya ako matapos ang workshop dahil bagong instruktur na ako noon sa DFPP, CAL, UP Diliman at Professor Emeritus namin siya. Sa barkada namin, napapagkuwentuhan namin si Sir Bien na para siyang si “Doraemon,” isang anime character, dahil maamo ang kaniyang mukha at maaliwalas ang disposisyon. Hangang-hanga rin ako sa kaniya dahil kahit na may edad na siya ay matapang pa rin siyang umaakyat sa entablado kapag may rally at mobilisasyon para magbasa ng kaniyang mga tulang protesta. Naging guro ko siya sa isang PhD class, dalawa lang kaming estudyante niya, kaya nakakapagkuwentuhan kami bago o matapos ang klase sa kaniyang kuwarto sa dating Faculty Center ng UP Diliman. Gusto kong matulog sa kuwartong iyon dahil parang nakaka-relax talaga. Maraming libro, maraming poster ng pelikula, at komportable ang mga upuan at sofa. Nang minsang hindi pumasok ang kaklase ko, ipinakita sa akin ni Sir Bien ang dalawa o tatlong makapal na volumes ng mga sulatin ni Vladimir Ilich Lenin. Notes pala iyon ni Lenin. As in notes ni Lenin sa kaniyang pagsusulat ng mapaghawang akda na “Imperialism, the Highest Stage of Capitalism.” Kinuwento ni Sir Bien na ganun ka-rigorous ang research ni Lenin, na pati mga artikulo at sulatin ng mga burgis at ng mga kapitalista ay binasa niya para lalong maunawaan ang pangkasaysayan at pang-ekonomiyang kahulugan at karahasan ng imperyalismo. Kaya tumatak sa akin ang sinabi niya na iyon -- na dapat basahin lahat, kahit na nasa bakod ng mga mapang-api at kaaway sa lipunan, kahit napapangitan o hindi ka sumasang-ayon sa nakasaad sa mga sulating iyon. Dahil bilang makabayang iskolar, ang mga detalye para labanan

ang kaaway at hubarin ang kanilang pagpapanggap, ay makikita sa sarili nilang mga salita at mahuhuli sa sarili nilang bibig. Nagpapasalamat ako sa tiwala ni Sir Bien na inomina ako noon para maging Direktor ngayon ng Sentro ng Wikang Filipino - UP Diliman. Baon ko ang kaniyang mga aral at halimbawa, pangunahin na ang malasakit sa kapuwa, sigasig sa pagtuturo, disiplina sa pananaliksik, at pagmamahal sa bayan.

Mesándel Virtusio Arguelles. Una kong nakilala si Sir Bien sa UP National Writers Workshop noong 2000. Kinatay ng karamihan ang aking mga akda ngunit isa si Sir Bien (o si Sir Bien nga lang yata) sa nagsabing may potensiyal naman ang mga ito, na siya kong pinanghawakan, habang kinikilala at pinahahalagahan din ang kritisismo ng iba. Magiliw si Sir Bien, hindi lang sa akin, kundi sa lahat. Pagkaraan ng workshop, lagi niya akong kinukumusta (hanggang sa kasalukuyan) sa mga pagkakataong nagkikita kami, kinukumusta ang aking pagsusulat at hindi nakalilimutang batiin sa mga munting tagumpay. Malaking bagay ito sa akin. Likas kay Sir Bien ang kababaang-loob at lantay na liwanag ng kabutihan.

Glecy C. Atienza. Suki ako ni Itay sa iba't ibang larangan mula pa noong nagkolehiyo ako sa UP noong otsenta. Suki ako ng mga kurso niya mapa-gabi o mapa-hapon man ang iskedyul. Suki ako ng kanyang nakakanerbiyos at mala-Ms. Universe na pagtatanong sa mga talakayan sa klase at sa mga eksamen. Matindi din siyang mag-comment sa mga papel at totoong memorable ang karanasang makipagtalakayan sa kanya sa isang tatlong oras na klase. Suki din ako ng mga biglaang kapihan at kuwentuhan sa dating FC lounge upang magbida o mag-sangguni ng kahit anong usapin—ukol sa isang napanood o isinusulat na dula, isang naulinigan, isang balak, isang tinitimbang na desisyon. Suki din ako ng kanyang paggabay bilang adviser sa tesis masteral at disertasyong doktorado, editor sa ilang dyornal at magasin, katuwang sa saliksik, consultant sa mga gawain sa larangan dula, literature, at iba pang gawaing pangkultura sa loob at labas ng Unibersidad. At tuwina'y laging nababantasan ng matatamis ang mga kuwentuhan—mapa-halakhak man ito, ayuda, kritisismo o di kaya'y tsokolate, prutas, cake o leche flan ng mga pinagsasaluhang danas ng buhay. Tunay siyang Itay sa diwa, salita, at gawa.

Romulo P. Baquiran, Jr. Nagtuturo ako ng panitikan at malikhaing pagsulat sa UP Kolehiyo ng Arte at Literatura. Naging estudyante ako sa undergraduate at graduate courses ni Dr. Lumbera. Nakilala ko ang mga klasikong kritiko sa tulong ni Dr. Lumbera at namulat tuloy sa malawak na larang ng literatura ng daigdig. Kasakama ko pa rin siya sa mga palihang pangkultura para sa kabataan at namasid na walang kupas ang talas ng isip at pagkalinga niya sa araling Filipino at pagmamahal sa bayan.

Niles Jordan Breis. Panelist namin si Sir Bien sa una kong UP national writers' workshop sa Davao bilang poetry fellow. Virgin pa ako noon, super teen. Isinalang ang mga tula ko at kitang-kita pa noon sa cover page ng manuskrito ang markang A++. Na nalaman kong kay Sir Bien pala galing. Tapos na ang salangan, pauwi na kami, kinakausap pa ako ni Sir Bien tungkol sa natitirang 9 pang tula na di napag-usapan. Taong 2018 uli kami nagkita sa Baguio dahil Essay Fellow ako ng UPNWW at binigyan ko siya ng aking koleksiyong “rubrica” at kinabukasan, ang sabi, “Naku Niles pinagod mo ako.”

Reynaldo T. Candido, Jr. Ang una naming engkuwentro ni Sir Bien ay sa isang internasyonal na kumperensiya. Hindi ko alam na dumalo pala siya sa aming panel upang makinig. Tungkol sa awit ng mga mangingisda sa aming bayan sa Hagonoy, Bulacan ang paksa ng binasa kong papel. Pagkatapos ng sesyon ay lumapit sa akin si Sir Bien at hindang-hindi ko malilimutan ang sinabi niya: “Maganda ang prosa mo. Nagustuhan ko ang papel mo.” Na-*starstruck* ako. Ngiting hanggang tainga at matipid na «Salamat po, Sir» lamang ang naisagot ko. Ang ikalawang engkuwentro naman namin ay nang maging guro ko si Sir Bien sa UP sa kursong Estetika ng Panitikan ng Pilipinas. Ang artikulong kabilang sa *festschrift* na ito ang ipinasa ko sa nasabing klase. Sa pangalawang pagkakataon, ngiting hanggang tainga at matipid na «Salamat po, Sir» lamang ang naitugon ko nang sabihin niya sa aking «lubos akong nasiyahan sa mga sanaysay mo. Ang pagbubuod mo sa *My Brother, My Executioner* ang isa sa pinakamainam na pagbubuod na nabasa ko sa nasabing nobela.» *Starstruck* pa rin ako kay Sir.

Apolonio B. Chua. Kapwa kami tubong Batangas ni Sir Bien. Kapwa rin guro sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, Unibersidad ng Pilipinas. Noong 1983, nang itaguyod ng nabanggit na Departamento ang isang produksyong pandulaang aking pinamahalaan, “Punla Poot,” hinggil sa hinaing ng mga magsasaka, isa si Dr. Lumbera sa mga aktor. Taong 1984 naman, napanood ko siya sa dulang “Macbeth” ng batikang Alemang direktor Fritz Bennewitz sa pagtataguyod ng Philippine Educational Theater Association sa Dulaang Raha Sulayman, Fort Santiago, kung saan ako kasapi. Guro ko siya sa gradwadong programa sa Unibersidad ng Pilipinas.

U Z. Eliserio. Minsan na akong nakutusan ni Dr. Bienvenido Lumbera sa Faculty Center (bago ito masunog at kamkamin ng mga pwersang kontrasing). Bagaman hindi ko maalala ang dahilan ni Sir Bien, ipinagmamalaki ko pa rin ang pangyayaring ito, dahil kakaunti lamang ang may ganitong uri ng engkwentro kay Sir Bien. Sa panlabas sa personal, alam ko na imposible ang mga sinusulat ko, malikhain man o kritikal, kung wala ang pundasyong inilatag ni Sir Bien. Mula “Popular Culture as Politics” hanggang “Ang Paanyaya ni Bush kay Gloria,” nakaukit sa akin ang ideolohiyang turo ni Sir Bien, at lagi kong ituturing ang sarili ko bilang Lumberista.

Noel D. Ferrer. Nang yumao ang tatay ko, sa kaniya ako talagang tumangis; at sinabi niya na simula noon, siya na talaga ang tatayong Tatay ko. Noon, magpahanggang ngayon, pamilya ang turing namin talaga. Nandu’n si Itay sa mga aktibidad ko sa Ateneo, sa radyo, sa teatro, sa concert scene, sa pelikula, na napahamak pa sa pagiging selection committee chair ng MMFF. Kasama siya sa halos lahat ng mga mahahalagang ganap sa aking buhay.

Fanny A. Garcia. Barkada. Iyan ang ugnay ko kay Bien. Pero hindi basta barkada dahil kaya ko siya nakilala at nakasama ay dahil sa Kilusan kontra diktadurang Marcos. Sa aming barkada, Bien ang simpleng tawag namin sa kanya kahit pa mas bata kami sa kanya, sa kabila man ng kanyang Ph.D. at bantog na pangalan sa akademya at bilang kritiko. Naging guro ko siya nang mag-M.A. at Ph.D. ako sa UP-Diliman—pero siya pa rin si Bien. Bago siya nagretiro bilang lektyurer sa De La Salle University-Manila, naging magkasama kami ni Bien sa Departamento ng Filipino,

DLSU-Manila. Siya si Bien na may iba't ibang papel sa aking buhay: barkada, kasama (*comrade*), kaibigan, guro, kapwa guro, at kamag-anak na rin sa turing.

Vlad Gonzales. Unang pormal naming pagsasama ni Sir Bien ang 40th UP National Writers Workshop noong 2002 sa Baguio. Sa palihang ito, nasabihan ni Sir Bien na ang kuwentong isinumite ko ay “tinig ng kanyang henerasyon;” sa parehong palihan, dumugo rin ang ilong ni Sir Bien habang nagsasalita. Wala nang makasisiguro kung direktang may kaugnayan ang positibong komento sa pagdugo ng ilong, pero dahil sa ganitong mga simula’y nagpursige akong magsulat hanggang sa kasalukuyan. Sana’y patuloy pa ring hinahagilap ng mga isinusulat kong malikhaing akda at pagsasalin ang tinig ng henerasyong nabasa at pinagkatiwalaan ni Sir Bien, katulad ng paghahanap ko sa kopya ng librong *Writing the Nation/ Pag-akda ng Bansa*—aklat na regalo ng aking paboritong pambansang alagad ng sining—librong hiniram ng aking kaklase sa MA na hanggang ngayon ay hindi pa rin naibabalik.

Florentino Iniego. Paudlot-udlot, paandap-andap, at panaka-naka ang engkuwentro ko kay Sir Bien. Una ko siyang nakaharap para sa isang panayam noong 1993 sa *Philippine Collegian*. Simula 1999 habang nagtuturo sa Departamento, naging consultant ko siya sa isang pananaliksik ukol sa kasaysayan ng *Galian sa Arte at Tula* noong 2002-2003. At dahil kapwa pinagbuklod ng pambansa-demokratikong linya, para sa *Festschrift* na ito’y handog ko ang isang artikulo tungkol sa mga balada ng protesta ni Sir Bien. Isang pagpupugay na makapag-alay ng natatanging ambag bilang pagpapahalaga sa dunong at dangal ng isang dakilang pantas.

Ronel O. Laranjo. Pareho kaming guro ni Sir Bien sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas at kaklase ko ang kanyang anak na si Silay sa mga klase sa BA Filipino. Kung si Sir Bien ay naging iskolar sa Estados Unidos para sa kanyang doktoradong digri, naging iskolar naman ako sa Korea University sa bansang Korea sa kursong MA Applied Linguistics. Pareho rin kaming nagturo ni Sir Bien ng wika at kulturang Filipino sa Japan, siya sa Osaka University of Foreign Studies noong 1984-1988, ako naman sa Shizuoka University noong Disyembre 2019 bilang visiting fellow.

Joi Barrios-Leblanc. Si Bien ang tatay na pinili ko sa buhay ko dahil yumao ang tatay ko sa dugo noong labindalawang taong gulang pa lamang ako. Siya ang naghatid sa akin sa altar, gumabay sa aking pananaliksik, at halimbawa sa pagtula. Kung mayroon man akong hangad, ito ay ang maging kasinghusay niya sa hamon sa pagsulat ng titik ng kanta sa dulang musikal. Higit sa lahat, si Bien ay aking kasama at kakapit-bisig sa pakikibaka.

Teresita Gimenez-Maceda (Mua kay Thea Maceda). Ang pagkaibigan nina Bien Lumbera at Teresita Gimenez-Maceda ay nagsimula noong dekada 70’s. Si Tito Bien ang tagapayo ng aking nanay na si Tet sa master’s thesis niya sa Ateneo de Manila University. Naging kaklase niya ang naging kabiyaq ni Tito Bien na si Cynthia Nograles, kasama sina Mariel Francisco, sikat na “food critic” Doreen Fernandez, at Fr. Mario Francisco, S.J.

Palaging kinukuwento ni Mommy na sobrang istrikto si Tito Bien sa kanila at kailangang kabisado nila iyong mga pinapabasa sa kanila dahil marami siyang tanong. Alam ni Tito Bien kapag hindi ka nagbasa. Mahirap rin ang mga eksam. Ang pinakamataas na grado raw na ibinigay sa kanila ay B+. Sinasabi ni Mommy na pagdating sa henerasyon namin ay malaki na ang ibinait ni Tito Bien bilang guro. Palagi niyang tinatanong sa akin noon nang naging propesor ko si Tito Bien sa Pan Pil 50 kung kumusta ang klase ko. Tingin ko, nasa isip ng aking mommy ang karanasan niya bilang estudyante ni Tito Bien. Mas mataas nang magbigay ng grado si Tito Bien sa henerasyon ko at hindi siya nakakatakot. Excited ako palagi na pumunta sa mga klase niya dahil marami akong natututunan. Ang mga epiko katulad ni Lam-ang ay nailalagay ni Tito Bien sa popular na kultura tulad ng mga pelikula.

Ang nanay ko ang isa sa mga unang nakakita sa paglaya ni Tito Bien. Bagama't hindi makadalaw ang aking ina, palagi siyang nag-aalala para sa kanyang tagapayo at kaibigan.

Si Tito Bien ang naghikayat sa aking ina na lumipat mula sa Ateneo papuntang Unibersidad ng Pilipinas (UP). Ang nanay ko na fashionista, at nag-aral sa pribadong eskwelahan magmula nang pagkabata ay napunta sa UP noong dekada 80s. Lalong lumalim ang pagkakaibigan ng aking ina at si Tito Bien noong lumipat si Mommy ko sa UP. Palagi kaming nasa bahay sa Sampaguita St. sa Mapayapa Village 2, at sila sa amin sa Kalantas St. sa Mapayapa Village 3. Magkasama din sila sa mga rally laban sa regimeng Marcos. Pumupunta din sila mga eksibisyon ng mga pintor at nanonood ng iba't ibang play.

Tingin ko kahit hindi sinasabi ng aking ina, si Tito Bien ang kanyang mentor sa panitikang Pilipino. Kapag may bagong play si Tito Bien, palagi kaming may tiket ni Mommy sa kanyang mga obra at gala night pa ang aming pinupuntahan. Syempre, mas proud pa lalo kami kapag tinatawag nila si Tito Bien sa entablado para purihin at palakpakan ng mga manonood. Ang unang play na nakasama ko si Tito Bien at Tita Shayne ay *Tales of the Manuvu*. Masaya silang kasama kasi nakakapunta ako ng back stage at nakakahalubilo ko ang mga artista ng bawat play ni Tito Bien. Pagkatapos ng play ay kumakain kami sa Westin Philippine Plaza. Madalas ding bisitahin ni Mommy si Tito Bien sa kanyang opisina sa FC. Kahit na propesor na ang aking ina, humihingi pa rin siya ng payo kay Tito Bien. Noong nasa kolehiyo ako, inirekomenda ni Tito Bien si Mommy para maging eksaminer na kapalit niya sa International Baccalaureate. Nagsulat din si Mommy ng mga akda para kay Tito Bien at nagbigay din siya ng talumpati tungkol kay Tito Bien noong 2016.

Muling naging parte ng dissertation panel ni Mommy si Tito Bien para sa kanyang disertasyon na "Mga Tinig Mula sa Ibaba." Siya din ang naghikayat sa nanay ko na gumawa ng libro tungkol kay Marcel Navara na isang sikat na mununulat sa Cebu. Siya din ang nagsabi sa nanay ko na isulat ang *Bride of War*, ang kwento nina Flora Aguilar-Gimenez at Vicente Marigomen Gimenez na siyang ina at ama ng aking mommy. Ang librong ito ay tungkol sa buhay ng aking lolo at lola noong ikalawang digmaang pandaigdig. Nagkukwento kasi ang aking lola Flora tungkol sa

buhay nilang mag-asawa tuwing dumadalaw sila sa Baguio. Gusto ni Tito Bien na pumupunta doon dahil masarap magluto ang aking Lola Flora at Lola Inday. Masaya si Tito Bien kapag dinadalhan siya ng nanay ko ng empanada, gourmet embutido (dahil sa mga sangkap), o nasisilbihan siya ng German Steak (beef rolls stuffed with bacon and pickles in tomato sauce) at strawberry jam (gawa ng aking Lola Flora), torta (giniling na baboy, kamatis, bawang, sibuyas at itlog), kroketas, estofado, at humba na luto lahat ng aking Lola Flora at Lola Inday.

Si Tito Bien ay naging bahagi ng mga importanteng pangyayari at okasyon sa buhay ng nanay ko at ng aming pamilya. Naging bahagi sina Tito Bien at Ninang Shayne ng aking kasal at maging sa aking isang kapatid. Sina Tito Bien at Tita Shayne ang palaging nakikiramay sa mga matinding pagsubok na pinagdaanan ng aking pamilya. Palagi nilang tinutulungan ang aking ina at ama na si Delfin Victor Maceda. Ang aking mga kapatid ay may mga kaedad sa mga anak ni Tito Bien at Ninang Shayne. Naghihiraman pa sila ng crib.

Ang guro at estudyante ay naging mabuting magkaibigan. Tumagal ito hanggang sa pagpanaw ng aking ina noong Disyembre 10, 2019. Hindi ko makalimutan noong pumunta si Tito Bien sa lamay ng aking ina ay niyakap niya ako nang mahigpit. Naramdam ko sa yakap ni Tito Bien ang pagdadalamhati at sakit sa pagpanaw ng aking ina na kanyang estudyante, kaibigan, at tagasuporta.

Magmula sa aking inang si Tet, amang si Vic at sa aking mga kapatid na si Aya, Amaya, at Jave ay nagpapasalamat kami nang malaki kay Tito Bien sa pagiging importanteng bahagi ng buhay ng aking ina. Sa tingin ko malaki ang naiambag ni Tito Bien sa pagiging iskolar, kritiko, manunulat at sa kaniyang pagiging mabuting kaibigan sa aking ina. Salamat Tito Bien na pati kami na pamilya ni Tet ay naging bahagi ng iyong buhay.

Joanne Visaya Manzano. Kabilang si Sir Bien sa mga manunulat na nagmulat sa akin sa makabayang panitikan at kulturang Pilipino. Bagaman hindi naging guro, napalalim ang aking kaalaman sa kaniyang mga akda sa mga naging kurso sa Panitikan ng Pilipinas. Sa katunayan, naging lunsaran ang pagpapakahulugan niya sa “pambansa” sa pag-aaral ko tungkol sa relasyon ng Kailokuan sa mas malawak na pagkakaisa ng bayan. Higit sa lahat, hindi nagtapos sa mga aklat ang pagkakakilala ko kay Sir Bien. Nagkasama rin kami sa mga laban para sa wika, kultura, at iba pang mga usaping panlipunan sa loob at labas ng akademya.

Perfecto Teodoro Martin. Unang guro ko sa panitikan si Bien. Sa Ateneo, siya ang titser ko sa En 13 (Introduction to Fiction), En 14 (Introduction to Poetry), at sa elective na Lit 104 (Translation Workshop). Adviser din siya ng aking college freshman section (1-D). Nakatago pa sa akin ang pinagamit niyang textbook sa En 13, *Points of View: An Anthology of Short Stories* (1966 pocketbook edition) na inedit nina Moffett at McElheny. Lagi ko siyang maaalala sa libro at leksiyon ng PoV, sa pagkilala at paggalang sa iba’t ibang sipat sa panitikan. At buhay.

Amado Anthony “Arlo” G. Mendoza III. Enero 2011, bandang hapon, nang unang maapiran ni Arlo at ng kaniyang mga katropa si Dr. Lumbera habang naglalakad ang nahuli sa FC parking lot. Hindi naman talaga kilala ni Dr. Lumbera ang mga lapastangang estudyanteng sinasakop ang kaniyang airspace. Pero dala ng kaniyang kabutihang loob, pinili pa rin niyang paralangan ang mga ito ng kaniyang palad at pagkilala. Pagkalipas ng apat na taon, bunga ng mga pwersang hindi maipaliwanag kapwa ng agham at pilosopiya, magiging bahagi si Arlo ng kaguruan ng DFPP. Taong 2015 naman nang unang maging estudyante ni Dr. Lumbera si Arlo—na medyo lapastangan na lamang noong panahong iyon—sa kursong Pan Pil 202 (Kasaysayang Pampanitikan). Ang malinaw: malaki ang naging ambag ng kursong iyon sa pormasyon ni Arlo bilang iskolar. Ang misteryo: kung natuwa ba si Dr. Lumbera sa kaniyang presensya sa klase. Anu’t anuman, lagi’t laging magpapasalamat si Arlo kay Dr. Lumbera sa pagpapamalas sa kaniya (at kaniyang mga kahenerasyon) ng tunay na kahulugan ng “iskolarsyip na nakikisangkot.”

Vim Nadera. Isa sa mga dahilan ko sa paglipat sa Unibersidad ng Pilipinas si Dr. Bienvenido Lumbera, na isa ring Tomasinong naging editor ng *The Varsitarian*. Una kaming nagkasama sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas at, kinalaunan, sa Likhaan: U.P. Institute of Creative Writing. Isa sa aking naging proyekto noon, sa tulong ng National Commission for Culture and the Arts, ay ang Pagpupugay sa mga Pambansang Alagad ng Sining. Layunin nito na dalhin sila sa kani-kanilang sinilangang-bayan. Nang dinala si Sir Bien sa Lipa, Batangas, si Vilma Santos pa noon ang alkalde. Mula sa hotel na tinitirhan ni Sir Bien hanggang sa paaralang nag-eksibit ng kaniyang memorabilia hanggang sa gym kung saan ipinalabas ang bahagi ng kaniyang sinulat na dula—ang kalye ay pinalinyahan ng mga batang may hawak-hawak na banderitas na ikinakaway nila kay Sir Bien. Daig pa niya ang isang Santo Papa. At nang pumasok siya sa tanghalan, sinalubong siya ng palakpakan at pagsigaw ng “Bien! Bien!” Sinundan pa ito ng aming pagpunta sa kaniyang ikalawang bayan sa lungsod ng Davao subalit wala nang hihigit pa sa pagtanggap sa kaniya sa kaniyang pag-uwi sa tinubuang lupa.

Jimmuel C. Naval. Nakilala ko si Doc Bien noong ininterbyu ko siya tungkol sa tulang “Abril na naman Lerry,” isang tulang sinulat niya bilang pag-alaala kay Valerio Nofuente isang guro sa Departamento na pinaslang noong 1981. Editor siya ng *Diliman Review* noon at nag-oopisina sa isang masikip na silid sa Phan building. Matipid at makupad siyang magsalita subalit bulawan ang bawat katagang lumalabas sa kaniyang bibig. Tatlong beses ko siyang naging guro. Isang beses sa undergrad, grad, at doktorado. Noong naging Director siya ng UP Film Center noong 1989, tatlong beses siyang nagpasama sa akin na manood ng pelikula sa Film Center na kaming dalawa lang ang nanonood sa loob ng isang taon. Kailangan niya raw magrebyu ng pelikula para sa Manunuri. Tatlong pelikula ni Nora Aunor ang kagyat kong napanood kasama si Doc Bien Lumbera. Isang makabayang Itay ng panitikan at pelikulang Filipino.

Raul Casantusan Navarro. Isa si Sir Bien sa mga Pambansang Alagad ng Sining sa Literatura na pinakamalapit sa puso ng mga musiko. Sinulat niya ang mga musika-teatrang *Tales of the Manuvu*, *Rama Hari*, *Hibik at Himagsik ni Victoria Lactaw*, *Apat na Dulang may Musika*, atbp. Una kong nabasa ang akda ni Sir Bien na *Tagalog Poetry, 1570-1898* noong nag-aaral pa lamang ako ng doktorado sa Pilipinolohiya, bandang taong 2000. Simula noon, naging tagasubaybay na ako ng mga akda ni Sir Bien. Naging gabay ko ito sa pagsusulat ng mga akdang may kinalaman sa musika at sa mas malawak na kultura ng bansang Filipinas.

Will P. Ortiz. Si Will ay tagahanga ng mga isinulat ni Doc Bien ukol sa makabayang panitikan. Kasama kong guro si Doc Bien sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Kahit hindi ko siya naging guro, sinigurado kong mababasa ang lahat ng isinulat ni Doc Bien. Isinasabuhay ni Doc Bien ang lahat ng kanyang isinusulat, ang kanyang integridad ay hindi kailanman mapipingasan. Dahil dito, lubos akong nagpapasalamat sa kanyang pagiging huwarang guro at tao.

Chuckberry J. Pascual. Una kong nabasa si Sir Bien sa klaseng Fil 20, dahil ginamit namin ang librong *Philippine Literature: A History and Anthology*. Nakilala ko siya nang personal bilang panelist sa UP Writer's Workshop noong 2005 at noong 2013. Sa parehong pagkakataon, at nang maging guro ko siya sa Panitikan ng Daigdig sa PhD, at sa tuwing nagkakaengkuwentro kami, ang tawag niya sa akin ay Chuckleberry. Sa kasalukuyan, itinuturo ko sa mga klase sa Panitikan at Malikhaing Pagsulat ang kanyang aklat na *Tagalog Poetry*.

Aristotle Polisco (Gloc 9). Nakilala ko si Tatay Bien Lumbera nang pumila siya sa isa sa mga album launch ko sa Eastwood. Sa pagkakataong iyon, si Tatay Bien, isa sa mga Pambansang Alagad ng Sining ng bansa, ay nagmistulang isa lang sa mga tagahanga ni Gloc-9. Hindi siya umalis sa pila, kahit may lumapit na sa kaniya, at hinintay na makapagpapirma ng album. Manghang-mangha ako sa kababaang-loob ni Tatay Bien.

Allan Popa. Mambabasa ako ng mga tula ni Doc Bien bago ko siya personal na nakilala. Ang kanyang *Likhang Dila*, *Likhang Diwa* ay maituturing kong isa sa mga aklat na nakaimpluwensiya sa aking pagtula. Una ko siyang nakasalamuha nang dumalo ako sa UP National Writers' Workshop noong 1998 na ginanap sa Baguio City. Nagbigay sa akin ng lakas ng loob ang kanyang pahayag sa palihan hinggil sa isa sa mga tula ko upang ipagpatuloy ang nasimulan ko gaano man kahilaw ang unang mga pagtatangka. Lubos ang galak ko nang pumayag si Doc Bien na basahin ang manuskrito ng una kong aklat na *Hunos*. Hanggang ngayon itinatangi ko ang pagtataguyod niya sa aking mga likha na nagbigay ng permiso sa akin upang pangahasang gawin ang hindi ko pa nagagawa sa pagtula.

Zarina Joy T. Santos. Alam ito ng mga malalapit sa akin, naiiyak ako sa tuwing nakikita ko si Sir Bien at hindi ko alam kung bakit. Siguro dahil malakas ang naging impluwensiya niya sa akin bilang guro ng Wika at Panitikan. Ang totoo, lagi kong iniisip sa tuwing pumipili ng tekstong ipababasa sa klase, o nagpapadaloy ng talakayan ng mga mag-aaral ang mga aral ni Sir Bien. Kapwa kami naniniwalang

marupok na sandigan ang sumandal sa materyal na lipunan kung hindi nito nailalatag at naeestablisa ang kanyang sariling pagkakakilanlan bilang isang lahi. Sa tuwing kailangan kong balikan muli kung paano maging makabayang guro, bumabalik ako kay Sir Bien.

Mary Jane Rodriguez-Tatel. Kasagsagan noon (1998) ng kaabalahan sa UP sa paghahanda ng mga “Sentenaryo” ng Rebolusyong Pilipino nang una kong makilala nang personal si Sir Bien. Nakasapi ako noon sa isang komite na kanya ring kinabilangan. Hanggang sa maging kaguro ko siya sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas noong 2005. Hindi ko man siya naging guro, naging masugid akong tagasubaybay ng kanyang mga akda at kaisipan. Noong 2015, isang artikulo ang naiakda ko, tampok siya at ang iba pa, bilang muhon ng pagsulong ng produksiyon ng kaalaman sa Philippine Studies sa tradisyon ng Kapantasang Pilipino.

Roland B. Tolentino. Una kong nakilala si Bien nang i-hire niya akong managing editor ng *Kultura Magazine* ng Cultural Center of the Philippines na siya ang editor-in-chief. Naging guro ko sa Philippine Studies sa masteral at isa sa tagapayo ng Katha, grupo ng kabataang kwentista noong 1980s. Nakakasama ko sa rallies, seminars, at workshops. Nang matapos ko ang PhD na si Bien din ang nagrekomenda para sa skolarsyip, tinanggap ako ni Bien bilang roommate sa dating Faculty Center. Mula noon hanggang ngayon, si Bien ang aking giya sa paninindigan bilang manunulat, skolar, guro at aktibistang makabayan.

Rommel B. Rodriguez. Sa pag-aaral sa hayskul, hindi ko batid na tatay pala ni Laya Lumbera si Bien Lumbera, saka na lamang niya ito malalaman sa kanyang pagpasok sa kolehiyo. Naging guro ko si Bien hindi lamang sa mga kurso sa panitikan kundi pati sa lansangan. Nakasama ko si Bien sa mga pagkilos laban sa US Bases, pagdiriwang ng araw ng mga manggagawa, kababaihan, tuwing SONA, at mga paggunita sa EDSA. Sa huli hindi ko lamang guro si Bien kundi kakapit-bisig na rin sa patuloy na pakikibaka upang magkaroon ng makatarungang pagbabago sa lipunan.

Ma. Theresa de Villa. Nakilala at nakadaupang-palad ko si Bien sa maraming pulong at mga seminar-workshop na binuo at pinadaloy ng Education Forum (EF) sa maraming taon at sa maraming lugar sa Pilipinas noong dekada 80. Naging matatag na kaagapay at sandigan si Bien ng UP Integrated School (kung saan ako guro) bilang magulang at katuwang sa pagsasa-Filipino ng kurikulum sa batayang edukasyon. Si Bien ang aking adbayer sa pagbuo at pagsulat ng aking disertasyon sa pagsasalang wika.

Rosario Torres-Yu. Naging kasamang guro ko si Dr. Lumbera sa UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Pangalawa ako sa kanya na naimbitahan bilang Visiting Professor of Philippine Studies sa Osaka University of Foreign Studies, Japan noong 1988. Nang maging Tagapangulo ako ng Departamento noong 1985-1988, isa siya sa hinihingan ko ng payo at pinakikinggan kaugnay ng pagganap ko ng aking tungkulin. Ganoon din nang maging dekanong ako ng Kolehiyo ng Arte at Literatura, 2000-2003. Pinili at tinipon ko ang mga sanaysay niya sa wikang Filipino at nilapatan ng introduksiyon sa librong *Bayan at Lipunan sa Kritisismo*

ni Lumbera, UST Press, 2005. Isa ito sa napiling publikasyon para sa 400 libro para sa pagdiriwang ng ika-400 taong anibersaryo ng Unibersidad ng Santo Tomas.

Galileo S. Zafra. Naging guro ko si Sir Bien noong undergraduate ako sa kursong teoryang pampanitikan. Mahirap ang kurso pero nagawa niya itong magaan—hindi lang siya basta nagbabato ng mga kritikal na termino, kundi gumamit ng maraming halimbawa at laging may aplikasyon ng mga konsepto sa mga kongkretong akda. Dr. Lumbera na siya pero pinagtiyagaan niya kaming mga bago pa lang na nag-aaral ng panitikang Filipino. Kahanga-hanga ang kaniyang generosity bilang guro. Nang matanggap ako bilang instruktur sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, kinupkop niya ako sa kaniyang silid sa Faculty Center. Armchair lamang ang mesa ko doon dahil punong-puno na ng gamit ang silid ni Sir Bien. Pero mula sa munting upuan, patuloy akong natuto sa isang guro at pantas na bukas-loob sa kapuwa at sa bayan.

Ang Aklatang Bayan Online at ang Paglalathala ng/sa Kasalukuyan

Mykel Andrada

Direktor, Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman

Noong 1989, pinagtibay at ipinatupad sa Unibersidad ng Pilipinas (UP) ang **Patakarang Pangwika** na naglalayong gamitin at hustuhin ang wikang Filipino bilang midyum ng pagtuturo, pananaliksik, at paglilimbag. Itinatag ang **Sentro ng Wikang Filipino** sa parehong taon upang tuparin ang mandatang ito. Bukod sa pagtalima sa probisyong pangwika ng Konstitusyon ng Pilipinas, ang Patakarang Pangwika ng UP ay pagsandig at pagtindig na pinakamabisa at pinakaangkop ang sariling wika upang isulong at palakas in ang makabayan, makatao, siyentipiko, at makatarungang oryentasyon ng edukasyon.

Unang hakbang ang pagkakaroon ng Patakarang Pangwika sa UP. Sa pamamagitan ng Sentro ng Wikang Filipino, pinagyayaman at pinaunlad ang produksyon at distribusyon ng kaalaman gamit ang wikang Filipino. Noong 1994, sinimulan ang proyektong **Aklatang Bayan** na naglalayong maglimbag sa wikang Filipino ng mga aklat at pananaliksik sa iba't ibang disiplina.

Sa panunungkulan ng dating direktor na si Dr. Rommel B. Rodriguez, pinalawak ang maaabot ng Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman (SWF-UPD) sa ilalim ng proyektong **e-Bahagi** o **Aklatang Bayan Online**. Sinimulan ito bilang pag-a-upload sa seksyong e-Bahagi ng website ng SWF-UPD ng mga PDF (portable document format) na bersiyon ng isina-aklat na mga piling tesis at disertasyon sa UP, anuman ang disiplina, na gumagamit ng wikang Filipino. Malaya rin itong nada-download ng sinumang interesado.

Sa ika-30 taon ng Sentro ng Wikang Filipino noong 2019, sa simula ng panunungkulan ng bagong direktor ng SWF-UPD na si Dr. Mykel Andrada, katuwang ang tagapamahalang patnugot ng proyekto na si Gng. Maria Olivia O. Nueva España at ang iba pang mananaliksik at kawani ng SWF-UPD, higit na ibinukas ang proyektong Aklatang Bayan para sa paglilimbag gamit ang plataporma ng internet. Pormal na tinaguriang **Aklatang Bayan Online**, inililimbag online ang mga PDF na bersiyon ng mga aklat, pananaliksik, pag-aaral, at malikhaing produksyon para sa libreng pag-download at pamamahagi. Tumugon sa panawagan ang maraming mga guro, iskolar, mananaliksik, at manunulat upang magsumite ng kanilang mga manuskrito sa layuning maibahagi ito sa pinakamalawak na mambabasa. Sinuportahan at pinondohan ito ng dating Tsanselor ng UP Diliman na si Dr. Michael L. Tan. Ibinukas rin ang nasabing proyekto para sa print-on-

demand na posibilidad ng paglilimbag. Nagpapatuloy pa rin sa pangangalap ng mga manuskrito ang SWF-UPD para sa Aklatang Bayan Online.

Bahagi ito ng masidhing paninindigan para sa pagpapalakas at pagsusulong ng wikang Filipino at ng makabayang edukasyon. Dahil naninindigan ang pamunuan at opisina ng SWF-UPD na dapat malaya at mapagpalaya ang kaalaman – na hindi ito dapat nahahadlangan ng elitistang ekonomiya, hindi dapat para sa iilan lamang, at hindi dapat nagsisilbi sa mga diyos-diyosan. Dapat naaabot nito ang pinakamalawak na hanay ng mamamayan. Dahil para saan pa ang kaalaman kung mabubulok lamang ito sa malalamig at inaagiw na espasyo ng kahungkagan.

Ngayong 2020, sa gitna ng pagharap sa pagpaslang sa wikang Filipino sa kolehiyo, sa gitna ng pandemya at sa krisis sa pamahalaan, sa gitna ng banta sa kalayaan at karapatan, at sa gitna ng hindi normal na “new normal,” higit na naninindigan ang Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman na ang wikang Filipino bilang wikang malaya at mapagpalaya ay napakahalaga para sa pagtatanggol at pagpapagaling ng bayan.

Aklat Sanyata

Ang Aklat Sanyata ng Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman ay serye ng mga akda at pananaliksik sa panitikan, malikhaing pagsulat at produksyon, wika, sining, komunikasyon, midya, pamamahayag at humanidades. Sa wikang Iloko nagmula ang salitang “sanyata,” na nangangahulugang “liwanag” o “ganda.”

PASASALAMAT

Pambansang Alagad ng Sining Benedicto “BenCab” Cabrera
Rico Hizon
PETA Library & Archives
Beng Santos-Cabangon

Ang *Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan* ay antolohiya ng mga akda na alay para sa Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan na si Dr. Bienvenido L. Lumbera—makabayang guro, manunulat, at kritiko.

Nakatampok sa koleksiyong ito ang mga kritikal na papel na nagdidiskurso sa mga paksa sa larangan ng wika, panitikan, pelikula, kultura, kasaysayan, at politika; gayundin ang mga malikhaing akda—mga kuwento, dula, tula, sanaysay, at saling pampanitikan. May mga larawan ding ipinakisuyo namin sa mga anak mismo ni Sir Bien.

Ang mga nag-ambag ng kanilang mga kritikal at malikhaing akda ay mga kasamang guro sa UP DFPP at sa iba pang pamantasan pinagturuan ni Sir Bien; estudyante sa mga klase sa panitikan; mentee sa pagsulat ng tesis at disertasyon; workshopper ng iba't ibang palihan sa pagsulat kung saan nagsilbing panelista si Sir Bien; nakatrabaho sa mga proyekto sa publikasyon, sa pelikula, at iba pang media; nakasama sa mga laban para sa wika, kultura, at iba pang usaping panlipunan sa loob at labas ng akademya; kamiyembro sa mga organisasyon ng manunulat, kritiko, edukador; at barkada at kasama sa kilusang makabayan. Ipinahihiwatig ng listahan ng kontribyutor ang samot-saring tao at sektor ng lipunang nakaugnayan ni Sir Bien at ang lawak ng espasyong ginalawan niya para isulong ang makabayang pag-iisip, pagkilos, at paninindigan.

Ang *Bien! Bien! Alagad ng Sining, Anak ng Bayan* ay alay namin sa aming Dr. Lumbera, Doc Bien, Sir Bien, Bien, at Itay. Nais din naming ituring na ang mga ambag sa antolohiyang ito ay kumakatawan sa iba't ibang anyo at antas ng impluwensiya ni Sir Bien sa iba't ibang engkuwentro at ugnayan namin sa kaniyang mga gawa, at sa kaniyang mga pananaw at paninindigan.

Ang mga Editor

